

Матёқуб ҚЎШЖОНОВ

ДИЙДОР

*Улуғлар билан
ўтган онларим...*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2004

Қўшжонов, Матёқуб. Дийдор: Улуғлар билан ўтган онларим... — Т.: «Шарқ», 2004. — 336 б.

Китоб муаллифи — атоқли танқидчи ва адабиётшунос олим кейинги йилларда эсдалик жанрида ёзилган асарлари билан ҳам китобхонлар орасида кенг танилиб қолди. Зеро, унинг турли воқеаларга бой мазмунли ҳаёт йўли ҳар қандай ўқувчи учун ҳам сабоқ, ибрат мактаби бўла оладиган кўплаб китобларга етарли материал беради.

Ушбу қўлингиздаги китобда ҳам академик олим бизга яқин ўтмишдан ва бугунги кунимиздан сабоқлар беришни давом эттириб, республикамизнинг кўп жиҳатдан ҳал қилувчи жабҳаларида фаолият кўрсатган жамоат, фан арбоблари, машҳур олимлар, ёзувчи ва шоирлар билан бевосита хизмат юзасидан, илм ва ижод бобида қилинган ўзаро ҳамкорликлари, инсоний муносабатлари ҳақида аниқ воқеа-ходисалар асосида ҳикоя қилади. Муаллиф услубида инсоний мушоҳада, илмий таҳлил ва бадний тасвир воситалари самимий, қизиқарли, ҳолис ва энг муҳими — ишонарли уйғунликни ташкил қилган.

ББК.84(5У)6

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2004.

Сўз боши ўрнида

Одам туғилади, ўсиб улғаяди. Камол топиб, ҳаёт уммонига шўнғийди. Бу уммонда кимлар ва нималар йўқ дейсиз! Шу баҳр ичра у яхши-ёмон кунларни бошидан кечиради. Кўнгилли ва кўнгилсиз ишлар гувоҳи бўлади. Ҳар хил одамларга дуч келади. Кўпроқ яхшилар учраса, бахти, улар сафига интилди. Кўпроқ ёмонларга дуч келса, ишининг қайтгани: ё ҳаётдан жабрланади, ё ўзи ҳам уларга эш бўлиб кетади.

Шу тарзда мен ҳам турли воқеаларга, ҳар хил одамларга рўпара келдим. Уларнинг бари мен учун сабоқ бўлди. Ёшлик пайтларимда кўпроқ қариндош-уруғ, ёрдўст, тенгдошларим — оддий меҳнаткашлар муҳитида вояга етдим. Бу элнинг барчаси — моҳир деҳқону ҳунармандидан тортиб, девонасигача сабоқ ё ибрат бўлди мен учун. Уларга «Дағиш» номли эсдаликларимни бағишладим.

Иккинчи жаҳон уруши мени турли-туман миллат, турли хислатдаги одамлар билан учраштирди. Улар ичида кимлар йўқ эди! Бу муҳит мен учун қисмат мактаби бўлди. Шулар ҳақида «Алам» номли уруш эсдаликларимда батафсил тўхталдим.

Кўлингиздаги ушбу китобда эса асосан, устозларим, ҳамкасб тенгдошларим, замондошларим, уларнинг мен учун сабоқ бўлган фазилатлари, шулардан ҳаётимдан ўрин олган нуқталар ҳақида ҳикоя қилишни лозим кўрдим. Бу инсонлардан ҳар бирининг ҳаёт тарзи, шахсий хислатлари, жамиятда тутган ўрнига ҳавас билан қарадим. Доим улардан нималарнидир ўрганишга уриндим, сабоқ изладим. Ўз навбатида, улар ҳам менга хайрихоҳлик билдирдилар, яхшиликларини аямадилар.

Жанг майдонларида қисматдошим бўлган дивизия командири Родигин негадир, ҳарбийдан кўра профессордек кўринадди кўзимга. Талабалик чоғларимда Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти Қори Ниёзий тортинмай учрашиб, бемалол гаплашаверса бўладиган алломадек туюлди менга. Улуғ адиблар Ойбек, Абдулла Қаҳҳорлар билан фақат ижод юзасидан эмас, балки

дуч келган шахсий муаммоларим борасида ҳам дардлашувим, мадад олишим мумкин бўлган сиймолар эди. Институт, университетлар эшигидан кириб, кўзим тушган профессорлар Ғойиб Напасов, Воҳид Абдуллар энг яқин кишиларим бўлиб қолишди. Вазифа, лавозим жиҳатдан мендан ўн чандон юқори мавқеда турган Обид Содиқов, Нуриддин Муҳиддинов, Шароф Рашидовлар ҳам доим ўз хайрихоҳликларини, ҳатто марҳаматларини дариг тутмайдиган, энг қийин дамларда ҳам ёрдамга қўл чўзадиган улуғлар эди камина учун.

Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Озод Шарафиддинов сингари сафдошларим билан эса адабиёт майдонига бирга кириб келганмиз. Табиийки, уларнинг ҳаёти ва ижоди ҳам мен учун катта мактаб бўлди. Менинг ҳаёт тажрибам, илмий изланишларим эса улар учун бефойда ўтмаган бўлса керак, деган хуш фикрдаман.

Ушбу асрдошларим дийдорномаси ҳаёт йўлимда менга ҳамкор, хайрихоҳ бўлган ана шундай инсонлар хусусида. Яъни, яхшиларнинг саховати, инсон билан инсон орасидаги самимий муносабат, бирдамлик ҳақида. Табиий, бу устозлариму тенгдошларим ҳаёти ва фаолиятига тегишли барча қирраларни қамраб олишни мақсад қилиб қўймадим. Зотан, бу хусусда бошқалар томонидан кўп нарсалар битилган. Мен фақат ўзим иштирокчиси, шохиди бўлиб, англаган, сабоқ олганим воқеалар хусусида сўз юритдим, холос. Шу боисдан китоб кўпроқ бевосита мулоқотлар, учрашувлар тарихи тарзида қозога туширилди.

Ушбу ёдномаларим орқали мен ҳаётимнинг бир парчаси бўлиб қолган воқеа-ҳодисаларни, шахслар фаолиятини бир-биридан устун ёки паст қўйиш, ёхуд улар воситасида ўзимни бенуқсон кўрсатиш, кимнидир кўкларга кўтариш ҳисобига бошқа бировга изза бериш ниятидан йироқман. Зеро, ҳақиқатан ҳам, беайб — Парвардигор. Оллоҳга шукур, нисбатан узоқ умрим давомида кўрган-кечирганларим, учратган, учрашганларим — ҳар қайси ўзича бир сабоқ, ибрат. Энг аввало, ўзим учун, қолаверса, ишонаманки, ўқувчилар, айниқса, ёшлар учун. Муҳими — шу. Турли йилларда қайд қилиб борилган бу хотира-лавҳаларга уларнинг бош қаҳрамонлари исми шарифларидан келиб чиқиб, алифбо асосида — ҳозир орамызда йўқлар ҳақидагиларга алоҳида, бугунги барҳаёт замондошларимизга багишланганларига алоҳида тартиб берилганлиги ҳам шунга ишорадир.

ОДАМ ҚАДРИ

Одам қадри! Катта маъно бор бу иборада. Бутун инсоният тарихида неки хайрли иш бўлса, барчаси шу калимада мужассам ифодасини топади. Бугун кўп тилга олинаётган инсон ҳуқуқи муаммолари ҳам айни шу тушунча билан чамбарчас боғлиқдир.

Минг тўққиз юз тўқсон саккизинчи йилнинг бешинчи декабри, Вазирлар Маҳкамасининг олтинчи қаватидаги мажлислар залида ўтирибман. Мен қатори бу ерга хизматлари туфайли республикага яхши маълум турли соҳа мутахассислари йиғилган. Улар орасида ўз кашфиётлари билан машҳурликка эришган алломалар, маҳорати билан элга танилган санъаткорлар, бастакору рассомлар бор. Ҳарбий кийимдаги Ватан кўрикчилари — зобитлар, генералларга ҳам кўзингиз тушади. Табиий, йиғилганларнинг аксарияти ёши улуғ кишилар. Лекин улар қаторидан Ўзбекистон доврўғини дунёга таратаётган беш-ўн нафар спортчи-бокчилар, полвонлар ҳам жой олган. Мажлис аҳли жим. Кимнингдир келишини кутишмоқда...

Сукунат узок чўзилмади. Тўрдаги эшик очилиб, дадил қадамлар билан Республикамиз Президенти Ислон Каримов кириб келди. Залда жонланиш. Разм солдим. Бу гал Президент бутунлай бошқача кайфиятда, ўзгача кўринишда эди. Ундаги кўтаринки руҳ бутун залга ўз таъсирини ўтказди. Йиғилганлар куш сингари енгил ва хушхол сезардилар ўзларини.

Президент Ислон Каримов қисқача нутқ сўзлаб, республикамизнинг моддий ва маънавий бойлиги, шуҳрати дунёга ёйилган улуғ сиймолари, кўзга кўринай деб қолган буюк келажаги ҳақидаги ўз фикрларини тўлиб-тошиб баён қилди. У Ватан сўзига янги маъно бағишлаётгандек эди. Ватан номи бугун Ибн Сино, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Имом ал-Бухорий, Аҳмад ал-Фарғоний, Амир Темур, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Бобурлар номи билан боғлиқ эканлигини қайта-қайта таъкидлади. Дарҳақиқат, бу сиймолар номлари-

нинг қайта тикланиши ва уларнинг иккинчи умри бошланишида Президентнинг ўрни ва роли мислсиздир. Унинг саъй-ҳаракатлари туфайли эндиликда Ватан деганда қилсифат икки дарё, чўққилари оққа бурканган тоғлар, қўм-қўк адирлар, боғу роғлар, кенг экинзорлар кўз олдимизда аниқроқ гавдаланадиган бўлди.

Мажлиснинг умум кайфияти яқдил. Президент бир неча бор маросим аҳлига мурожаат қилиб, ўзи ҳам шу ўтирганларнинг бири эканлигини билдирди. Мамнуният ва хурсандчилигини ичига сиғдира олмасдан, юксак ибораларга эрк берди.

Икки соатлар чамаси давом этган бу учрашув даврада ўтирганлар руҳий оламига нур бағишлаётгандек эди. Табиий, бундай пайтларда ҳар бир киши ўз ҳаёт йўлига назар ташлайди, умр дафтарини варақлаб, барча кўрган-кечирганларини бирма-бир ҳаёлидан ўтказди. Шу кунга етиб келганига шукроналар айтади.

Минбардан Ватан таъриф-тавсири янграр экан, бир зум 1941—45 йиллардаги Иккинчи жаҳон уруши ҳаёлимни банд қилди. Ленинград, ҳозирги Санкт-Петербург остонаси, Волхов дарёси бўйларидаги шиддатли жанглар эсимга тушди. «Хоразмнинг узоқ бир бурчагида туғилиб-ўсиб, эндиликда қўлда милтиқ билан ўзга юрт ботқоқликларига беланиб, Ватан дея жангга кирдим. Асл Ватаним эса узоқ-узоқларда қолиб кетган. У доим дилимдаги ва қўнғимдаги мустаҳкам қўрғоним эди... Мана бугун ўша мени олис-олислардан чорлаб, куч-қувват бағишлаб турган ҳақиқий Ватаним кучоғидаман, ҳамкасб дўстларим даврасидаман».

Ишончим комилки, шундай хис-туйғулар мен билан ёнма-ён ўтирган улўғ алломалар Восил Қобулов, Ёлқин Тўрақуловлар дилидан ҳам ўтаётир Жанг майдонларида мен кўргандек кўргуликларни уларнинг иккаласи ҳам бошларидан кечиришган. Лекин киндик қонлари тўкилган гўша меҳри ва сеҳрини бирор лаҳза ҳам ёддан чиқармаганлар.

Президент маънавият ва кадрият ҳақида гапирар экан, табиий равишда, саксонинчи йилларнинг бошлари эсимга тушди. У пайтларда мустабид тузум мафқурачилари назарида, мен миллатчиларнинг бири эдим. Шаҳар партия қўмитасининг махсус қарори билан Чўлпон ва Фитрат каби «қусурли» ижодкорларни, жаҳидчиликни оқлашга ҳаракат қилаётган институт раҳбари сифатида жазога тортилиб, қора рўйхатга тушгандим ўшанда.

Фашизм билан бўлган жанг қай даражада оғир ва машаққатли эканлиги ҳаммага аён. Бироқ ўз халқининг маънавияти ва маърифатига катта ҳисса қўшган, унинг тараққиёт мароми талабларига мувофиқ янгиликлар киритган сиймолар ишини холис баҳолаганлик учун жазоланиш фашизм билан жанг майдонида олишишдан ҳам оғир ва аламли бўлар экан.

Худди шу хилдаги воқеалар улкан аллома Восил Қобулов бошига тушганидан ҳам хабардорман. Республикада кибернетиканинг пайдо бўлиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшган олим учун бу ишларга дош бериш осон кечмади.

Ўтмиш жамиятнинг бир хусусияти бор эди: кимки муваффақиятлардан-муваффақиятларга эришаверса, «хой-нахой бунда бир гап бор», деган хулосага келишарди. Шундай омади чопган аллома ёки раҳбарлар устига комиссия кетидан комиссия юбориларди. Комиссияларнинг хулосалари кетма-кет муҳокамаларга қўйилиб, иши текширувга тушган кишини иложи борича қаттиқроқ жазога тортишга ҳаракат қилинарди. Шундай кунлар синовидан ўтган Восил Қобулович билан суҳбат қиладиган бўлсангиз, унинг: «Умримнинг ярми илмий изланишлар билан ўтган бўлса, ярми ҳар хил комиссияларга хужжатлар тайёрлаш, маълумотлар бериш, минбардан туриб, ҳисоботларни такрорлашга кетди», деган дил сўзларини эшитасиз.

Бугун у ҳам қадрини топаётган инсонлар қаторида. Ёруғ юз, хуш кайфият билан Президент нутқига кулок тутмоқда.

Сал наридаги ўриндиқларда сафдош дўстларим Одил Ёқубов, Пиримкул Қодировлар ўтиришибди. Қарийб эллик йил давомида қалам тебратиб, қатор қисса, романлар яратиш билан халқимизнинг маънавий юксалишига муносиб ҳисса қўшган бу ёзувчиларнинг ҳаёти ва ижоди ҳам силлиқ кўчавермади. Фақат ижодий изланишдаги изтироблар эмас, балки мустабид мафқурачилар асаримга қандай баҳо бераркан, деган андишалар Одил Ёқубовнинг сочини оқартирди, белини букди.

Бу жиҳатдан Пиримкул Қодировнинг кўрган-кечирганлари яна ҳам мураккаброқ, яна ҳам чигалроқ. «Бобур ҳақида асар ёзиб, уни улуғлабдими, демак, майда буржуазия кайфиятига мубтало экан» қабилидаги таъналарни бир неча йиллар давомида эшитиб келди у.

Бугун бу иккала дўстим ҳам залда фахрли ўринларни эгаллаб ўтиришибди.

Ислом Каримов кўкраклардаги орденларга ишора қилиб, ўзбекона орденнинг ўзбек кўксига ярашиб тушганини таъкидлади. Дарҳақиқат, бу орденлар чиндан ҳам ўзбеконадир. Унинг метали ҳам, бўёғи ҳам ўзимизники. Уни ўзбекнинг зарғари ясаган. Гап орасида Президент бу орденларда ўзбек олтини борлигини қайд қилиб ўтди. Бунда ҳам катта маъно бор. Илгари олтин ўзбек еридан қазиб олиниб, унинг ихтиёрисиз қаерларгадир жўнатиладди. Арзимаган бир қисми қайтиб келар ёки келмасди. Эндиликда ўзбекнинг олтини орден бўлиб, унинг кўксига миллий гурур, кўрку тароват бағишлаб турибди.

Олтин ҳақида гап кетар экан, навбат чиндан ҳам «Олтин юлдуз»га етиб келди. Президентнинг махсус Фармони билан «Ўзбекистон Қаҳрамони» деган шарафли унвон таъсис этилган эди. Бугун қаҳрамонлик юлдузи шоир Абдулла Орипов кўксига тақиб қўйилди. У фақат ўзбек ёзувчилари орасида эмас, балки, умуман, юртимиз зиёлилари ичида биринчи Қаҳрамон бўлди.

Бу қувончли воқеани кузатаётиб, ёш дўстим Абдулла университетда ўқиб, илмга интилган пайтларида унинг камолига камтарона ҳиссам қўшилганлигидан фахрландим. Залда ўтирган ҳар бир илм ва санъат арбобига бўлганидек, шўролар даврида унинг номига ҳам озмунча тошлар отилмаганини эсладим. Қанчалаб азиз инсонлар ёстиғини қуритишга асос бўлган «мунгли шоир», «тушқунлик шоири», «шу жиҳатлари билан коммунистик ахлоқ меъёрларига путур етказди», деган айблар унинг шаънига ҳам кўплаб айтилди. Лекин, хайриятки, мафкурарачилар шоирни қоралашга қанчалик зўр берсалар, халқ қалбида унинг қадри шунча ошиб, мустаҳкамланиб борди.

Қандай бўлмасин, бу таҳқирлашлар шоирнинг кўнглини хира қилганини, дилини яралаганини эслайман ўтирган жойимда.

Бугун у — Ўзбекистон Қаҳрамони!

Одам қадри! Бу — муқаддас тушунча.

Мустақиллик даврида унинг муқаддаслигини ўз ўрнига қўйиш борасида кўп ишлар қилинди ва қилинмоқда. Жумладан, 1999 йил 12 майда Президент имзо чеккан фармойиш бунга ёрқин мисоллардан биридир. Унда Ватанимиз озодлиги ва истиқлоли учун курашларда жон фидо этган, миллатни ҳуррият ва эркинликка чорлаган, шўро

тузуми давридаги қатарон қурбонлари бўлган минглаб фидойи инсонлар, шаҳид зиёлилар хотирасини абадийлаштириш, ҳаёти ва фаолиятини, бой илмий-ижодий меросини янада чуқур ўрганиш, халқимиз, ўсиб келаётган ёш авлод онгида мустақиллик қадриятларига, инсон ҳақ-ҳуқуқларига юксак ҳурмат-эҳтиром туйғуларини камол топтириш, уларни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат, демократик тамойиллар руҳида тарбиялаш масалалари назарда тутилган.

Бу фармойишни ўқидиму, ёшлигимда кузатганим баъзи воқеаларни ҳаёлимдан ўтказдим. 1936—37 йиллар эди. Қишлоғимизда Рўзимполвон деган одам бўларди. Қаерда бирор оғир нарсани кўтариб, жойига қўйиш керак бўлса, «Рўзимполвонни чақириб керак», дейишарди ҳамқишлоқларимиз. Бу кичик қишлоқчада яна бир обрўли одам бор эди. Уни Мулла Турсун дердилар. Камина илк алифбо сабоқларини шу кишидан олган эдим. Энди ўйлаб кўрсам, у жадидтабиат инсон бўлган экан. Демак, ўша даврларда бутунлай сўниб йўқолмаган жадидчиликнинг таъсири узок Хоразм бурчакларига ҳам бориб етган. Ханузгача бу икки ҳамқишлоғим қисматига ачинаман. Биринчиси — Рўзимполвон колхоз бухгалтериясидан қарзга олган беш юз сўм пулни вақтида қайтара олмагани учун қамалди. Мулла Турсун эса пахтазорнинг бир бурчаги кўлмак бўлиб қолгани учун «атайин сувни кўпроқ очиб юборган» деган сабаб билан ҳибсга олинди. Шу-шу иккала нуфузли элдошимиз кўздан ғойиб бўлиб, қайтиб келишмади.

Ўша йиллари кўпчилик ҳурматида бўлган бошқа икки кишининг аччиқ қисмати ҳам хотирамда қайта жонланди. Бири — элга танилган Иброҳим Эшон. Қўлига занжир солиб шаҳарга олиб кетилди. Одамларнинг кўзи олдида отиб ташланди. Иккинчиси унинг ўғли Исмойил эшон. Бухорода Садриддин Айний билан бир мадрасада ўқиган бу инсон қишлоққа қайтиб келгандан кейин бир неча бор ҳибсга олинди. Унинг ярим умри қамокхоналарда, ҳаётининг қолган қисми тўқайзорда яшириниб ўтди. Мана шўролар давридаги одам қадри! Бу аҳолисининг хат-саводи, сиёсий тушунчаси ўзига яраша бўлган узок қишлоқлардан бирида юз берган воқеалардан бир шингил, холос. Одатда, миллатнинг гули, ақли ва виждони саналувчи зиёлилар жамулжам бўладиган йирик-роқ қишлоқ ва шаҳарларда-ку чинакамига қатли-ом уюштирилганлиги тарихдан яхши маълум. Бунинг оқибатида

қанчадан-қанча шоирлар, ёзувчилар, умуман, ўқимишли инсон зоти, турли соҳаларнинг жонкуяр, қўлидан иш келадиган етакчи вакиллари чексиз таҳқирландилар, ҳибсга олиндилар, отиб ташландилар. Халқ фахри бўлган Абдулла Қодирий номини қайта тиклаш учун қарийб эллик йил астойдил собитқадамлик, жонбозлик билан кураш олиб бориш керак бўлди. Чўлпон ва Фитрат номларини рўёбга чиқариш учун албатта, мамлакат, миллат Мустақиллиги зарур экан.

Буларнинг ҳаммасидан бир хулоса чиқади. Мустабид тузум мафкурачилари элига садоқатли, ишини яхши билган, обрў-эътиборли одамларни йўқ қилиш пайида бўлганлар. Шу йўсинда етмиш йил давомида худди дарахтни каллаклагандек миллат ҳам каллакраниб турилди.

Энг даҳшатлиси шуки, мустабид мафкура битта-иккита нуфузли шахсни йўқотиш билан чекланиб қўя қолмади. Бу ҳол оммавий тус олган эди. Ўз ниятларини амалга ошириш учун эса мафкурачилар ҳар хил ғоявий атамаларни ихтиро қилишарди ва ишга солишарди: «муштумзўр», «халқ душмани», «руҳоний», «аксилинқилобчи», «ўтмишни қўмсовчи», «майда буржуачи» ва ҳоказо. Шу хилдаги тамғалар билан миллатнинг камида ўндан бири нобуд қилинди, десам, кўп адашмасам керак.

Ўз-ўзидан шундай хулоса чиқади: одамни астойдил қадрлаш учун Мустақиллик тарихий зарурат экан. Минг қатла шукрки, бугун шу зарурат воқеликка айланди.

АСРЛАРНИ ПАЙВАСТА ҚИЛГАН МУСАВВИР

1999 йилнинг баҳор кунларидан бири эди. Уста Ширин кўчасидан чап томон қайрилиб, Аваз Ўтар кўчасида жойлашган уйнинг эшигини қоқдим. Хаво булут, ёмғир савалаб турибди. Уйдан ҳадеганда садо чиқавермади. Умидсизланмадим. Уй эгаси шу ерда бўлишига шубҳам йўқ эди. Деразалардан бирини қоқдим — жим-жит. Иккинчисини қоқдим — ўша-ўша. Учинчи деразага ўтгунимча шифер этагидан оқиб тушаётган ёмғир суви бошим узра ёқамдан кириб, белимгача борди. Учинчи деразадан ҳам садо чиқмади. Ҳайрон бўлдим. Қайтиб кетишни ихтиёр қилиб, катта кўча томон бир оз юрган эдим ҳамки, уй ичидан бўғиқ овоз эшитилди. Исминни такрор-такрор чақирди. Эшик томон қайтдим. Зулфин жаранг-журунг бўлди-да, эшик очилди. Бўсага ичкари-

сида уй эгаси — бели бир оз букик, кўзлари хиёл кир-
тайган, юзлари анчагина ажинлашган сариёнғиз одам ту-
рарди.

— Ие, бормисиз, кўришмаганимизга ҳам юз йил
бўлди, — деди у очик чехра, юз-кўзини ёритадиган ўзи-
га хос табассум билан. — Мен Сизни бутунлай йўқотиб
кўйдим деб ўйладим, хайрият бор экансиз, — сўзида
давом этди у.

Бу киши машҳур рассом Абдулҳак Абдуллаев эди.
Мен ҳовлига киргач, эшикни занжирлади-да, ичкари то-
мон бошлади.

Қачонлардир цементдан қуйилиб, эндиликда у ер-бу
ери бузила бошлаган бетон йўлка. Торгина ҳовли, тўғри-
роғи, ҳовлича. Бир вақтлар бу ерда катта бир туп гилос
бўлар эди. Энди у ҳам кўзга ташланмади.

— Гилосни кесдириб ташладим, қариди, тепадан қурий
бошлади, — деди у менинг кўнглимдагини сезгандек.

Уй томон бурилдим. Ҳовлидан очиладиган эшик ҳам
кўзимга омонатдек кўринди. Уйга кирдик. Мезбон гап-
дан ўзини тўхтата олмасди. Мени кўп кутгани, эндилик-
да босиб ишлай олмаётгани, икки-уч марта шифокорга
учрашиб, жарроҳларга иши тушгани сингари гапларни
кетма-кет тизиб ташлади, гўё мен у кишининг дардини
эшитмасдан, чиқиб кетаману, кўнглидаги гаплари айтил-
май қоладигандек.

Илгаридан менга таниш бўлган кичик хонага разм
солдим. Унинг жиҳозлари анча эскирган. Анъанавий ус-
лубда ясалган диванча, ўттиз-қирқ йил муқаддам урф
бўлган, каттиқ ёғочдан ясалган стуллар. Уларнинг бир
оз қирилган ўтирғич қисмлари ўз умридан дарак бериб
турибди. Полда баъзи жойлари қирилган палос.

Ўтириб улгурмасимизданоқ суҳбат қизиби, авж олиб
кетди. Ҳаётда рўй берган ва бўлаётган ўзгаришлар, ўтиб
кетган улуғлар, ҳозир ҳаёт ижодкорлар, уларга хос ай-
рим хислатлар, ниҳоят, ижод, кейинги пайтларда яра-
тилган асарлар — булар ҳаммаси суҳбат мавзуси эди.

Абдулҳак Абдуллаевни навқирон йигитлик чоғлари-
дан биламан. Авваллари унинг ўз ҳаёти, шахсияти, рас-
сомлик санъати ҳақида кўп фикрлар эшитганман. Илк
учрашувимиз унинг етук рассомлик даражасига эришган
пайтига тўғри келган. Бунга шогирдим, бугун таниқли
файласуф, санъатшунос олим, ёзувчи, ўша пайтлар уни-
верситет талабаси Тилаб Маҳмудов сабабчи бўлган. У
орқали 1957 йили Абдулҳак Абдуллаевни уйимга таклиф

қилган эдим. Ўшанда меҳмон учун алоҳида тараддуд ҳам кўрдим. Бозорга тушиб, қўлда сўйилган қора кўчқор гўштидан олиб келиб, қайнатма шўрва қилдирдим.

Абдулҳақ Абдуллаев уйга қадам қўйиши билан суҳбат қизиб кетди. Мавзу ҳам маълум: адабиёт, санъат, умуман, ҳаёт, айниқса, ҳаётдаги эрксизликлар... Ўша суҳбатлардаёқ Абдулҳақ Абдуллаев адабиёт ва санъатда ўртамиёначиликка қарши эканини, фақат қаршигина эмас, умуман, ўртамиёначиликни кўришга кўзи, эшитишга қулоғи йўқлигини сездим.

— Хайронман, — деди у. — Ёзувчи ва рассомлар орасида истеъдодлисидан истеъдодсизни кўпроқ. Шундай одамлар борки, қўлига кетмон олиб, ер чопса, тоғни талқон қилиши мумкин; бирор завод ё фабрикага кириб хизмат қилса, бинойидек иш кўрсатиши турган гап, ни-магадир, улар адабиёт, санъат соҳасига кириб олиб, жилд-жилд асарлар ёзишади, бироқ уларни ўқиб, лаззат ололмайсиз. Полотноларни тўлдириб, бўёқ сарф қилишади, аммо кўриб, роҳатланмайсиз!

Суҳбат шу йўсинда узок давом этди. Вақт ўтганини ҳам сезмасдик. Шу суҳбатдаёқ ҳаётга, адабиёт ва санъатга қарашларимиз бирдек эканлигини, ҳамкорлик қилсак, бир-биримизга фойдамиз тегишини англаб олган эдим. Москвада тўрт йил мутолаа, илмий изланишлар билан банд бўлиб, қаламни қай томонга юритишимни ҳали тўла аниқлаб ололмаган пайтларимда бу одамга дуч келиб қолишим мен учун бебаҳо топилма, нафақат топилма, балки катта омад эди.

Бир маҳал керогазда қайнаб турган шўрва пишиб етилди, шекилли, ҳали ёш, энди келин бўлиб тушган рафиқам Раҳимахон таомни сузиб келди. Бироқ, негадир, меҳмонимиз шўрвани хуш кўрмади. Алланимани баҳона қилиб, бир чимдим гўштни ёнига олди-да, шу билан қаноат ҳосил қилганини билдирди.

Унинг бу одатидан кўп ҳам ажабланмадим. Хафа ҳам бўлмадим. Фақат ўзимча хулоса қилдим: «Ўзига хос одам экан-да, ҳаётдаги ўз тамойилларини қаттиқ ҳимоя қилар экан, демак, шахс сифатида унинг барча хусусиятлари билан ҳисоблашиш лозим!».

Шундан кейин Абдулҳақ Абдуллаев билан учрашиб, ўша бошлаган суҳбатимизни давом қилдиришга келишдик. Бир неча бор устахонасида бўлиб, унинг иш услуби билан танишдим, яратган расмларини кўздан кечирадиган бўлдим.

Сухбатларимиздан бирида рассомчилик санъатига қандай кириб келганлиги билан қизиқдим. У саховат билан, ҳатто мароқ билан гапириб берди.

— Мен рассом бўлиб туғилган бўлсам керак, — сўз бошлади сухбатдошим. — Биринчи расмимни қачон чизганимни эслолмайман, жуда ёш бўлганимда эканлиги аниқ. Нимаинки кўрсам, дархол расмини қоғозга туширишни ўйлардим. Расмларимдан чексиз завқланардим. Завқ мени рассом қилди.

Абдулҳақ Абдуллаев сўзини тўхтатиб, менга синчковлик билан назар ташлади. Мен эса унинг фикри тамом бўлган ҳисоблаб, саволимга тўла жавоб олганимни билдирдим. Бироқ у гапини яна давом қилдирди.

— Оддий нарсаларни чизишдан мураккабликка интилдим. Онамнинг сигир соғиш жараёни мен учун жуда мароқли эди. Шу манзарани қоғозга туширишга интилдим. Кўп уриндим. Бироқ яратган нарсам ўзимга ёқавермасди. Такрор-такрор чизаверардим. Ҳар гал сигир соғиш жараёнидан нималардир топгандек бўлардим. Қувонч билан қўлимга қалам олардим, бироқ муродим ҳосил бўлавермасди. Кейин, рассомлик сирини бир оз англагач, билдимки, бирор нарса ёки жараёнини қоғозга кўчиришнинг ўзи ҳали расм эмас, унинг ички моҳиятини очиб бериш керак экан.

Одат тусига кириб қоладиган узундан-узоқ сухбагимиз бошланиши эди бу. Рассомнинг ҳаёти, ижодга кириб келиш йўли хусусида унинг ўзидан анча нарса билиб олдим.

— 20-йилларнинг охирларида мен Тошкентда интернат мактабда, 30-йилларда Самарқанддаги бадиий техникумда ўқидим, — дея ҳикоясини бошлади у. — Тўғриси-ни айтсам, бу меним бахтим эди. Интернатда рус тилини ўзлаштириб олдим. Ҳар хил болалар жамоасида бўлиб, ўзлимни англай бошладим, техникумда асосан, рус рассомлари домлалик қилишарди. Биласиз, бизда миллий рассомчилик тараққий этмаган бўлиб, дарс бера оладиган маҳаллий мутахассислар йўқ эди.

Ижод сирларининг кўписи менга маълум. Ўнлаб-юзлаб асарлар яратилавериши мумкин. Бироқ жамоатчилик кўригига чиққан биринчи асар завқи ва шавқи бошқача, бир умр эда юради у лахзалар. Ўша туйғуларга шерик бўлгим келди, шекилли, сухбатдошимнинг биринчи асари хусусидаги эсдаликларига қизиқдим.

— Ох, бу жуда ажойиб, дўстим, — деди Абдулҳақ ва бир лаҳза жим қолиб, ўйга толди-да, бошини кўтариб давом этди. — Биринчи асарим — манзара, бир фабриканинг ёрдамчи хўжалигидаги ферма тасвири бўлган. Сув тўла ҳовуз, ҳовуз бўйида бир болакай ўтирибди. Шу ерга жуда ярашиб тушган эди у болача. Бир томонда — ферманинг пастак айвончаси, унда боғлаб қўйилган бир неча сигир... Биласизми, ушбу манзара Москвада «Творчество» номли журналда эълон қилинди. Бироқ бу воқеанинг бир оз ноҳуш жиҳати ҳам бор. Журналда хатога йўл қўйилиб, манзара бошқа одам номидан чиқиб кетган. Аммо бари бир ўша манзарани ханузгача ўзгача завқ билан эслаб юраман.

Абдулҳақ мен томон бир назар ташлаб:

— Мен — безътибор мезбонман, ҳозир, — деди-да, эҳтиёткорлик билан ўрнидан туриб, ошхона томон йўлланди. Разм солдим. Қадамлари майда, оёқларини бир оз судраб босади, кўпроқ ўтириб қолганиданми, бели ҳали эшик олдида кўрганимга нисбатан ҳам анча букилгандек.

Ўйлаб кетдим: бу одам билан биринчи танишган пайтларим у энди ёши қирқлардан ошган қирчиллама йигит эди. Озгин, чайир, ҳаракатчан... Кўп сувлар оқиб ўтди, шундан буён у ҳаётнинг бисёр алғов-далғовларини кўрди. Бироқ тинимсиз меҳнат қилди. Ўйлади, изланди. Мана бугун унинг ёши тўққизинчи ўн йилликка қараб кетяпти. Бунга етганлар бор, етмаганлар...

Мезбон бир оздан кейин яна ўша оҳисталик билан чойнак кўтариб кириб келди.

— Мана, дўстим, чой, аччиқ қилиб дамладим. Биламан, чойни аччиқ ичасиз, — деди.

Аччиқ чой диққатимни тиниқтиргандек бўлди. Сухбат яна қизиди.

— Сиз — портретчи рассомсиз. Ўзбек тасвирий санъатида бу жанрнинг асосчиси сифатида танилгансиз. Ҳатто «Ўзбекнинг Рембранти» деб ҳам аташади сизни. Нега шу жанрни танлагансиз, — қизиқиб сўрайман мусаввирдан. Сўзларимни диққат билан эшитаркан, унинг юзида ўзига хос маънодор табассум ўйнаб ўтди. Кейин жиддийлашди. Сўзларим унда қаноат ҳиссини уйғотдим, ё қўнглига «ошириб юборяпсиз», деган фикр келдими, билолмадим, у жавоб беришга шошилмади.

— Биласизми, — гап бошлади у, — санъатнинг барча турларида ҳам марказида одам туради. Бироқ рассомчи-

ликнинг портрет жанрида одам бевосита кўрсатилади. Шу бевоситалик мени банд қилган, — деди у.

Бу жавоб мени мушоҳадага тортди. Орамизда бўлиб ўтган суҳбатларнинг бир қисмини хаёлимдан ўтказдим. Абдулҳақ Абдуллаев биринчи галда одам қиёфасини кўрган, болалик чоғларидаёқ борди-ю, расмга тушиб қолса, ўз қиёфасининг бошқалардан фарқи қандай бўлишига қизиққан, умуман, ўзи ҳақда ўзгалардан фикр эшитишни ёқтирган. Отаси ҳали чақалоқ Абдулҳақни тиззасига олиб ўтириб, «Боламнинг боши катта, бизнинг уруғаймоғимизнинг беиз ўтиб кетмаслигига сабаб бўлади бу бола», деган экан. Ҳамма нарсада — жонли жониворларда, атрофидаги одамларда у, аввало, шаклни кўрган. Ҳатто интернат ва техникумда ўқиб юрган пайтларида ўқитувчи маърузасининг мазмуни эмас, балки кўпроқ унинг юз-кўзлари, қош-қовоқлари, гапираётган пайтдаги юз пайларининг ҳаракатлари кўпроқ қизиқтирар экан.

Ажойиб ҳодиса! Абдулҳақ Абдуллаев портрет яратишни ўзидан бошлайди. Адабиёт тарихида бу ҳодисанинг намунаси бор. Лев Толстой ижоди ўзининг болалиги ҳақидаги қиссадан бошланган. Бироқ санъатда, хусусан, портрет санъатида бундай ҳодиса, балки, ягонадир.

Бунинг ҳам сабаби бор. Абдулҳақ Абдуллаев — ёшлигиданоқ ўз шахсияти билан кўпроқ қизиққан санъаткор. Унинг учун бу бошқалар сиймосини ўрганишда бош восита, ўзгалар ҳаёти билан боғловчи кўприк, яна ҳам аниқроқ айтганда, тажриба майдони. Шу боисдан унинг эътиборга сазовор биринчи яратган асари ҳам автопортрет бўлган.

— Мен — ўзимга нисбатан бешафқат одамман, — дейди у доим.

Дарҳақиқат, у ўзида қанчалик фазилат кўрса, шунча камчилик ҳам кўради ва бу ҳақда ошкор айтишдан тортинмайди. Ҳатто шу хусусияти билан фахрланади.

Портрет яратиш хунарининг ўзига хос қийинчиликларини ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Дафъатан бирор одам олдига бориб, палитрани, мўйқаламни кўз-кўз қилиб: «Келинг, мен сизнинг портретингизни чизай», дея олмайсиз. Бунинг учун ишонч керак, ишонч учун эса ном зарур. Ҳеч бир ёш рассом пешонасига «Бу — бўлажак улуғ рассом» деб ёзиб қўйилмаган-да.

Шундай бир пайтда Абдулҳақ Абдуллаевга қўл келган бир вазият юз беради: Иккинчи жаҳон уруши йиллари ҳар томонлама — ҳам моддий, ҳам руҳий қийинчи-

ликда қолиб кетган қишлоқ меҳнаткашларининг кўнглини кўтариш мақсадида вилоят ва туманларга, ҳатто бево-сита колхоз ва совхозларга ёзувчи ва санъаткорлар тез-тез сафарбар қилиниб туриларди. Абдулҳақ Абдуллаев ҳам улар сафида бўларди. Табиий, қишлоқ меҳнаткаш-лари учун марказдан келган ҳамма эъзозда. Портретчи рассом учун эса бу бой манба эди. Абдулҳақ Абдуллаев у пайтларни эслаб, дейди:

— Ҳар бир сафарда турар жой, ейиш-ичишлар му-хайё, иззат-икром доим жойида. Ўзингиз биласиз, биз-нинг халқ ўзи емаса емайди, бироқ меҳмоннинг қорнини тўйғизади, устини бут қилади. Ярим умрим шундай са-фарларда ўтди ўша йиллари.

Ўйлайман: урушнинг оғир йиллари устни бут, қоринни тўқ қилиб, иззат-икромда кун кечириш ўз йўлига. Бироқ Абдулҳақ Абдуллаевга ўхшаган кўнгли хис-туйғуларга тўла одам учун қишлоқларда юриб, уруш оқибатларини — қора хат олиб, дод-фарёд кўта-риб, кўз ёши тўккан оналар, оёқдан ё қўлдан, баъзан кўзларидан ажралиб ногирон қайтган йигитларни кўриб, азоб тортган элдошлар аҳволидан хабардор бўлиб юриш ҳам катта азоб эди. Бироқ нима бўлса ҳам, бу давр рассом учун катта мактаб вазифасини ўтади. Ўзи эътироф этишича, шу йиллари у 200 дан кўпроқ порт-рет яратган. Улар ҳар хил кўرғазмаларга қўйилиб, юқори баҳоланган.

Сухбат борган сари қизиқ борарди. Мен бир маром-да чой ҳўплайман, Абдулҳақ Абдуллаев эса ўз ҳаёт йўли, рассомчилик сирини эгаллаш тажрибалари хусусида га-пириб чарчамасди.

— Э-э, дўстим, айтдим-ку Сизга, мен — ёмон мез-бонман, — деди-да, яна оҳиста ошхона томон чиқиб кетди. Бир неча дақиқадан кейин йирик-йирик тўртта олма қўйилган ликобчани олиб келиб, олдимга қўйди.

— Ейсиз бу олмаларни, гапиравериб, Сизни чарчатиб қўйдим. Иккаламиз ҳам бир дам олайлик, — деди та-бассум билан менга боқиб.

Мен сухбатдан чарчамаётганимни, аксинча, борган сари қизиқишим ортиб бораётганини билдирдим. Олма-лар томон қўл чўзар эканман, ликобчага назарим туш-ди. Нимагадир, у ўтган аср ашёларидан бўлса керак, деган фикр туғилди менда. Сухбат яна давом қилишини хоҳлардим. Бунинг учун дўстимни китиклашим керак эди.

— Хўш, кейин нима бўлди? Уруш йилларидаги тажрибангиз Сизга ишонч олиб келдимиз, рассомчиликнинг катта йўлига чиқиб олдингизми?

— Албатта, албатта, — деди у алоҳида жонланиш билан. Дўстимнинг юз-кўзларида табассум, кайфиятида хушхоллик белгилари бор эди, — бироқ бундан кейин ҳам ишларим кўнгилдагидек юришиб кетавермади. Машҳур шахслардан биринчи бўлиб Уста Олим портретини ишладим.

Рассомнинг бу иш ҳақидаги хикояларидан англадимки, Уста Олим портрети унинг ижодида бир босқич бўлган. Кўргазмаларда, ҳатто Москва кўргазмаларида ҳам ёмон баҳоланмаган. Бироқ, унинг бугунги эътирофига кўра, бу улуғ доирачи портрети ўртамиёна, ҳатто маъноси заиф, зерикарли асар эди. Аммо бу ишнинг аҳамияти шунда бўлганки, у рассом учун машҳур шахслар томон йўл очиб берган.

Мусаввирнинг «Машҳур кишилар» туркумидаги биринчи чинакам ютуғи Ойбек ва Абдор Хидоятловларнинг портретларини яратиш билан боғлиқ бўлди. Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги йилларда бу икки шахс ўзбек маданияти тараққиётига беназир ҳисса қўшган сиймолардан эди. Абдулла Қодирийдан кейин ўзбек романчилигини юксакликларга олиб чиққан, романни ўзи яшаётган замон билан мустаҳкам боғлаган Ойбекдай улуғ адибни, ажойиб сўз устасини полотнога тушириш шарафли иш ҳисобланарди. Ҳали мўйқалами унча машҳур бўлмаган рассомнинг бу улуғ сиймо олдида бориб: «Ўтиринг, мен сизнинг расмингизни чизаман», — дейишининг ўзиёқ жасорат эди. Бугун Ойбек шахсиятини яхши билган мунакқид сифатида шундай хулосага келаман: Ойбек бир жиҳатдан юксак маданиятли, бошқалар эрк-ихтиёри билан ҳисоблашишни ўзига ор билмайдиган, иккинчи жиҳатдан, беҳад соддадил, бу хусусияти билан Абдулҳак Абдуллаев вилоятларда юриб, портретларини чизган оддий меҳнатқашлардан кўп фарқ қилмайдиган инсон эди. Шу боисдан ёш рассомнинг Ойбек олдида бориб ниятини билдириши унчалик қийин бўлмаганлиги маълум. Шу маънода ҳаётда Ойбекдек сиймонинг борлиги ёш рассом учун бир омад бўлган. Шахс ва характер — тип жиҳатидан ҳам Ойбек рассом учун бутун бир дунё бўлиб, бу ҳам ёш рассомнинг бахти эди. Абдулҳак Абдуллаев ўша дамларни эслаб менга дейди:

— Инсон гўзаллиги аввало, унинг кўзларида акс этади. Кўзлар борки, унда инсоннинг куч-қудрати булоқ-

лардек жўш ураётган кўринади. Ойбекнинг йирик кўзларида одамнинг жон-танини тешиб ўтадиган нимадир бордек эди. Ойбек — катта истеъдод эгаси, шунинг учун, табиийки, унинг кўз қарашлари бошқаларникига ўхшамасди. Мен Ойбекни биринчи гал кўрганымда одамни эмас, бургутни кўргандек бўлдим. Асрлар пардасига бурканган улуф мутафаккир Навоий образини яратишда унга айни шу бургут кўзлар, сезгир, тийрак, теран қалб керак эди.

Ҳа, ёш рассом Ойбекни шу тарзда кўрди ва шу тарзда портретини яратди. Барча томошабинлар ҳам Ойбекни шундай тушунади. Бунга далил ҳам бор. 1971 йили Москвада ташкил қилинган кўргазма қатнашчиларидан бири ўз таассуротларини шундай ёзади:

«Мен ёзувчи Ойбекни кўрмаганман. Энди мен уни кўраяпман. Назаримда, у — бекиёс, қудратли шахс. Пешонаси кенг, кўзлари ўткир, лаблари бўртик, ўз ўйлари билан банд ижодкор. Катта ижодий қудрат эгаси.

Билмадим, ҳаётда Ойбек шундай бўлганми-йўқми, бироқ мен уни худди шу тарзда кўрдим. Абдулҳақ Абдуллаевга портретда «Уста Олим» йўл очиб берди. «Ойбек» уни санъат шохсупасига чиқарди».

— Буёғи хамирдан қил суғургандек силлиқ кетган бўлса керак, — дейман мен суҳбатдошимнинг хуш кайфиятига назар ташлаб. — Чой ҳам тамом бўлди, олмаларни ҳам едик, — дедим-да, дераза томон қарадим.

— Сиз ўйлаганча эмас. Санъаткорнинг иши қачон хамирдан қил суғургандек осонгина кўчаверган экан? — деди Абдулҳақ Абдуллаев.

Бир зумда унинг кўзлари маъюслашди, қандайдир чигалликларни ўйлаётгандек, жим қолди ва кўзларини менга қадаб:

— Кетмоқчимисиз, вақтингиз бўлдимиз? — деб қолди.

— Эртага бугун келган пайтимда келаман, — дедим-да, ўрнимдан тура бошладим.

Эртасига нақ дақиқама-дақиқа айтган пайтимда етиб келдим. Бугун об-ҳаво бошқача! Қуёш чарақлаб турибди, майин шабада эсиб, юз-кўзларни силагандек бўлади.

Эшикни қоқдим.

— Очик, кираверинг! — деган майин овоз эшитилди.

Эшикни очдим. Тор ҳовлининг девор томонида темир қаравотда Абдулҳақ Абдуллаевнинг омонатгина ўтирганига кўзим тушди. Устида хатиб-домлаларникига ўхшаш

ҳаворанг сукнодан тикилган кенг халат, бошида сунъий теридан тикилган, атрофлари кирилиб, тикув иплари кўриниб қолган ҳаворанг телпак.

— Келдингизми? — деди у. Юз-кўзларида чексиз табассум. Гўё узоқ йиллардан буён йўқотиб юрган яқинларидан бирини топиб олгандек.

Уйга кирдик. Кечаги хона. Бироқ бугун вазият бошқача: столда дамланган чой, бир ликопчада сара олмалар, бошқа бирида қоврилган тухум. «Мезбонликни ўрнига қўймоқчи, шекилли», деган фикр хаёлимдан ўтди.

Суҳбатнинг қолган жойидан бошлаши табиий эди.

— Буёғи хамирдан қил суғургандек бўлса керак! — дея кечаги суҳбатнинг тугаган жойини эслатмоқчи бўлдим. Абдулҳақ, одатдагидек, майин табассум қилди-да:

— Унчалик эмас! — деди ва гапида давом этди. — Биласиз-ку, ижодкорга омад осонликча кулиб боқавермайди!

Нима бўлганда ҳам суҳбатимиз қизиди. Бугун фикр олишувлар кечагига нисбатан ҳам қизикарлироқ эди.

XX аср ўзбек маданиятининг юксалиш даврида бу ёш рассом бахтига иккинчи бир бутгутсифат сиймо бор эди. Бу — Аброр Ҳидоятлов. 30-йилларда Шекспирнинг «Ҳамлет», «Отелло» драмаларида бош ролларни ижро этиш билан шуҳрат қозониб, донг таратган бу актёр улуғ санъаткор эди. Бироқ у шахс сифатида Ойбекдан фарқ қиларди. Бургутдек Ойбекнинг бутун борлиғи, куч-қудрати ичида яширинган. Ундаги бор ботиний куч-қудратни, ички маънони юзага чиқариб, томошабинга «мана ҳақиқий Ойбек» деб кўрсата билиш керак эди. Абдулҳақ Абдуллаев шу вазифани бажара олди. Аброр Ҳидоятловнинг бутун бургутсифат куч ва қудрати ташқи киёфасида мужассам эди. Рассом бу улуғ сиймонинг зохирий оламини кўрсатаётиб, унинг ички дунёсига, ташқи куч ва қудратни таъминлаб турган ички манбаларга назар ташлаши керак бўларди. Абдулҳақ Абдуллаев бу вазифани уйдлашга ҳам тайёр ҳисоблади ўзини.

Бироқ характер жиҳатдан мураккаб шахс бўлган Аброр Ҳидоятлов иш бошланиб, маълум бир нуқтага етганда рассом олдида ўтиришдан бош тортади. Не умидлар билан бошланган иш ўлда-жўлда қолиб кетади. Рассом учун бундан ҳам оғир ҳолат бўлмаса керак. Фақат яна бир неча йил ўтгач, у санъаткорнинг ишончини қозонишга муваффақ бўлади. Расмда биз Аброр Ҳидоятловни Отелло либосида, яъни эндигина роль ўйнаб, хордик

чиқаришга, сахна ортига чиққан ҳолда кўрамиз. Ўша кудратли важоҳат, ўша безовталиқ билан қаерларгадир тикилган ваҳимали кўзлар, «кани, айтинглар, яна нима қилай?» деган маънода ваҳшат солиш!

Сухбатдошим Аброр Ҳидояттов хусусидаги ҳаяжонли фикр олишувлардан кейин худди портретни эндигина тугатгандек тинчланди, оғир ишнинг уддасидан чиққач, нафасини ростлаб, чуқур хўрсинмоқчидек ўзини бўш қўйиб берди. Бир-икки марта чуқур нафас олиб, ух тортиб қўйди. Билдимки, бу йўсиндаги фикр олишувлар ҳам азоб, ҳам роҳат! Ижодкор тақдири шу, ўзгача бўлиши мумкин эмас!

— Кечаги суҳбатда нима деган эдингиз, ҳамирдан қил суғургандек дебмидингиз? — дея Абдулҳақ Абдуллаев ажабланганнамо мен томон кўз тикди. Мендан «ҳа» жавобини олгач:

— Унчалиқ эмас, деган эдим, шекилли ўшанда. Бугун ҳам шу сўзимни такрорлашга мажбурман! — деди қатъий оҳангда.

Янги ролга кирмоқчи актёрларга ўхшаб тараддудланди. Бирор нарсани излаб, хона ичидаги ашёларни бирма-бир кўздан кечиргандек бўлди ва гап бошлади:

— Шоир Шайхзодани яхши биласиз, ўта маданиятли, саводхон одам! Навойни сувдек ичган! Икки халқ маданияти мужассамланган унинг сиймосида. Мен уни жуда ҳурмат қилар эдим. Рассом яна бирпас жим қолгандан кейин:

— Биласизми, бир воқеа рўй берди-ю, ўз касб-коримдан хафа бўлиб кетдим, — деди.

Нима бўлгани билан қизиқдим. Менга айнан шу хилдаги воқеалар кераклигини ҳам билдирдим суҳбатдошимга. Воқеа шундай бўлган экан.

— Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллар бир гуруҳ маданият арбоблари — ёзувчи, рассом ва артистлар Хоразмда сафарда бўлдик. Бўш вақтларимизда Шайхзода ва Миртемир ака учаламиз Урганч кўчаларида сайр қилардик. Пайтини пойлаб Шайхзодага мурожаат этдим, унинг портретини чизиш ниятим борлигини билдирдим. Не ажабки, рад жавобини олдим. Ўсал аҳволда қолдим. Нима дейшимни ҳам билмадим. Ўз хунаримдан далил келтирмоқчи бўлдим.

— Ойбек портретини ишлаганман. Третьяков галереясида кўргазмада кўрсатилган ушбу портрет, — деб сўзимни тугатган эдим ҳамки, тезкорлик билан жавоб бўлди:

— Ойбекнинг обрўйи туфайли.

Шу билан суҳбатимиз тугади. Мен яна бир бор ўзимни ўсал ҳис қилдим. Ҳатто нафсониятим ҳам хийла оғринди. Гапимиз олишавермади. Сайримиз шу тарзда поёнига етди.

Йиллар ўтди. Фақат умрининг охирларидагина Шайхзодада менга нисбатан ишонч ҳосил бўлди, шекилли, портретини ишлашимга розилик берди. Яхшигина портрет бўлди, — деб воқеа тафсилотини тугатди Абдулҳак Абдуллаев.

Ҳар бир ҳунарнинг ўзига хос мураккабликлари, машаққатлари бор. Адабиёт ва санъатда асарни бир сидра ёзиб, эълон қилиш ва ёки кўргазмага қўйиш ҳоллари кам учрайди. Гувоҳликларга қараганда, Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар»ни бир марта ёзишиданоқ ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилган экан. Бироқ бундай ютукқа ҳамма ҳам муяссар бўлавермайди. Адабиёт оламида кўпларга маълум маълумотлардан аёнки, Лев Толстой ҳар бир асарини саккиз мартагача қайта кўчирар экан. Абдулла Қаҳҳор айрим бетларни 18 марта кўчирганини ўзи эътироф этган.

Хўш, рассомнинг иши-чи? У қандай мураккабликлар ва машаққатлар билан боғлиқ.

Бу хусусда мен кўп маълумотларга эга эмасман. Бироқ кўрган-билганларим ҳақида қисқача тавсиф беришни зарур биламан.

Мен ҳам Абдулҳак Абдуллаев рўпарасида кўрсатилган нуқтага тикилиб ўтириш бахтига муяссар бўлганларданман. Бу воқеа 1976 йили рўй берган. Рассом таклифи билан қарийб уч ой давомида ҳафтада уч-тўрт кун унинг устахонасига қатнаганман. Ҳар куни бир ярим-икки соатлаб қилт этмасдан ўтириш керак бўларди. Аввало, мусаввир оёқ устида туриб, бўёқ тайёрлайди, кейин мўйқалам учига бир томчи сувдек бўёқни илиб олиб, бўёқдонда керакли ранг ҳосил қилгач, билинар-билинемас бўёқни мато томон олиб бориб, маълум бир шаклга келиб қолган расмнинг зарур жойига суртади, аксарият ҳолларда, хиёл теккизиб, дарров мўйқаламни олиб қочади. Қарийб икки соат давомида иш шу тарзда давом этади. Жисмоний ҳаракатлардан ташқари бу ишнинг бошқа мураккабликлари ҳам кўзга ташланарди. Рассом қўлида мўйқалам билан баъзан икки-уч қадам орқага тисарилар, ўз ишига бир назар ташлаб, яна олға қадам босар, айрим ҳолларда қош-кўзлар жиддий чимирилар, юз мускулла-

ри харакатга келиб, мураккаб бир масалани ечаётган одам қиёфасига кирарди.

Бу ҳам майли! Узоқ муддатга мўлжалланган ушбу иш муваффақиятли чиқадими-йўқми, буни на сиз биласиз, на рассом. Шу тарзда кунлар, ойлар ўтади. Муваффақиятли чикса, хўп яхши, муваффақиятсиз чикса, ойлаб қилинган меҳнат бекорга кетди деган гап. Менинг портретим устида худди шу хол рўй берди.

Иш охирлаб қолган эди. Эрта-индин портрет тайёр бўлади, деган сўзларни ҳам эшитдим. Шу аснода галати воқеа содир бўлди: одатдагидек, устахонанинг бир бурчагида, зарур йўсинда ўтирган эдим. Абдулҳақ Абдуллаев мўйқаламини ишга солаётиб, нима ҳақидадир мендан фикр сўраётганида ҳовлидан таниш овоз эшитилди. Бу эски оғайним ва ҳамшаҳрим, профессор Аҳмад Сафоевнинг овози эди. У бир зумда биз ишлаётган ҳовли томон очиладиган деразага етиб келди. Фахмладимки, ичкарига назар ташлаганида бир-биримизни кўрмаган бўлсак-да, портретга кўзи тушиб, ўзига хос баланд овозда деди:

— Ие, нима гап, Ҳамид Олимжон портретини қайта ишляапсизми?

Бу рассом учун, жумладан мен учун ҳам мусаффо осмонда момақалдиروق гулдираб, чакмоқ чакқандек гап эди: Аҳмад Сафоев деразанинг ўрталарига келганида, менга кўзи тушиб:

— Э-э, сенмидинг?! — дея мен билан сўраша кетди. Сўрашиб бўлгач, — Бу сенинг портретинг экан-да, мен Ҳамид Олимжонники деб ўйлабман, — деди иккаламизни ҳам ўнғайсизликдан чиқариш учун. — Ўзинг ҳам Ҳамид Олимжонга ўхшаб кетасан-да, — кўшиб қўйди у. Аҳмаднинг охириги сўзлари шунчаки кўнгил учун айтилгани сезилиб турарди.

Абдулҳақ Абдуллаевнинг бу пайтдаги ҳолатини тасвирлашим қийин. Қўлида мўйқалам, гоҳ олға босиб, гоҳ орқага тисарилиб, тўхтовсиз ишлаётган рассом бир зум ҳайқалдек қотиб қолди, портрет томон йўналган қўл мўйқалам ушлаганича муаллақ тўхтади. Шиддат билан гоҳ менга, гоҳ портретга тикиладиган ўтқир кўзлар маъюсланиб, мужмал ҳолатда жонсизланиб қолгандек бўлди. У энди мен икки-уч ой давомида кузатган мохир рассом эмас, касб-кори номаълум бир кимса қиёфасида эди.

Шу билан ўша кунги иш соатимиз ҳам тугади. Эрта-сига айтилган соатга етиб келдим.

— Портретни тугатдим, уйингизга олиб бориб, чиройли жойга осиб бераман, — деди рассом, оқ матога ўраб қўйилган портретни олиб, кўча томон йўл бошларкан. Мен унга эргашдим. Бу портрет ханузгача меҳмонхонамнинг тўрини безаб турибди.

Кунлар ўтди, балки ойлар ҳам ўтгандир. Бир куни уйга қўнғироқ бўлди. Абдулҳақ Абдуллаевнинг овозини танидим. Учрашиш истаги борлигини билдирди. Эртасига ишга кетаётиб, кириб ўтдим.

— Вақтингизни аяманг! Портретни қайта ишлаймиз. Ишламасам, кўнглим тинчийдиганга ўхшамайди, — деб қолди.

Иш янгидан бошланди.

Мана сизга рассом ишининг мураккаб ва машаққатли эканлигига биргина мисол. Қанча изланмасин, қанча меҳнат қилмасин, қилаётган иши бирор сабаб билан кўнгилга ўрнашмаса, ундан воз кечиб юбориши ҳеч гап эмас. Бундай ҳолларда ҳеч нарса кўзга кўринмайди, на меҳнат, на ижод машаққати!

Бугунги суҳбатда бундан чорак аср муқаддам рўй берган шу воқеаларни эсладим. Гап орасида Абдулҳақ Абдуллаев эндиликда хиёл киртайган кўзларини менга қадаб:

— Ўша Ҳамид Олимжонга ўхшаш портретингизни соғиндим, бир кўрсам дейман, у ҳам менинг фарзандимда! Умуман, муваффақиятсиз ҳисоблаб тарқатган портретларимни йиғиб олсам, яхши бўлар эди. Бироқ бунинг иложи йўқ-да, — деб нолигандек бўлди. Бугунги суҳбатимиз ҳам охирига етай деб қолган эди. Мезбон бирданига жонланиб, юз-кўзларида нур ўйнагандек бўлди-да:

— Юринг Сизга бир нарса кўрсатаман, — деди ва ўрнидан туриб, портретлар сақланадиган хона томон йўл бошлади. Бориб, деворга осиглиқ оқ пардани тортди. Кўз олдимда мўъжизасифат расм пайдо бўлди. Бу «Она» портрети эди. Мен бу асар тарихидан хабардор эдим. Эллигинчи йилларнинг охирлари-олтмишинчи йилларнинг бошларида рассом бу ишни битказиш учун қарийб ўн йил вақт сарф этган. Расмдаги онанинг тарихи билан ҳам бир оз танишман.

Рассомнинг отаси Абдулла ака бадавлат одам бўлган. Қандайдир сабабларга кўра иккинчи бор уйланишга қарор қилган ва атроф қишлоқлардан қиз излаган. Қиз ақлли оиладан бўлиши керак, токи бўлажак иккинчи жуфти ҳалоли унга оқил, ўқишга чанқоқ фарзанд ато этсин. Излаб-излаб, Иқон номли қишлоқдан Мулла Бен-

дамин деган кишининг кизига назари тушган ва шунга уйланган. Ўша иккинчи жуфти халолдан Абдулҳақ туғилган. Афсуски, уч ёшга етар-етмас ота вафот этиб, у етим қолади. Ёш жувон бошқа оила қуради.

«Она» портретини мен илгари ҳам кўрганман, томошабин сифатида, албатта. Бугун мени бу портретнинг маъноси, уни яратишдаги рассом маҳорати қизиқтирди.

Ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдан татиган, аср бошларидаги чексиз азобларни бошидан ўтказган муштипар она қиёфаси рўпарамда турарди. Бошида эркин ташлаб қўйилган оқ рўмол, устида гуллари билинар-билинмас қўйлак, тиззалари букик, улар устида қон томирлари бўртиб турган озғин қўллари устма-уст, юзлари серажин, ўйчан кўзлар пастга қараган...

Бу — XX асрнинг ўрталарида яшаган, тўғрироғи, кечаю кундуз тинмай меҳнат қилиб, нималарнидир орзу қилиб, кўп ниятларига эриша олмаган ўзбек онаси. У ҳозир ўз ўйлари билан банд. Ким билади, у нималарни ўйлапти. 30-йилларда муштумзўр саналиб, бор топган-тутгани талон-торож қилинган ёхуд халқ душмани — синфий ёт унсур сифатида йўқотиб юборилган яқинларининг қисматини ўйлаптими? Иккинчи жаҳон уруши йилларида ёт элларда нобуд бўлган ё бедарак кетган қариндош-уруғларнинг тақдиридан қуйиняптими?! Ёки 40—50-йилларда мустабид мафкура қурбонлари бўлган зиёли таниш-билишлари бошига тушган азоб-уқубатлариними?! Хуллас, маъюс қиёфа, ғамгин нигоҳ ортида яширинган дардлар чексиз-чегарасиз! Портретни кўрган киши бу ғам-ғуссалар, қайғу-аламларга шерик ҳисоблайди ўзини.

«Она» портрети олдида туриб, она ва оналар хусусида анчагина фикрлашдик. Мулоқотлар бир нуқтага бориб етди, шекилли, Абдулҳақ Абдуллаев иккинчи томондаги деворларга осиглиқ қоғозлар томон ишора қилди. У ерга борди-да, шеър шаклида ёзилган сўзларни кўтаринки оҳангда ўқий кетди... Мен уни жўнроқ шаклда кўчиришни лозим кўрдим. «Она шундай улуғ зотки, замонлар ва маконлар ичра ҳақимадир у. Гоҳ чароғон кўёш сингари бошимизга меҳр билан нур сочади, гоҳ ой каби жаҳоний дардлар ичра мунгли кезади».

Рассомнинг ўзи чизган «Она» портретига бағишлаган изоҳи, яна аниқроғи, портрет билан бирга пайдо бўлган она мадҳи эди бу сўзлар.

Деворда онага бағишланган шеър билан деярли ёнма-ён катта портрет осиглиқ турибди. Бу — автопортрет. Расмда Абдулҳақ Абдуллаевнинг ўзи бутун бўй-басти билан тасвирланган.

Юқорида биз «тажриба майдони» деган иборани ишлатган эдик. Бу майдон — муаллифнинг автопортретларидир. Шуниси характерлики, мусаввир 60 йилдан кўпроқ ижодий ҳаётида бир дақиқа ҳам ўзини, ўз киёфасини унутган эмас. Рассом сифатида ютуқлари, сабоқ бўларли камчиликларини ўз портретлари воситасида излаган. Катта бичимда нашр қилинган «Гўзалликка чанқоқлик» китобининг жилдида дўпписини бошига хиёл киё қўйиб, ўзига хос табассум билан сизга боқиб турган Абдулҳақ Абдуллаевга кўзингиз тушади. Китобнинг орқа муқовасида бундан тамоман фарқ қиладиган расми кўрасиз. Бу ерда у — жиддий киёфада. Катта, ўйчан кўзлар портрет эгасининг чуқур ўй ва хаёлларидан дарак бериб турибди. Ёқаси очиқ, устида қирмизи жакет, чап қўлида таёқча. Бу хол портрет яратилишидаги шакл эркинлигидан далолат. Китобнинг бошқа бир жойида муаллифни очиқ ёқа, қизил жакетда, ўша кўз қарашлар билан, сочларининг ярми тўкилган, тепакал кўринишда топамиз. Яна бир жойда у киш кийимида — устида пальто, бошида қоракўл телпак.

Юқорида айтганимиздек, рассом умр бўйи ўзига «маҳлиё». Ўзини ҳар хил ҳолатда, турли кийимда кўргиси келади. Гоҳ самбреро шляпаси, гоҳ қирғизча телпак, ҳатто салла унга кўрк беради. Барчасида кўз, назар теран! Айрим ҳолларда уни биз қўлида мўйқалам ушлаган, кимгадир тикилиб, нималардир излаётган алпозда кўрамиз. У расмларда гоҳ навқирон ёш йигит, гоҳ ҳаётда анча тажриба орттирган улугсифат кўринишда. Бирок рассомни ҳаётининг қайси фаслида, қандай ҳолатда, қайси миллат кийимида кўрмайлик, унинг кўзлари, назари бир хил — жиддий, теран, ўткир. Айни шу умумийлик ҳар хил шаклдаги автопортретларни бирлаштириб, ягона мазмун касб этиб туради. Бу асарларнинг барчасида ўз ишига, санъатига берилган, мўйқаламига садоқатли инсон — рассомни кўрамиз. Бўю басти билан тасвирланган автопортретга ёнма-ён бутун бор бўйича акс эттирилган бошқа бир портрет бор. Бу — рассомнинг شوҳ асари бўлмиш Алишер Навоий расми. Унда Навоий хийла бўйдор, хушбичим сиймо сифатида кўзга ташланади. Бошида оппоқ салла, устида калта енгли ҳаворанг чак-

мон, ҳасса устига эркин қўйилган икки қўли кўксида. Ўзига ярашиб турган, унча ўсиқ бўлмаган мош-гуруч соқол-мўйлов, кўзлар маънодор. Узоқ-узоқларга назар ташлаб, бутун борлиқ — ҳаёту коинот сирларини билиб олишни ўзига мақсад қилиб қўйган мутафаккир. Бу улуғ сиймони рассом шу тарзда кўради ва бошқаларга ҳам шу тарзда таништиради.

Бу беназир асар тарихи билан қизиққананда, рассом мақоқ билан гап бошлади:

— Ушбу асарга бутун умримни бағишладим. Қарийб қирқ йиллик меҳнатим меваси бу. Ўнлаб чизмалар, нусхалар, вақт сарф қилганман. Кетган вақтимга ачинмайман. Мазкур асар устида ишлаш менга доим илхом бағишлаган, кайфиятимга кайфият қўшган.

Алишер Навоийнинг бу машҳур портретини кўрган одам ҳар гал завқ ва шавқ билан тўлиб-тошиб, унда тасвирланган улуғ аждодимиздан фахрланиши турган гап.

Портретдан олинган таассуротни сусайтирмаслик мақсадида ўтирган кичик хонамизга қайтдик. Мақсад — архив титиб кўриш. Абдулҳақ Абдуллаев эскириб қолган бир жуздонни очди. Ундан ранги сарғайиб кетган бир неча газета бўлагини топиб олиб, олдимга қўйди.

— Мана, ўқиб кўринг! — деди у.

Ғазета парчасини кўздан кечирарканман, бошида салла, кенг очиқ, тим қора кўз, қора соқолли Алишер Навоий портретига кўзим тушди. Эғнида тўғри ёқали чакмон — тагидан доира ёқали оқ қўйлакнинг юқори қисми кўриниб турибди. Абдулҳақ Абдуллаев «Совет Ўзбекистони» газетасининг муҳбири билан қилган мулоқотида (1968 йил февраль сонларидан бирида) куйидагиларни баён қилган:

«Навоий сиймосини яратишни бундан саккиз йил аввал бошлаганман, шундан бери қатор эскизлар яратдим. Шоир образини турли вазиятда талқин этиб кўрдим: «Навоий ижод устида», «Шоир ҳаёл сурмоқда», «Шеър завқини тотиб», «Навоий сокин тунда», «Хирот тонги, устоз ва шогирдлар...»

Мақолада Алишер Навоийнинг бизгача етиб келган, анча ибтидоий битилган бирдан-бир портрети мавжудлиги ва бу Маҳмуд Музаҳҳиб мўйқаламига мансуб бўлиб, шоирнинг барча ҳолатдаги тасвирларида ўша расм асос бўлгани айтилган.

— Қани ўша портрет? — Нимагадир овозим одатдиган баландроқ чиққандек кўринди ўзимга.

— Сиз ҳам менга ўхшагансиз-да, зарур нарсаларни кўл билан тутиб, кўз билан кўрмагунча қўймайсиз, — деди рассом ўрнидан кўзгалаётиб. Одатдаги охисталик, эҳтиёткорлик бор эди унинг юриш-туришларида. Бир неча дақиқадан кейин Абдулҳақ Абдуллаев оддий жуздонларга нисбатан икки баробар келадиган эски жуздонни олиб келиб, олдимга қўйди. Унинг устига илиб қўйилган оқ қоғозга «Эскизлар» ёзуви битилган. Шошилгансимон жуздонни очдим. Биринчи бўлиб анча ибтидоий услубда чизилган расмга кўзим тушди. Бу кўчирма фотосурат эди. Маҳмуд Музаҳҳибнинг иши шу бўлса керак, деб тахмин қилдим. Абдулҳақ Абдуллаев фикримни тасдиқлади.

Портрет, юқорида қайд қилганимдек, анча ибтидоий эди. Навоий ўз ёшига нисбатан улуғ кўринарди: беллари хийла букилган, бўйни чўзиқ, ёноклари бўртган, кўзлари хиёл қисик, ҳасса суяниб туриши ҳам ортиқча таъкидлангандек. Хуллас, санъатнинг гўзаллик қонуниятлари талабидан қарайдиган бўлсангиз, расмда анчагина номувофиқликлар сезилиб туради. Бироқ бу номутаносибликлардан қатъи назар, расм Алишер Навоийнинг асл киёфаси ҳақида тасаввур берадиган ягона ва бебаҳо ҳужжат экани шубҳа уйғотмайди.

Бу катта жуздонда Абдулҳақ Абдуллаевнинг Навоий портретини яратишдаги қарийб қирқ йил давом этган ижодий меҳнати ва изланишларини тасдиқлайдиган манбалар йиғилган. Шу жумладан, улуғ шоирни турли шаклда, ҳар хил ҳолатда кўрсатадиган эскизлар бор. Улардан бир қисми қалам билан яратилган хомаки чизгилар. Бирида (1965) шоир чап қўлини чаккасига тираб, ўй суриб турган бўлса, бошқасида (1966) илҳом келган чоғи турган жойида қўлида қалам ва қоғоз билан ёзишга шай ҳолда ўйга берилган, яна бошқа бирида узоқларга назар ташлаб, ниманидир ўзига аниқлаб оломқчидек киёфада.

Бўёк билан ишланган расмларнинг хиллари анчагина. Бирида шоир қирқ ёшлар чамасида, юзида тим қора соқол, қора мўйлаб, очик катта кўзларини узоқ-узоқларга тиккан ҳолда акс эттирилган. Расм 60-йилларнинг бошларида чизилган бўлиб, 1968 йилда танловга қўйилди ва шу йили «Совет Ўзбекистони» газетасининг февраль сонларидан бирида эълон қилинади.

Ўша йиллар кўرғазмада катнашган бошқа бир нусада Алишер Навоий ҳали тим қора соқолли навқирон йигит, қўлида қоғоз, шеър ўқиб турибди. Расмларнинг

яна бирида зарҳал чакмон кийган ўша ёшлардаги Алишер жиддий ва ўйчан кўринади. Бу портрет илк бор «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1969 йил 9 февраль сонидида чоп этилган.

Алишер Навоий портретини яратишда Абдулҳақ Абдуллаев ижодига хос қизиқ бир ҳол кўзга ташланади. Рассом улғайган сари унинг қаҳрамони ҳам улғая боради. Бу ҳолни назарда тутиб, менинг жуздонни титишимга маҳлиё бўлиб ўтирган рассомга бир оз ҳордиқ чиқариш мақсадида ҳазиллашдим:

— Навоий билан баробар ўсибсиз-да.

Абдулҳақ Абдуллаев маза қилиб, хоҳолаб шўх кулди. Анча толиққан юзидаги томирлар қонга тўлишиб, кўзлари нурлангандек бўлди.

— Қойил, шуни сезибсиз, — жавоб қилди у менга самимий оҳангда.

Бир неча дақиқалик ҳордиқ чиқаришдан кейин яна жуздонни титишда давом этдим. Бу иш ҳам ўзига хос мароқ бағишлайди одамга.

Мана шоирнинг 1972 йилда чизилган портрети, расм орқасида «Ўн биринчи портрет — «Навоий образи» деган сўзлар ёзилган. Бу пайтларда Абдулҳақ Абдуллаевнинг ёши ҳам элликларга яқинлашиб қолган эди. Расмга разм солсангиз, шоирнинг ёши ҳам элликлар атрофида кўринади. Бошида салла, устида тўғри ёқали, икки четига нақшиндор жияк берилган чакмон, соқол-мўйлабига хийла оқ оралаб улгурган, нигоҳ ўша-ўша — ўтқир, ўйчан, узоқ-узоқларга тикилган...

1977 йил. Рассом камолот ёшида. У яна Алишер Навоийга мурожаат қилади. Портретда Алишер Навоий ҳам давлат арбоби, ҳам шоир сифатида камолотга эришган пайтлар. Уст-бош, кийим олдинги портретдан унча фарқ қилмайди. Навоий образи ва унинг атрофидаги манзаралар бир оз ўзгача. У икки кўлини олдида бири-бирига илган ҳолатда турибди. Боши хиёл эгик, орқа томонида шаҳар манзараси, ён томонида қалъа деворига ёпиштириб тикланган минорача ва деворнинг уст қисмида дарчасифат кесмалар.

Навбатдаги портрет 1988 йилга мансуб. Назаримда, иш тугай деб қолганда кимдир рассомни иш устида фотосуратга олган. Абдулҳақ Абдуллаев ёши янада улғайган — эллиқдан ошган. Навоий ҳам одатдагидан улғуроқ. Бу ерда рассом шоир тасвирига янгича шакл бағишлайди. Портретда у бутун бўйича тасвирланган. Одат-

дагидек, унинг бошида салла, устида силлиқ матодан тикилган чакмон. Чакмонининг калта енгидан чиқиб турган икки қўли кўкси узра ҳасса устига жойланган. Юз-кўз тасвири олдинги портретдан фарқ қилмайди.

Бошқа бир портретда мусаввир Навоийнинг шоирликдан кўра давлат арбоби сифатидаги қиёфасига кўпроқ эътибор беради. Юз-кўз, сокол-мўйлов ўша-ўша. Назар ҳам ўша. Қўллар олдинги портретдагидек йиғилиб, кўкси узра ҳасса устига қўйилган. Бироқ бу ерда қўллар хиёл ингичка, бармоқлар аниқроқ кўзга ташланади. Устида шохона либос. Бу ерда Навоийнинг давлат арбоби эканлиги яна ҳам қатъийроқ таъкидланган.

Нухалар йиғимидан иборат «Эскизлар» жуздонини кўздан кечириш ҳам охирлаб қолди. Одатим бўйича, дераза томон назар ташладим. Осмонда кезиб юрган булут парчаларига ботаётган қуёш нури тушиб, хийла кизарган эди.

— Шом бўлай деб қолибди, кетишим керак! — дедим. Шундай дедим-у, хаёлимда эскизлардан олган таассуротим бир шаклга келиб қолганини ҳис қилдим. Ўйладим.

Рассом Алишер Навоий образини яратишда унинг улуглигига муносиб равишда ўзининг қарийб ярим умрини сарф қилибди. Чексиз меҳнат қилиб, ўз муаддасига эришибди ҳам!

Абдулҳақ Абдуллаевнинг ижод кўлами жуда кенг. У XX асрда илм-фан, адабиёт ва санъат тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган сиймоларнинг асосий қисмини ўз ижодининг манбаи деб билган. Юқорида баҳоли кудрат таҳлилга олинган асарлардан ташқари ўнлаб сиймоларнинг портретларини яратганининг гувоҳимиз. Булар ичида Фанлар академиясининг биринчи президенти Қори Ниёзий, кейинги президентларидан Ҳабиб Абдуллаев, Обид Содиков, элга катта хизматлари синган академиклар Иброҳим Мўминов, Ёлкин Тўрақулов, Иброҳим Ҳамробоевлар бор. Ёзувчилардан Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Собир Абдулла, Комил Яшин, Уйғун, Максуд Шайхзода, Шухрат, Туроб Тўла рассом эътиборига тушади. Марҳум ёзувчиларнинг жонли қиёфасини бугун биз рассом полотноларида кўриб, эслаш шарафига муяссармиз. Унинг асарлари орасида Саид Аҳмад, Шукрулло, Эркин Воҳидовларнинг расмларини ҳам кўрамиз. Истеъдодли санъаткорлардан Сора Эшонтўраева, Тамарахоним, Мукаррама Турғунбоевалар ҳам рассом эътиборидан четда

қолмаган. Бу асарларнинг ҳар бири тинимсиз ўйлаш-фикрлаш, изланишлар, уйқусиз тунлар, беҳаловат кунлар, хуллас, оғир меҳнат эвазига яратилгани сир эмас. Шу астойдил меҳнат туфайли улар XX аср ўзбек маданияти тарихида асрлар оша ўзини кўз-кўз қилиб туришига ишончимиз комил.

Кетишга тараддулланаман. Абдулҳақ Абдуллаев менинг бу ҳаракатимдан норозидек кўринишда ҳали ёзилмаган эскизлар-нусхалар жуздонига назар ташлаб, унинг ичидаги бир-бирига ёпишиб қолган эски газета парчаларига ишора қилди-да:

— Мана буларни кўрмадингиз-ку, — деб қолди. Бу сарғайиб кетган қоғозларни кўздан кечирдик. Уларнинг бирида машҳур рассом Чингиз Аҳмаровнинг сўзлари бор экан:

«Абдулҳақ — ҳақиқий санъаткор. Унинг 75 йиллиги ўзбек тасвирий санъатининг балоғат тўйидир. Биз ярим асрдан ортиқ вақт мобайнида ёнма-ён туриб ижод қилдик. Бир миллий муҳит, бир миллий ифтихор туйғулари билан яшадик. Агар мен ўз ижодимда кўпроқ миллий маънавиятни излаган бўлсам, Абдулҳақ ўз халқи санъатига жаҳон, рус ва Европа маданиятининг энг нодир жавахирларини олиб кирди.

Тарихан унчалик тараққий этмаган портретни у маданиятнинг ажралмас қисмига айлантирди. Абдулҳақ яратган портретлар жаҳонга машҳур портретчи мусаввирларнинг асарлари қаторидан муносиб ўрин олди. Агар Италия учун Тикисон, Испания учун Рембрант, Россия учун Репин ва Крамской қанчалик хизмат қилган бўлсалар, Абдулҳақ Ўзбекистон тасвирий санъатида шундай ўрин эгаллайди. Унинг портретлари орқали ўзбек халқи маънавий юксалиш солномасини тасаввур этиш мумкин».

Чингиз Аҳмаровнинг рассом ҳақида айтилган бу фикрларига нималардир қўшиш мумкин бўлар, бироқ ундан бирор сўзни олиб ташлаш қийин. Ўта аниқ ва самимий айтилган бу сўзлар!

Портфелимни йиғиштира бошладим.

— Кетмоқчимисиз? — сўрайди Абдулҳақ Абдуллаев ажаблангандек қиёфада. — Эндигина шом тушаяпти, вақт унча кечмас, — қулиб қўяди у.

Мен дўстимни тушунаман. Унга вақт ажратиб, ижод сирлари ҳақида фикрлашадиган одамлар кўп эмас. Фикр олишувга, керак бўлса, баҳс қилиб, ичида йиғилиб ётган ижод дардларига шерик бўладиган кишига муштоқ у.

Яна келишни ваъда қилдим. У ҳам яшил чакмонини елкасига ташлаб, номигами ё зарурат юзасиданми, хассасини кўлига олди-да, кўча томон йўл бошлади. Катта кўчага чиққандан кейин ҳам суҳбатимиз тугайвермади. Ниҳоят, хайрлашдик. Шу аснода Ойбек акани эсладим. У меҳмон ким бўлишидан қатъи назар — каттами, кичикми — кўчагача кузатиб, қўлларини кўксига қўйганича хайрлашиб қоларди. Унинг юз-кўзларида меҳмон кетаётганидан рози эмаслигини билдирувчи маъюслик белгилари кўзга ташланарди.

* * *

Ижодкорлар борки, бутун вақтини фақат ўз касб-корига — ўзи эгаллаб олган ижод турига бағишлайдилар. Яна ижодкорлар борки, улар касбий вазифаларини кенг тушунадилар, фақат ижод билан банд бўлмасдан, ўз ҳаётини бағишлаган машғулотларининг сирлари ҳақида ўйлайдилар, фикр юритадилар, ўзи яратган ижод маҳсулини, баъзан бошқаларнинг услубий изланишларини ҳам таҳлил қиладилар, ақл ўлчовига соладилар, мантик тарозисида тортиб кўрадилар. Шу йўсинда биринчи тоифадаги ижодкорларга қараганда икки-уч баробар кўпроқ маъсулиятни ўз зиммасига оладилар. Абдулҳақ Абдуллаев шундай ижодкорлар сирасидан. Бу хусусияти туфайли рассом ўзига хос санъат намуналаридан ташқари, келажак авлодларга ижод сирларини очиб берувчи ақлий мерос қолдиришга ҳам муваффақ бўлди. У қарийб ярим аср давомида узлуксиз равишда матбуот саҳифаларида мақолалар, суҳбатлар, фикр-мулоҳазалар эълон қилиб келдики, уларни жамулжам қилиб, тадқиқ этиш санъатшунослик фани олдида турган муҳим вазифалардандир.

Абдулҳақ Абдуллаев буни ҳам ўзи учун етарли ҳисобламади. У доим мактабу олий ўқув юртларида, ишлаб чиқаришу илмий муассасаларда ижод муаммолари, хусусан, гўзаллик масалаларига доир учрашувлар қилди, маърузалар ўқиди. Бу ишни шунчаки тадбир сифатида эмас, балки ички эҳтиёж, санъаткорнинг халқ олдидаги бурчи сифатида амалга ошириб келди. Унинг ўзи бундан маънавий озуқа оларди, завқ ва шавққа тўлиб-тошарди. Шунга лойиқ нотиклик қобилиятига ҳам эга эди. У сўз устида ишлаш, аудиторияни ўзига жалб қилиш, тингловчинини мафтун қилиш йўлларини изларди. Айтиш керакки, рассом шу йўсинда нотикликни ҳам санъат даражасига кўтара олган эди.

Одатда, Абдулҳақ Абдуллаевнинг нутқлари мазмунан, ҳатто шаклан шу даражада мукамал эдики, уни яхши билмайдиган баъзи бировлар рассомнинг шу даражада етук нотик бўлишига шубҳаланаб ҳам қарардилар. Айрим ҳолларда ҳатто маъруза матнини унга бирор ёзувчи ёзиб берган бўлса керак, деган шубҳага боришарди. Баъзи ҳужжатларга қараганда, рассом хорижий юртларда маърузалар қилиб, ўзбек маданияти обрўйига обрў қўшган пайтлар ҳам бўлган. Нотиклик ҳақиқий зиёлининг бош хислатларидан бўлиши керак, деб ҳисобларди мусаввир.

Нотикликка интилиш рассом шахсиятида янги-янги жиҳатларни пайдо қилди. У илм-фан, адабиёт ва санъат соҳасида дунёга машҳур атоқли намоёндаларнинг ҳаёт ва ижод ҳақидаги доно фикрларини йиғиб юрадиган бўлди. Рассом тўплаган шундай сўзлар ҳатто алоҳида бир китобча тарзида нашр этишга арзигуликдир. Унинг қаламига мансуб барча мақола ва интервьюлар доим донишмандларнинг фикрлари билан далилланган бўлиши ҳам шундан. Абдулҳақ Абдуллаевга тегишли бу хислатни умумлаштириб айтадиган бўлсак, шундай фикр келиб чиқади: у — мохир санъаткор, шу билан бирга, ўз соҳасининг илмини ҳам чуқур эгаллаган мутафаккир! Унинг юқорида тилга олинган «Гўзалликка чанқоқлик» номли китоби фикримизга исботдир.

Рус тилида нашр қилинган бу китобда Абдулҳақ Абдуллаевнинг ҳаёт ва ижод йўли тадрижан акс эттирилган. Ижод бобидаги илк қадамлар, ёшлиқданок бошланган тинимсиз изланишлар, ижодкорга хос бўлган ўз ишидан қаноатланмаслик оқибатида чекилган изтироблар, руҳий кўтаринкилик бағишлаган муваффақиятлар, олқишлар, айрим ҳолларда дуч келинган қийинчиликлар китоб мазмунини ташкил қилади. Яна ҳам аниқроқ қилиб айтганда, китобнинг бош мавзуси — рассом эстетикаси. Тасвирий санъат сирлари хусусида сезиларли бирор иш қилинмаётган бир пайтда шундай фазилатларга эга мазкур асарнинг юзага чиқиши айни муддао бўлди.

«Гўзалликка чанқоқлик»нинг бошқа бир муҳим томони шундаки, рассом қўлига қалам олиб, «албатта китоб битишим керак», деган йўсинда иш кўрган эмас. Бу унинг ўз иши, севган санъатининг жонқуяри сифатида вақтли матбуот саҳифаларида чоп эттирган фикр-мулоҳазалари, турли жойларда қилган маърузалари йиғиндисидан иборат. Муаллиф умр бўйи амалга ошириб келган шу ишларини тўплаб, китоб шаклида маълум бир тар-

тибга солган. Айнан шу жихати билан ҳам тўплам катта амалий аҳамият касб этади. Умуман, ҳам тасвирий санъат бобида муносиб ижод қилиб, ҳам унинг назарий муаммолари устида бош қотириб, мақола ва китоблар эълон қилиш орқали бадий таракқиётга сезиларли хисса қўшиш ўзбек маданияти тарихида кам учрайдиган ҳодисадир.

Бу ҳолнинг сирини нимада? Нега Абдулҳақ Абдуллаев ҳаёт лаззатларидан, кўнгилхушликларидан воз кечиб, ўзини «ижод машаққатлари» тўрига ўраб олди экан? Бу саволга жавобни мазкур китоб саҳифаларидан излаб кўриш керакка ўхшайди. У ёзади:

«Одам менинг кўнглимда чексиз эҳтирослар уйғотади. Мен ҳаёлан уни айбдор қиламан, ёмон кўраман, шу оннинг ўзида севаман, унга таъзим бажо келтираман.

Мен уни аёвсиз таҳлил ва тадқиқ қиламан, ҳаёлан унга саволлар бераман: «Ақл борми сенда, ички оламинг қандай, кимсан ўзинг?! Нима билан бандсан, ҳаётингни беҳуда ўтказаятган йўқмисан?!»

Одам қиёфаси мен учун сифинишга арзигулик саждагоҳ, у мени ақлдан оздириши ҳам, тушқунликка олиб келиши ҳам мумкин. Унинг қиёфасида мен ҳақиқатни, аср фалсафасини кўргим келади. Унда мен гўзаллик намуналарини кўришни истайман! Мен учун одамнинг одамийлик хислатларига назар ташлаш муҳим. Илм-фан, адабиёт ва санъат соҳасида катта жасорат кўрсатадиган одамлар кадрли менга! Мен ундайлар олдида худди гипноз қилинган одамдай қотиб қоламан. Мана шу ҳайратлар мени тасвирий санъатга олиб кирди» (47-бет).

Бу китобнинг бошқа бир устунлик томони унга расомнинг анчагина ишлари — оддий номаълум шахсларнинг расмларидан тортиб, турли йўсинда ижро этилган автопортретлар, адабиёт ва санъат соҳаси йирик арбобларининг портретларигача киритилганлигидир. Кейинги пайтларда юзага келган моддий қийинчиликлар сабабли расомларнинг альбомлари, нусха тўпламлари кам нашр қилинаётган бир пайтда ярми муаллиф асарларининг намуналаридан иборат катта бир китобнинг пайдо бўлганлиги маданиятимиз тарихида сезиларли воқеадир.

Амалиётни ва назарияни ўзида мужассамлаштирган бу китоб ўз хусусиятлари билан назарияга яқинроқ туради. Узоқ даврлардан буён таракқий этиб келаётган маданиятимиз тарихида тасвирий санъат, хусусан, портрет жанрининг ўта заифлиги ва бу жанр назариясига доир тафаккур даражасининг ниҳоятда ночор аҳволда экан-

лигини ҳисобга олганда, мазкур китоб портретшунослик соҳасида яратилган биринчи йирик иш, илк бор нашр этилган назарий рисолалар тўплами сифатида қадрлидир.

* * *

Истеъдодли рассом Абдулҳақ Абдуллаев ҳақида гап борганда, унинг шахсиятига хос айрим хислатлар хусусида баъзи фикрларни айтмасдан ўтиш мумкин эмас. Мақоланинг бошларида унинг ўзига хос шахс эканига ишора қилган эдик. Бир қадар умумлаштириб айтганда, бу ўзига хосликлар нималардан иборат?

Абдулҳақ Абдуллаев — бутун борлигини ҳам руҳан, ҳам жисман санъатга, фақат санъатга бағишлаган инсон. У ҳаётнинг турли-туман муаммолари билан қизиқиб яшайди. Улар ҳақида исталган одам билан баҳсга киришишдан ҳам қочмасди. Бирок ҳар гал бу мунозаралар санъат муаммолари, гўзаллик тушунчалари хусусидаги фикрлар билан яқунланаверарди. Бирор кимса билан ўтириб маишат қилиш, ҳатто бир пиёла чой ичиш учун учрашишни ният қилмасди, унинг учун санъат ҳақида фикрлашув муҳимроқ эди. Адабиёт, санъат арбобларининг портретларини чизган пайтларида ҳам қўли мўйқаламда бўлса, сўзлари ҳаётдаги эзгуликни улуғлаш, ноинсоний хислатларни ёмонлаш хусусида борарди. Шу боис мусаввир кейинги пайтларда бир воқеани тез-тез эслаб турарди. Рассом таклифи билан унинг ҳузурига биринчи гал келган шоир Эркин Воҳидов:

— Мен расмимни чиздириш учун эмас, Сиз билан суҳбатлашиш иштиёқида келдим, — деган экан.

Ҳа, мана шу суҳбатлар, фикр алмашувлар унинг ҳаёт ўлчови эди. Шу фикрлашувлар унинг учун чойхона ёки ресторанлардаги, турли давралардаги маишатвозлик, боринги, ҳатто бола-чақа, қариндош-уруғ ўрнини босди!

Суҳбатларимиздан бирида у шундай воқеани эслади.

— Қариндошларимдан менга энг яқини — туғишган опам. Баъзан келиб: «Сен мени кўришга боравермайсан, мен келиб, сени кўриб кетишга мажбурман, қандай одамсан сен ўзи», — деб таъна қилиб кетади. Рассом бу ҳақда ҳикоя қилар экан, ўзини ҳеч ҳам айбли ҳисобламасди. У яқин қариндошини ёки бир қалин дўстини йўқлаб боришдан кўра мўйқалам юритишни ёхуд тафаккурга берилишни афзал кўрарди. Булар ҳаммаси камчи-

ликми ё фазилат?! Ҳукм чиқариш ҳар кимнинг ўзига ҳавола!

Ҳарҳолда, тушунмоғимиз лозимки, инсон қалби — мураккаб бир дунё. Мураккаб қалб эгалари, улар орасида учрайдиган кўплаб истеъдодлар ҳатто бизга ғайриоддий инсонлар бўлиб туюлиши сир эмас. Адабиёт ва санъат соҳасида шундай истеъдод эгалари борки, улар мамлакатнинг олий даражадаги раҳбари қилиб тайинланса ёки сайланса ҳам йўқ демайдилар. Умуман, катта истеъдод эгалари сирасидан юқори мансаб мартабасида иш кўрсатганлар бўлган, бўлади ҳам. Бирок Абдулҳақ Абдуллаев мутлақо бошқача инсон эди. Катта истеъдод соҳиби ва ишига яраша обрў-этибор эгаси бўлатуриб, ҳеч қурмас, ўз фаолияти соҳасига оид бирор мансаб мартабасида бўлишни умрида ҳаёлига келтирмаган, шунга интилувчи истеъдодларни ҳам хуш кўрган эмас. Бирор мўъжиза рўй бериб, «Абдулҳақ Абдуллаев Рассомлар уюшмасига раис қилиб сайланибди», деган хабар тарқалиб қолса, бунга уни билган яқинларидан бирор кимса ишонмаган бўларди. Шунингдек, Абдулҳақ Абдуллаев унвону мукофотларга ҳам бе-парво қаради. У бирор асарини расмий рағбат кутиб яратган эмас. Агар шундай бўлмаса, барча мукофоту унвонларга эга бўлатуриб, мутафаккир шоир Алишер Навоий портрети устидаги ишини умрининг охиригача давом килдирармиди?! Бу жихатдан унинг тушунчаси аниқ эди: «Мансаб, мукофот, унвонлар — истеъдод қобилигини кемириб, уни жонпора қилиб қўядиган қаламушлардир», — дерди у.

Истеъдодини хор қиладиганлар ёхуд ўзини ноёб истеъдод эгаси ҳисобловчилар хусусидаги аёвсиз фикрларини у ҳеч қачон яширмасдан, ошқора айта оларди, ҳатто матбуот саҳифаларида эълон қилишдан ҳам қайтмасди. Абдулҳақ Абдуллаев ўзининг 70 йиллик тўйи муносабати билан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эълон қилинган (1988 йил 23 декабрь) мақоласида қуйидагиларни ёзган эди:

«...Шундай аламли воқеаларнинг гувоҳи бўлдимки, илҳом париларига садоқат билан хизмат қилишдан жуда йироқ кимсалар ҳам бор экан. Улар муқаддас санъат остонасига «қора» юрак, нопок виждон, пасткаш ишқибозлик асирлигида қадам қўядилар.

Бейхитёр ўйлаб қоласан: бундай одамлар ўзларининг тийиксиз ўзбошимчалиги, иложи борича юлиб қолиш ин-

стинктлари билан жамиятга қандай наф келтира оладилар?

Дарвоқе, инсон ҳақида, унинг хислатларию иллатлари ҳақида қайси ўлчов билан мулоҳаза юритиш лозим. Шубҳасиз, бу ўринда бир хил жавоб бўлиши мумкин эмас.

Бадиий жамоаларда бу ҳол асосан, рағбатлантиришдек нозик масалада кўзга ташланади. Ёзувчилар, рассомлар, композиторлар ва артистлар орасида шундай одамлар борки, уларнинг бу ишга муносабатлари кишини чуқур ўйга толдиради. Ижодда ҳам, маънавиятда ҳам тобора баркамолликка эришиш йўллари излаш ўрнига улар бунга мутлақо алоқаси бўлмаган нарсалар ҳақида ўйлайдилар. Эҳтимол, бундайлар ўзларини бетақрор истеъдод, фақулудда ҳодиса деб билсалар керак. Уларнинг иззат-икромга ташналиги, айниқса, кишини ҳайрон қолдиради. Кўролмаслик иллоти уларни ҳамиша безовта қилиб, ҳамма жойда ва барча нарсада шахсий қизиқишларини қўриқлашга мажбур этади».

Ушбу фикрлар узок йиллар ҳукмронлик қилган мустабид мафқуранинг таназулга юз тутган даврида эълон қилинган. Улардаги кескин оҳанг шу давр талаби билан боғлиқ, албатта. Бугун, республикамиз мустақилликка эришгандан кейин, манзара хийла ўзгарди. Бироқ ижодкорларга нисбатан айtilган бу фикрдан келиб чиқадиган хулосалар ўз аҳамиятини йўқотмаган ва кейин ҳам сақлаб қолади.

Юқорида биз Абдулҳақ Абдуллаевнинг нақадар «ўзи билан ўзи банд», доим ўзида нималарнидир излаган ижодкор инсон бўлаганлиги хусусида баъзи фикрларни билдирган эдик. Ҳатто уни ўзига ўзи мафтун шахс сифатида таърифлагандик. Шу билан баробар рассомнинг ўз шахсига нисбатан параллел юрадиган бошқача муносабати ҳам бўлганки, бу ўзидан-ўзи камчилик излаш, ўзидан-ўзи қаноатланмасдан, нуксонларини ошқора айта олиш, ҳатто баъзи ўринларда ўзига нисбатан ҳақоратдек бўлиб кўринадиган кескин баҳо беришларида кўзга ташланади. Бирор кимса унинг шахсияти ҳақида ҳақоратомуз фикр билдириб қолгудек бўлса, хафа бўлмасди, балки бу ҳолнинг сабаблари хусусида теран ўйлаб оларди.

Масалан, Абдулҳақнинг ўзи ҳикоя қилишича, Москвада ўқиб юрган пайтларида рассом талабалардан бири унга «сен тўнкасан» деган экан.

— Ҳа, бу гапда жон бор эди. Мен кўпроқ ўзим билан ўзим банд бўлиб, талабаларга қўшилавермасдим, уларнинг ўйин-кулги билан, енгил-елпи вақт ўтказишларидан ўзимни олиб қочаверардим. Шу боисдан мен бу баҳони ўзимга нисбатан ҳақорат билмадим, — деб тан олганди у.

Рассомнинг ўз шахсиятига нисбатан бешафқат танқидий муносабати унинг етуклик ёшларида ҳам кўзга ташланиб турарди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1991 йил 2 август сонидида у ёзган эди:

«Баъзан менга шундай туюладики, энг ярамас бу — мен, ҳамманинг олдида айбдор бу — мен...»

Бундан олдинроқ «Ўзбекистон санъати» журналида у ўзининг шундай эътирофини баён қилган:

«...Мени ўз ички дунём кўпинча асир қилиб, ҳар хил ҳолатга солади, баъзан ўз оловида ёндирса, баъзан кулдиради ҳам. Гўё руҳимда яна битта аксим бор, у менга тинчлик бермайди, хамиша қаёққадир етаклайди, кутилмаган саволлар беради».

Абдулҳақ Абдуллаев ўзига нисбатан шу даражада аёвсиз муносабатда бўлардики, айрим ҳолларда у ўзини қилиқлари билан одамзот кўзига ёмон кўринадиган ҳайвонлар номи билан аташдан ҳам қайтмасди. Мақолаларидан бирида у ўзини сакбачча дейишдан ҳам тортинмади.

Хўш, бу даражадаги шафқатсизликнинг сабаби нимада эди?! Нега у ўз шахсиятига нисбатан шундай ҳақоратомуз сўзларни бемалол ишлатаверди?!

Бизнинг назаримизда, бунинг сабаблари шунда бўлса керакки, ўз камчилигини сезган, ҳис қилган одамгина бошқалардаги нуқсонни сеза билади ва ҳис қила олади. Ўзини доим Арши аълода деб биладиган, бекаму кўст, «мукаммал инсонман» деб ҳисоблайдиган кимсалар бошқаларнинг камчилигини ҳис қилган тақдирда ҳам, уларга нисбатан танқидий муносабат билдиришдан маҳрумдирлар. Худди шундай одамлар жамият тараққиётига, унинг йўлида рўй бераётган яхши-ёмон ҳодисаларга бепарводирлар. Шу йўсинда жамиятда учраб турадиган лоқайдлар ва безбет-ёлғончилар тоифаси пайдо бўладикки, улар очик душманлардан ҳам хатарлидир.

Юқорида тилга олинган «Ўзбекистон санъати» журнали муҳарририятининг саволларига жавобида рассом ёлғон-яшиқни қурол қилиб оладиган кимсалар хусусида шундай дейди:

«Қизиги шундаки, ақли-хуши жойида бўлган икки оёқли махлуқ, умр савдосида енгилроқ йўлни кидириб, баъзан уялиб қолишидан ёки қўрққанидан, ёки мухтожликдан ёлғонни кўмакка чақирар экан. Ўйлашимча, ёлғончилик балосига ўзини қурбон қилганлар — табиати енгил, савияси паст, иродаси ожиз, бети қаттиқ андишасизлар, қаллобларнинг қароқчидан фарқи шундаки, қароқчи ишни битказгандан кейин сизни хангу манг қилса, қаллоб бетингизга қараб, жонингизни суғуриб олади.

Шуни ҳам айтиш керакки, бундай одамларнинг яна бошқа бир тоифаси ҳам бор. Улар туғма талантлар бўлса ажаб эмас, чунки ёлғонни ўзларининг маккорлик табиатига жуда усталик билан хизмат қилдиришда Мефистофелдан сира қолишмайди. Менимча, улар жирканч ёлғоннинг бирон маротаба бетига синчиклаб қарашмаган бўлсалар ҳам, лекин уни тасбеҳ қилиб, умр йўлбошчиси қилиб олишган. Шу сабабли ундайларнинг босган қадами эгри, туриши эгри, юриши эгри, виждони эгри. Салтиков-Шчедриннинг айтишига қараганда, улар «ўлим ёстиғига ётганларида ҳам ёлғон гапириб жон беришар экан».

Жамият ҳаётида учраб турадиган бу каби кам-кўстликларни баралла ўз номи билан атаб, баҳо беришни зиёли сергаклиги деб билишни лозим кўрадим. Бундай сергак хислатларга эга зиёлilar тарихимизда доим бўлган. Шу ўринда мен кўп йиллар давомида бирга бўлиб, қузатганим Абдулла Қаҳҳорни эслашни лозим кўраман. Юқоридаги жумлаларни қайд қила туриб, унинг турмушимизда, ҳаётда учраб турадиган камчилик ва нуқсонлар ҳақида катта-кичик йиғилишларда ва матбуот саҳифаларида ўзига хос куюнчаклик, дард билан айтган фикрлари хотирамга келди. Энди ўйлаб кўрсам, ёзувчилар, умуман, зиёлilar орасида Абдулла Қаҳҳор қай даражада долзарб масалаларни кўтариб, ҳаёт тозалиги ва тараққиёти хусусида ёниб-куйиб, фикр юритган бўлса, Абдулҳақ Абдуллаев ҳам шу тарзда ёниб-куйиб, ҳаётнинг салбий томонларига кескин муносабатда бўлиб келган зиёлilarдан бўлган экан.

Абдулла Қаҳҳор ҳаётни фақат салбий нуқтаи назардан баҳолаган ёзувчи эмасди. Худди шу фикрни Абдулҳақ Абдуллаев ҳақида ҳам айтиш мумкин. У «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1988 йил 23 декабрь сонида эълон қилинган «Ҳақиқат ва маънавий ҳалокат» мақоласини шундай якунлаган эди:

«Бахтимизга, олам фақат қора доғлардан иборат эмас. Хўш, шу қора доғларга кимларни қарши қўя оламиз? Ким борлиқдан романтик хайратга тушса. Ким кўпроқ фойда учун эмас, гўзаллик учун яшаса, ким қалбан гўзаллар ва заколар туғилишига ташна бўлса, ўшаларни қарши қўямиз. Улар санъатнинг ҳаётбахш нафасини бунёд этувчи, унинг ҳар қатра насимига сезгирлик билан садо қайтарувчи инсонлардир. Улар юксак дидли ва ҳақиқий санъатни сезиш қобилияти кучли кишилардир. Улар сохталикни инкор этувчи ва истеъдодсизларнинг тазйикидан нафратланувчи жамиятнинг олтин бўлақларидир. Ва ниҳоят, булар истеъдоднинг ҳалокатини ўз умидларининг ҳалокати, қалбларининг вайроналиги деб билувчилардир».

Абдулҳақ Абдуллаевнинг ижоди ва шахсияти ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларимни тугатгандай бўлдим. Охириги жумлага нуқта қўйдим. Бироқ сездимки, у ҳақда яна нималардир дейишим керак. Яна бир бор рассом билан суҳбат куриб, у яшаётган муҳитга бир назар ташлаш истаги туғилди менда.

* * *

Яна ўқувчига таниш бўлган Аваз Ўтар кўчасидаги ўша уй. Одатдагидек, у мени хушҳол бир кайфиятда кутиб олди. Ўша тор хона. Суҳбат орасида хонага бир назар ташладим. Деворда қизил рангли фломастер билан ёзилган қоғозга кўзим тушди. Ўқиб беришни илтимос қилдим. Рассом улуғ Бальзакнинг сўзларини ўзига хос кўтаринки оҳангга ўқий кетди: «Буюк рассом, камолотга эришган шоирлар ҳеч қачон буюртма кутмайдилар, ўз ишларидан моддий мукофотни назарда тутмайдилар ҳам. Улар ижод қилаверадилар. Бугун ҳам, эртага ҳам, индинга ҳам».

Бу сўзларни эшитдим-у, Абдулҳақ Абдуллаевнинг турли манбалардан ўрганганим саксон йиллик ҳаёт йўли кўз олдимдан ўтди. Унинг устахонасида чизилган кўпгина портретларни биламан. Улар ҳар хил одамларнинг тасвирлари — орасида каттаси ҳам бор, кичига ҳам, мансабдори ёки умрида бирон маротаба мансаб курсисига ўтирмаганлари ҳам бор. Ва аниқ биламанки, кўп машаққатлар билан, чексиз изланишлар натижаси ўлароқ яратилган бу асарлар эвазига рассом на рағбат кутган, на бирор моддий манфаат.

Шу онда бир воқеа яшин тезлигида ҳаёлимдан ўтди:

Қиш кунларидан бири. Адашмасам, 1999 йилнинг декабрь ойи эди. Бадиий Академия раҳбарияти Кўرғазмалар залида рассомнинг бир неча асарини қўйиб, оддийгина тантана билан унинг саксон йиллигини нишонлади. Одатда, бундай тантаналарда ҳады топшириш маросими ҳам бўлади. Абдулҳақ Абдуллаевга ўшанда фақат тўн кийгизишди, холос. Қарангки, ўша тўнни ҳам у уйига олиб кетмади: ўзи ҳурмат қилган дўстларидан бирининг елкасига ташлади. Орада қизиқ «можаро» ҳам бўлиб ўтди: дўсти тўнни елкасидан олиб, рассомнинг қўлига тутқазмоқчи бўлди, расом эса уни яна дўстининг елкасига илди.

Шу воқеадан улуғ Бальзак бир вақтлар айтиб кетган сўзлар ҳаммадан кўра Абдулҳақ Абдуллаевнинг ўзига тегишли эканлигини англадим.

Бальзакнинг деворда ёзиб қўйилган ўша фикрларининг давоми билан қизиқдим. Рассом яна кўтаринки руҳда қуйидаги сўзларни ўқиди: «Ижод — одамни ҳолдан тойдирадиган иш. Ундан кўрқадилар ҳам, уни севадилар ҳам. Кучли ва қудратли шахсларгина ижод билан шугулланадилар. Ва куч ҳамда қудратини охиригача шунга сарф қиладилар».

Умуман, Абдулҳақ Абдуллаев истиқомат қилган жойни мен уйдан кўра музейга ўхшатган бўлардим. Унинг деворлари портретларга шунчалик тўлдириб ташланган эмас, улар маълум бир тартиб билан жойлаштирилган, мавзу жиҳатидан ҳар хил бўлимлар, бурчакларни кўрасиз. Масалан, «Она» бурчагида рассом бу азиз зот ҳақида ўқиган ёки эшитган маънодор фикрларини ҳар хил рангдаги фломастер билан ёзиб қўйганининг гувоҳи бўласиз. Ҳар қайси бўлим марказида албатта, ижодкорнинг ўз фикрлари туради. Худди шундай жойда «Ватан» бурчагига, бошқа жойда «Ҳажвия-юмор» бурчагига кўзингиз тушади. Уларнинг ҳар бирида олам-олам маъноли доно фикр-мушоҳадалар жамланганки, уларнинг ҳаммасини изоҳлаб чиқиш мушкул.

XX аср илм-фан, адабиёт ва санъат, умуман, маданият соҳасида йирик-йирик арбобларни берди. Абдулҳақ Абдуллаев шулардан бири эди. Йиллар ўтар, асрлар ўтар, лекин санъатга ўзини тўлиқ бағишлаган бу улуғ ижодкор яратган асарлар ўзбек маданиятининг бебаҳо дурдоналари сифатида доим халқ эътиборида бўлажакига шубҳа йўқ!

УЙҒОҚ ВИЖДОН

Хаёт мўъжизаларга тўла. Талабалик пайтларимданок академик Хабиб Абдуллаев хақида кўплаб фикрлар эшитиб келганман. Катта анжуманларда кўриб, унинг илмига, одамийлик салоҳиятига қойил қолиб юардим. Кейинчалик у билан кўп марта учрашиб, суҳбатлашиш шарафига муяссар бўлганман. У донғи кетган улўф олимгина бўлиб қолмай, йирик давлат арбоби ва республика миқёсида илмий тараққиётга йўналиш бера олган йирик сиймо ҳам эди.

Хабиб Абдуллаев фаолиятига хос бир хусусият, айниқса, диққатга сазовордир. У киши илм соҳасида миллий кадрларни тайёрлашга алоҳида эътибор берарди. Шу муносабат билан унинг бир сўзини доим эслаб юраман. «Йирик-йирик илмий марказларга талабаларни, хусусан, аспирант ва докторантларни кўпроқ юбориш керак. Шуларнинг юзтасидан ўнта хақикий олим чиқса ҳам, бизнинг ютуғимиз», дер эди у.

Албатта, ўша пайтларда «йирик илмий марказлар» деганда асосан, Шўролар Иттифоқининг азим шаҳарларидаги ўқув юртлари ва илмий ташкилотлар назарда тутиларди.

Президентимиз ташаббуси билан юзлаб талабалар, аспирантлар, докторантлар нафақат Россиядаги илмий муассасаларда, хатто Америка, Англия, Франция, Германия университетларида илм сирларини эгаллаётган айни замонда бу унчалик юксак марра бўлиб кўринмаслиги мумкин. Лекин, қандай бўлмасин, Хабиб Абдуллаевнинг ўша даврда, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги иқтисодий қийинчиликларга қарамасдан, республикамиз илмий тараққиётига қўшган хиссаси бекиёсдир. Унинг бу соҳадаги мислсиз хизматлари бир мўъжизадек кўринади менга. Гўё у қачондир ўзбек халқи мустақиллик байроғини кўтарди-ю, юзлаб, минглаб малакали илмий кадрлар унинг хизматида камарбаста бўлади, деб чин дилдан ният қилгандай... Қуйидаги лавҳа шу улўф зот билан айрим учрашувларим хақида.

* * *

Минг тўққиз юз эллик биринчи йил эди. Бугунги Республика Фанлар академияси раёсати жойлашган бино. У пайтларда бу ерда партия Марказий қўмитаси бўлар-

ди. Мен шу қўмитада масъул ходимман — олий ўқув юртлари ва Фанлар академияси фаолияти билан шуғулланувчи бўлимда хизмат қиламан. Эндигина университетни тамомлаб, мустақил иш бошлаган ёш йигитлик пайтларим. Ҳаётнинг кўп жиҳатлари қизиқ туюлади менга. Шу боисдан бўлса керак, иморатнинг учинчи қаватига чиқдим-у, пастга тушадиган бўлдим. Одатда, бино ўртасидаги поёндоз тўшалган зиналардан тепага чопиб чиқаман, пастга ҳам шу тарзда тезлик билан тушаман. Лекин, нимагадир, бу гал учинчи қаватдан пастга лифтда тушиш истаги туғилди менда. Лифтга кириб, биринчи қават тугмачасини босдим, лифт ғирллаб пастга кетди. Биринчи қаватга тушгач, эшик очилди. Не кўз билан кўрайки, эшик олдида қоядек кенг гавдали Усмон Юсупов ёнидаги ўрта бўйли, қорачадан келган, ясси юзли киши билан лифт тушишини кутиб туришарди. Иккаласи нималар тўғрисидадир суҳбатлашаётган бўлсалар ҳам, мен шу даражада хижолат бўлдимки, ўша ҳолатимни тасвирлаш учун ҳали бугун сўз топа олмайман. Салом бердим, алик олишди. Бирор нарса дейишмади ҳам. Олдин Усмон ака, унинг кетидан ёнидаги киши лифт томон интилишди. Ўшанда менинг лифтдан тушганимни кўриб, бу қилмишимга нисбатан танбех сўзларини айтишса, эҳтимол, бир оз енгил тортган бўлардим. Уларнинг дарҳол суҳбатни тўхтатиб, бўшаган лифтга индамасдан кириб кетишлари хижолатимни янада оширди.

Усмон Юсуповнинг ёнидаги одамни ҳам танидим. Танимаслик ҳам айб бўларди. Чунки бутун республика зиёлилари яхши биларди уни. Бу — Ҳабиб Абдуллаев эди.

Маъданшунослик илмига тегишли қатор фундаментал тадқиқотлари билан фақат Ўзбекистонга эмас, балки бутун Иттифоққа, қолаверса, бутун дунёга танилган бу улкан аллома ўша пайтлари ўзбек илм-фани равнақига катта таъсир ўтказиб, сезиларли йўналиш бағишлаётган юксак салоҳиятли, ўткир зехниятли зотлардан эди. Шу билан бирга у ҳукумат органларида халқ хўжалигини бошқариш ишларида ҳам фаол қатнашарди.

Ўша куни биринчи қаватда баъзи юмушларимни битказдим-да, иккинчи қаватдаги бўлимга кўтарилдим. Нима иш биландир бўлим бошлиғи Ғани Султонович хонасига кирмоқчи бўлдим. Ўрта бўйли, тўладан келган, оқ юзли, чехрасидан табассум аримайдиган бу киши беш оғиз сўз сўзласа, икки оғизига, албатта, хушҳол жилмайиш жўр бўларди.

Бўлим мудири хонасига кириб бордим-у, ҳайратдан қотиб қолдим: ўрта столчанинг бир томонида Фани Султонович, иккинчи томонида ҳозиргина лифт олдида менга рўбарў келган Ҳабиб Абдуллаев суҳбат куриб ўтиришарди.

Фани Султонович мен томон ишора қилди-да, исм-фамилиямни айтиб, суҳбатдошига таништирди:

— Бўлимнинг ёш ва чакқон ходимларидан, республика олий ўқув юртларининг ишларини яхши билади. Менга яхши ёрдамчи, — деб қўшиб ҳам қўйди. Бир лаҳзадан кейин ён томондаги ўтиргичга таклиф қилиб деди:

— Ўтиринг, бу гаплар Сизга ҳам фойдали.

Мен бу икки аллома суҳбатини эътибор билан тингладим. Гап кўпроқ кадрлар тайёрлаш хусусида борди.

Ҳабиб Абдуллаев креслонинг ён томонига қўйилган қўлининг бармоқларини пианино чалгандек ўйнатиб ўтираркан, Фани Султоновичга таъкидлагандек гапирди:

— Илмий кадрларимиз кам, жуда кам. Бу жиҳатдан биз анча орқадамиз. Қилинадиган ишлар жуда кўп.

Фани Султонович бошини ирғитиб, фикрларини тасдиқлаётганлигини кўрган Ҳабиб Абдуллаев сўзини давом қилдирди:

— Москва, Ленинград, Киев каби шаҳарларга аспирантлар юбориш керак! Қанча топилса, шунча!

Бўлим бошлиғи менга назар ташлади-да:

— Эшитдингизми, бу гаплар сизга тааллуқли, — деди.

Дарҳақиқат, ўша пайтлари марказий Академия бўлимларига, Ленинград ва Киевга аспирантлар танлаш менинг зиммамда эди. Бу ишга Академия бўйича Обид Содиқов масъул этиб тайинланганди.

Ҳабиб Абдуллаев бармоқларини ўйнатишда давом этаркан, уқтириш оҳангида менга қараб деди:

— Ўрин ва маблағ масаласини менга қўяверинглар. Барча зарур ташкилотлар билан масала келишилган. Бу ёғида тўсиқ йўқ. Бугун отни қамчиламасак, эртага кеч бўлади.

Табиий, ижрочи сифатида бу гапларни қабул қилдим ва иложи борича ерли халқ вакилларида тезда кўпроқ ёшларни танлаб, барча тайёргарлик ишларини кўриб қўйишга ваъда бердим.

Бу гаплардан кейин юрагим лифт воқеаси билан боғлиқ хижолатдан бир оз таскин топгандек эди.

Шу бўлди-ю, яна лифтга чиқиш у ёқда турсин, хатто у томон назар ҳам ташламайдиган бўлдим. Ханузгача лифт хизматидан фойдаланишимга тўғри келгудек бўлса, мени оғир хижолатга солган ўша воқеа лоп этиб эсимга тушади.

Кейин ҳам Ҳабиб Абдуллаев билан маълум масалалар юзасидан учрашиб, суҳбатлашган пайтларим кўп бўлган. Ҳар гал кўришганимда у кишининг лаблари сезилар-сезилмас чўзилиб, жилмайгандек кўринаверарди кўзимга. «Ўша воқеани эслаяпти-ёв», деб ўйлардим яна ўзимча. Иш юзасидан бўладиган амалий гап-сўзлар шундан кейин бошланарди.

1961 йилнинг қиш ойлари эди, чамамда. Нима иш биландир Абдулла Қахҳорнинг шаҳардаги уйига бориб қолдим. Бир оз суҳбатлашиб ўтирганимиздан кейин Абдулла ака тараддудлангандай бўлди-да:

— Мен бир жойга бормоқчи эдим, сиз ҳам юрақолинг, — деб қолди.

Рози бўлдим. Машинада йўлга чиқдик. Рулда Абдулла Қахҳорнинг ўзи. Ўттиз дақиқалар чамаси йўл босиб, ўша пайтлари «Лунарчарский» деб аталадиган жойдаги биринчи шифохона олдига бориб тўхтадик. Абдулла ака машина эшигини очаётиб:

— Ҳабиб Абдуллаев шу ерда даволаняпти. Кўриб кетамиз, — деди.

Хонасига кириб борганимизда Ҳабиб Абдуллаев бизни очиқ чехра билан кутиб олди. Хатто ўзининг хурсандчилигини билдириб, Абдулла Қахҳорга илиқ назар ташлади-да:

— Яхши келдингиз, кўп гаплар йиғилиб қолган эди. Фикрлашиб оламиз, — дея иккаламизга ҳам жой кўрсатди.

Суҳбат бошланди. Кўп ўтмай ҳамшира чой дамлаб келди. Чой хўплаб ўтириб, суҳбат қуришнинг ўзига хос хикмати, лаззати, бўлса керакки, аста-секин мавзу кенга борди. Гап орасида қўлланилган бир ибора эътиборимни тортди.

— Анави касофат мени тинч қўймаяпти-да!

Шу калима тилга олинган пайтда Ҳабиб Абдуллаев пиёлани қўлида ушлаб турганича мен томон назар ташлади-да, бир зум нигоҳини менда тўхтатди. Кейин назарини Абдулла Қахҳор томон ўтказди. Мен бу ҳолатдан ўзимча хулоса қилдим: «Бу гапларни айтаверса бўладими бу йигит олдида?» демоқчи. Тахминим тўғри

чикди, шекилли, Абдулла Қаххор дархол муносабат билдирди:

— Бу йигит ишончли, ўзимизга тегишли йигитлардан, адабиётчи.

Ҳабиб Абдуллаев:

— Ҳа, ҳа, танийман бу йигитни, лекин адабиётчи эканлигини билмас эканман, — деб қолди. Ишончли деган сўздан қаноат ҳосил қилган бўлса керак, унинг чех-раси янада ёришди.

«Анави касофат» сўзининг маъносини яхши англаяпман. Гап Марказқўмнинг иккинчи котиби хусусида кетаяпти. Бу котиблар касб-корини яхши билардим. Улар республикада «ўзлари хон, кўланкаси майдон» раҳбарлар ҳисобланишарди. Марказқўмда ишлаган пайтларимда Р. Ефимов деган одам шу вазифада эди. У анча офир-вазминлик билан иш тутарди. Унинг ўрнига келган Титов деган кимса ҳақида ҳам анча гап-сўзлар эшитганман. Шу тоифадаги раҳбарларни қиёслаб, буниси анча енгилтак, ўзбошимча экан, дея хулоса чиқарганман. Ҳабиб Абдуллаев ҳам «анави касофат» ибораси билан айни шу одамни назарда тутаётганини яхши англаб турибман.

Аста-секин гапнинг тафсилоти очилиб борди.

— Топширасан, ҳукумат ихтиёрига топширасан, гап тамом, вассалом, деяпти қизиталок, — деди Ҳабиб Абдуллаев ажабланиб ва гапини давом қилдирди: — Қанча меҳнат кетди, қанча асаб, қанча маблағ кетди — бу билан иши йўқ касофатнинг.

Табий, Абдулла Қаххор бундай гапларнинг учи чиқарилиши билан тушуниб оларди.

Гап эса Луначарский мавзесида икки қават қилиб қурилган далабоғ хусусида кетар эди. Бошқа академиклар қатори Ҳабиб Абдуллаев ҳам яхши ният ва умидлар билан бу иморатни тиклаганлиги аниқ. Гап орасида у иморатга тегишли гапларни хулоса қилган бўлиб:

— Одамга одам сифатида қараш керак-да, — деди. Бу сўзларни айтар экан, унинг юзида маъюслик аломатлари пайдо бўлди. Кўзларида ғазаб чакнагандек кўринди менга.

Сухбат қизиди, мавзулар ҳар томон айланди. Бирок вақти-вақти билан сухбат беихтиёр яна шу асосий мавзу — ҳукуматга топшириладиган ўша иморат томон бурилаверарди.

Абдулла Қаҳҳор билдирган фикрлар ичида бир ибора менинг эътиборимни жалб қилди ва ҳанузгача ёдимдан чиқмайди: «Бу кунлар ҳам ўтар, ҳеч бир империя етмиш йилдан кўп яшамаган».

Бу сўзларни у ниҳоятда эҳтиёткорлик билан, фақат ўзи ишонган одамлари орасида тилга оларди. Бундай пайтларда мен ўзимни қизиқ бир ҳолатда сезардим Биринчидан, тарихда бўлиб ўтган империяларнинг етмиш йилдан кўп ҳукм сурган-сурмаганига ишонавермасдим. Бу масалани махсус ўрганишга эса ўзимда қизиқиш сезмасдим.

«Баъзи империялар 100—150 йил ҳукм сурган бўлиши мумкин, етмиш йилга бормасдан тарқалиб кетганлари ҳам бўлса керак», деб ўйлардим. Иккинчидан, республикалар иттифоқидан иборат катта мамлакатни «империя» деб аташ тасаввуримга кўпам сиғавермасди. Бунинг устига метиндек мустаҳкам кўринган иттифоқнинг 70—80 йил ичида пароканда бўлиб кетиши фақат менинггина эмас, Абдулла Қаҳҳордан бошқа ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган бўлса керак. Чамалашнинг тўғрилигини қарангки, 1917 йилда барпо топган қизил империя роппа-роса етмиш йил тўлгандан кейин ношуд тикувчи кўлидан чиққан кийимдек қутилмаганда чок-чокидан сўкилиб битди.

Абдулла ака империянинг тарқаб кетиши ҳақидаги фикрини билдирганида Ҳабиб Абдуллаевнинг ҳолатини кузатдим. Назаримда, у бир оз сергаклангандек бўлди. Бироқ ёзувчи билан бўлган суҳбатларида илгари ҳам бу иборани эшитган бўлса керак, унинг юз-кўзларида фавқулодда ҳаяжон сезмадим.

Мен учун ҳар бир жиҳати янгилик ва муҳим бўлган суҳбат қизигандан-қизиди. Гап айланиб, республикамиздаги аҳвол, унинг бойликларидан халқ тўла фойдаланмаётгани, зиёлилардаги эрксизлик масалаларига кўчди.

Ташқарида қош қорайгандек кўринди. Абдулла Қаҳҳор хона ичидаги буюмларни бир сидра кўздан ўтказгандек бўлди. Бу суҳбат охирлаб қолаётганидан дарак эди. У ўтирган креслосида қимирлаб қўйди-да:

— Бўпти, биз борайлик, тез соғайиб кетинг, — деди да рухсат сўради.

1962 йил июнь ойининг ўрталарида Шароф Рашидов шифохонага борибди, Ҳабиб Абдуллаевдан ҳол-аҳвол сўрабди, деган гап тарқалди. Республика раҳбарининг шифохонада ётган бемор алломани бориб кўриши катта

гап эди, албатта. Бироқ бунинг тагида бошқа сир бўлгани аниқ эди. Юртга донғи кетган кишиларни Шароф Рашидов оғир ҳолатга тушганларидагина йўқлаб борарди. Бундан «Ҳабиб Абдуллаевнинг ахволи анча оғир экан-да» деган хулосага келдим мен.

Дарҳақиқат, июнь ойининг 21-куни Ҳабиб Абуллаев ҳаётдан кўз юмди. Деярли бутун Тошкент уни охириги йўлга кузатишга чиқди.

Мен Ҳабиб Абдуллаевнинг ўша кўп машмашаю майда гап-сўзларга, дили яраланишига сабаб бўлган ўша далабоғини ва унда қурилган икки қаватли иморатни 70-йилларнинг бошларида бориб кўрдим. Оддийгина уй бўлиб кўринди менинг кўзимга бу иморат.

Фалакнинг гардишини қарангки, бугун 2—3 қаватли 20—30 хонали уйларни қуриб, уларда истикомат қилиш оддий ҳол бўлиб қолди. Бундай уйларни ҳар қайси маҳаллада бир нечталаб, баъзан ўнлаб санаш мумкин. Бироқ собиқ Иттифоқ даврида уч-тўрт хонали оддийгина дала ҳовли шуҳрати бутун дунёга ёйилган олимнинг умрига зомин бўлганини эслаб, эзиласан киши.

КАМТАРНИНГ КАМОЛИ

Ёш улғайган сари одамнинг ҳаёл денгизи теранлаша ва кенгая боради. Унинг қайси бир бурчагини кўзгаб кўрманг, талайгина ўтмиш таассуротлари, тарих мулкига айланган тафсилотлар чиқаверади.

1952 йил эди. Марказий Қўмита раҳбарларидан бири қакириб, қўлимга бир жуздон берди. Сиртига «Теша Зоҳидов» деган ёзув битилган бу ҳужжатлар тўпламини олганим захоти ундаги қоғозларни кўздан кечириб чиқдим. Теша Зоҳидов ҳаёти ва фаолиятига тегишли ҳамма маълумотлар шу жилд ичига йиғилган эди. Шахсий варақада унинг Қўқон техникумини битирганлиги, шундан кейин Ўрта Осиё Давлат университети-нинг талабаси бўлгани, кафедра мудири, университет декани, институт директори, университет ректори лавозимларида ишлагани қайд этилган эди. Демак, ўз мутахассислиги бўйича катта-кичик кўп лавозимларда фаолият кўрсатган. Илмий ва педагогик тажрибага эга. Маълумотлардаги баъзи иборалар ханузгача эсимда. Уларда таърифланувчининг камтар ва камсуқумлиги алоҳида таъкидланганди...

Шу камтарин инсон ҳақида ўз кўрган-билганларимни бир-бир эсладим. Университетда талабалик чоғларим эди. Ётоқхонада турардик. Кечқурунлари бирон соат кўча сайрига чиқардик. У пайтларда асосий сайргоҳ Карл Маркс кўчасининг юқори қисми бўлиб, ҳозирги Амир Темур номи билан аталадиган хиёбондан то Мустақиллик майдони олдидан ўтадиган трамвай йўлигача давом этарди. Тахминан 300—400 метрча келадиган бу кўчанинг икки томонидаги кенг йўлқадан кечаю кундуз одам аримасди. Бунга сабаб Тошкентнинг бош универмаги, бош гастрономи, китоб дўконларнинг энг каттаси ҳисобланувчи «Ўзкитоб», «Пионер» кинотеатри, ресторан, Горький номи рус драма театри, заргарлик дўкони кўчанинг шу қисмида жойлашганлигида эди. Хуллас, бу жой Тошкентнинг юраги, энг гавжум гўшаси ҳисобланарди. Қишми, ёзми, мутолаадан чарчаган пайтимизда бу сайргоҳни бирикки айланиб ўтиш бизга роҳат бағишларди. Шундай пайтларда доим бирга юрган икки кишига кўзим тушарди. Кундуз кунлари уларни университет биносида кўрардим. Талабалар катта эҳтиром кўрсатишларидан улар домлалар эканлиги билиниб турарди Ясси юзли, ўсик кошлари тагига яширинган кўзлари хиёл кисикроқ кўринадиган бирининг исми шарифи Теша Зоҳидов, иккинчисиники эса Аҳрор Тўлаганов эди.

1947 йилнинг қиш ойлари. Қалин ёққан қор икки томонга куралиб, йўлка четига уюб қўйилган бўлса-да, муттасил ёғиб турганлигидан йўлкани яна тўлдириб, қатқалокка айлантирган. Шундай кечаларнинг бирида сайрга чиқиб, узоқдан келаётган одамга кўзим тушди. Яқинлашганида уни танидим, Теша Зоҳидов экан. Домла қорга ёпишиб қотиб қолган ниманидир ботинкасининг тумшуғи билан кўзғатмоқчи бўларди. Лекин яхмалакка айланган қордан уни узиш мушкул эди. Мен унинг каватига бордим-да, «Кечирасиз, домла», — дея солдат этигимнинг учи билан бир тепгандим, ёғоч парчаси кўчиб чиқди. Теша Зоҳидов бўй-бастимни бир сидра кўздан кечириб, юзимга тикилдида:

— Так, так, яшанг, ука! Яхши қилдингиз! — деди.

Сайрда рўй берган бу воқеа менга бир ривоятни эслатди.

Мусулмончилик қонун-қоидаларига тўлиқ риоя қилиб юрадиган ўзига тўқ бир одам бўлган экан. Қуни битиб, оламдан ўтибди. Унинг руҳи Арши аълога чиқиб, кўрибдики, жаннатнинг эшиги очик, ажабланибди. Тасаввури-

да, қанча-қанча сўроқлардан, қил кўприқдан ўтганидан кейин, агар қилган савоб ишлари тўғри келсагина жаннат эшиги очилиши керак эди. Уни эса ҳеч ким сўроққа тутмабди. Қил кўприққа ҳам рўбарў қилишмабди. У таажжубланиб, бу ҳолатнинг сирин билан қизиқибди.

— Ҳаётда кўп савоб ишларни қилганман. Мусулмончиликнинг шариатда кўрсатилган ҳамма фарзларини адо келтирганман, буларнинг қайси бири учун мен Тангрим олдида бундай эъозга сазоворман, — деб сўрабди у.

Дарвозабон фаришта жавоб сифатида бир воқеани эслатибди. Фалон йили, фалон куни тим қоронғи кўчада кўлингга чироқ тутиб, кўча бўйлаб кетаётган эдинг. Кўчанинг ўртароғида ярми қатқалоққа ботиб ётган фиштга кўзинг тушди. Ҳаёлингга кимлардир бу фиштга суриниб йиқилган ва яна йиқилишлари мумкин. Фиштни олиб ташлашга аҳд қилдинг, бироқ бу иш осонликча бўлмади. Кўп қийинчиликлар билан фиштни ўрнидан кўчириб, четга олиб қўйдинг-да, йўлингга давом этдинг. Бугунги жаннат эшигининг сен учун очик тургани қилган ўша савоб ишинг мукофотидир, дебди.

Кўп ўтмасдан, Теша Зоҳидов ҳақида маълумотнома тайёрлаб, Марказқўмнинг тегишли бўлимига топширдим. Бундай шароитда масъул ходимнинг ҳолати қизик бўлади. Тайёрлаган маълумотноманг раҳбарлар дидига тўғри келиб, инобатга олинса ва назарда тутилган одам ўша таклиф қилинган вазифага тайинланса, хўп яхши. Мухим бир ишни амалга оширган ва урдасидан чиққан ҳисобланасан. Ўзингга ҳам қаноат ҳисси пайдо бўлади, бажарган меҳнатинг бекорга кетмаганидан енгил тортасан. Чиндан ҳам мен тайёрлаган маълумотномалар асосида Теша Зоҳидовнинг Ўзбекистон Фанлар академияси президенти этиб тайинланиши, табиийки, руҳимни кўтарди.

Теша Зоҳидов бунгача кўп жойларда раҳбарлик ўринларида ишлаб тажриба орттирган бўлса ҳам, ишбилармонлик жиҳатидан бошқаларга нисбатан ажралиб турмасди. Бироқ унинг иш услубида ҳаёт тарзига хос бир ҳислат бор эди. У ниҳоятда софдил инсон эди. На фирромликни, на айёрликни биларди. Назаримда, Тангри таоло қандай яратган бўлса, шундай сақлангандек эди у.

Хуллас, Теша Зоҳидов бир неча йил давомида Фанлар академиясига бошчилик қилди. Ёмон ишламади.

Домла кўпроқ яёв юришни яхши кўрарди. Ишхонаси билан уйи орасидаги масофа тахминан икки чақирим

келарди. Шу йўлда аксарият холларда пиёда юрарди. Яна, юкорида айтганимдек, кечки пайтлар ўша гавжум кўчада дўсти Аҳрор Тўлаганов билан сайр этиб, дам олишни ҳам қанда қилмасди.

Академик Теша Зоҳидов биология, хусусан, зоология фанининг турли соҳалари бўйича етук мутахассис бўлиш билан бирга республикада орнитология, яъни паррандашунослик илмининг ҳам асосчиси эди. Талабалик пайтларимда бу соҳанинг кадр-қимматини тушуниб етавермаганман. Кейинчалик билсам, орнитология илми фан тараққиётининг муҳим соҳаларидан бири экан. Домла тузиб, нашр эттирган уч жилдлик «Зоология энциклопедияси» мерос бўлиб қолди бизга. Мазкур комуснинг бир жилди тўлиқ қушларга бағишланган. Эндиликда бу китобларни варақлаб, ўйлаб кетаман. Пахта ҳосилини кўпайтириш баҳонасида шўролар даврида тонналаб захарли моддалар самолётлардан, бошқа техника воситаларидан туриб устимизга сепилди. Бунинг оқибатида қанчадан-қанча қушлару ерда юрадиган жониворлар нобуд бўлиб кетди. Табиатнинг мувозанатига путур етди. Шу мувозанатни сақлаш нуқтаи назаридан Теша Зоҳидовнинг илмий фаолияти нақадар муҳим аҳамиятга эга эканлигини, ниҳоят, тўла тушуниб етаяпмиз.

Бир мисол. Кейинги пайтларда юртимизда афғон қуши ёхуд олақанот қуш деган офат пайдо бўлди. У республикамиз бўйлаб кенг тарқалди. Яқинда радиога бир боғбоннинг аламли сўзларини эшитиб қолдим.

— Кейинги йилларда афғон қуши деган бало умум ҳисобда олганда, боғларимиздаги меваларнинг 30 фоизини нобуд қилмоқда, — дерди у қуйиниб. — Бунинг устига, бу йиртқич парранда қишлоқ хўжалиги учун азалдан фойдали саналиб келган қушларнинг полапонларини ямлаб ютади. Оқибатда, улар сони камайиб кетишига ҳам сабаб бўлмоқда. Хайронман, қаердан пайдо бўлди бу офат...

Фикр қилиб қаралса, бу қушнинг ҳам қандайдир фойдали томонлари бордир. Лекин, назаримда, зарари кўпроққа ўхшайди. Баъзан ўйлаб қоламан, қани энди Теша Зоҳидов сингари ўз касбини жон-дилидан севган забардаст орнитологлар бугун сафимизда бўлса эди, табиат мувозанатини сақлашга, хусусан, қишлоқ хўжалигига зарар келтирадиган шунга ўхшаш офатлар табиатини қунт билан ўрганиб, улардан келадиган зиённи камайитиришга ҳисса қўшган бўлишармиди...

КЎЗ НУРИ

Табиатда нурларнинг ҳисоби йўқ: куёш нури, ой шуъласи, юлдуз жилоси, камалак ранглари... Илм-фанда ихтиро қилинган нурларни айтмайсизми! Бирок буларнинг ҳеч бири одамзод учун кўз нуридек кўнгилга яқин, юракка азиз, қадрли эмас.

Мурғак бола кўзини очиши билан энг аввало, она жамолини кўради. Кўз шоирлар учун асосий илҳом манбаларидан бири бўлиши ҳам бежиз эмас. Бола шўҳлик қилиб, бирор ишқал топса, она «кўзинг омонми» дейди.

Аммо табиат инъом этган бу катта бойликни доим ҳам асрайвермаймиз, гўё у бизга бир умрга берилгану, абадий хизмат қилади. Камина ҳам то кейинги йилларгача бу табиат инъомини узлуксиз бир ҳолда хизматда турадиган аъзо деб тушунган. Шу маънода кўз шифокорлари ҳам мен учун иккинчи, учинчи даражали мутахассислар бўлиб кўринарди.

Энди-чи? Яхшиси, бошимдан ўтган баъзи воқеаларни мухтасар ҳикоя қилиб берақолай.

* * *

1990 йилнинг куз ойлари эди. Тошкент шифохоналаридан бирига даволаниш учун келганман. Мен жойлашган хона икки кишилик бўлиб, шеригим ёши 70 лардан ошган қария эди. У анча вақтдан бери шу ерда даволанар экан. Кўзлари оқ дока билан ихчам ўралган. Шу сабабдан у бошда менинг хонага келиб, эндигина бўшаган жойга ўрнашиб олганимни сезмади. Ўрнимдан туриб, бирор зарурат юзасидан у ёқ-бу ёққа юрганимда, «хамшира, хамшираҳон» деб овоз берарди. Дарров жавоб бўлмагач, савол оҳангида «доктор» деб овоз чиқарарди. Қарияни қийнамаслик учун ўзимни таништирдим.

Хамхонам ёшига нисбатан анча тўла эди. Унга назар ташласам, кароват устида одам эмас, балки ичига пахта тикилган канор ётқизиб қўйилгандек кўринарди. Бундайларни учратганимда, ўз имкониятидан ортиқча юк кўтариб юрган одамларни кўргандек ачиниш ҳисси пайдо бўлади менда. Тез у киши билан танишиб ҳам олдик. Аъзам ака деган оддий бир киши экан.

Кўп қариялар сингари у ҳам қушуйқу эди. Бир зум мизғиб оларди-да, уйғониб кетиб, ўз-ўзига нималарнидир қайд этар, шу билан ёлғизлик кунларини ўтказишга

одатлангандек кўринарди. Хамхонам сенсироганича менга шифохонадаги вазиятни тушунтирган бўлди:

— Ота-ўғил профессорлар, отаси кўради, кузагади, ўғли жаррохлик қилади, барака топсинлар, биринчи текширувдаёқ кўзим очилишига ишонтирдилар.

Иккинчи кунга келиб гапларимиз ковушадиган бўлиб қолди. У мен билан дардлашиб:

— Ўзим ҳам икки йил давомида бўларим бўлди, ёруғ дунё зимистон эди менга. На ерни кўраман, на осмонни! Энг алам қиладиган жойи шуки, яқинларнинг юз-кўзларидаги маънони англай олмайман, — дерди. Бир неча кун ичида бир-биримизни яхши билиб олдик. Қария Иккинчи жаҳон урушининг қатнашчиси, тўп отувчилар командирларидан бўлиб, Австрия ерида урушни тугатиб қайтганлардан экан.

Шеригим одати бўйича бир пас гапириб, уйқуга кетар, бир ёнбошидан иккинчи ёнбошига тез-тез ағдарилиб оларкан, ҳар гал гапини эшитадиган одам келиб қолганидан қаноат ҳосил қилиб:

— Ота-ўғил профессорлар, — деб ўша гапларини такрорларди ва охирда, — шуларга раҳмат, хунарларидан барака топсинлар, кўп савоб ишларни қилишади, — деб қўлларини ҳовуч қилиб, юзига тортиб қўйишни ҳам нутқмасди.

Ота-ўғил профессорлар кимлар эканлигини яхши билмаганимдан, пайт пойлаб, бу ҳақда сўрадим.

— Ие, шунга ҳам билмайсизми? Ота-ўғил Комиловлар-да, катта Комилов, кичик Комилов ҳам дейишади. Уларни ҳамма билади, машҳур одамлар. Қўшним бора-бора улар ҳақида билган, эшитган гапларини қарияларга хос такрор-такрор айтадиган бўлди.

Шу орада ўзининг икки йил давомида мутлақо кўрмай қолгани, табиблар излаб, қанчадан-қанча ўт дорилар истеъмол қилгани, дами ўткир фолбину дуохонларга ўқитгани, ниҳоят, навбат кутиб, кўп тайёргарликдан кейин операция қилингани, кичик Комиловнинг қўли енгил экани хусусида узундан-узоқ ҳикоя қилди.

Гап шу ҳақда кетар экан, хали бақувват тирсақлари-га тиралиб, ётган жойидан тикланарди-да, кароватнинг белига ўтириб оларди. Кўзлари қалин доқа билан ўралган бўлса ҳам, овозимдан мўлжал қилиб, мен томон юзланарди.

— Тўғриси айтсам, операция олдида жуда кўрқдим. Бироқ икки кўзим ҳам кўрмагандан кейин бундан бат-

тар бўлмаса керак, дедим-да, хамшира ёрдамида жарроҳ-хонага дадил кириб боравердим. Бунни энди айтишга осон, аммо кўнглимнинг бир чеккасида кўзимга тиф тегишини ўйлардим. Ўйлардим-у, даҳшатга тушардим. Юрагим кинидан чиқиб кетаётгандек тез урарди, — дея хаяжон билан гапирарди қария. «Келинг, отахон, келинг» — деган беозор, ёқимли овоз мени таклиф қилди. Мен профессор деганлари дўриллаган овози билан тошни ёрадиган забардаст одам бўлса керак, деб юрардим. Илтифот оҳангидаги бу майин овоз мени ўзига тортиб олган эди. Мен ўзимни тўлиқ унинг ихтиёрида ҳис қилдим.

«Отахон, ҳеч қўрқманг, ҳаммаси жойида бўлади, уйингизга йўлингизни қўриб, ўз оёғингиз билан юриб кетасиз», — дерди майин овоз. Назаримда, ёш профессор мени сеҳрлаб қўйгандек эди. Кўп ўтмасдан, унинг оҳиста қўллари кўзимнинг ичига кириб, нималарнидир қилаётганини сездим. Гўё кўзим бир катта аъзога айлангану докторнинг қўллари унинг ичида айланаётгандек эди. Бу ишларнинг ниҳояси шу бўлдики, — сўзини давом эттирди қария, — қаршимдаги ўша илтифотли овоз эгаси қатъият билан буюрди:

— Тўғри қаранг, эътибор қилинг, нимани кўраяпсиз? Бирор нарсани кўраяпсизми?

Аввалига мен нима дейишни билмадим, қандайдир қарахтлик ҳис қилар эдим ўзимда. Кейин:

— Қўл, қўл... Панжа, — деган овозимни ўзим эшитиб қолдим.

— Қўл, панжа! — деб секин такрорлади майин овоз эгаси ва секин товушда деди: — Яхшилаб боғлаб, палатага олиб боринг.

Қария бир оз тин олиб, дуо қилиб кетди:

— Худо унга бахт, соғлиқ ато этсин, ишидан завол кўрмасин, барака топсин!..

Бу гаплардан кейин беихтиёр ўз қисматим ҳақида ўйлаб кетдим.

* * *

Мен профессор Комиловни ҳали шахсан танимас эдим. Фақат ўта жиддий одам эмиш, ҳар ким билан ҳам гап-лашавермасмиш, руҳи суйган кишилар билангина дарров апоқ-чапоқ бўлиб кетармиш, деб эшитган эдим. Биринчи гал уни «Тошкент оқшоми» газетасининг муҳарриррияти қошида ташкил қилинган кенгаш мажлисида кўргандим.

Кенгашда катнашувчиларнинг барчаси менга таниш одамлар — шоир, ёзувчи, олим ва журналистлар эди. Улар орасида жуссаси унча катта бўлмаган, айтилаётган гапларга кўп ҳам аралашавермай, ўзини тортиброк ўтирган қорапаранг одамга кўзим тушди. Мийиғида бир оз табассум белгилари ўйнаб турган бўлса ҳам, у ўта жиддий одам кўринарди, нигоҳларини кўпроқ бир томон — гапираётган одам томонга қаратиб, хотиржам ўтирарди. Бошқалар гапираётиб, баъзан «нима дер экан», маъносида унга қараб-қараб олишарди.

Кенгаш тамом бўлди. Қаердандир пайдо бўлиб қолган суратчи ҳаммамизни расмга олди. Кенгашчилар бирин-кетин тарқалишди. Орқароқда қолиб, мен рўзнома муҳаррири Шароф Убайдуллаевдан орамиздаги бу нотаниш одамнинг кимлигини сўрадим.

— Э-э, билмайсизми, — Муҳаммаджон Комилов-ку, биласиз деб, мен у кишини сизга таништирмабман, ҳамма билади у кишини, — дейиш билан бир оз изза еган ва менга ҳам изза бергандек бўлди.

Муҳаммаджон Комилов ҳақида кўпдан буён эшитиб юрардим: «Машҳур кўз доктори, Тошкентда ўзи яккаю ягона, бутун бир клиникани бошқаради, ўзи ўта жиддий киши, ундай-бундай одам унинг олдига боравермайди» ва ҳоказо гаплар...

Бу гал мен унинг қай даражада мутахассис экани билан ишим бўлмади-ю, ўта жиддий одам деган гапларга ишонч ҳосил қилгандек бўлиб, муҳарририятдан чиқиб кетдим. Кўз доктори ҳақида фикр эшитиш мен учун ўз ишини қойиллатиб кўядиган геолог ё математик олим ҳақида бирор маълумот эшитгандек гап эди. Худо берган аъзолардан биронтаси шикастланиши мумкинлигини инкор қилмасам-да, вақти келиб, кўздан шикоят қилишим ҳеч хаёлимдан ўтмаганди. Мана энди хона ичида столгача бориш учун қўлларини олд томон чўзганича пайпасланиб, қадамини майда ва оҳиста санаб босаётган, баъзан етдим деганда стол устидаги бирор идишни шарақлатиб тушириб юбораётган қария билан бир хонада ётиб, ундан Комиловлар таърифини эшитяпман...

1982 йилнинг ёз ойларида шаҳар партия қўмитаси бошимга ёғдирган дардисарларни эшитиб, қирғизистонлик дўстларим мени Кўчқор тоғларига саёҳатга таклиф қилишди. Биз борган жой икки тоғ орасидаги кенг яйлов экан, икки томонда бошига оқ телпак кийиб олган забардаст йигитлардек икки қоя қад кўтариб турибди. Тоғ

хавоси менга янгича куч бағишлагандек бўлди. Сурув-сурув кўйларни кўриб, болалигимда кўй боққан чоғларимни эсладим. Бир ўзим чўкки этакларига тирмашиб кетдим. Ёшлигим эсимга тушиб, тиззадан ошадиган ўт-ўлан устига чалқанча ётиб олдим. Мақсадим — болалик чоғларимдагидек, кундуз кунни ётиб олиб, осмондаги юлдузларни кўриш эди. Афсус, юлдузлар кўринавермади, унинг ўрнига кўзим нури узоқ-узоқларга бориб оловлар, юксак олов тарқалгандек бўлар, маълум бир нуктага қарасам, нуктада оловсимон манзара пайдо бўлиб, ҳар томонга сачрагандек кўринарди. Ажабландим. Рўпарамдаги қорли чўкқига назар ташладим. Чўкки ҳам ўз бўлишича кўринмагандек туюлди. Кейин унга чап кўзимни беркитиб қарадим. Не кўз билан кўрайинки, чўккининг бир томони кемтик, нигоҳимни ўзгартириб қараганимда, чўккининг ҳозиргина кемтик кўринган томони тўлди-да, иккинчи томони кемтиклашди. Узоқ-узоқ уфқда кезиб юрган оқ булут парчасига кўз ташладим. Назаримда, булутнинг гоҳ у томони, гоҳ бу томони кемтилар, туянинг қўш ўрқачига ўхшаб иккига бўлиниб кетарди. Беихтиёр чўнтагимга қўл солгандим, қандайдир газета парчаси қўлимга илинди. Уни олиб қарадим. Сатр ҳарфлари тажрибасиз ҳарф терувчининг ишига ўхшаб, бири паст, иккинчиси баланд бўлиб кўринди. Ажабландим. Бироқ сир нимада эканини англай олмадим, нохуш ҳолатда бизга атаб қурилган ўтов томон йўл олдим. Кундуз кунни юлдуз санаш хаёлимдан ҳам кўтарилиб кетган эди. Сиримни дўстларимга ошкор қилмадим. Тезлик билан Тошкентга қайтиб, шифохонага мурожаат қилдим. Дархол мени профессорга кўрсатишга қарор қилишди. «Профессор Комилов кўради» дейишди. У эшикдан кириб-қоқ менга назар ташлади.

— Ие, бизнинг муҳарририят кенгашимиз раиси-ку бу киши, — деб хонадаги доктору ҳамшираларга бир-бир боқиб, мени улар билан таништирди. Асосий мақсад қолиб кетиб, суҳбатга берилдик, кўпдан бери кўришолмаган дўстлар энди учрашгандек эди. Мен ўйғайсизландим. Комилов ўта жиддий одам, ҳар ким ҳам у одамга яқинлаша олмайди, деган тасаввур билан бу суҳбат орасида катта фарқ бор эди. Суҳбат шундай самимий йўсинда борардики, гўё Комилов кўзингизга ҳеч нима бўлгани йўқ, демокчидек кўринарди менга.

Бир оз вақт ўтгач, асл мақсад эсга тушиб қолгандек, тиббиёт асбоблари ишга тушди. Аввало, оддий, ўртаси

ўйик кўзгу, кейин кўп карра йириклаштириб кўрсатадиган электр қурилма... Кўрик тамом бўлди. Профессорнинг лабларидан табассум аримаган бўлса ҳам, унинг хатти-ҳаракатида, хусусан, бир оз сўниққан нигоҳида қандайдир ташвиш пайдо бўлди. Хонадагиларни бир қатор кўздан ўтказгач, менга юзланаркан, яна табассумини тиклаб, деди:

— Ҳеч нима эмас, ўтиб кетади.

«Ўтиб кетади» деган сўзлар менинг ташвишимни орттирди. Бу ерга келишдан олдин дўстим профессор Шабот Хўжаев билан кўнғироқлашганимизда у айтган «Кўз — ожиз аъзо, у билан ҳазиллашиб бўлмайди, бепарво бўлманг», деган гаплар миямда айланиб қолди. «Наҳотки, нарсаларни кемтик ва нотекис кўришим шу даражада хатарли бўлса», ўйлардим мен.

Хона жим. Мени кўриққа тайёрлаган шифокорларнинг кўзлари профессорга қадалган. У хиёл қисик, аммо ўткир кўзларини мендан олди-да:

— Стационарга, тез, иложи бўлса, шу бугун, — дедида, телефон аппарати томон қўл чўзди, бироқ қандай тез узатган бўлса, шундай тезлик билан қайтиб олди. Бу ҳаракатни профессор ниманидир мендан яшираётганининг аломати деб тушундим. — Тушундингларми, тез, — деди у яна. Докторлар худди сафда турган аскарлар сингари «тушундик, тушундик», деб жавоб қилишди. Уларнинг кўзларида ҳам қандайдир ноаниқ ташвиш аломатлари сезилиб турарди. Баъзилари хонадан шиддат билан чиқиб кетишди.

Бу ҳаракатни ҳам мен ўзимча тушундим. Уларни бошқа хонага чиқиб, мени шифохонага ётқизиш масаласини гапиришиб оладиган ҳисобладим.

Профессор ташвишланганимни сезиб, мени тинчлантирмоқчи бўлди, шекилли, майин ва дўстона оҳангда: «Ишхонангиз, бола-чақангиз тинчми», деб сўраб қолди. Мен бунини «хаётингизда бирор фалокат рўй бермадим», деган маънода тушундим. Бир зумда раҳбарлигимдаги институтда ярим йилдан кўпроқ ишлаган забардаст «ҳам-қасаба»ларимдан иборат комиссия аъзолари билан бўлган олишувлар, асосан, муҳандислардан иборат шахар партия қўмитаси бюросидаги дабдабали муҳокамалар, институт жамоаси жадидчиликни оқлаш, ашаддий миллатчилар ҳисобланган шоир Чўлпон, ёзувчи Фитратларни тадқиқ ва ташвиқ қилиш билан банд бўлган, деган айбномалар, матбуот саҳифаларию жумҳурият микёсидаги йиғинлар-

да партиявийлик ақидаларига амал қилмаганим, синфий хушёрликни бой бериб қўйганим ҳақидаги ур-сурлар бирин-кетин хаёлимдан ўта бошлаган эди. Хаёл суриб, профессор саволини жавобсиз қолдираётганимни англадим-да, ялт этиб унга қардим.

— Йўқ, ҳаммаси жойида, — дедим. Дедим-у, унинг юзларида кўпчилик шифокорларда учрайдиган истехзоли табассум пайдо бўлганини сездим. «Гапларингизга ишонмайман» деган маъно бор эди бу майин табассумда.

Ҳечқиси йўқ, даволаймиз, яхши бўлиб кетасиз, — деди профессор жиддийлашган оҳангда. У менинг ташвишимни ахамиятсизроқ кўрсатиш мақсадида бўлса керак, «яна кўришга бемор борми» дегандек ҳамширага ишора қилди.

Хаёлларим шу ерга келганда кўзим уйқуга кетибди. Хонада нимадир шақир-шуқур бўлганини эшитиб, уйғониб кетдим ва қўшни томон назар ташладим. Тахмин қилдим. Қария ўрнидан турибди, қўллари билан пайпасланиб, эшик томонда турган стол ёнига борибди. Столдан ниманидир олмоқчи бўлибди-ю, қўллари сувга тўла графинга тегиб кетибди. Стол устидан думалаган графин паркет полга тушиб, чилпарчин бўлибди.

Мен ўрнимдан туриб, ёрдамга боргунимча Аъзам ака қўл-оёқлари билан пайпаслаб ўтиргични топаркан, жонни оладиган оғир ишдан чарчаб чиққан одамдек ўзини унинг устига ташлади ва қўлларини гоҳ юқорига, гоҳ пастга ҳаракатлантириб:

— Нима қилиб қўйдим... Ахир эҳтиёт бўлсам бўлмасмиди, ўрнимдан турмасдан ётаверсам тузук экан! — деб нолирди.

Қариянинг ўкинчлари ичига сиғмасди. Уни бу ахволда кўриб, ич-ичимдан ачиндим, ёрдамлашмоқчи бўлдим. Бироқ унинг ҳолати шу даражада оғир эдики, нима деб юпатишни билмасдим. Лаблари бўртиб, қалтирар, бет мускуллари учарди...

Охири ўзимни тутолмадим, нега мунча куйинасиз, синса битта графин синибди, янгисини олиб ўрнига қўярмиз, деб тинчлантирмоқчи бўлдим. Тугмачани босиб, хонани супуриб-сидириб юрадиган санитаркани таклиф қилдим. Қария ҳамон тинчимас эди. Бир оз ўзига келгач, ўтиргичда ўзини ўнглаб олди-да, сўзга кирди:

— Гап битта графинда эмас! Гап ачинарли ахволимда! Биласанми, оғайни, сен-ку бурро юраркансан, бола-чақанг бор экан. Мен эса ёлғизман, қаерда нима тургани-

ни билмайман, бор идишларимни hozirgidek синдириб бўлдим. Осмон билан ернинг фарқини оёғим пастда, бошим юқорида эканига қараб биламан, шу ҳам ҳаёт бўлди-ми?! Шу ҳам тирикчиликми?!

Қариянинг юзлари бир қизарар, бир оқарар, лаблари пирпирарди. Йўғон бўйни устида бўйсўнакай бўлиб кўринган унинг боши беихтиёр сарак-сарак бўлаётгандек эди. Қалин ўралган оқ дока ҳўллангандек кўринди. «Боғланган кўздан ёш оқаркан-да», ўйладим мен. Қарияни нима деб юпатишни билмасдим.

Бир оз вақт ўтди. Анча ёшга бориб қолган санитарка тўнғиллаб-тўнғиллаб паркет устига тўкилган сувни сидириб олиб чикиб кетди. Қариянинг таранг асаблари юмшагандек бўлди-да, мен унинг гапларини эшитаётганимдан руҳи кўтарилдими, гапини давом эттирди:

— Оғайни, менинг кўзларим кўз деса дегулик эди. Шу кўзларим билан Австриягача борганман. Замбаракларни аксарият пайтда ўзим мўлжалга тўғрилаб олардим. Харитадан бирор белги хабар қилинса бас, у ердаги жонли жониворларни йўқ ҳисоблашарди. Бевосита тўғри мўлжалга олардим. Фашистларнинг «тигр», «пантера» деган танклари бўлар эди. Уларни қаерига хоҳласам — тумшугидами, филдирагидами, бензобаки жойлашган қисмидами, ҳайдовчиси ўтирадиган жойидами... Мана энди ахволим — бу! Ўтирғични топсам, столни тополмайман, столни топсам, ўтирғични! Шу ҳам ҳаёт бўлди-ми, шу ҳам тирикчиликми, — такрорлар эди у.

Қария оғир нафас олди, хўрсинди. Салмоқдор қўлларини кўтариб, дока билан боғлиқ кўзлари устидан юритди. Назаримда, ўзини йиғлаган ҳисоблаб, кўз ёшларини артмоқчи бўлди-да, жим қолди...

Қарияни чалғитиб бўлса ҳам тинчитиш мақсадида касбкорини сўрадим. Бироқ чалғиш ўрнига у яна ҳам баттар хўрсинди ва қисқагина қилиб:

— Тикувчиман, — деди ва жим бўлиб қолди. Унинг ярасига туз сепганимни англадим. Юпатиш мақсадида:

— Жуда яхши касб экан, одамларни кийинтириб, ўзингизга савоб орттирасиз, — дедим. У ҳамон жим эди. Бир неча дақиқалардан кейин юзлари ёришгандек бўлди.

— Нимасини айтасан, пойтахтдаги энг яхши либосларни мен тикканман, кўчада одамлар устида ўзим тиккан кийимларни бемалол топа олардим, э-э... Нима қиласан дардимни кўзгаб, деди-да, ёришган юзига яна маъюслик аломатлари оралаб қолди ва аламли бўғиқ овозда:

— Беш йилдан кўпроқ бўлди кўзим хиралаша бошлаганига. Қайчи меники эмас, бошқа бировнинг қўлидагидек тўғри юрмай, нина эса амримга бўйсунмайдигандек мўлжалимга бормай қолди. Э-э... Одам ўз ҳаётини бағишлаган ишнинг уддасидан чиқолмагандан кейин, донолар айтганидек, бу дўконни йиғиштирган ҳам тузук экан... У яна жим қолди. Бир оздан кейин бошини кўтариб:

— Ҳа, майли, ота-ўғил профессорлар омон бўлишсин, озгина бўлса ҳам кўрдим-ку, кейин кўпроқ кўрасиз дейишди улар. — Аъзам ака бу сўзлар билан ўзини тинчитган бўлди. Унинг ўта асабийлашган юзларига осойишталик юришгандек эди.

— Ўзинг нима иш қиласан? — сўраб қолди мendan қария. Мен гапни чўзгим келмади.

— Менинг касбим ҳам сизникига яқинроқ, деб қўяқолдим.

Шундай дедим-у, яна хаёлга берилдим.

Кўз шифокорлари ҳам одатдагидек, ҳар куни кўрик ўтказишади. Профессор Комилов тез-тез келиб, ҳар кунги ҳолатни кўз шифокорларидан сўраб, маълумот олади, кейин даволовчи шифокорга ишонмагандек, беморларни ўзи бир қатор кўздан кечиради. Баъзан шерикларига қараб, «хайронман» дегандек лабларини буриб кифтини қисиб қўяди. Шундан биламанки, менинг кўзимда ижобий ўзгариш йўқ. Бироқ менга нигоҳ ташлаб, лабларига табассум югуртади, кўзларида тушуниб олиш қийин бўлган қувонч ясагандек бўлади-да:

— Тузалиб кетасиз, режимни бузманг, — дейди-да, — касалхонага келгандан бери қанча мақола ёздингиз? — дея шубҳали назар ташлайди. Мен ишсиз ўтира олмаслигимни яшириб, ўзимни қўярга жой тополмайман, профессор эса даволанаётган пайтимда эълон қилинган мақолаларимни назарда тутиб, сўрайди. Мен ўнғайсизланаман.

— У ўқиганларингиз илгари ёзилган, — деб қутулмоқчи бўлдим. Муҳаммаджон ака ҳозиржавоб одам, гапимни тамом қилиб улгурмасимданок:

— Касалхонада ёзганларингиз кейин чикмадими? — деб менинг гапимни кесиб қўяқолади. Бундай пайтда профессорнинг юз-кўзлари жиддийлашади, буни «соғлиқ керак бўлса, докторнинг айтганини қилиш керак-да», деяпти маъносида тушунаман, албатта. Тушунаман-у, аммо унга риоя қилишнинг иложини тополмаслигимни айта

олмайман. «Хўп бўлади, энди ишни йиғиштираман», деб қўя қоламан.

Шикоят маъносида эмас, бор ҳақиқат сифатида ўқувчиларимга қуйидагиларни айтишни лозим кўраман: Муҳаммаджон Комилов мен учун кутилиши мумкин бўлганидан ҳам кўпроқ вақт сарф қилди. Ўзи бир оз иккиланган пайтларда москвалик ҳамкасбларига жўнатди. Шу орада кўриш нервнинг шикастланиши иккинчи кўзимга ҳам ўтди. Бироқ ўзим умидсизлансам ҳам, Муҳаммаджон Комилов умидсизланмади. Чора кетидан чора излади, бир дори фойда бермаса, бошқасини синаб кўрди. Лекин ўқиш-ёзишим қийинлаша борди.

Шогирдларимнинг хизматларини ҳам алоҳида таъкидлашни истар эдим. Тикувчи шеригимнинг шогирдларининг учун қайчисини тўғрилаб, нинасини ишлатган бўлмаслиги мумкин. Бироқ шогирдларим менга ўз кўз нурларини бағишлашди, қўлимдан қаламимни олиб, ўзимдек қилиб юргизишди, матнларни таҳрир қилишди. Бутун-бутун китоблар, баъзан жилд-жилд сайланмаларни магнитофон тасмаларига ёзиб беришади. Бирлари бутун бошли тадқиқотларни овозимдан ёзиб олишиб, бошқаларини уларни таҳрир қилиб беришади. Бора-бора Муҳаммаджон Комиловнинг ихлос билан қилган ҳаракатлари, менга нисбатан ишончли муносабати натижа берди. Кунлардан бирида кўзларимни обдон текширувдан ўтказиб, қўлларидоғи ашёларини стол устига оҳиста қўйди ва атрофдаги шифокорларга бир-бир назар ташлаб, ўзига ярашиб турадиган табассум билан мен томон ўгирилиб:

— Осон бўлмади, йўқотишлар ҳам бўлди, бироқ кўзим кўрмайди, дейишга ҳақкингиз йўқ! Кўрасиз, кўриб турибсиз, бу кўзлар билан юзга кириш мумкин! Ўқиш-ёзишни ҳам мендан яшириб юрманг, ўқинг, ёзинг, бироқ оз-оз! — деди ва яна одати бўйича, «нима дейсизлар», дегандек ҳамкасбларига бир-бир назар ташлади.

Баъзан мени кўриқдан ўтказгач, профессорнинг ўзи хурсанд бўлиб кетарди-да, ёнидаги шифокорларга юзланиб:

— Бу одамга қахрамонлик унвони бериш керак, кўз нуруни асрашда биздан кўра ўзларининг хизматлари катта, — дерди. Бундай пайтларда мен фақат урушдаги қирғинлардан омон чиққанимга эмас, балки Муҳаммаджон Комиловдек шифокорга дуч келганимга шукроналар айтардим.

Хўп замонларни бошимиздан кечирдик. Дехқоннинг фарзанди дехқон бўлса, балли, дедик, ишчининг боласи завод-фабрикага бориб, отасининг ўрнини босса, яхши иш бўлибди, дедик. Бироқ зиёлининг фарзанди зиёли бўлиб, ота касбини эгаллашга интилса, эриш кўрдик. Бу ҳақда ёзилган аризаларни муҳокама қилдик, бундай оталарни изза қилдик. Баъзан қаттиқ танбех бердик.

Мухаммаджон Комилов оиласидаги касб-кор ворислиги, давомийлигини кўриб, балли, дегим келади.

Хонадонда, қария айтмоқчи, ота-бола профессорлардан кичиги Холбек Комилов эндиликда отаси дам олишга чиққанидан кейин кўз касалликлари клиникасининг профессори бўлиб, унинг ишини давом эттирди. Мухаммаджон аканинг иккинчи фарзанди, фан номзоди Гулжамол ўша клиникада жарроҳлардан бири. Бунинг нимаси ёмон?! Заргар фарзандлари заргар бўлиб чиқибди-да! Бу ҳақда аризавозлик кам бўлди дейсизми? Мухаммаджон ака уларга чидаб бериб, тўғри қилди!

Очиғини айтсам, ёш Холбек Комилов олдин менга отасига нисбатан нимжонроқ, табиатан бўшроқ бўлиб кўринган эди. Бора-бора у ҳақда таассуротим ўзгара борди. Кўзни кўрганда унинг тубида қайси қон томир қаердан ўтган, қаерга бориб туташган, уларнинг ранги қандай, шакли не холда, эртага улар ўзларини қандай тутиши мумкин — ҳамма-ҳаммасини ёрдамчиларига айтиб ёздиради. Бу гапларга тўла тушунмаган бемор ҳам ўзининг энг нозик аъзоси бўлмиш кўзини унга бемалол ишонади ва азиз аъзосини унинг ихтиёрига топшириб қўяқолгиси келади. Бу ҳам маҳорат экан-да!

80-йилларнинг бошлари эди, мен бу ёш йигитнинг докторлик диссертациясини ҳимоя қилишида бевосита иштирок этдим. Москвадаги кўз касалликлари институтларидан бирига тегишли катта зал. Саҳнанинг ўртасидан илмий кенгаш аъзолари ўрин олишган. Унинг икки томонида икки минбар ўрнатилган бўлиб, бирида ўзини дадил тутиб турган ҳимоячи, иккинчисида бирин-кетин сўзга чиқаётган оппонентлар. Бир минбардан эътирозу шубҳалар ёғилади, иккинчи минбардан уларга аниқ, дадил, ишонарли жавоблар қайтади. Тўғри, бу савол-жавобларнинг ҳаммаси ҳам менга тушунарли бўлавермасди. Лекин гап менга ўхшаган нажот истаб юрганларга тегишли экани маълум эди. Мана энди у ота изини босиб бораётган профессор. Туя ўрнини кўшак босади, деганларидек,

кейинги пайтларда катта Комилов юкининг асосий қисми кичик Комиловга ўтиши табиий ҳол бўлди. Ота-ўғил профессорларнинг бири тайёрлайди, иккинчиси жаррохлик қилади, деган қариянинг сўзлари ҳам шунга тегишли эди.

Ҳаёт шундай эканки, узоқ вақтлар бирор дардингизга шерик бўлган шифокорлар ўз-ўзидан ака-ука ёки дўсту биродар бўлиб қолар экан. Касалингиз безовта қилмаса ҳам, у одам билан суҳбат қуриб, ҳол-аҳвол сўрашиб қўйиш истаги туғилиб турар экан.

Шундай пайтлардан бирида Муҳаммаджон Комилов бошқараётган Республика кўз касалликлари шифохонасига кириб бордим. Май ойининг бошлари эди, чамамда. Шифохонанинг кўкаламзорлашган ҳовлисини кўздан кечириш истаги туғилди менда. Ҳовлининг кўркам жойига ўрнатилган Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиларининг расмлари илинган фахрий тахтага кўзим тушди. Расмларнинг ўртасида — кўкраклари орден ва медалларга тўла Муҳаммаджон Комилов тасвири. «Бугунги суҳбат, албатта, ўша мавзуда бўлар эканда», деган фикр хаёлимдан ўтди. Шундай бўлди ҳам.

Бошда гап унча қовушмади. Муҳаммаджон акани гапга солиш учун ўзимнинг бошимдан ўтган баъзи уруш саргузаштларидан гап очдим. Бу унинг кўнглида яшириниб ётган нозик нуқталарга тегди, шекилли, суҳбат қизиди, гапга гап уланди.

— Э-э, нимасини айтасиз, нималарни кўрмади бу бош, эхтимол, у тошдан бўлганда ҳам, бу кўргуликларга бардош беролмасди, одам боши тошдан қаттиқ, деб шуни айтар эканлар-да.

Муҳаммаджон ака пиёлаларга чой куйди, ўрнидан туриб эшикни маҳкам ёпти. Биламан, котиба «хонамга одам қўймаслик керак», деган маънода тушунади бунди. Кейин у креслога орқасини ташларкан, қир-адирларга чиқиб, узоқ-узоқларга назар ташлаётган одам қиёфасига кирди. Бир зум жим қолди. Худди уйқудан уйғонгандек нигоҳини менга қаратди ва:

— Урушнинг жабрини ҳеч ким менчалик тортмаган бўлса керак, — деди портловчи овоз билан, сўнгра «жуда катта гапириб юбордиммикан» дегандек, ўз сўзларини изоҳлай кетди. «Хамма уруш қатнашчилари ҳам шундай дейишга ҳаққи бор», ўйладим ичимда.

— Порох хидини хидламасдан, уруш йўлида бирор шикаст етиб қайтганлар ҳам, жангчилар ҳаракатини

таъмин қилиш керак, деб штаб атрофида юрганлар ҳам бўлган, — деди у фикримни англаб олгандек. Улар ҳам ҳозир уруш катнашчилари ҳисобланади.

Мен бу фикрга тўла қўшилганимни билдирдим. Уруш катнашчисиман, деб ҳужжат кетидан юрганларни эсладим.

— Урушдан менинг аламим бор, — деди суҳбатдошим бу сўзларни алоҳида таъкидлаб. Тиббиёт номзодлигига мўлжалланган ишимни тайёрлаб, жангга отланганман. Агар уруш ҳалақит бермаганда, ох-хо, қанча ишларни қилиб улгурган бўлардим.

Йигитларнинг энг қимматли, айна ўқийдиган-ўрганадиган тўрт йили ўша уруш деб аталмиш қабих ҳодиса қаърига фарқ бўлганини эсладим мен.

Суҳбат авжига чиқди. Ўрни келганда, ўз бошимдан ўтган оғир кунларни эсладим. Шундан маълум бўлдики, биз бир йўналишда — Ленинград атрофларида жанг қилган эканмиз. Гоҳ мен ўтган йўллардан у ўтган, гоҳ у босган йўлларни мен босганман. — Тихвин, Гатчина, Пушкин шаҳарлари, уларнинг атрофларидаги қишлоқ ва шаҳарлар бир умрга эсимизда қолган. Муҳаммаджон Комилов ўзининг Ленинград қуршовида қолган кунларини алоҳида алам билан эслади. Гап орасида:

— Жангчининг оғир юки — буюм халтаси билан кўлидаги шахсий қуроли. Бизга йўл бўлсин! Жанг шароитида тиббиёт қисмлари тез-тез у ердан бу ерга кўчиб туради, палаткалар ва тиббиёт жиҳозларини олиб, бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юришнинг ўзи бир машаққат. Бунинг устига кўчиш пайтларидаги бомбардимонларни айтмайсизми?! Ленинград атрофида менинг оёқ изларим тушмаган бирор ўрмон қолмаган бўлса керак!

Суҳбатдан маълум бўлдики, Муҳаммаджон аканинг кўз шифокори бўлишида урушнинг ҳам ўрни бор экан. У ўзини тиббиётнинг бошқа соҳасига чоғлаган, лекин уруш йиллари Ленинград тиббиёт академиясига ўтказилганда зарурат юзасидан кўз касалликлари бўлимига кiritиб қўйилган.

Ўзим тиббиёт мутахассислигини танловчиларнинг ички олами билан бир оз танишман. Қизим тиббиёт олий ўқув юртини тугатиш арафасида мутахассислик танлай олмай, роса қийналган эди. Ўшанда мен кўз доктори бўлақол деганимда рози бўлмай: «Касал кўзларнинг шаравасини ювиб-артиб юраманми», — деган эди. Муҳаммаджон ака, «мен ўзимни бошқа соҳага тайёрламоқчи эдим», деганида, эҳтимол, ўша қизим айтган кўзни менсимаслик фикр-

лари хаёлидан ўтгандир. Мен ўзимнинг бу тахминимни айтганимда, профессор ўзига хос осойишталик билан мийиғида жилмайиб қўяқолди.

Мутахассисларнинг тақсимланишида, уларнинг камол топиб, эл хизматида туришида бизга номаълум қандайдир тартибот сирлари ҳам борга ўхшайди. Эҳтимол, дастлаб кўз шаравасини ювишдан жирканган, Тиббиёт академиясида тасодифан таклиф билан кўз шифокорлари бўлимига кўшиб қўйилган Муҳаммаджон Комилов бутун республикамизда кўз касалликларининг бош мутахассиси бўлиб етишди. Бу соҳада биринчи қадамларини қўяётганида профессор шу даражада савоб ишларни амалга оширишини хаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак.

Кейинги суҳбатларимизда Муҳаммаджон Комилов кўз жарроҳлиги уруш йиллари бошлангани ҳақида гапирди. Мен бу ажойиб шифокорнинг фаолиятига доир маълумотлар билан қизиқдим, жумладан, қарийб эллик йил шу иш билан банд бўлиб, қанча операция қилгани хусусида сўрадим. У қисқа ва лўнда қилиб:

— Қирқ минг атрофида, — деб жавоб берди-да, чамамда, «бу мақтанчоқлик эмас», дегандек, тезлик билан гапни бошқа мавзуга қўчиришга уринди.

Оғир дарддан халос бўлган қирқ минг киши! Айтиш осон буни. Бирок қирқ мингдан ўттиз тўққиз минги Муҳаммаджон Комилов жарроҳлигидан кейин ўз йўлини топиб, юриб кетган, ўзи яшаган уйнинг эшигини ўзи очиб кириб-чикиб юрган, энг муҳими — қариндош-уруғлар-у, ошна, ёр-дўстлари чехраларидаги қувончни, дард ва аламни ҳис қила олган бўлса, бу инсоният олдида қилинган улуғ хизмат эмасми?! Бу хизматлар қадрини албатта, дардни бошидан ўтказганлар билади! Ҳатто Муҳаммаджон Комиловнинг ўзи ҳам бу яхшиликлари қадрини тўла англай олмаган бўлиши мумкин.

Бу гал менда бошқа бир муддао ҳам бор эди. Одатда, жарроҳлик ишини қассоб деган қўпол ибора билан ифодаламақчи бўлишади. Бу катта санъаткор актёр ишини оддий масхарабоз қилиқларидан ажрата билмасликдек гап, албатта. Шу сабабдан тиф юритиш пайтида жарроҳ ҳолати мени қизиқтириб юрарди. Фурсатдан фойдаланиб, суҳбатни шу томонга бурдим. Бир зумда унинг юз-кўзларида ҳаяжон излари пайдо бўлди. Тиф ушлаганда жарроҳ ҳолати билан қизиқадиганлар ҳам бор эканда, деб ажаблангандек бўлиб, менга нигоҳ ташлади ва ўз фикрини аниқроқ ифода қиладиган сўз излаб қолди, ше-

килли, хонадаги ашёларни бир қатор кўздан ўтказиб чиқди-да, менда назарини тўхтатиб:

— Мен адабиётчиларнинг китоб ва мақолаларини ўқиб юраман. Сизларда ёзувчи асар битаётган пайтда ўз ихтиёри ўзида бўлмайди, деган ибораларни учратаман. Биз жарроҳларда ҳам худди шундай. Тиф ушлаганимизда ўзимизни тўла унутамиз.

Муҳаммаджон Комилов фикримни тўғри ифодалай олаяпманмикин, деган маънода яна бир марта хонанинг хар томонига кўз югуртириб чиқди.

— Тиф ишлатганда бизнинг хаёлимизни қўпроқ бир нарса банд қилади. Муайян беморнинг хаёти, шу дақиқа-соатлардан кейин унинг шикастланган хаёти баттар бўлмайди, бирор нафимиз тегадими ёки уни оғирроқ кунга мубтало қиламизми!? Шу масъулият туфайли биз ўзимизни унутамиз, тамоман бошқа бир оламда ҳис қиламиз ўзимизни! «Демак, қирқ минг марта қўлига тиф олган жарроҳ шунча марта инсон тақдирини ўйлаб, ўзини унутган, ўзини бошқа бир оламда ҳис қилган», ўйлардим мен. «Бунинг учун бир дунё асаб, бир дунё сабот ва матонат керак экан-да!» Мен бу мавзуда гапни давом эттиришдан ўзимни тийгим келар эди. Бироқ мени бошқа бир нарса ҳам қизиқтирарди.

— Ёзувчиларнинг ҳамма асари ҳам бир хилда муваффақиятли чиқавермайди, — дедим мен унга қараб. Муҳаммаджон ака гапимга дарров тушунди. У яна ўз фикрини ифода қила оладиган сўз излаб, бир дақиқа ўйлаб қолди ва жавоб қилди:

— Таваккалга, эҳтимол, ёзувчининг ҳаққи бордир. Бироқ бизнинг таваккалга ҳаққимиз йўқ. Бизнинг ишимиздаги хар бир муваффақиятсизлик ҳафталаб, ойлаб уйқусизликка сабаб бўлади, бутун умр кўнглимизда ўчмас доғ бўлиб туради...

Гап шу ерга борганда Муҳаммаджон Комилов чойнакдаги аллақачонлар совиб улгурган чойни пиёлага қуйди-да, менга табассум ила узатди. Сезилар-сезилмас истеҳзо бор эди бу табассумда. Сухбатдошим мавзунини янгилашни истагани сезилиб турарди.

* * *

Кунларнинг бирида ҳамхонам Аъзам акани профессор қабулига таклиф қилишди. Қўп ўтмасдан, у эшикни очиб ўзи кириб келди. Унинг кўзларига тортиб боғланган оқ дока ечиб олинган, этдор юзлари ёруғ, қалин

лабларида табассум ўйнарди. Ҳали оёқларини эҳтиёткорлик билан босарди. Оёқ остига қарамасдан, баланд-паст йўлдан кетаётган одамнинг юришини эслатарди унинг қадам ташлашлари. Бироқ ўз йўлини кўриб қадам ташлаётгани аниқ эди. Каровати томон дадил ўтар экан, менга қараб:

— Кўраяпман, кўраяпман! — дерди у қувончи ичига сиғмай. — Менинг тасаввуримда сен кароватга сиғмайдиган, менга ўхшаган семиз ва йирик одам эдинг, унақа одам эмас экансан-ку! Оддий одам экансан! Кўзи ожиз кишилар бошқаларни ўзига қараб ўлчаса керак, деган хулосага келдим мен ўшанда. У менга гап бермасдан, давом эттирди. — Майли, энг муҳими — мен сени кўриб турибман. Бир неча йил зимистонда юрдим, зимистонда! — дерди у овозини яна ҳам қўйиб юбориб. — Қўзларинг ҳам жойида экан, нега даволанишга келгансан, хайронман, деркан, чамамда, мени хафа қилиб қўймаслик маъносида овозини пасайтирди. У ичидаги ҳис-туйғуларини юзага чиққан ҳисоблади-да, оҳиста бориб кароватига ўтириб олди, хонанинг ҳамма жойларини, эшик, дераза, унга осиглиқ парда, ўртадаги стол, полдаги паркет тахтачаларини ҳам бир-бир кўздан кечирди. Назаримда, у ёруғ дунёга энди кўз очиб қараётган чақалоқ эди — ҳамма нарсани кўриши, билиши керак!

Ҳар гапида «Барака топсинлар ота-ўғил профессорлар! Улар менинг кўзимга ёруғлик бахш этдилар!» — дерди. Дикқатимни ўзига тузукроқ жалб қилиш учун бўлса керак, бироз жим қолиб:

— Бир неча ойдан кейин иккинчи кўзимни ҳам очиб беришга ваъда қилдилар, — деб қўйди. «Борди-ю, иккинчи кўзим очилмаган тақдирда ҳам янги очилган бир кўз билан ҳам яшай бериш мумкин», деган маъно бор эди унинг осойишталигида.

Бир неча дақиқадан кейин мени ҳам шифокорлар хонасига таклиф қилишди. Муҳаммадjon Комилов билан одатдагидек салом-алиқдан сўнг ҳамхонамнинг хурсандчилигини ичимга сиғдиролмай дедим:

— Бечора қария хурсанд, сизнинг номингизни тилдан қўймапти. Икки гапининг бирида сизнинг ҳақингизга дуо қилиб ўтирибди.

Профессор ҳам мендек хурсанд бўлса керак, деб бу хабарни унга ҳаяжон билан етказмоқчи бўлдим. Бироқ унинг юз-кўзларида маълум қаноат ҳис қилсам-да, ўзимдагидек жонланиш сезмадим. Шундан билдимки, бир

ногироннинг қайта кўриши унинг учун оддий ва кундалик иш. Фақат менинг хаяжонимни кузатиб турган шифокорлардан бири «содда экансиз», дегандек хиёл жилмайди-да:

— Бу минглардан бири-ку! — деб қўйди.

Бошқа бир шифокор жиддий оҳангда:

— Минг ҳам гапми?! — деди.

Муҳаммаджон Комилов одатдагидек бир шифокорларга, бир менга назар ташлаб, ишонч билан кулимсиради ва майин овоз билан:

— Олти ойдан кейин ҳамхонангизнинг иккинчи кўзини ҳам очамиз! — деди.

Профессорнинг бу гаплари дехқоннинг ана у ерга гўза экаман, мана бу ерга — беда, ёхуд бизга ўхшаган адабиётчиларнинг ана у ё мана бу асар ҳақида бир нарса ёзмоқчиман, дегандек оддий гап эканини англаб олдим.

Икки кундан кейин қария бор буюмларини ўзи йиғиштириб, тахт қилди, ҳамшира олиб келган кийимларини бир-бир кўздан кечириб, уларнинг рижимланганидан ранжигандек бўлди-да, кийиниб олди. Мен билан хайрлашаётиб, ота-ўғил профессорларга миннатдорчилигини билдирди-да, бахмал дўписини бир қўли билан иккинчи қўлига уриб, этакларини тортиб, бошига жойлади ва хиёл эҳтиёткорлик билан даҳлиз томон қадам ташлади. Ёлғиз кетаётганидан хижолат бўлаётганини билдириш мақсадида:

— Бугун шифохонадан чиқаётганимни қариндош-уруғларга билдирганим йўқ эди, — деди.

Мен қарияни кўтарма нарвонга кузатиб қўярканман, унинг кайфиятини кўз олдимда сақлаб, одам учун кўз нури қай даражада зарур экани хусусида ўйлаб қолдим.

* * *

Шогирдларимдан бири — Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) доценти Абдуғафур Расулов билан ёзги таътил кунларида бирга бўлиб қолдик. Сухбатларимиздан бирида менинг нима ишлар билан банд эканимни сўраб қолди у. Мен қилаётган ишларим орасида Муҳаммаджон Комилов ҳақида бир нарса ёзаётганим хусусида ҳам гапирдим.

Оҳо-о! Яхши-яхши! — деди шогирдим ўзига хос йўғон ва баланд овоз билан. Хурсандчиликдан унинг юзлари

ёришди. Одатда, кўп кўзга ташланавермайдиган тилла тишлари ярқиради, — яхши иш бошлабсиз-да, домла, — деди у хаяжонланиб, фикрим камлик қилаяпти деган-дек, яна яхши-яхши! — деб қўшиб қўйди овозини пасайтириб. Гап бошқа мавзуга ўтиб кетишидан қўркаётгандек:

— Бу одам ҳақида бир гапим бор сизга, гапириб берайми? — сўраб қолди. Табиий, мен қизиқдим. Шогирдимнинг ҳикоясини тўла кўчиришга аҳд қилдим ўшанда. Мана унинг ҳикояси:

— Ёши 70 лардан ошганда ойимнинг кўзлари ожизлана бошлади. Аввалига, кўзим хиралашаяпти, кейин нарсаларни дока орқали кўргандек бўламан, дедилар. Бора-бора офтоб ёруғлигини ҳам хира кўрадиган бўлаяпман, дейдиган бўлдилар. Ойимнинг кўзлари ҳақидаги ҳар бир шикояти мени оғир ташвишга соладиган бўлди. Бу ҳақда кўп ташвишланадиган бўлиб қолдим. Кунларнинг бирида ойим ўзлари:

— Муҳаммаджон Комилов деган кўз доктори бормиш, мени ўшанга олиб бор, бир кўрсат, шояд нафи тегса! Кўз бўлмаса, қўл-оёқнинг фойдаси камайиб кетаркан, — деб қолдилар.

— Мен эса Муҳаммаджон Комиловни ўта жиддий одам, унинг билан гаплашиш осон эмас, деб эшитганман. Бу ҳақда Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар» номли асарига ҳам ўқиганман. Боришга ҳеч ҳам юрагим дов бермасди. Бормай десам, ойимнинг аҳволига ачинаман. Унинг устига «борақол, болам, зора кўзим очилса», — деб тез-тез такрорлайдиган бўлдилар.

— Нима бўлса бўлар, дедим-да, бир куни эрталаб у киши хузурига отландим. Оёқларим мени орқага тортаётгандек, ўзим эса олға интилардим. Кўпгина иккиланишларни енгиб, Республика кўз касалликлари шифохонасига кириб бордим. Профессор хонасини суриштириб топдим. Қарасам, бир неча киши — йўлини аранг кўрадиганлар, баъзилари кимнингдир кўмагида хона олдидан қайтиб кетишяпти. Шунга қарамасдан, эшикни очдим. Котиба хушфёъл бир қиз, кейин билсам, оти Раҳимахон экан, домла йўқлар, оғир касал кўришга кетдилар, бугун келишлари маълум эмас, деб қолди. Бир жиҳатдан ишим битмаганидан қийналсам, иккинчи жиҳатдан профессорнинг қандай муносабат билдиришига кўзим етмаганидан ўзимни бир мунча енгил тортиб, орқамга қайтдим.

Иккинчи кун яна ҳам вақтлироқ бордим. Котиба қиз Раҳимахон кеча келиб кетганимни эслади, шекилли, мени «келинг-келинг» билан кутиб олди ва стулни кўрсатиб, ўтира туринг, домла ҳозир келиб қоладилар, деди. Котиба қизнинг илк муомаласи менинг кўнглимни ёритди. Бирпасда хонада яна икки-уч киши пайдо бўлди. Ярим соатлардан кейин кийимлари ўзига ярашган ўрта бўйли, қорачадан келган бир одам хона эшигини дадил очиб кириб келди. Хонадан биз томон билинар-билинемас бош ирғади-да, ичкари хонага ўтиб кетди. Раҳимахон чой дамлаш тараддудига тушди. Шундан билдимки, бу одам — Муҳаммаджон Комилов, котибанинг ишораси билан мен ичкари хонага кирдим. Профессор билан қуюқ саломлашдим, у ҳам мен билан сўрашди. Унинг юз-кўзларидан «муддаоингизни айтақолинг, иш кўп», деган маънони уқдим. Таваккал, гапни қисқа қилдим.

— Домла, ойимнинг кўзини очиб беринг! Ҳамма хизматларингизга тайёрман, дедим.

— Профессор қисқача қилиб ойимнинг ёши ва умум аҳволини сўрадилар. Мен жавоб бердим. Жавоб ҳам қисқа бўлди:

— Обкелинг.

Мен ойимнинг олдида юзимнинг ёруғ бўлишини ўйлаб, бенихоя хурсанд бўлдим. Уйга қушдек енгил учиб бордим. Ойимга бўлган гапларни етказдим. Одатдагидек, ойим қўлларини очиб узок дуо қилдилар. Профессор айтган кун белгиланган соатга олиб бордим.

— Муҳаммаджон Комилов ойимнинг кўзларига бир назар ташладилар-да:

— Хотиржам бўлинг, кўзингизни очамиз, ҳеч кимга муҳтож бўлмасдан, йўлингизни ўзингиз топиб юрасиз, — дедилар майин овоз билан ва шифокорлардан кимнидир чақириб, қисқагина буйруқ оҳангида:

— Бу кишини операцияга тайёрлайсиз, — дедилар. Шогирдимнинг шифокорларга иши кам тушган бўлса керак, овозидаги кўтаринки оҳангни хиёл пасайтириб ҳикоясини давом қилди. — Операцияга тайёрлаш ҳам осон иш эмас экан, бошқа қатор шифокор мутахассисларнинг кўрикларидан ўтди деган маълумотнома, агар бирор қўшимча касали бўлса, даволаниши керак бўлар экан. Бу ишларни ҳам битказдик. Операция кунлари яқинлашди. Бирор жойдан нимадир эшитганларми ё биринчи кўрган шифокор — Муҳаммаджон Комилов ёқиб қолганми, ҳар нечук ойим ташвишлангандек эдилар.

— Мени ўша биринчи кўрган дўхтир операция қилсин, бошқасига ишонмайман, деб қолдилар. Бу гапни Муҳаммаджон акага етказган эдим, юз-кўзларида бир зумлик табассум ўйнаб кетди-да:

— Хотиржам бўлсинлар, — деб қўйдилар.

Хуллас, операция ҳам бўлди. Ойимнинг кўзлари очилди. Хурсандчиликларининг чеки йўқ эди. Ойимнинг шодлигини кўриб, мен ҳам янгидан туғилгандек енгил бўлдим, кўнглим ёруғ, ҳаёт фақат яхшиликдан иборат бўлиб кўринди. Бироқ ойимни шифохонадан чиқариб олиб кетиш кунлари яқинлашган сари мени ғам боса бошлади. Профессорнинг яхшилигини нима билан қайтараман, унга нима хизмат қиламан! Ҳадеб миямни шу ташвиш пармалар эди. Охир-оқибат яна бир бор Муҳаммаджон Комиловнинг хонасига кириб боришга мажбур бўлдим. У киши мени очик чехра билан кутиб олдилар. Шундай таассурот пайдо бўлдики, бу одам гўё ҳеч ким ечолмаган жумбоқни ечганлар, ҳеч ким битира олмаган ишни битказганлар. Қандай олижаноблик хислатларини кўрдим уларда! Қизиқ бу ҳол менинг ғамимни ошираётгандек эди. Хўб ҳаракат қилиб, ўзимни қўлга олдим ва қандайдир илоҳий журъат билан:

— Мен сизга қандай хизмат қилсам, қарздан қутуламан, — дедим. Дедим-у, профессорнинг юзига қарай олмадим. Шу пайт мен хизматнинг барча турига рози эдим. У стол қиррасида турган таквимда бирор янгилик кўриб қолгандек унга тикилар, мен ҳам кўзим тагидан билинар-билинемас унга назар ташлаб олардим. Домланинг кўнглини олмасдан, ойимни шифохонадан олиб чиқиб кетишга ҳақсиз ҳисоблар эдим ўзимни. Муҳаммаджон Комилов яна ўзига хос майин жилмайдилар-да:

— Мен учун бир иш қиласиз, шу сизнинг катта хизматингиз бўлади, дедилар-да, бир оз жим қолдилар. «Менинг асабимни синаб кўраяпти домла», деб ўйладим. Бир дақиқа вақт ўтди, у киши менга кўзларини тикиб дедилар:

— Ойингиз мени ҳам ўғлим десалар!

Бу гапнинг маъносига мен дарров тушуна олмадим. Анча танг ҳолатга тушиб қолдим, шекилли, профессор бунни сезиб:

— Ўғлим десалар! — деб такрор қилдилар.

Муҳаммаджон Комиловнинг ўша ғурур, ўша олижаноблик фазилатларига яна бағрикенглик, саҳийлик хислатлари кўшилгандек бўлди менинг назаримда. У менинг кўз олдимда одам эмас, фариштанинг ўзи эди.

— Шу захоти менда бошқа бир туйғу, тўғрироғи, шубҳа пайдо бўлди. Профессор мен билан ҳазиллашяпти, деб ўйладим ичимда. Беихтиёр ўнғайсизланиб, жим қолдим. Шубҳамни билдирмаслик учун ҳар томонга кўз югуртирдим. Кутилмаганда, Муҳаммаджон Комилов кескин ҳаракат билан ўрнидан турдилар ва менга қараб «кетдик» деган ишора қилдилар. Қабулхонада ўтирган Раҳимахон профессор ишораси билан устимга оқ халат ёпди. Биз узун дахлиздан бориб, одатда, шифохоналарда беш-олти киши ётадиган хоналардан бирига кириб бордик. Хона ўртасида ўз йўлини кўролмайдиганларни кузатиб келганлар учун икки-учта йиғма кароват қўйилган. Хона одатдаги шифохоналардагидек кўримсиз эди. Ойим деразага яқин бурчакда ётарди. Профессор кириб келганини англашгач, беморлар бир зумда сергакланишди, кейин хонага сув сепгандек жимлик чўкди. Доктор беморлар билан бирма-бир илиқ сўрашди. Улар профессор келганидан хурсанд бўлишиб, савол-жавоблар бошланди. Ойимнинг олдига бориб, менга қараб: «Ҳалиги гапни айтасиз ойингизга», — дедилар. Мен баттар ўнғайсизландим. Ҳазиллашяптилар деган шубҳа менда ҳамон устун эди. Бир оз дудукланиб, ойимга профессор истагини билдирдим. Ойим ҳам олдин хайрон бўлдилар. Бир фурсат нима дейишларини билмай қолдилар. Профессорнинг кўриб турганини пайқаб, фотиҳага қўл кўтардилар.

— Илоҳо омин, шу дўхтир боламни паноҳингда сақла. Марҳаматинг билан бир болам икки бўлди... биздақалар учун омон юрсин.

Қарасам, профессор ҳам астойдил қўлларини кўтариб, эътиқод билан фотиҳага қўшилиб турибдилар.

— Ойим ўзининг бош нажоткори олдида тургандек Муҳаммаджон Комиловга термулиб қолдилар. Қани энди шу пайтда профессор кайфиятини бирор рассом кўрган бўлса. Уларнинг юз-кўзлари энди чиқиб келаётган офтоб нурларига дуч келгандек ёришди, кўзларида узоқ вақтлар умид қилиб юрган муроднинг амалга ошганида зоҳир бўладиган чароғонлик ўйнади. Бу гапнинг ҳазил эмаслигига мен эндигина ишонгандим. Ўшандан бери биз Муҳаммаджон Комилов билан ака-укамиз, у киши менга ака бўладилар, мен у кишига ука!

Шогирдим «хаётда мана шундай воқеалар ҳам бўлади», демоқчидек кўзимга тикилиб қаради ва:

— Бу одам ҳақида қанча ёзса арзийди, деб қўшиб қўйди.

Мен кўп марта узоқ-узоқ вақтлар, баъзан бир неча йиллар бошқа жойлардан насиба териб, элимга келганимда қариндош-уруғлар олдида туриб кетардим. Ҳар гал келганимда энам олдимга пешвоз чиқиб:

— Қувватим, кўзимнинг нури, — деб бағрига босарди.

Энди ўйласам, кўз нури — Оллоҳ инсон боласига ато этган энг азиз бойликлардан бири экан. Кўз нури қай даражада азиз бўлса, унинг посбонлари ҳам шу даражада азиздирлар.

Ҳаётимда мен ясаган яна бир хулоса бор: шифокорлар ҳақида ҳар хил гаплар юради. Эҳтимол, уларда ҳам жон бордир. Аммо мен дуч келган шифокорлар ўз фазилатлари билан менда қониқиш, мамнунлик ҳиссини уйғотишди. Академик Маннон Раҳимжонов, профессор Шабот Хўжаев, доцент Илёс Халилов шулар жумласидандир. Оллоҳ насиб қилса, улар ҳақида ҳам ёзадиган дил сўзларим бисёр.

БЎРОНЛАРДАН ИЗЛАБ ҲАЛОВАТ

Эстетик диди, ижоддаги фаҳм-фаросатининг юксаклиги жихатдан Асқад Мухтор сафдошлари орасида ўз ўрнига эга эди. У мураккаб даврда яшаб, ижод қилди. Ижодини шеър ёзишдан бошлаган санъаткор, умрининг охиригача шу жанрдан узоқлашгани йўқ. Асқад Мухтор фақат ўз ижоди билангина эмас, ташкилотчилик фаолияти билан ҳам адабиётимиз тараққиётига сезиларли ҳисса қўшган ижодкорлардан ҳисобланади. У узоқ йиллар давомида Ёзувчилар уюшмасининг котиби, «Гулистон», «Шарқ юлдузи» журналларининг, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг бош муҳаррири бўлиб ишлади. Китобхонлар уни кўпроқ насрий асарлари орқали танишади. Адибнинг ҳикоя ва очерклари, қисса ва романлари фақат ўзбек китобхонининг мулки бўлиб қолмасдан, ўша даврдаги иттифокдош республикалар халқлари ва кўпгина хорижий тилларга ҳам таржима қилинган. Шу жихатдан дадил айтиш мумкинки, Асқад Мухтор асарлари мамлакатимиздан ташқарида ҳам севиб ўқилган ижодкорлардан бири эди. Мен бу теран фикрли, кенг мушоҳадали ижодкор билан кўп йиллар давомида дўст тутиниб,

амалий мулоқотлар олиб бориб, ҳамкорлик қилиш шарафига муяссар бўлганман.

1940–1950 йиллар адабиётини яхши тасаввур қилман. Ижод бобида бу социалистик реализм принципининг исканжаси қаттиқ буралган давр эди. Кўпроқ конфликтсизлик, андозавозлик, ҳаёт ҳақиқатини бўяб кўрсатишга амал қилиш бу даврга хос асосий хусусиятлардан ҳисобланарди. 50-йилларнинг ўрталарига келиб, шахсга сиғиниш оқибатлари фош қилинди ва бадий ижод жабҳасида ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй бера бошлади.

Асқад Мухтор сиёсий ва мафкуравий вазиятни тезкорлик билан илғаб оладиган ёзувчилардан эди. 1956 йили бўлса керак, Москвада аспирантлик чоғимда «Шарқ юлдузи» журналининг қайсидир сони кўлимга тушиб қолди. Варақладим. Янги бир асарга кўзим тушди. Бу — Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романи эди. Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўшчинор чироқлари» романлари атрофидаги шовшувлар тугай деб қолган бир пайтда «Опа-сингиллар»-дек янги бир йирик асарнинг эълон қилиниши, ўз-ўзидан аёнки, ниҳоятда эътиборга сазовор воқеа эди. Роман мени шу даражада қизиқтирдикки, Ойбек ижоди ҳақида ёзаётган диссертациямни бир чеккага суриб қўйдим-да, дарҳол «Опа-сингиллар»ни ўқишга тушдим. Менда яхши таассурот уйғотган бу асарда илғари одат бўлиб қолган андозавозлик, конфликтсизлик аломатларини жуда кам учратдим. У янгича бир услубда яратилгани сезилиб турарди.

Тўғри, «Опа-сингиллар» инқилобий мавзуда ёзилган асарлардан эди. Бироқ унда акс этирилган опа-сингил Жўраҳон ва Онахонлар ҳаёти ва фаолияти шу даражадаги реал воқелик асосида битилган эдики, буни пайқамаслик асло мумкин эмасди. Мен диссертацияга мўлжалланган вақтимни аямасдан, «Опа-сингиллар» ҳақида мақола ёзишга ўтирдим. Ишим ҳам унумли бўлди. Бир ҳафта ўтар-ўтмас мақолани тугатиб, «Шарқ юлдузи» журнаliga йўлладим. Мақола журнал муҳарририятига маъқул тушганидан бўлса керак, тезда чоп этилди. Бу менинг адабиётшунос сифатида ёзган биринчи йирик ишим бўлди. Қизиғи шундаки, ушбу асар ва унга бағишланган мақола устидаги мехнатим диссертация ёзиш жараёнида чарчаган миямни анча тинитди. Шундан кейин асосий ишим ҳам юришиб кетди.

Илгари Асқад Мухтор билан у ер-бу ерда учрашиб, танишган, суҳбатлашган бўлсам-да, мақолам туфайли у билан анча қадрдонлашдик. Учрашиб қолсак, кенгрок мавзуларда қуюқ суҳбатлашадиган бўлдик.

1960–70-йиллар Асқад Мухтор ижоди гуллаб-яшнаган давр эди. Бу даврда у китобхонларга манзур бўлган «Туғилиш», «Қорақалпоқ киссаси», «Чинор» романлари сингари қатор асарлар яратди. 80-йилларга келиб «Бўронларда бордир ҳаловат» номли киссасини китобхонларга тақдим этди. Албатта, унинг бу ва бошқа асарлари хусусида матбуот саҳифаларида ўз фикрларимни билдириб келганман. Бироқ бугун шу фикрларга қўшимча равишда айтадиган баъзи сўзларим бор.

Асқад Мухтор бадиий ижодга бир эрмак деб ёки шон-шуҳрат манбаи сифатида қарайдиган ёзувчи эмасди. У ижодий ишга жиддий муносабатда бўларди. МЕНГА МАЪЛУМКИ, ёзувчи «Туғилиш» романини яратишга сарф қилган вақтининг ярмидан кўпини Олмаликдаги қурилиш майдонларида меҳнат жараёнида, ҳатто ишчилар ётоқхоналарида ўтказди. Шу туфайли тасвирлаган характерларининг асл хислатларигина эмас, балки қурилиш ишларига оид манзаралар ҳам тиниқ ва жозибали ифодасини топган. Тўғри, романда халқимизга хос миллий урф-одатлардан чекиниш бир оз кўзга ташланади. Бироқ, бу катта ҳақиқатни акс эттиришга кўп пугур етказмаган.

Асқад Мухтор яратган асарларнинг баъзилари хусусида кескин баҳслар бўлиб ўтди. Бу мувоҳасалар негизда ёзувчи ўзбек миллий руҳини қай даражада акс эттира олди, деган масала турарди. Эндиликда адиб баъзи асарларида ўзбек халқининг миллий руҳини очиқ ва аниқ кўрсата олганлиги масаласи бир оз ойдинлашдики, буни ҳисобга олмаслик асло мумкин эмас. Масъалан, унинг йирик асарларидан бўлган «Чинор» романига шу жиҳатдан бир назар ташлайлик. Асар марказида кўпни кўрган серфарзанд Очил бобо образи туради. Унинг фарзандлари ҳам ўзига ўхшаган меҳнатсевар, одамийликда халқимизнинг энг яхши фазилатларини ўзларида мужассамлаштирган инсонлар. Уларнинг ҳар қайси халқ хўжалигида маълум бир соҳани бошқарувчи ёхуд ўз меҳнати билан бошқаларга ўрнак бўладиган халқ вакиллари. Улардан бири бутун бир туманга раҳбар, иккинчиси пароход капитани, бошқалари ҳам шунга ўхшаш муҳим ишлар бошини тутган шахслар. Очил бобо — ҳаммасига масла-

хатчи. Бирининг муваффақиятини кўриб хурсанд бўлади. Иккинчи бирининг фаолиятида йўл қўйилган камчиликдан қуюнади. Бирортасининг ҳаётида қандайдир фалокат юз берса, ич-ичидан ачинади. Шу маънода Очил бобо — бамисоли чинор. Унинг фарзандлари бутун республикага тарқалган Чинорнинг бургут қанотини эслатадиган шох ва бутоқлари. Бу хилдаги чинорларни фақат Шарқда, хусусан, туркий халқлар, жумладан, ўзбек халқи орасида кўриш мумкин. Бу миллий рух эмасми?!

Хоразмда Қўчқор ака исмли бир дўстим бор. 20—30 йил мобайнида бир жамоа хўжалигини бошқарган бу серфарзанд инсоннинг ўғилларидан бири жамоа хўжалигининг раҳбари, иккинчиси Америка мутахассислари билан ҳамкорликда қурилган ойна заводининг директори, бошқаси катта бир шаҳар прокурори, яна бири Тошкентдаги йирик бошқармалардан бирида масъул ходим. Шундай бўлса-да, ҳалиям ҳар қайси фарзандининг ҳаёти, иши учун қайғуриб ўтиради. Қўчқор ака билан учрашиб қолсам ёхуд уни эслаганимда, ўша «Чинор» романидаги болалари учун қуйди-пишди Очил бобо кўз олдимга келади. Бу миллий рух эмасми?!

Асқад Мухторнинг кейинги асарларидан бири «Бўронларда бордир ҳаловат» қиссасидир. Асар ҳақида мен матбуотда бир неча бор фикрлар билдирганман. Қисса қаҳрамони — ўз ишига содиқ, хатто фидойи шахс, у — геолог. Ҳаётининг асл мазмуни меҳнат, ташаббускорлик, янгиликларга интилувчанлик бўлган бу инсон бирор лаҳза ҳам ҳаловатни билмайди. Ўзини батамом меҳнатга бағишлаган. Биз Германия, Япония, Америка халқларининг қай даражада меҳнатқашлиги ҳақида кўп фикрлар эшитамиз. Меҳнатсеварлик туфайли улар тўқ ва фаровон яшаётганларидан хабардормиз. Шу маънодаги маълумотларни эшитар эканман, мен доим Асқад Мухторнинг мазкур қиссасини эслайман. Бундай пайтларда кўз олдимда ўз отам гавдаланиб, 20-йилларни хотирлайман. Ҳали «колхозлаштириш» бошланмаган пайтлар. Биз у вақтларда ҳали ёшмиз. Отам бир ўзи 15 таноб ерга ишлов бериб, юқори ҳосил оларди. Шунинг шарофатидан бизнинг оиламиз очарчилик йиллари ҳам хор-зор бўлмаган, меҳнатдан қочганлар кунжара еб, ўлиб кетган пайтларда биз барчамиз оғир кунлардан омон-эсон чиққанмиз. Бугина эмас, ўша даҳшатли қаҳатчилик йиллари отам қариндош-уруғларга, қўни-қўшниларга дон тарқатганлари ҳам эсимда.

Асқад Мухторнинг ўзи бадиий ижодда ниҳоятда заҳматкаш ёзувчилардан эди. Назаримда, идеалида ҳамма ни — ишчини ҳам, деҳқонни ҳам, зиёлини ҳам шу даражада меҳнатсевар кўришни истарди.

Бадиий ижодда ўз қарашлари, ўз дид-фаросатида собит бу ёзувчи шахсиятидаги мардликни ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Шу муносабат билан баъзи воқеалар эсимда юради.

80-йилларнинг бошларида мустабид мафкура тазйиқи янгидан бўй кўрсата бошлади. Унинг таъсири, одатдагидек, энг аввало, икки ташкилотда кўзга ташланарди. Улардан бири — Ёзувчилар уюшмаси, иккинчиси — Тил ва адабиёт институти эди. Бунинг сабаби ҳам аниқ. Мазкур икки ташкилот миллийлиги билан бошқа барча ташкилотлардан ажралиб турарди. Ҳукмрон мафкура эса ўз соҳаси билан боғлиқ камчиликларни айнан миллий рух, миллий ғурур ва мустақиллик ғоясига замин ҳозирловчи ташкилотлардан изларди. Бу ҳол бутун шўролар даврига хос хусусиятлардан ҳисобланарди. Ўтган асрнинг 80-йиллари бошларига тўғри келган мафкуравий тазйиқ ҳам худди шу йўсинда бошланди. Бу ишни бюро аъзолари кўпроқ бошқа миллат вакилларидан, бунинг устига гуманитар соҳадан узоқ бўлган шахслардан ташкил топган шахар партия қўмитаси бошқарарди.

1981 йилнинг август ойида Тил ва адабиёт институти мафкура жиҳатидан текшириш учун «обрўли» катта комиссия тузилиб, иш бошлади. Текширувчилар фаолиятининг бошиданоқ маълум бўлдики, шахар партия қўмитаси жадидчиликни оқловчиларни ва миллатчилик ғоясини «ташвиқ» қилувчиларни изламоқда. Унинг диққат марказида Чўлпон ва Фитрат ижоди хусусида онда-сонда айтилган баъзи фикрлар турарди. У Ҳамзани ҳам камситилаётган ҳисобларди. Комиссия ишининг бошланиши Ёзувчилар уюшмасида ва мафкура билан шуғулланувчи бошқа ташкилотларда ким қандай йўлда турганини юзага чиқарди. Ёзувчилар уюшмаси Сарвар Азимов раҳбарлигида тафтишчилар билан ҳамкорлик қилди. Худди шу кунлари «Адабиёт ва санъат» газетасининг муҳаррири Асқад Мухтор комиссия ниятини бошқаларга нисбатан тўғри тушуниб олди. Ўша пайтлари рўй берган бир воқеа фикримни тасдиқласа керак, деб ўйлайман. Август ойининг кунларидан бирида у газетасида институт раҳбари, яъни менинг

баъзи бир ижобий хислатларим ҳақида В. Тюриковнинг катта мақоласини эълон қилди. Асқад Мухторнинг бу иши аниқ мақсадни кўзлаб, йўқ ердан миллатчи излаётганлар ишига ўз эътирозини билдириш мақсадида қилинганлиги аниқ эди. Комиссияга ҳамқор Ёзувчилар уюшмаси бу асл мақсадни пайқаб олади. Ўша пайтларда уюшма котибларидан бири газетадаги мақолага кўзи тушиши билан Асқад Мухторни ҳузурига чақиради ва унга танбеҳ йўсинидаги фикрларини билдиради. Қизиғи шундаки, худди ўша кунлари менинг «Правда» газетасида катта мақолам эълон қилинган бўлиб, Асқад Мухтор дадиллик билан котибга:

— Бу одамнинг, яъни институт раҳбарининг кечасига «Правда» газетасида катта мақоласи эълон қилинди. «Правда» газетасининг муҳарририни ҳам хонангизга чақиртиринг-да, унга ҳам танбеҳ бериб қўйинг! У ҳам жазосини олсин! — дейди-да, эшикни ёпиб, чиқиб кетади.

Бошқа бир воқеа ҳамон эсимда. Комиссия аъзолари олти ой давомида ишлаб, Чўлпон ва Фитратлардан иборат миллатчиларни оқламоқчи, Ҳамзани «камситмоқчи» бўлиб, мафкуравий жиҳатдан «нотўғри йўлга тушиб олган» олимларни тошгандек бўлишди. Институт раҳбарига ва икки фан докторига қаттиқ ҳайфсан эълон қилинди. Шаҳар партия кўмитасининг дабдабали катта қарори шаҳардаги барча ташкилотларда муҳокама қилинди. Қарор Ёзувчилар уюшмасида, айниқса, кенг муҳокамага қўйилди. Шу масалага бағишланган йиғилишда партия кўмитасининг хийласи билан ҳатто энг кадрдон, яқин кишиларим тилидан қарор маъқулланиб, демакки, институт фаолияти қораланиб турган бир аснода ҳайъат таркибида ўтирган менинг кўлимга мажлис аҳлидан иккита қўллаб-қувватлов номаси келиб қовушди. Улардан бири фаол шоираларимиздан бири томонидан ёзилган бўлса, иккинчиси Асқад Мухтордан эди. «Дадил турунг. Булар ҳам ўтиб кетади», — деб битилганди Асқад Мухтор имзо чеккан хатчада.

Назаримда, Асқад Мухтор фақат йирик шоир ва ёзувчигина эмас, шу билан баробар ўткинчи ва сийқа мафкуравий бурилишларни тўғри англай оладиган ва объектив ҳақиқатни ўз вақтида хис қиладиган донишманд инсон эди. Унинг билан бирга ишлашган, замондош бўлган, ҳамкорлик қилган ҳар бир ижодкор бу бахтидан фахрланса арзийди, аслида ҳам шундай.

Юқорида қайд қилганимдек, адиб ўзининг охирги асарларидан бирини «Бўронларда бордир ҳаловат» деб атаган эди. Унинг ҳаёти ва ижоди, шахсияти ҳам шунга монанд. Ҳаловатни билмайдиган ижодкор, ташкилотчи эди у.

АЛЛОМА ТАБАССУМИ

1951 йил. Самарқанд дорилфунуни. У пайтларда бу даргоҳ Ўзбекистон Давлат университети деб аталарди. Менга Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Рашид Набиев ҳамроҳ.

Асли самарқандлик бўлган бу йирик тарихчи олим маҳаллий шарт-шароитларни, хусусан, илм-фанга оид масалаларни яхши биларди. Талаффузидан ҳам унинг шу ерлик эканлигини билиб олиш қийин эмасди. У Шарқ тилларини яхши ўзлаштирган, Марказий Осиё тарихига тегишли манбаларни теран ўрганган аллома эди. Шахс сифатида хушмуомала инсон бўлиб, атрофдагиларга доим хайрихоҳлик билдириб юрарди. У биринчи бор Ўзбекистон тарихи яратилишда жонбозлик кўрсатган олимлардан эди.

Университетга кириб борган пайтимизда бизни ректор Мусо Мўминов илиқ кутиб олди. Ўрта бўйли, тўладан келган бу кишининг илм-фанимиз тараққиётида физик сифатида ўзига хос ўрни бор. Биринчи кўришдаёқ чехрасидан табассум аримайдиган одам эканини англадим. Шу билан баробар ўзбек зиёлиларига хос хурмату эҳтиромни жойига қўя оладиган серилтифот шахс экани ҳам сезилиб турарди.

Эртаси куни Мусо Мўминов бизни университет факультетларининг кафедралари билан таништирди. Охирида тозалиги ва бежиримлиги билан ажралиб турган хона эшигини очди.

— Мана бу Иброҳим Мўминовнинг хонаси, — деди у бизни ичкарига таклиф қилиб.

Хона тўридаги кенг стол ортида бизни қарши олиш учун ўрнидан тураётган алломага кўзим тушди. У елкалари кенг, бўйдор, басавлат одам эди. Юзи Мусо Мўминовникига нисбатан хиёл ясси, кўзи ҳам сезилар-сезилмас даражада қисикроқ кўринди. Сўрашаётган пайтимизда унинг юзидан ҳам табассум балқиб турарди. У ўтирган хона алломаларга хос жихозланган. Бир томонда стол ва унинг ён тарафида тизиб қўйилган ўтирғич-

лар, иккинчи томондаги катта жавонда китоблар дид билан терилган.

Сухбат қизиди. Мавзу — замонавий фалсафа, ўша давр тили билан айтганда, диалектик материализм, тарихий материализм, шарқ фалсафаси. Гап Бедилга бориб тақалди. Шу ўринда мен қуловимга чалиниб юрган бир гапни эсладим. Воқеа шундай бўлган экан:

Иброҳим Мўминов Бедилнинг дунёқараши хусусида номзодлик диссертациясини ёзибди. Унинг ҳимоясида Садриддин Айний қатнашиб, фикр билдирибди. Айний домланинг гаплари тахминан қуйидагича бўлган экан:

«Бедил — катта бир денгиз, Иброҳим Мўмин ўғли ундан бир пақир сув олибди. Шунинг ўзи ҳам номзодлик диссертациясига арзигулик иш».

Эртаси кечқурун Рашид Набиев билан Иброҳим Мўминов хонадонида — унинг шаҳар марказида жойлашган бир қаватли уйида меҳмон бўлдик. Самарқанднинг салқин шабадасидан шимириб, чойхўрлик қилдик. Кечаги суҳбат мавзуи бу ерда ҳам давом этди.

Иброҳим Мўминов билан менинг навбатдаги учрашувим 1952 йили Марказқўм томонидан ташкил қилинган Ўрта Осиё файласуфларининг кенгашида рўй берди. Кенгаш давомида англадимки, домла Ўрта Осиё худудида бу соҳанинг етакчи алломаларидан бири экан.

1950 йиллар бўрони ўзининг бир қирраси билан Мўминовлар оиласига ҳам тегиб ўтди. Мўсо Мўминов ректорлик вазифасидан узоқлаштирилди. Ёш файласуф Иброҳим Мўминов келажагига тўғон ташланди. У фалсафа институтининг директори лавозимиغا тасдиқлангач, Марказқўм қарорининг ижроси анча вақтгача тўхтатилди. Табиий, ўша пайтларда бу ишларнинг сир-асрорини мен ҳали кўп англайвермас эдим, чунки бунга ўхшаш ишлар ўта пинҳона қилинарди. Шунга қарамасдан, бу оила бошига тушган кечинмаларда ўзимни ҳам айбдордек ҳис қилиб юрдим. Бироқ мавжуд вазият Иброҳим ака билан мулоқотда бўлиб туришимга халақит бера олмади.

Иброҳим Мўминов адабиёт, умуман, маданият, тарих соҳасининг файласуфи эди. Бўлажак адабиётшунос сифатида фақат унинг ўзи билан эмас, балки асарлари билан ҳам танишишни, уларни ўрганишни лозим билардим. Ўша пайтлари Ижтимоий фанлар академиясига кириш учун реферат ёзиш зарурати туғилиб қолди. У пайтлар, яъни 50-йилларнинг бошларида бадиий ижодда

ҳажвийёт устувор масалалардан бири ҳисобланарди. Мен ҳам реферат мавзусини шу жанрдан танладим. «Ҳамза ижодида ҳажв масалалари» деб аталган эди бу иш. Билардимки, Иброҳим Мўминов ўзининг докторлик диссертациясини XIX аср охирлари — XX аср бошларидаги ўзбек адабиётига, хусусан, ундаги ҳажвий йўналишни таҳлил қилишга бағишлаган. Рефератни тайёрлашда Иброҳим Мўминовнинг диссертацияси, хусусан, унинг материалга ёндашиш, таҳлил қилиш тамойиллари менга қўл келди.

Ниҳоят, собиқ Марказда рўй берган илиқлик — Сталин шахсига сиғиниш иллатларининг фош қилиниши Иброҳим Мўминовга йўл очиб берди. 1950 йилларнинг ўрталарида қишки таътил муносабати билан Тошкентга келганимда Иброҳим ака ҳузурига кириб, анча илгари тайинланган қарорнинг ижро қилиниб, ишга тушганлигидан мамнун эканлигимни билдирдим.

1957 йил. Москвада ўқиб, тўрт йиллик мутолаа натижаларини муҳофаза қилиш мақсадида партия ишига чап бериб, бевосита илмий ишлар билан шуғулланишни ният қилдим. Шу боисдан Марказқўм томонидан таклиф қилинган ҳар хил лавозимлардан воз кечиб, ўша пайтлари Пушкин номи билан аталган Тил ва адабиёт институтининг раҳбариятига мурожаат қилдим. Бироқ ўрин йўқ баҳонасида истагим қондирилмади. Мен ўша пайтлар Фанлар академиясининг вице-президенти вазифасида ишлаётган Иброҳим Мўминов ҳузурига шошилдим. Кўрдимки, ўша хушфёъллик, ўша табассум! Хол-ахвол сўрашгандан кейин муддаоимни билдирдим. Аллома хиёл ўйлаб қолди-да, телефон дастагини қўлга олди ва керакли рақамларни тера бошлади. Институт раҳбарининг исми шарифини атаб, битта илмий ходимлик ўринни бошқа институтлар ҳисобидан ажратиб беришни ваъда қилди ва ўша табассум билан менга назар ташлаб:

— Боринг, ўрин масаласи ечилди, сизни ишга қабул қилишади, — деди.

Афсуски, Тил ва адабиёт институтига ишга киришим кўнгилдагидек ҳал бўлмади. Институт раҳбари энг кичик лавозимни — лаборантликни таклиф қилди.

— Жуда бўлмаса, 6 ой шу лавозимда ишланг, акс ҳолда жамоа тўғри тушунмайди, — деди.

Мен институтдан чиқиб, ўзимга бошқа иш излаб кетдим. Ва Тошмуҳаммад Саримсоқов ёрдамида Тошкент

Давлат университетининг филология факультетига катта ўқитувчи бўлиб ишга кирдим.

Иброҳим Мўминов билан баъзан учрашиб турсак-да, айрим ҳолларда менинг ишларим билан қизиққанини сезсам ҳам, бўлиб ўтган воқеани унга билдиришни лозим кўрадим.

Аллома билан охириги учрашувимиз 70-йилларнинг бошларига тўғри келди. Мен унга «Ҳаёт ва санъаткор» номли докторлик диссертациямнинг авторефератини олиб борган эдим. У бўладиган химоя билан мени табриклади. Бироқ юзларида доим чарақлаб турадиган хуштабиатлик ва табассумнинг сўник нишонасини кўрдим. Ҳаракатларида ташвиш, ҳатто эсанкираш ҳам сезилиб турарди! Бу ҳолнинг сабабларини мен кейин тушуниб қолдим. Англадимки, иккинчи бор Иброҳим Мўминов устида қора булутлар пайдо бўлган экан. Ўша пайтларда Темур ва Темурийлар сулоласини чаплаш, бу улуг бобомизнинг тарихдаги ўрнини камситиш одат тусига кирган эди. Темурнинг шахсияти ҳақида турли-туман бўхтонлар ҳам кучайганди. Табиийки, Темурийлар ҳаракатига озгина бўлса ҳам ижобий баҳо бериб, у билан боғлиқ маданий уйғонишларни тилга олган Иброҳим Мўминов устида яққахоким мафқуранинг гурзиси кўтарилган эди. Кўп ўтмасдан Иброҳим Мўминов оламдан ўтди.

Республикада ижтимоий фанлар тараққиёти учун катта хизмат қилган етук алломанинг ҳаётдан кўз юмиши сезиларли йўқотиш бўлди. Бу фожей қисматнинг сабаблари ҳам бор эдики, бугун улар ҳақида бемалол сўз юритиш мумкин. Бош сабаб Темур ва Темурийлар тарихи билан боғлиқ. У пайтларда, яъни XX асрнинг ўрталарида Темур ва Темурийлар ҳақида бирор ижобий фикр билдириш қатъиян ман қилинганди. Шунга қарамасдан, Иброҳим Мўминов бу давр тарихини тиклаш учун оз бўлса ҳам ўз ҳиссасини қўшишни ният қилди. Аввало, Темурийлар ҳақида бевосита гап очиб мушкул бўлганидан ўтган асрнинг 60-йилларида Темурийлар даври маданияти хусусида халқаро конференция ташкил қилинди. Анжуман Самарқанд шаҳрида бўлиб ўтди. Бу ишнинг бошида ўша пайтлари Фанлар Академиясининг вице-президенти вазифасини адо этаётган Иброҳим Мўминов турди. Табиийки, қизил империя мафқурачиларига бу хилдаги тадбир ёқиб тушавермасди. Ўша даврда анжуман атрофида ҳар хил ифвонома гаплар ҳам бўлиб ўтди.

Ўз ниятидан қайтмайдиган алломалардан бўлган Иброҳим Мўминов конференциядан кейин иккинчи қадамни қўйишга қарор қилди. У Темур ва Темурийлар даври ҳақида тахминан бир босма табоқ ҳажмида рисола тайёрлаб, академиклар йиғилишида шахсан ўзи ўқиб берди. Уларнинг тасдиғидан ўтгач, рисола камроқ нусхада чоп этилди.

Бу иккита тадбир Иброҳим Мўминов ва у қилаётган ишларга нисбатан ҳасадгўйликни кўнгилларига тугиб юрган баъзи олимларга қўл келди. Бу ғаразгўйларнинг фикрларини Марказдаги йирик мафқурачилар ишга солдилар. Шу йўсинда алломага туҳмат тошлари ёвдирила бошланди. Турли нашрларда унга қарши йирик-йирик мақолалар эълон қилинди. Назаримда, бу ҳол аллома қисматига катта таъсир ўтказди.

Хуллас, Темур ва Темурийлар тарихининг қайта тикланиши шундай қисмат насиб қилган Иброҳим Мўминов фаолияти билан бошланганлигини доимо эсда тутмоқ лозим.

Кейинги йилларда Фанлар академияси миқёсида ўтказиладиган катта-кичик анжуманларда, ўзаро суҳбатларда «Иброҳим Мўминовча ишлаш», «Иброҳим Мўминов даври», «Масалани Иброҳим Мўминовча ҳал қилиш», «Мўминов ўқишлари» сингари ҳақли иборалар, аъналар кенг ёйилди. Зеро, алломанинг ҳаёти ва фаолияти бундай илиқ хотирлашларга муносибдир.

ҚИСМАТ

1946 йил, талабалик даврларим... Тошкентнинг марказий кўчаларидан бирида кетаяпмиз. Ногаҳон олдимизда бир одам бораётганлигига кўзим тушди. Биринчи қарашданок маълум эдики, бу ернинг одами эмас. Унинг бир томонида қўлтиқтаёқ, иккинчи қўлида калта ҳасса. Елкасида спортчиларнинг буюм халтаси. Халта боғичлари эгасининг елкасини тортиб, унинг белида осилиб, ёпишиб тургандек. Шунга қараганда, халтада оғир юк борлиги маълум эди. Қўлтиқтаёқли одам эпчиллик билан бир маромда қадам ташлаб боряпти, қўлтиқтаёқ ҳаракати кетидан шим ичидаги қуриб қолган шол оёқ судралиб, олға босилади.

— Ие! Ие! — деб қолди бирданига паст овоз билан шеригим, эндиликда ЎЗМУ профессори Исо Жабборов кетаётган одамнинг эшитиб қолишидан хавотирланган

холда, — Бу одамни мен биламан, Ғойиб Напасов, — деди у хаяжонланиб.

Менинг хаёлим нима биландир банд эканми ё Ғойиб Напасовни Тошкентда кўришни хаёлимга келтирмаганимданми, қўлтиқтаёқли одамга эътибор қилмаган эканман. Табиийки, мен бир оз таажжубландим.

— Агар ўша киши бўлса, мен ҳам биламан уни, — дедим секингина.

— Ғойиб Напасов баланд бўйли, кенг елкали, йўғон суякли, ногиронлигини ҳисобга олмаганда, барваста одам эди. Чўл ва қирларда истиқомат қиладиган туркманлар ичида бундай яғриндор инсонлар кўп учрашини билардим. У Кўхна Урганч туркманларидан эди.

Қадамларимизни тезлаштириб, қўлтиқтаёқли одамга етиб олдик. Хақиқатан ҳам у Ғойиб Напасов экан. Уни учратганимиздан иккаламиз ҳам ғоят хурсанд бўлдик.

У бир неча кундан бери шу ерда бўлиб, «Шарк» меҳмонхонаси томон бораётган экан.

Биргалашиб меҳмонхонага бордик. Хонага киргач, Ғойиб Напасов буюм халтасининг оғзини ечиб, китоб шаклига келтирилган уч жилдлик катта қўлёзмани чиқариб, стол устига қўйди. Бу жилдлар докторлик диссертацияси экан. У шу ишнинг ҳимояси кетидан юрганини билдирди. Сухбат қизиди. Ўтмиш кунлар ҳам эсга олинди.

1940—1941 йиллар эди. Тошховуз шахри. Ҳали у пайтлар киноленталар кам, телевизор йўқ. Иссиқ ёз кунлари кечқурун шаҳар аҳолиси истироҳат боғида ҳордиқ чиқаришни одат қилган. Қарийб ҳар куни кечқурун боғ хиёбонлари супуриб-сидирилади, сувлар сепилади, газли сув ҳамда музқаймоқ дўконлари шай бўлади. Қош қорайишига қараб одамлар — ёшу кекса бу ерга йиғилишади, тўда-тўда бўлиб боғ хиёбонларини тўлдириб, у ёқдан-бу ёққа секин қадам ташлашади, сухбат қуришади, бир-бирларини кўрганларидан хурсанд бўлиб, чакчақлашади. Бу ўша даврнинг энг яши анъаналаридан эди.

Ҳали одам йиғилмасиданок кечки салқинга қараб боғ ўтирғичларидан бирида Ғойиб Напасов пайдо бўлади. Бир томонида қўлтиқтаёқ ўтирғичга суяб қўйилган, иккинчи томонида эса хасса, ёнида гилам дўппи. У сочи йўқ бўлишига қарамасдан, бундай пайтларда бошланг ўтиришни яхши кўрарди. Ахён-ахёнда катта қўллари билан бошини силаб-силаб қўядиган одати ҳам бор эди.

Ҳали шом тушмаганлигидан боғда одам кам, у ер-бу ерда бирор юмуш билан ёхуд атайин барвақтроқ ҳордик чиқаришга келган шаҳарликларгина учрайди. Шаҳар боғи бу пайтда айникса, файзли бўлар эди.

Шундай пайтларда одамларнинг: «Ана, қара, Ғойиб Напасов ўтирибди... Зўр одам дейишади», қабилдаги гапларни кўп эшитганман. Баъзан атайин эртароқ келиб, бир гал яқинроғидан, бошқа бир гал сездирмасдан, узоқроғидан айланиб ўтиб, унинг дам олиб ўтиришини ҳавас билан кузатган пайтларим бўлган.

Ғойиб Напасов бундай пайтларда бениҳоя сипо, вазмин ўтирарди. Унинг нигоҳида дуч келган нарсаларга кўз ташлаш истаги кўринмасди. Дикқати доим нима биландир банд, ўйчан, қандайдир масалаларни хаёлидан ўтказаятган одам қиёфасида кўзга ташланар эди.

Менда ва мен қатори ўқишга қизиққан ёшлар орасида Ғойиб Напасов хусусида ҳар хил ривоятлар ҳам тарқалган эди: «У катта олим эмиш, чиройли маърузалар қилармиш. Хоразм воҳасининг тарихини ёзаётганмиш». Булардан ҳам қизиғи шу эдики, «Ғойиб Напасов топса от, топмаса эшак миниб, эл оралаб юрармиш — хуржун тўла китоб ва қўлёзмалар йиғармиш. У кўп кўрган-билганларни излаб топиб, ҳар бири билан суҳбатлашиб, тарих йиғармиш. Унинг мухлислари ҳам кўп эмиш, ҳатто улар бу одамни моддий жихатдан таъминлаб ҳам турармиш» ва ҳоказо гаплар ҳам юрарди. У кўзга қай даражада улуғвор бўлиб кўринса, муомалада шу даражада оддий эди. Унинг олдига бориш, ундан бирор масала юзасидан маслаҳат сўраш у даражада мурраккаб иш ҳисобланмасди. Ўзига ярашадиган қандайдир инсонийлик хислати бор эди унда.

Биз илм-маърифат даргоҳи бўлмиш Тошкентда бу одам билан дуч келиб қолганимиздан бениҳоя хурсанд эдик. Илгари узоқдан кўриб, ҳавас билан бокқанимиз бу киши энди бизнинг суҳбатдошимиз бўлиб ўтирибди.

Ғойиб Напасов ҳам бизни учратиб қолганидан мамнунлиги сезилиб турарди. Унинг баъзи ишларига — қўлёзмасини бирор олимга олиб бориш ёки олиб келиш сингари ишларига ёрдам бериш бизга малол келмасди. Суҳбат пайтларида у ўзининг изланишлари, бу ишда учраб турадиган тўсиқлар ҳақида гапириб бериб, ичини бирмунча бўшатиб оларди. Биз учун эса бу гаплар ўзига хос мактаб бўлиб хизмат қиларди. Қизгин суҳбат учун асос ҳам бор эди.

1941 – 1952 йилларда Тошҳовуз ўқитувчилар тайёрлаш институтида ўқиб юрган чоғларимда Ғойиб Напасовнинг ВКП(б) тарихидан ўқиган маърузаларини тинглаганман.

Дарс беришда унинг ўзига хос маҳорати бор эди. Олдин икки соатлик маърузанинг муайян бўлимлардан иборат эканлигини айтиб ўтарди. Кейин ҳар бир бўлимга алоҳида-алоҳида тўхталиб, мавзунини тўла очиб берарди. Ифода лўнда, танланган сўзлар маънодор бўларди. Маъруза давомида у мавзуга алоқаси бўлмаган сўзларни ишлатмасликка ҳаракат қиларди. Ундаги бу фазилат илмга ўзини бағишлаган ёшлар учун ғоят ибратли эди.

Ғойиб Напасов феъл-атвор жихатидан етарли даражада демократ одам эди. У ўзини ҳеч кимдан четга олмас, бировни ўзидан катта, иккинчи бировни ёш деб ўзидан узоқлаштирмас, ҳамма билан тил топишиб, муомала қилиб кетаверади одам эди. Бу халқчиллик унинг илмий услубиятида ҳам ўз аксини топди.

Юқоридида айтилгандек, у илмни фақат китобу архивлардан эмас, кўпроқ халқдан йиғар эди. Унинг бахтига, Шимолий Туркменистон – Тошҳовуз вилояти ҳамда Хоразм ва Қорақалпоғистонда ҳаёт дошқозонида қайнаган кишилар талайгина бўлиб, Ғойиб Напасов эринмасдан, уларнинг эсдаликларини йиғарди, Тошкент, Москвада истиқомат қиладиган таниқли ташкилотчилар билан учрашарди, ўртоқ тутинарди. Бу йўл билан у бир эмас, бир неча диссертацияга арзигулик тарих материалларини йиғди. Юқ халтасига жо бўлган уч жилдлик докторлик диссертацияси унинг шу тарздаги меҳнатининг натижаси эди. У тўплаб, таҳлил қилган бу бой материал Тошкент, Москва мутахассисларида қаноат ҳосил қилди, шекилли, Напасов домла тез орада диссертация ҳимоя қилиб, тарих фанлари доктори илмий даражасига сазовор бўлди.

Ғойиб Напасов ўзига хос фан ташкилотчиси эди. У Тошҳовуз ўқитувчилар тайёрлаш институтида директор бўлиб ишлади. Кейинчалик хали фан номзоди давридаёқ янги очилган СССР Фанлар академиясининг Туркменистон филиалига ижтимоий фанлар бўйича директор ўринбосари қилиб тайинланди. У республикада илмий-ташкिलий ишларни бошлаб юборди. Бутуниттифоқ ва халқаро анжуманларининг иштирокчиси, баъзан эса ташкилотчиларидан бўлиб танилди. У ўша кезлари тинчлик учун

кураш ҳаракатида фаол қатнашди. Олимнинг уч жилдлик диссертацияси китоб шаклида эълон қилинди. Октябрь инқилоби ҳақидаги ҳақиқат кўпроқ воқеа иштирокчилари тилидан ёзиб олинганлигидан китоб бадий яратма сингари ўқиладиган асар сифатида тан олинган. Китоб Тошҳовуз, Хоразм, Қорақалпоғистон китобхоналари, шунингдек, тарих илмининг мутахассислари орасида қўлдан-қўлга ўтиб ўқилди. Бу эса Ғойиб Напасов шухратига шухрат қўшди.

Фан доктори сифатида у янги-янги ишларга қўл урди. Илмий жамоатчилик уни тўлиқ тан олди. Туркменистон Фанлар академияси ташкил топиши муносабати билан ушбу академиянинг ҳақиқий аъзоси қилиб сайланди. Кимсан, академик Ғойиб Напасов бўлди. Булар ҳаммаси хизматига яраша кўрсатилган ишонч ва эъзоз эди. Унга Ашхободнинг марказий кўчаларидан биридан кенг турар-жой ажратилди. Ҳатто табиий офатлар ҳам уни четлаб ўтаётгандек эди. 1948 йилда рўй берган вайронавор зилзила оқибатида бу уй тўла емирилган бўлса-да, академикнинг катта оиласи ундан завола кўрмай чиқди, гўё уни ғайритабиий бир куч асрагандек эди. Бироқ келажакда уни зилзила офатидан ҳам даҳшатлироқ кулфатлар кутаётганидан у беҳабар эди.

1950 йилнинг бошларида шахсга сиғиниш оқибатлари натижасида мамлакатнинг маданий ҳаётида катта ва даҳшатли «бўрон» кўтарилди. Ўз моҳияти билан ғайринсоний оқимга айланган бу бўрон олимни ўз домига тортди. Ғойиб Напасов бошида ҳам тухмат калтаклари сина бошлади. Марказий партия матбуоти саҳифаларида у ҳақда ҳалокатли зарба даражасидаги мақолалар эълон қилинди. Ғойиб Напасов тарихни «сохталаштирувчи» олим деб аталди. Инқилобий кучлар билан аксилинқилобий кучлар орасида фарқни етарли ажратолмаган ҳисобланди. Марказий нашрларнинг бундай чиқишларидан кейин оқибати нима билан тугаши маълум эди. Жамоатчилик фикри тўла равишда шу масалага қаратиларди. Дарров муҳокамалар бошланарди. Бундан кейин тазйиқлар, ишдан олиш, унвонлардан, имтиёзлардан маҳрум қилиш...

Уйма-уй, қишлоқма-қишлоқ, элма-эл юриб йиғилган манбаларнинг умумлашмаси бир зумда олов қилиб ёндирилиб, кули кўкка соғурилди. Йиллар давомида не-не машаққатлар билан қилинган меҳнат бир зарб билан йўқ қилинди. Илмий даража — фан доктори, олий ун-

вон — академиклик олиб ташланди. Қисқаси, кимсан, Ғойиб Напасов бўлиб юрган олимнинг йўлига метин тўғон ташланди. У кичкина бир илмий ташкилотнинг кичик илмий ходими бўлиб қолди.

1952 йилнинг куз ойлари эди, чамамда, Ғойиб Напасов Тошкентда пайдо бўлди. Энди у илгаригидек гап-сўзлари салмоқдор, нигоҳлари ўткир олим эмасди. У ўзини дадил тутишга ҳаракат қилса-да, кўзга хаёли паршон, иродаси букилган кўринарди. Унинг хатти-ҳаракати ҳам аввалгидек жиддий ва қатъиятли эмасди. У нима қилишини, бирор ишга қўл урмоқчи бўлса, нимадан бошлашини билолмайдиган одам ахволида эди. Хуллас, қарахт бўлиб қолганди.

Рўй берган воқеалардан хабардор бўлсам ҳам, мен бу ҳақда эсламасликни лозим кўрдим. Ўзим ҳам қарахт бир ҳолатга тушиб қолдим. Уни нима биландир банд қилишни, чалғитишни ўйладим. Хаёлимга саёҳат келди. Мен уни Самарқанд саёҳатига таклиф қилдим. У рози бўлди. Сафар кўнгилдагидек натижа берди. У ердаги қатта алломалар Иброҳим Мўминов, Воҳид Абдуллаев, Жўра Саидовлар билан бўлган учрашув ва суҳбатлар Ғойиб Напасовга анча далда бўлди. У маълум даражада аввалги ҳолатига қайтгандек кўринди. Ўшанда унинг дилдан тилига келган: «Яхшиям олам кенг, бўлмаса одамзод ўзига ўзи диққинафаслик яратиб, кирилиб кетармиди!» — деган гаплари эсимда.

Хусусан, бу қадимий шаҳарнинг гўзал ва навқирон обидалари, тенги йўқ осори атиқаларини яратганлар руҳи уни чалғитгандек бўлди. Унда оламга қизиқиш кучайди.

— Одамзод меҳнати бекор кетмас экан, демак, қайтадан бошлаш керак — мана ўшанда Ғойиб Напасов қилган хулоса!

Ҳа, у қайтадан бошлашга қарор қилди.

Ғойиб Напасов учун йўқотишлар жиддий ва оғир эди. Бироқ у қаддини тик кўтарди, бошига ёғдирилган балога дадил қарай олди. Бор куч-қувватини, тажрибасини сафарбар қилди. Яна буюм халтасини елкасига осиб, қўлтиқтаёкнинг мустаҳкамидан топиб, йўлга чиқди. Архив кавлашга киришди. Йиғилган манбаларни бир қатор текширувдан ўтказди. Ҳаммаси жойида кўринди. Бироқ у билар эдики, манбаларни қайта кўздан кечиргандан кўра ҳақиқатни ўрнига қўйиш муҳимроқ. У асосан шу йўлдан борди. Йўқотган нарсасини йўқолган жойидан излашга киришди. Ғойиб Напасов учун чексиз са-

фарлар даври бошланди. Елкада буюм халта, ичида уч жилдлик қайта ишланган қўлёзма, бир томонда қўлтиктаёқ, иккинчи қўлида кичкина ҳасса. Ашхобод — Тошкент — Москва ёхуд Москва — Тошкент — Ашхобод — бу йўналиш унинг илмга садоқатини, бу жабҳада собитқадамлигини, инсоний сабр-бардошини қайта ҳақиқий синовлардан ўтказган йўл, Тошкентдаги «Шарқ» меҳмонхонаси унинг доимий макони бўлди. Унинг оғир ҳолати билан расмий доиранинг иши бўлмади, аксинча, борган сари тазйиқ ва таҳқирлар давом этди. Ғойиб Напасовни қандайдир куч олға чорлар эди. Шу сабабдан у бошига тушган барча кулфатларга бардош берар ва ўз ниятидан қайтишни хаёлига ҳам келтирмасди. У эгилмас бош, букилмас қоя эди ўша вақтларда менинг назаримда.

Бир неча йиллардан кейин унинг меҳнати бекор кетмаётгани маълум бўлди. Тошкент, Москвада етук олимлар диссертациянинг қайта ишланган нусхасини ўқиб, ижобий тақриз бердилар. Уч жилдлик докторлик диссертацияси ёнига яна бир жилдлик тақризлар қўшилди. У ҳам буюм халтадан жой олди. Диссертация химоя қилишдек укубатли иш янгидан бошланиб, янгидан ниҳоясига етди.

У пайтларда докторлик диссертациясини химоя қилиш саноқсиз ташкилотларга, кўплаб олимларга боғлиқ эди. Шу боис бир неча шаҳарларда бўлди. Улар ораси минг чақиримдан уч минг чақиримгача масофани ташкил қиларди. Бунинг устига, олимнинг ногиронлиги ҳисобга олинса, бу ишда қанчалаб ортиқча меҳнат, қимматли вақт сарф бўлганини англаб олиш қийин эмас. Партиянинг яккахокимлик ҳукуқи чексиз бўлган у даврларда кичик бир партия ходимининг нотўғри айтилган сўзи ҳам ҳамма учун бажарилиши керак бўлган қонун сифатида қабул қилинарди. Шундай пайтда марказий партия матбуотида қаттиқ танқид қилинган ишга ҳар ким ҳам бош қўшиб, «мана сенга» деб, тақриз ёзиб беравермаслиги маълум эди. Демак, уларни йиғиш учун қанчадан-қанча қўшимча исботлашу далил келтиришлар, ялиниб-ёлворишлар керак. Қанчадан-қанча таҳқирланишларни бошдан кечирिशга тўғри келган! Илмий кенгашлар ҳам якка ҳоким — партия ходимларининг измидан чиқмас эди. Шундай бир пайтда диссертацияни янгидан химоя қилиш машаққатнинг ўзи эди. Буларга чидашнинг ўзи бўлмасди. Бирок Ғойиб Напасов барчасига матонат билан бардош берди, бу бемаъни машаққатларни сабот билан енгиб ўтди.

Ўрни келганда айтиш керакки, ўша йиллари диссертация химоя қилиш шу даражада бюрократлашган эдики, битта докторлик диссертациясини бир амаллаб химоя қилиб, ҳаётдан кўз юмган одамлар ҳам бўлган. Ғойиб Напасов иши эса бундан ўн чандон оғир эди. Лекин булар ҳаммаси ўзига ишонган, саломатлигидан шикоят қилавермайдиган, руҳан тетик катта олимнинг соғлиги эвазига, умрининг қисқариши ҳисобига бўлаётганини ҳеч ким — на унинг ўзи, на яқинлари ўйламас эди.

Ғойиб оға характерига хос бир хусусият мени ҳамон хайратга солади. Шунча қулфатларни бошидан кечири туриб, бирор марта ҳаётдан нолимас, қисматидан шикоят қилмас, ишининг ўнг келавермаётганини билдириб, дардини юзага чиқаравермасди. Иложи борича ўзини бардам тутишга, одамлар билан илгаригидек эркин, ишонч билан муомала қилишга ҳаракат қилар эди. Назаримда, кенг феъллик, одамларга ишонч унга мадад берар, кучига куч, қувватига қувват қўшар эди.

Хуллас, Ғойиб Напасов нимаики бўлмасин, ўз олдидаги ғовларни енгиб ўтиш учун умрининг энг яхши даврларидан қарийб ярмини сарф қилди, хайриятки, бу уринишлари самарасиз бўлмади. Зеро, у даврларда уришиб, натижага эриша олмай, умрини қурбон қилганлар ҳам оз эмасди. Сўзсиз, Ғойиб Напасов ишининг ўнгланишига 50-йилларнинг ўрталарида шахсга сифиниш оқибатларининг фош қилиниб, мамлакат ҳаётининг демократлаша бошлангани ҳам сабаб бўлди. Олим аввало, докторлик илмий даражасини, кейинчалик академиклик унвонини тиклашга эриша олди. Бироқ минг афсус, бу ишларга сарф бўлган вақтни, кетган соғлиқни тиклашнинг сира ҳам иложи йўқ эди.

Ғойиб Напасов умрининг охириги йилларини қорақалпоқ халқига бағишлади. Шу республикада педагогика институтида профессор бўлиб хизмат қилди. Бу вазифани ўз истаги билан ҳалол адо этди. Олим илгари Тошхонвуз ва Ашхободда қай даражада илмга фидойилик кўрсатган бўлса, бу ерда ҳам шу даражада жонбозлик намоён этиб, қолган умрини қардош халқларнинг илмий-маданий даражасини кўтаришга сарфлади. Шогирдлар етиштирди. Амударё қуйи оқими тарихига тегишли қатор илмий ишлар эълон қилди. Олим тўплаган материаллар шу даражада катта хазина эдики, уларни уч жилдлик бадий асар шаклига келтириш ишини ҳам бошлаб юборган эди. Шу хизматларнинг ҳаммасини ҳисобга олиб,

унга Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби унвонлари берилди.

Олимнинг 60 йиллик юбилеи юқори савияда ўтказилди.

Туркменистон илмий жамоатчилиги ҳам Ғойиб Напасовни унутиб қўйган дея олмайман. Унинг илмий излавишлари, кадрлар тайёрлашдаги хизматлари асло эсдан чиқариладиган ишлар эмас. Бу жиҳатлардан у ўз элининг ташвишу тантаналарини бир дақиқа ҳам эсдан чиқармади. Туркменистон Фанлар академияси билан яқиндан муносабатда бўлиб турди.

Ғойиб Напасовнинг қисматини эслатадиган йирик мутахассислар, кўзга кўринадиган фозилу фузалолар ҳаётини кузатганим бор. Шу нарса аниқки, ҳаётда кўрган-кечирган азобу уқубатлар енгил ярадек тез битиб, зарарсиз ўтиб кетавермайди. Танда майда ярадан ҳам из қолади. Ғойиб Напасовдеклар бошига тушган азоб-уқубатлар улар қалбини, руҳини жароҳатлаши турган гап. Бундай жароҳатлар улуғлар умрини ич-ичидан емиради. Оқибатда, улар ўз истеъдоди имкониятларидан маҳрум бўлади. Мўлжалдаги ишларни амалга ошириб улгурмайдилар. Шу билан уларга қаратилган умидларнинг каттагина қисми ўринланмай қолиб кетади. Начора, бу — аччиқ ҳақиқат. Бу — шахсга сифиниш, турғунлик даври иллоти. Қани энди шундай куч бўлсаки, одамзодни бу хилдаги иллатлардан асраса!

1970 йилларнинг бошларида ҳам Ғойиб Напасовни Тошкентнинг ё у касалхонасида, ё бу касалхонасида кўрадиган бўлдим. Энди унинг ҳаёли паришон, нигоҳлари ўтмаслашган эди. Бу ерда ҳам қисмат уни ҳеч аямади. Бир табобат мутахассиси иккинчисига йўллар, иккинчиси учинчисига... Нима бўлганлигини Ғойиб Напасовнинг ўзи ҳам билмас, ўзгалар ҳам бунини билиб олишга қунт қилавермасди. Тўғрироғи, энди уни дарддан ҳеч ким сақлаб қололмасди. Биз — яқинлари бу дард унинг бошидан ўтган катта азоб ва уқубатлар натижаси эканини яхши билар эдик.

Охирги марта мен Ғойиб Напасовни Тошҳовузда кўрганман. Воқеа тафсилоти бундай: у ишга яроқсиз ҳисобланиб, Тошҳовуз шаҳрида унга берилган кичкина уйга жойлаштирилган эди. Бир гал борганимда зиёрат қилиш мақсадида уни йўқладим. Ачинадиган яна бир жойи шунда эдики, қувғин йиллари Ғойиб Напасов оила-

дан узоқлашди. Саводхон оиласи — ҳар бири мустақил ҳаёт йўлига кириб олган фарзандлари (ҳозир улардан иккитаси фан доктори) доим ҳам унинг ҳолидан хабар ололмас эдилар.

Хуллас, ўша мен кўрган уйча ҳали тўла обод қилинмаган бўлиб, эшик атрофи тозаланмаган, у ер-бу ерда бетон бўлақлари, оҳак шимилган тупроқ уюмлари ётарди. Қўни-қўшнилардан дараклаб, уйга кириб бордим. Овоз бердим, эшиклар очиқ бўлишига қарамасдан, ҳеч қандай жавоб бўлмади. Ичкари хонага тўғри кириб боришга мажбур бўлдим...

Тўрдаги хонанинг бир ён томонида қаравот қўйилган бўлиб, унда Ғойиб Напасов ётарди. Нимагадир, у икки жойидан темир қаравотга маҳкам боғланганди. Ўрнидан кўзғалиб, йиқилиб кетмасин учун бўлса керак, деган фикр ҳаёлимдан ўтди. Мен бунга ажабланмадим. Унинг ҳолидан хабар олиб турган фарзандларидан бири шу ерда бўлиб, мен борган пайтда қаергадир чиқиб кетган кўринди.

Қаравотга яқинлашиб бордим ва одатдагидек Ғойиб Напасов қўлини олишга шошилдим. Бироқ икки ён томонда ётган қўллар кўзғалмади. Мен унинг бир қўлини шунчаки ушлаб саломлашган бўлдим. Кўз-кўзга тушди. Лекин уларда мен бундай пайтларда барқ урадиган қувонч нурларини кўрмадим. Бир зум тўхтаб қолдим. Ҳол-аҳвол сўрамоқчи бўлиб, нималардир дедим. Бироқ бемордан садо чиқмади. Бунинг ўрнига бошқа манзарани кўрдим. Билинар-билинемас очилиб-юмилиб турган кўзлар хиёл жонлангандек бўлди. Аввало, унинг кенг қовоқлари атрофи намланди. Кўп ўтмай, нам йиғилиб, кўзнинг ичкари бурчагидаги чуқурча тўлди ва кўз чеккасидан пастга қараб кўз ёши жўякка қуйилган сувдек оқа бошлади...

Мен бу пайтдаги ўз ҳолатимни тасаввур қила олмайман. Хийла вақт шу ҳолатда бўлиб турганим шубҳасиз. Сўнгра олим тортган азоб-укубатлар — сон-саноксиз катта идораларнинг эшигини қоқиб бориб, арз-дод айтишлар, ўзи қатори мутахассисларга ёлвориб, ўз қисматини тўғри-лаш учун уринишлар, 3–4 жилдлик илмий ишни буюм халтага солиб, у шаҳардан бу шаҳарга ташиб юришлар жонли киноленталардек кўз олдимдан ўта бошлади...

Мен ҳамон жавоб қутардим. Бироқ жавоб йўқ эди. Бемор гавдаси бир оз сескангандек бўлди. Бошини кўтариб, ўрнидан турмоқчи бўлгандек ҳаракат сезилди. Аммо ҳаракат амалга ошмади. Дақиқалар ўтди. Бемор лабла-

рига назарим тушди. Улар эти учган сингари ҳар ер-хар ери билинар-билинемас қимирлагандек бўлиб кўринди. Бироқ ҳеч бир садодан дарак йўқ...

Ҳолат ўта ачинарли эди. Доим эзгуликка интилган, элу юрти учун анчагина хизматлар қилиб қўйган катта олимнинг ахволи шу эди! «Наҳотки, шундай пайтларда табобат ташкилотлари ёрдамга қўл чўзмаса?! Одам шу даражада бекадр бўлса?!». Ўша пайтда менинг хаёлимдан шундай таажжубли эътирозлар ўтди. Афсуски, бу эътирозни ўзимдан бошқа ҳеч ким хис қилмас, ҳеч ким бунга қўшилиб, бирор чора-тадбир кўришни ўйламас эди.

Бир неча ойдан кейин Тошҳовузга навбатдаги сафарим чоғи Ғойиб Напасов турар жойини излашнинг хожати ҳам бўлмади. Шаҳардан чеккароқдаги қўйимгоҳда унинг қабрини зиёрат қилдим. Яна менинг кўз олдимда олим бошига тушган ўша азобу уқубатлар, жабр-зулмлар, таҳкир таъйиқлар...

Ғойиб Напасовнинг илмий ишларида, балки, қандайдир камчиликлар бордир. Бироқ, ишончим комилки, кўпроқ халқ орасида йиғиб олинган манбаларга суяниб, у эълон қилган ишлар, унинг мероси бугун ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Шу сабабли олимнинг илмий ишларини қайта нашр қилиш чоралари кўрилса, ёмон бўлмасди. Ўз-ўзидан унинг хотирасини абадийлаштириш масаласи келиб чиқади. Мазкур масала бу йирик олимнинг хизматлари сингган ҳар икки республика — Туркменистон ва Ўзбекистонда ўйлаб кўрилса, кўнгилдагидек иш бўлар эди. Унинг ҳаёти — шахсга сифиниш даврининг тамғаси, аччиқ сабоғи! Буни ҳеч ким унута олмайди. Машаққатли умрининг оғир кунларида унга кучқувват берган ирода ва ишонч ёшлар учун ибратли мактабдир. Унинг қисмати-чи? Бу ҳаммаси — сабоқ. Ғойиб Напасов битта эмас, иккита эмас. Улар — юзлаб, минглаб нафар бўлган. Не-не орзу истаклар, эзгу ниятлар улар билан бирга барбод бўлди. Бу ҳам барчамиз учун улур сабоқдир!

ИЛМНИНГ ИЛК САРДОРИ

Минг тўққиз юз қирқ саккизинчи йилнинг кўз ойлари эди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг биринчи президенти Қори Ниёзий қабулхонасидаман. У пайтлар

Академия раёсати ҳозирги Муस्ताқиллик майдонининг жанубий бурчагида, Абдулла Тўқай кўчасининг бошидаги кўримсизгина иморатда бўлиб, Қори Ниёзий хонаси унинг юқориги қаватида жойлашганди.

Муттасил тўрт йил давом этган урушдан кейин таълим олиб, илмга кириш менинг асл мақсадим эди. Армиядан қайтганимга икки йилдан ошган бўлса ҳам, ҳамон ҳарбий кийимда юрардим. Қабулхона котибаси кўкрагимдаги ҳарбий нишонларга бир-бир кўз ташлаб, маълум бир хулосага келди, шекилли, президент эшигига ишора қилиб:

— Киринг! — деди.

Тезлик билан ўрнимдан туриб, жигарранг чарм қопланган эшикни очдим. Ўзим кутганимдан ҳам зиёдароқ дадил қадам ташлаб хонага кирдим.

Президент хонаси ўз номига нисбатан анча тор ва ихчам кўринди менга. Бироқ у ғоят озода ва дид билан жиҳозланган эди.

Хона соҳиби Қори Ниёзий ҳақида кўп эшитганман. Билар эдимки, у катта риёзиётчи, шу билан баробар ижтимоий фанларни ҳам, хусусан, ўзбек тили, адабиёти ва тарихига тегишли муаммоларни яхши биладиган аллома. Хусусан, рус-кирилл алифбосига ўтишда унинг роли катта бўлганлигидан ҳам хабардор эдим.

Президент менинг кириб келишимдан ажабланмади. Бошдан-оёқ уст-бошимга ва шаҳдам қадам ташлашимга разм солди. «Фрондан қайтиб, илм қилаётган ёш олим, камида фан номзоди бўлса керак», деб ўйлаган бўлиши ҳам эҳтимол. У пайтларда фан номзоди юксак илмий даража ҳисобланарди.

Илиқ саломлашишдан кейин домла Қори Ниёзий ўтирган ўрнида хиёл кўзғалди-да, рўпарасидаги стол атрофида турган ўтириқлардан бирига ишора қилиб, жой кўрсатди. Ўтиришим билан кўксини олдидаги катта стол қиррасига тираркан, менга назар ташлади. «Хўш, хизмат» деган маъно бор эди унинг қарашида.

Олимнинг салобати боса бошлади мени. Титраётган қўлларим билан газета қатламини очдим-да, ўн бетларча келадиган қўлёзмани унга узатдим. Юрагимнинг гуп-гуп уришини ўзим сезиб ўтирибман. Домла қўлёзманинг сарлавҳасига кўз ташлади: «Ўрта Осиёнинг улуғ алломалари». Унда Беруний, Ибн Сино, Форобийларнинг илм-фанга қўшган ҳиссалари ҳақида у ёқ-бу ёқдан йиғиб олган фикр ва маълумотларимни битганман.

Аллома қўлёмани варақлай бошлади. Баъзи ўринларда ўз нигоҳини тўхтатиб ҳам олди. Мен эса унинг юз-кўзидаги ўзгаришларга разм солиб, тезроқ муносабатини англаб олиш пайидаман. У очиқ чеҳра, вазмин одам кўринди менга. Ўша пайтдаги қиёфаси ҳамон кўз олдимда. Қовоқлари кенг, тасаввуримдагига нисбатан озғинроқ, хиёл бўйдор одам экани билиниб турарди.

Қўлёмза саҳифаларига кўз югуртирар экан, у вақти-вақти билан мен томон кўз кирини ташлаб қўярди. Назаримда, менинг ким эканимни англаб олмоқчидек эди. Ниҳоят, аллома қўлёмани ўқиб тугатди-да, столига қўйди.

«Хайрия!» дедим меничимда. «Қўлёмза унга ёкмас, дарров кайтариб бериб қўяқоларди», деган фикр хаёлимдан ўтди.

— Қайси институтдансиз? — сўради у менга кўз тикиб.

— Мен — студентман, университетда, филфакнинг 3-курсида ўқийман, — дедим ва хиёл тўхтаб олиб, гапимни давом қилдирдим. — Комсомол Марказий кўмитасининг штатсиз лекториман. Районларга чиқиб, лекция ўқийман. Бу — лекцияларимдан бирининг матни, бир кўриб берсангиз, деб олиб келган эдим.

Президент мийиғида кулимсиради. Мен бу табассум маъносини ўзимча тушундим. «Шартмиди шу арзимаган нарсани менга олиб келиб, вақтимни олишинг, деди-ёв», ўйладим ўзимча.

Ҳамон унинг савлати босарди. Сўзларим текис чиқмаётганини, баъзи гапларим узуқ-юлуқ бўлаётганини ўзим сезиб турардим.

— Яхши! — деди у гапларимдан нималарнидир англаб олган тарзда ва бир сониялик сукутдан кейин давом этди. — Толстовнинг «Ўрта Осиёнинг улуг олимлари» номли рисоласидан фойдаланибсиз. Толстовнинг бошқа китобларини ҳам ўқиб кўринг, бошқа манбалардан ҳам фойдаланинг, шунда лекциянгиз кизиқарлироқ бўлади, — деди ва менга назарини тикди. Яна нимадир деб кўнглимни кўтармоқчи бўлди, шекилли:

— Ўқишни битказгач, бизга, Академияга ишга келинг! — деб қўшиб қўйди.

Раҳматлар айтиб, хайрлашдим.

Университетнинг охирги курси ҳам етиб келди. Шунгача мени — оддий талабани хушмуомалалик билан қабул қилиб, илк қораламаларим ҳақида фикр билдирган Қори

Ниёзийнинг ким эканлигини тўлароқ англаб етдим. Билдимки, у республикада биринчи даражали олим. Риёзиётдан жилд-жилд китоблар ёзган, бу соҳада дунё олимлари билан беллаша оладиган, ўзбек тили, адабиёти ва тарихи хусусида дастурлар, дарсликлар битган, инқилобдан олдин янгича мактаб очган, йигирманчи йилларнинг бошларида машхур Қўқон билим юртини ташкил қилган, кейинчалик Фарғона пединститутига асос солган, шундан кейин Ўзбекистон Фанлар академиясига биринчи гишт қўйган улуғ аллома экан. Шуларни тушуниб етгач, учинчи курсдалигимдаёқ ҳузурига кириб бориб, унга арзимаган қўлёзмамни тутқазганимдан ўзимдан-ўзим хижолат тортадиган бўлдим.

Бугун энди тасаввур қиламан. Қори Ниёзий президент сифатида Академия пойдеворига биринчи гиштни қўйган пайтларида бу ташкилотнинг кўлами анча тор, унинг таркибига кирувчи илмий ташкилотлар эса бармоқ билан санарли эди. Бугун Ўзбекистон Фанлар академиясининг мавқеи илгари хаёлга келтириш қийин бўлган даражадан ҳам юқори кўтарилди. Эндиликда унинг муассасаларида фақат республика микёсида эмас, балки дунё бўйлаб донғи кетган йирик олимлар, академиклар, минглаб фан номзодлари, фан докторлари турли соҳаларга тегишли илмий изланишлар билан банддирлар. Буларнинг ҳаммаси ўша илк домламыз Қори Ниёзий Академия асосига қўйиб кетган биринчи гишт маҳсулидир.

УЛУҒ АДИБ, УЛУҒВОР ИНСОН

Буюк ва табаррук кишилар ҳақида кўплаб фикрлар эшитамиз, жилд-жилд китоблар ўқиймиз, саноксиз кинофильмлар томоша қиламиз. Бирок, баъзан улар билан ёнма-ён яшаб, бир эшикдан кириб-чиқаётганимиз, бир кўчадан ўтиб, битта ҳаводан нафас олиб, бир ариқдан сув ичиб юрганимиз қадрига етавермаймиз. Асримизнинг машхур адиби Ойбек ҳақида гап кетганда, аввало, шу фикр хаёлимдан ўтади.

1951 йилнинг бошлари эди. Шаҳарнинг шимол томонидан келиб, Уста Ширин шоҳкўчасига туташадиган Рилеев кўчасида оғайним, иқтисодчи профессор Аҳмад Сафоев истиқомат қиларди. У менга ҳамшаҳар, дўст, ҳамкасаба, жанговар ўртоқ, яъни мен сингари уруш қатнашчиси. Хуллас, ораларимизда суҳбатга сабаб бўлади-

ган боису баҳона кўплигидан уникига тез-тез бориб, гурунглашиб турардим.

Дўстимниг уйига бориш учун, одатда, трамвайнинг ишчилар шаҳарчисидаги айланма бекатда тушардим-да, Ботуми кўчаси йўлкаси бўйлаб Уста Ширин кўчаси томон йўл олар эдим. Бу кўчалардан ўтганимда аксарият пайтларда, хусусан, эрталаб бир одамни учратардим. У ё рўпарамдан мен томон келаётган, ёки ҳали мен трамвайдан тушмасдан бурун қайтиб кетаётган бўларди. Юзмаюз келган чоғларимизда бу одам қандайдир вазминлик билан, ўнг қўлини кўксига қўйиб, кўпдан бери танишлардек хиёл кулимсираб, саломимга алик олар, мен эса унинг ушбу шаҳри азимда каминадек номаълум бир йигит саломига шунчалик таъзиму тавозе билан жавоб берганидан бошларим кўкка етар, ўзимда йўқ хурсанд бўлиб манзилимга етганимни билмай қолардим. Борди-ю, шу йўлдан ўтаётганимда бирор марта ўша одамни кўрмасам, азиз бир нарсамни йўқотгандек, манзилим томон хаёлпаршонликда кетар эдим. Ботуми кўчасида менга учраб турадиган бу киши — Ойбек домла эди.

Ойбекнинг ўша вақтлардаги жонли қаёфаси ҳамон кўз олдимда: бўйлари узун, елкалари кенг, дўппининг тагига яширишга қанчалик уринмасин, сочларининг қарийб ярми жингалак бўлиб чиқиб турар, юзларида ёшига нисбатан ажин кўпроқ, кўзлари катта, аксарият пайтларда хорғин, фақат бирор нарсага эътибор қилган кезларидагина улар қандайдир илғаб бўлмас даражада тез ҳаракатга келар ва ковоқлар ҳар томонга тортилиб, қандайдир жозибали нур таратаётгандек бўларди.

Ойбек домланинг ҳаёти билан қисман таниш бўлсам ҳам, нега унинг юзида шунча сонсиз-саноксиз ажинлар пайдо бўлди экан, деб ўйлайверардим. Бу ажинлар асосида адиб бошидан ўтган қанчадан-қанча азобу укубатлар ва кулфатлар яширинганлигини кейин англаб етдим.

Ойбек акага эргашиб кетаётган пайтларим унинг ҳаракатларини синчковлик билан кузатардим. У охиста, иложи бориचा бир меъёрда одим отар, гўё кимнингдир «тез ва кескин ҳаракат қилиш мумкин эмас», деган топширини амалга ошираётгандек эди.

Ойбекни мен илгарилари ҳам кўрганман. У дорилфунунга талабалар билан бўлган учрашувларга келиб турарди. Бирор иш билан Фанлар академиясига бориб колгудек бўлсам, аксарият пайтларда у кишига дуч ке-

либ қолардим. Талабалик йилларимдан олдин ҳам мен Ойбекни ғойибона билардим. Унинг Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда кенг тарқалган «Навоий» романи менда ниҳоятда катта таассурот қолдирганди. Бироқ 1949 йилда бўлса керак, рўй берган бир воқеа ҳаёлимда ўчмас из қолдирди.

1 Май кўчасида жойлашган Ҳамид Олимжон номидаги Ёзувчилар уйининг биринчи қаватида ичкари томонда катта айвон бўлиб, хоналарга шу айвон орқали ўтиларди. Бир куни Ойбек Ёзувчилар уюшмасида «Олтин водийдан шабадалар» романининг ёзилиш тарихи хусусида гапириб берармиш» деган гап тарқалди. Биз, талабалар бундай пайтларда у ерга албатта, йиғилишиб борардик. Ўшанда суҳбат бўлаётган хонага одам сизмай кетди, мен эса Ойбек аканинг сўзларини айвонга қараган дераза олдида ўртоқларим билан тик туриб эшитишга муваффақ бўлдим.

Ёзувчи романи ҳақида завқ ва шавқ билан гапирарди. У энди урушдан қайтиб, колхоз ишига шўнғиган Ўқтамга ўхшаган йигитларни кўп кузатгани, Комила образини яратишда ўша вақтда машҳур бўлган Турсуной Каримовадан прототип сифатида фойдалангани, роман тез фурсатда, яъни деярли бир-икки ойда ёзиб тугатилгани ва ҳоказолар хусусида ҳикоя қилди. Фан ва техниканинг қишлоқ ҳаётига кенгроқ, чуқурроқ кириб бориши зарурати ҳақида ҳам Ойбек ака ўз қарашларини қандайдир жонбозлик билан баён қилди. Романда бу масаланинг марказий нуқтага олиб тасвирланиши ҳам бежиз эмасди. Чунки фан ва техника ютуқларини қишлоқ хўжалик ишларига кенгроқ татбиқ қилиш ва шу йўл билан ҳосилдорликни ошириш ўша даврнинг зарбдор масалаларидан ҳисобланарди.

Табиийки, учрашувда ёзувчига кўплаб саволлар берилди. Одати бўйича, у саволларга ҳам тафсилотли жавоб қайтарар, гапиратиб терлаганидан рўмолчаси билан тез-тез терларини артиб қўярди.

Эхтимол, ўшанда Ойбек ака гапирган ҳамма гапларни биз, ёшлар етарли даражада тушуна ололмагандирмиз. Аммо, бари бир биз учун бу учрашув, ёзувчи билан юзма-юз туриб, унинг яратган асари ҳақидаги суҳбатини эшитиш ўзига хос беназир сабоқ эди. Учрашув мени Ойбек акага яна ҳам яқинлаштириб қўйди. Унга нисбатан қандайдир ички ҳурмат ва эҳтиромим яна ҳам қучайди. Бу воқеа дорилфунунда ўқишимнинг охириги кур-

си бошларига тўғри келган бўлса керак, шундан кейин ўзбек совет адабиёти кафедрасига мурожаат қилиб, «Олтин водийдан шабадалар» романи хусусида диплом иши ёзиш ниятида эканимни билдирдим. Кафедра менга шу мавзуни тасдиқлаб берди.

Диплом иши ёзиш осон бўлмади. Энди афсусланаманки, ўша пайтлари мен маслаҳат сўраб, бирор марта Ойбек ака хузурига боришга журъат қилолмаганман. Табиийки, у вақтда менда илмий иш ёзиш тажрибаси ҳам йўқ эди. Энди эслаб кўрсам, ўзимни ҳар томонга ташлаган эканман. Маркс, Энгельс асарларидан иқтибослар йиғиб, нуқул шу асосда фикр юритмоқчи бўлибман. Ахир роман таҳлилидан мақсадим ҳам соцреализм методининг намоён бўлишини аниқлаш эди-да. У пайтларда бу усулнинг андозавозликдан иборат эканлиги ҳақида шубҳа ҳам бўлиши мумкин эмасди. Диалектик материализм принципларини соцреализмнинг асоси деб тушунардик. Шу боисдан асардаги бор материалларни ўша назария қонун-қоидаларини асосида баҳолашга уриниб кўрибман... Хуллас, битта диплом иши ёзиш учун бир диссертацияга кетадиган вақт ва меҳнат сарф қилдим. Кейинчалик бу ишнинг тарихини Ойбек акага гапириб берганимда, у кўнгил кўтариш ўрнига «қийналганингиз яхши бўлибди», деб қўя қолди. Мен бу гапнинг маъносини тушундим.

Кейин, бир неча йиллар давомида бошқа ишлар билан бандлигим боис Ойбек ака билан ижодий мулоқотда бўлолмадим. Фақат ўша Ботуми, Кисловодск кўчаларида учрашиб қолиб, илиқ саломлашиш, унга бир зумлик нигоҳ ташлаб ўтиш орамиздаги яқинликни сақлаб турарди. Албатта, бадиий ижод сирларини тушунишда менга энг зарур дарсликдек бўлиб қолган унинг асарларини қайта-қайта мутолаа қилардим. Шу орада Ойбек асарлари, хусусан, «Олтин водийдан шабадалар», «Навоий» романлари, хатто «Қизлар» поэмаси ҳам газета ва журналларнинг саҳифаларида каттиқ танқид остига олина бошлади. Бундай пайтларда маълум сабаблар билан, хусусан, ўзимда ҳали тайёргарлик унча юқори эмаслигини ҳис қилиб, бу ишларга аралашолмаётганлигимдан афсус ва надоматлар чекардим. Бироқ шу нарсани аниқ билардимки, ёзувчи шаънига айтилган даъволар, уни ҳар хил «изм»ларда айблашлар, тарихни, ҳаётни яхши билмаслиги, хатто образлар тасвирида бир ёқламаликка йўл қўяётгани хусусидаги тўқималар асоссиз эди. Бу танқидларнинг адолатсиз эканлигини маълум даражада англа-

ганимдан Ойбек акага Ботуми кўчасида дуч келганимда ўнғайсизланишларим худди кўнгил сўрашдек маъно касб эта бошлади. Кўп ўтмай, Ойбек ака кўчада кўринмайди-ган бўлиб қолди. Уни каттиқ бетоб деб эшитдим.

1953 йилнинг иккинчи ярми... Мен Москвада аспирантман. Узоқ вақтлар орзу қилиб юрган мақсадимга эришгандек эдим. Энг олий даражадаги адабиётшунос олимлар М. Храпченко, В. Новиков, И. Анисимов, А. Мясников, В. Чичиров, Н. Глаголев ва бошқалар ўша пайтда собиқ Иттифоқ адабиётшунослик илми иқлимини яратиб турган профессор ва академиклар эди. Илм, ижод сирларини эгаллашга бел боғлаганман. Фарб ва рус адабиётининг дурдоналари менга мезон. Уларни мутолаа қилаётганимдаги шавқ ва завқ ичимга сизмайди. Афсуски, у пайтларда бадиият соҳасидаги шарқона илмий қарашлар назар-писанд қилинавермасди. Эндиликда фақат мен эмас, бошқа ҳамкасбларим ҳам бу ҳолни ўзбек адабиётшунослигининг кемтиги деб ҳисоблаймиз.

1953 йилнинг охири кунларида юз берган бир воқеани эслайман: адабиёт назарияси кафедрасининг мажлиси бўлаяпти. Биринчи курсга қабул қилинган аспирантларнинг номзодлик диссертациялари учун мавзу тасдиқланиши керак. Янги дўстларим раҳбарлари билан келишган ҳолда мавзуларини муҳокамадан ўтказиб, тасдиқлатиб олаётирлар. Бирисиники Л. Толстой ижоди муаммоларига тегишли бўлса, иккинчисиники М. Шолохов, учинчисиники А. Макаренко ижодига алоқадор. Мавзулар ичида реализм, романтизм методларининг мураккаб томонларига боғлиқ масалалар ҳам бор. Табиий, ярим йил давомида мен ҳам мавзу устида кўп ўйлаганман. Нихоят, навбат менга келди. Қоидага биноан, ўз истагим ҳақида суриштиришди. В. Белинскийнинг ижод муаммоларига кизиқишимни билдирдим. Масалан, «Белинский ва типиклик муаммоси», дедим мен. Ҳеч ким бу таклифимга эътироз билдирмади. Бироқ иккинчи мавзу қилиб кафедра аъзолари учун қутилмаган масалани ўртага қўйдим. Ишнинг илмий аталиши дарров ҳаёлимга келавермади. Эҳтимол, ўшанда хали тополмагандирман. «Ойбек ижоди ва ҳақиқат» дебман таваккалига. Энди ўйлаб кўрсам, бу адиб ижодига тегишли мавзунинг кўнглимда пайдо бўлиб қолиши ўша даврларда унинг асарларига нисбатан ибтидоий ва жўн танқидларга жавоб излаганимнинг натижаси бўлган.

Гапимни эшитишгач, кафедра аъзолари-ю, шу ерга йиғилган биринчи курс аспирантлари орасида қандайдир хайратланиш содир бўлди. Мажлисни олиб бораётган А. Мясников раҳбарим томон кўз ташлади. Унинг бу назаридан «Ойбек ижодига тегишли мавзуни олиш мумкин, бироқ шу йўналишда диссертация ёзиб бўлармикин» деган маънони сезиб турардим. Бир оз ноқулайлик хис қилдим, албатта. Илмий раҳбарим А. Прялков вазмин ва салмоқдор жавоб бериб, мени ўнғайсиз аҳволдан қутқарди.

— Биз хали бу кишининг мавзуси хусусида ўйлаб, охири фикрга келганимизча йўқ, — деди у.

Баҳсни бошқараркан, А. Мясников:

— Табиий, Ойбек — катта ёзувчи, агар бу киши фикрида қатъий бўлса, мавзунинг илмий йўналиши хусусида ўйлаб кўриш керак, — деб қолди.

— Ойбек ижоди хусусида катта ишлар қилиш мумкин, — деб қўшиб қўйди М. Храпченко.

Хуллас, кафедранинг навбатдаги мажлисларидан бирида менга «Ойбек романларида характер яратиш усул ва услублари» номли номзодлик диссертацияси мавзусини тасдиқлаб беришди.

Шу пайтдан эътиборан иш столим устида В. Белинский, Н. Чернишевский, А Добролюбовларнинг асарлари қаторида Ойбек асарлари ҳам терила бошланди. Москва кўчаларида юрганимда ҳам гўё Тошкентнинг Ботуми кўчасидаги сингари менга пешвоз чиққан Ойбек ака ўнг қўлини кўкрагига қўйиб, саломимга алик олаётгандек, қандайдир ички ва қувончли туйғулар билан назар ташлаб, ўтиб кетаётгандек туюладиган бўлиб қолди.

Мавзуни илмий мураккаблашган шаклда олишга олиб қўйдим-у, лекин ҳамон мени қизиқтирган масала «Ойбек ижоди ва ҳақиқат» эканлигини хис қилардим. Чунки бир неча йил давомида бу адиб ижоди атрофида ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигида юзага чиқиб қолган баъзи бир фикрлар ҳақиқат эмаслигига ишонар эдим. Мақсадимга эришиш учун йўл изладим. Ойбекнинг ўзи билан учрашишнинг иложи бўлмади. У бетоб эди. Адиб ижоди ҳақида бор бўлган манбалардан эса кўнглим тўлмасди. Хуллас, «Олтин водийдан шабадалар» романи ҳақида диплом иши ёзатуриб, қай даражада қийналган бўлсам, энди ундан ҳам баттарроқ мушкулотга дуч келган эдим. «Ўйлаш, излаш, ишлаш керак!» — менинг иқрорим шу эди. Нажот излаб, Тошкентга ижодий са-

фар билан келдим-да, Ойбек аканинг рафиқаси, кишлоқ хўжалик институти профессори Зарифа опа Саидносирова билан учрашдим. Ундан Ойбек домланинг соғлиги анча яхши эканлигини билдим. Гапни адибнинг ижодига тегишли муаммоларга бурдим. Бироқ бу суҳбат ҳам кўнглимдагидек натижа бермади. Хатто «Ойбек ака ижоди хусусида ҳақиқатни изляяпман», деганимда Зарифа опа менга қараб, билинар-билинмас истехзоли кулиб ҳам кўйди. Мен бу кулгининг маъносини англадим. Ўша пайтларда Ойбек ижоди академик В. Зоҳидов ва Х. Ёқубов сингари мунаққидлар томонидан қаттиқ танқид остига олиниб турган эди. Бундан ташқари, яккаҳоқим мафкура машинаси ҳам адиб ижодидан кир излаш билан банд эди. Шундай вазиятда мен оқимга қарши сузаётган кимсадек ҳис қилардим ўзимни.

Зарифа опа билан учрашув натижасида бошқа бир йўл топгандек бўлдим. Назаримда, Ойбек акага келган хатлар менга йўл кўрсатиши мумкиндек туюлди. Адиб китобхонлардан кўплаб хатлар олганлиги аниқ. «Зарифа опа менга улардан камида бир қанча дастасини келтириб беради-ю, улардан излаганимни топаман», деган умидда опадан хатлар ҳақида сўрадим.

Эртаси куни хатларни олиш учун Гоголь кўчасидаги химия институтига туташган қишлоқ хўжалиги институтининг қайсидир факультетига бордим ва Зарифа опа билан дарс орасидаги танаффус вақтида учрашдим.

Опа қисқа муддат ичида кўриб олишим учун кўлимга уч-тўртта хат тутқазди. Улар билан танишиб чиқиш Ойбек ҳақида билганларимга ортиқча бирор нарса қўшмади. Хатларни Зарифа опага қайтариб бериб, хайрлашдим.

Хуллас, Тошкентдаги изланишларим ҳам кўнгилдагидек натижа бермади.

Яна Москвадан...

Сафарим бесамар бўлганидан кўнглим ғаш эди. Яна улуғлар тажрибасини мутолаа қилишга киришдим. Ижодкорлар кадр-қимматини беҳато аниқлаб оладиган, энг мураккаб адабий жараёнларни ҳам қойилмақом таҳлил қилиб ташлайдиган устозлардан мадад олмоқчиман. В. Белинскийнинг М. Лермонтов, А. Пушкин ва Н. Гоголь ҳақидаги асарларини қайта-қайта ўқийман, уларни кўйиб, ижодкорларнинг таҳлилга жалб этилган асарларини мутолаа қиламан. А. Добролюбовнинг таҳлили-ю унга манба бўлиб хизмат қилган асарларни яна ва яна кўздан

ўтказаман. Ойлар ўтиб, йилларга навбат келаёзди. Изланишлар, мутолаалар бир оз кўзимни очгандек бўлди. Аста-секин шуни англадимки, ижодкор ҳақидаги ҳақиқатни фақат у яратган асарлардан излаш керак. Бировларнинг ёзувчи ҳақидаги фикрлари доим ҳам ёрдам беравермас экан. Ойбек яратган асарларни кунт билан ўргана бошладим. Улардаги ҳар бир образ, манзара ва тафсил билан қизиқдим. Ҳар қайси асар ғояси, унинг ифода ланиш йўллари, характерларнинг маъноси, бир-бирига муносабати, хусусан, образлар бирлигидан келиб чиқадиган бадиий ғоя устида ўйладим. Бошқачароқ қилиб айтганда, бевосита таҳлилнинг ўзини ва ундан келиб чиқадиган хулосаларимни ифодалашга интилдим. Бу ҳам осон иш эмас экан. Аввало, шу йўлдан бориб, натижа чиқаришимга унча кўзим етавермасди. «Қутлуғ қон» романи ҳақидаги таҳлилимни ёзиб, домламга кўрсатсам, у «ҳа, ёмон эмас», деб қўл қўйиб берди. Уч-тўрт ойлардан кейин: «Ёзилган боб ўзимга ёкмади, қайтадан ёза бошладим, десам, домлам: «Мен худди шундай бўлишини билар эдим», деди. Икки-уч марта қайта ишлаганимдан кейин уни «Звезда Востока» журнаliga такдим қилдим. Журнал тезлик билан эълон қилиб юборди. Лекин ҳали ҳам хавотирда эдим. Фақат битта воқеа хиёл шубҳамни ёзди. Ўша вақтлари Москвада Иттифоқ Ёзувчилар уюшмасида ишлаётган дўстим Пиримқул Қодировга бир сабаб билан телефон қилганимда у:

— «Звезда»ни (яъни журнални) олдим, мақолангизни ўқидим, звезда бўлибди, — деб қолди. Мен хурсанд эдим. «Демак, «Қутлуғ қон»ни тўғри таҳлил қилибманда», деган фикр хаёлимдан ўтди ўшанда.

Бу умидворлигим ҳақиқатга яқинлигини кейин бошқа мутахассислар ҳам тасдиқлашди. «Қутлуғ қон» романи хусусида «Огонёк» журналида биринчи тақриз эълон қилган Л. Бать кафедрага телефон қилиб, мақола ҳақида ижобий фикр билдирибди. М. Горький номидаги Жаҳон адабиётлари институтининг катта илмий ходими З. Кедрина илмий ахборотлардан бирида мақолани тилга олганини эшитиб қолдим. И. Султонов Тошкентда «Правда Востока» газетасида ёш мунаққидлар асарларига бир сидра баҳо бериб, менинг мақоламни сабоқ бўларли воқеа сифатида эътироф этибди. Таҳсил кўраётган жойимда ҳам кафедра йиғилишларидан бирида профессор И. Черноуцан мақолани тилга олиб, «бадиий асарнинг ўзига хос таҳлили» деб қайд қилиб ўтди.

Шундай қилиб, «Звезда Востока» журналида эълон қилинган «Формирование характера» деб аталган бу мақола мени адабиёт майдонига олиб кирди. Ойбек эса ўзининг «Кутлуғ қон» романи билан мени бу ишга етаклади, адабиётнинг катта йўлига чиқариб қўйди. Шундан кейин «Навой» романи таҳлилига дадил киришдим. Бу ишимнинг натижаси ҳам ёмон бўлмади. У Ижтимоий фанлар академияси томонидан нашр қилинган «Идея и образы» номли катта тўпلامнинг бир боби сифатида эълон қилинди.

Ойбек мени ҳамон юқори томон етакларди.

Вақтлар ўтди. Номзодлик диссертациямнинг химояси ҳам бўлди. Қарийб тўрт йиллик меҳнатим алоҳида китоб шаклида эълон қилинди. Уни 1959 йил бошида бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлигига олиб бориб, москваликлар кўригидан ҳам ўтказиб олдим. Бирок, ҳануз Ойбек билан учрашганим йўқ эди. Унинг билан бевосита ва юзма-юз мулоқотим 1959 йилнинг қиш ойларида бўлиб ўтди. Кўп шубҳа-ю андишалар билан унга китобимни олиб бордим. Диссертация номи китобга ҳам кўчган эди: «Ойбек романларида характер яратиш усул ва услублари».

Менга таниш бўлган ўша Ботуми қўчаси, ундан Кисловодск қўчасига айланадиган йўл. Ойбек акани шу ерларда кўриб юрганим учун уйини топиб бориш қийин бўлмади. Иймана-иймана очиқ турган эшиқдан ичкари кирдим. Ҳовли тўрида қад кўтарган икки қаватли гиштин иморатнинг биринчи қавати. Кимдир (у вақтларда Ойбек оиласидан Зарифа опадан бошқа ҳеч кимни танимас эдим) мени кўриб, ичкарига таклиф қилди. Истикболимга чиққан йигит адибнинг Омон исмли ўғли эканини кейин англадим. У йўлкадан кираверишда ўнг томондаги эшикни очди. Креслода ўтирган Ойбек акага кўзим тушди. Кутилмаганда у мени ўрnidан туриб, очиқ чехра билан қўл чўзиб кутиб олди. Унча катта бўлмаган, лекин замонавий мебеллар билан жиҳозланган хонада ўтираканмиз, Ойбек акада хуш кайфият борлигини сездим. Ўзига ярашган аллозда у тишларини кўрсатиб кулар, бир оз дудукланган ҳолда «Ҳа, ҳа, келинг, келинг!» — деб столга таклиф қиларди. Бу муаммоларнинг барчасидан «биз сиз билан шу кўчаларда кўп учрашганмиз, мен сизни билман», деяётгандек кўринар эди менга.

Ҳол-ахвол сўрашгач, газетага ўраб олиб келган китобимни очиб, Ойбек акага узатдим. Ёзувчи китобни му-

хим бир топилдикни қўлга киритгандек қизиқиш билан олиб, варақлай бошлади. Ўзимда тушунишим қийин бўлган ноаниқ бир кайфият сезардим ўша дақиқаларда.

Ойбек домла китобни варақларкан, бир оз дудукла-ниб, оҳиста:

— Яхши, яхши! — Яхши бўб-бўпти, — дерди китоб варақлашда давом этиб ва саҳифаларда кўзга илинган қахрамонларнинг номларини тутилиб-тутилиб талаффуз қиларди:

— Йў-Йўлчи, Гу-Гулнор!

Бу исмларни тилга олганида Ойбек аканинг юзлари ёришар, кўзлари нурлангандек бўларди. Шу тарика у «Навоий» романининг қахрамонларини ҳам атаб ўтди.

Ўша пайтдаги ҳолатимни ўзим ҳали ҳам яхши тасав-вур қиламан. Ахир мен санъатига, одамийлигига таҳсин айтишга тайёр бўлган улуғ зот ҳузурда ўтирардим. Гўё тақдирим шу инсоннинг бир неча сўз билан айтиладиган ҳукмига боғлиқдек туюларди.

Бу даврга келиб, бадий ижод ва адабиётшунослик бобида муҳим бурилиш рўй берганди. Қуруқ социология-дан қайтиш, асарни ғоя ва шакл бирлиги нуқтаи назари-дан таҳлил қилиш, яъни адабий асарни санъат қонуният-лари асосида яратиш талаблари юзага чиқди. Китобда мен Ойбек ака асарларини айни ўша йўсинда таҳлил қилишга уриниб, В. Зоҳидов, Х. Ёқубовнинг баъзи бир қуруқ социологик фикрларига муносабат билдириш ор-қали «Олтин водийдан шабадалар» романи хусусида ўз мулоҳазаларимни ёзган эдим. Ёзувчи китобнинг ўша бет-ларини очиб ўқиб кўради-ю, уни олдимга отиб уради» деган ўйда ўзимни қаерга қўйишни билмасдим, юрагим оғир жазо кутаётган одам юраги сингари қинидан чиқиб кетгудек бўларди. Ойбек ака эса хуш кайфиятини буз-масдан, китобни варақлар, унинг бетларида кўзга таш-ланган қахрамонлар номини тилга олиб, «яхши, яхши» сўзларини ўзгача бир мамнуният билан такрорларди. Адиб қиёфасида қандайдир тутқич бермас ўзгариш пайдо бўлар, кўзлари эса ҳар гал қайтадан нурланаётгандек туюлар эди. Мен эса, аксинча, ўзимни исканжага ту-шиб, тобора қаттиқ сиқилаётган одамдек ҳис қилардим. Ниҳоят, Ойбек ака охирги бетларни варақларкан, шодон кайфиятини бир лахза ҳам йўқотмасдан:

— Ўк-Ўктам, Ко-Комила, — деди ва китобни ёпиб, унинг номланишини, муқовасини яна бир карра кўздан кечира бошлади. Адибнинг кўзларида ҳамон нур балқир,

юзларидан табассум аримасди. Мен эса энди ривоятлардаги «қил кўприк»дан ўтиб олган қахрамондек ҳис қилардим ўзимни. Бир маҳал ўзим сезмаган ҳолда букилиб, стулга ёпишиб қолган қаддимни тикладим ва Ойбек акага сездирмасликка ҳаракат қилиб, кўкрагимни тўлдириб-тўлдириб нафас олдим. Ёзувчи ҳам менинг ҳолатимдан беҳабар эмас эди, чамамда, гўё кўнглимни кўтариб қўймоқчи бўлгандек, китобни охиста стол четига қўйди ва панжасини китоб устига босиб турди-да, алоҳида таъкид билан:

— Яхши! — деди. Келтирилган чой ва тайёрланган неъматларга таклиф қилди.

Шу пайт қалбимда Ойбек ижоди мени адабиётшуносликнинг яна юксакроқ ва кенгроқ босқичга олиб чиқди, деган туйғу пайдо бўлди.

Ойбек акани чарчатиб қўймаслик учун тезда турадиган бўлдим. Рухсат олингач, у мен билан кўчагача бирга чиқиб, қўл бериб хайрлашди ва авваллари кўриб юрганимдагидек, ўнг қўлини кўксига қўйиб кузатиб қолди.

Кўчада кетаётиб, бу учрашувни яна бир бор хаёлимдан ўтказдим. «Наҳотки, китобда ўз номига айтилган танкидий фикрларга Ойбек аканинг кўзи тушмаган?» Фикрим айланиб келиб, шу нуктага қадалаверарди. Кейин ўзимча хулоса қилдим: бу — улуғворлик! Фақат шахсий кучи, истеъдодига ишонган санъаткорларгина ўзини шундай тутишлари мумкин!

Ўрни келганда яна бир нарсани қўшиб ўтишни лозим кўрардим. Гап шундаки, аксинча, ёзувчининг «Олтин водийдан шабадалар» романини анча кескин танқид қилганим учун бошқалар, хусусан, адабиётчи бўлмаган катта олимлар томонидан таъналар эшитдим. Бу таъналар асл моҳияти билан асоссиз бўлгани учун ҳам улардан ранжимадим.

Афсуски, кейинги пайтларда бу ақида талаблари заифлашиб қолди. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам давр тақозосига бўйсунган ҳолда «Олтин водийдан шабадалар» даражасидаги, баъзан ундан ҳам заифроқ асарларни ижобий баҳолаган вақтлар бўлган. Аммо шундан мамнун эдимки, бошқалар тушуна олмаган бу ҳақиқатни Ойбек ака яхши тушунарди. Шу боисдан бўлса керак, юқорида тилга олинган китоб 1965 йилда тўлдирилган ҳолда ўзбек тилида «Ойбек маҳорати» номи билан адибнинг 60 йиллик юбилейига атаб эълон қилинганда, мен Ойбек акани биринчи гал китоб олиб борганимдагидан ҳам кўра мам-

нунроқ кўрганман. «Ойбек маҳорати» китобим ўша даврда адабий жамоатчилик томонидан яхши кутиб олинди. Ҳатто адибнинг юбилейига келган меҳмонларга совға сифатида тарқатилди.

Илм, ижод шундай машғулотики, истеъдод қай даражада юксак бўлмасин, бирор бурчакка бекиниб олиб, яккаланган ҳолда кўзга кўринарли бирор ишни амалга ошириши амримаҳол. Бу ишда кимлардир раҳнамо, кимлардир ҳамфикр ва ҳамнафас ёки ҳамкор. Шу жиҳатдан мен ўзимни бениҳоя бахтли ҳисоблайман. Ўз дўст ва тенгдошларимдан ташқари, узоқ йиллар давомида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор сингари улуғ сиймолар билан ҳамкор бўлдим ва улар билан ҳамнафасликда ишладим. Доим шундай бир ишончга таяниб яшадимки, илмда ижодий жараёнга баҳо беришда, ҳатто шахсий ҳаётда бирор қийинчиликка дуч келиб қоладиган бўлсам, тўғри маслаҳатга муҳтожлик сезсам, ёнимда ёрдам берадиган дўстларим ва устозларим бор эди. Энди дадил айта оламанки, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорлар менга суянч бўлмаганларида, умримнинг кўпроқ қисми маъносиз ва мазмунсиз ўтиб кетган бўларди.

Юқорида Ойбек ака хузурида биринчи марта бўлганимни батафсилроқ баён қилдим. Шундан кейин мен унинг хонадонида кўп бора бўлганман, илм, адабиёт, ҳаёт ҳақида анчагина суҳбатлар қурганман. Мулоқотларимиздан шу нарса маълум бўлар эдики, Ойбек домла — адабиёт фидойиси, ҳақиқат посбони. Баъзан гап истеъдодлар хусусида кетар, баъзан ўтган йирик санъаткорларнинг адабий мероси ҳақида бўлар эди.

Ойбек ака Алишер Навоий ҳақида айниқса, чуқур эҳтиром билан фикр юритарди. Бундан у улуғ шоир ижодининг шайдоси эканлигини англаб олиш қийин эмасди. Шу сабабли бўлса керак, у Навоий сиймосига бағишлаб шеърлар битган, ажойиб поэма ва ниҳоят, беназир роман ёзган. Адиб Бобур ва Машрабларни ҳам кўп тилга оларди. Унинг Машраб ҳақидаги ажойиб шеъри китобхонларга маълум. У Бобур мирзо ҳақида йирик асар яратишни орзу қилар ва бунга тегишли баъзи бир манбаларни йиққани ҳақида мароқ билан гапирарди. Умуман, Ойбек мумтоз адабиётимизнинг қадрига етадиган, зарур пайтларда унга суяниб иш тутадиган санъаткор эди.

Ойбек ака Абдулла Қодирий номини ниҳоятда катта ҳурмат билан тилга оларкан, одатда, унинг асарлари

номини кўп ҳам атайвермас, гапни кўпроқ асосий қахрамонлари Отабек, Кумуш, Раъно ва Анварлар атрофида юриштиши яхши кўрарди. Абдулла Қодирийни ўзининг устози деб биларди. У Абдулла Қаххор маҳорати, хусусан, унинг бадиий маҳоратини ҳайратлар билан тилга олар ва тасаннолар айтарди. Адибнинг Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров ҳақида узокни кўриб билдирган фикрлари ханузгача эсимда.

— Катта ёзувчи бўлади, катта! — дер эди улардан қайси бири ҳақида гап кетса. Бу гаплар қай даражада ҳаққоний бўлганлигини энди ҳаётнинг ўзи кўрсатиб турибди: Одил Ёқубов, Пиримқул Қодировлар бугун адабиётимизнинг элга машхур пешқадам вакиллари.

Сухбатларимизнинг чеки-чегараси бўлмас, мавзу ҳам ўзгариб турар, баъзан кутилмаганда оддий маиший масалаларга ўтиб кетилар эди. Гап шу мавзуларга кўчганда Ойбек акада қандайдир соддалик, бошқача қилиб айтганда, ўзини шу соҳанинг одами эмасдек ҳисоблаш қайфияти сезилиб турарди. Эсимда, 1962 йилнинг ёз ойларида уйига бориб қолганимда ўзимнинг ҳаётимда рўй берган янгиликлардан бири сифатида «менга ер беришди (участка маъносида), уй қуришим керак», дедим. Зотан, бу участканинг олинишида ҳам Ойбек аканинг бевоёсита иштироки бор эди.

— Ҳа, энди кум керак, шағал керак, — деди у айтган янгилигимга муносабат билдириб.

Ҳалигача адибнинг бу гапларини эслаб юраман. Аслида, ўша пайтларда кум, шағал топишдан осони йўқ эди. У киши эса шундай гапирардики, гўё қурилиш қилишда ҳал қилувчи масала — кум билан шағал. Ҳа, бундай гапни фақат Ойбек ака тоифасидаги соддадил одамдан кутиш мумкин.

Улуғларнинг ўй ва ҳаёллари доим муҳимроқ масалалар билан банд юради. Ойбек ака «Улуғ йўл» романи устида қаттиқ ишлаётган вақтлар эди. Унинг устига Бобур ҳақида роман яратиш, Абдулла Қодирийга бағишланган бирор йирик асар битиш лозим, деб ҳам ўйлаб юрарди. Ким вилади, бундай пайтларда адиб ҳаёли ёзилаётган ёки ёзилиши керак бўлган асарларидаги қай бир образ билан ёки қайси бир воқеани қаерга жойлаш билан банд эди. Умуман, Ойбекка ўхшаган санъаткорлар қалби ижод бўрони билан тўлиб-тошган бўлади. Бошқача айтганда, у доим ижоднинг Арши аълосида бўлиб,

бошқа гап-сўзлар, хаётнинг икир-чикирлари, кундалик ташвишлар унинг учун ўткинчи эди. Бу ҳам улуғворликнинг бир белгисидир.

Ойбек ака фақат маънавият оламидагина эмас, балки умум хаётда ҳам беқиёс саховатли одам эди. У на маслаҳатда, на қўллаб-қувватлашда ҳеч кимдан ҳеч нарсани аямасди. Бу жиҳатдан ҳам адиб фазилатларини кўрсатадиган далиллар кўп, улардан баъзилари оғиздан-оғизга ўтиб юради.

Бир куни маҳалланинг бош кўчасида шаҳар томонидан келаётган шоир дўстим Қудрат Хикматга кўзим тушди. Унинг юзлари ёруғ, кўзларидан ўт чакнардди. Беҳад хурсанд эди у. Кўришиб-сўрашиб улгурмасимизданок ичига сизмай келаётган воқеани гапира кетди:

— Қарзимдан қутулиб келяпман. Ойбек акадан пул олган эдим иморат учун. Олмайман, деб хўп қийнадилар. Ишлатавер, дедилар. Охири қаттиқ гапирдим — қиёматда қарздор бўлиб юраманми, дедим. Столига қўйдим-да, тезда ўрнимдан турдим. — Улуғ одам, улуг-да! — дерди у хайратланиб.

Тилдан-тилга ўтиб юрган бошқа бир ҳикоят ҳам Ойбек акага яхши таърифдир:

Ёзувчи бир куни бир сабаб билан бозорга тушганмиш.

— Мулла ака, мана шу гиламни олиб кетинг, — дебди бир кўлида бола, иккинчи кўлида ўралган гиламни ушлаб турган бир аёл. — Болаларим оч, рўзгоримизда емиш қолмади, шунга бозорга олиб чиқишга мажбур бўлдим, — дебди яна жувон термулиб.

Ойбек ака бир гиламга, бир устлари хийла юпун аёлга назар ташлабди. Гиламнинг баҳосини сўраган экан, аёл гиламга харидор чикди, деб хурсанд бўлиб кетибди.

Ойбек ака аёл айтган пулни санаб берибди-да:

— Мана, рўзгорингизга ишлатинг, гиламни уйингизга обориб тўшанг, — дебди-да, тез жўнаворибди.

— Гиламни олиб кетинг, мулла ака, гиламни! — деганича қолаверибди аёл.

Ойбек ака ҳақида бу хилдаги ривоятлар анчагина.

Адиб билан қурган суҳбатларимизда ибратли гаплар кўп бўлар эди. Буларнинг ҳаммасини эслаш осон эмас. Бироқ мен иккита воқеа ҳақида батафсилроқ тўхталишни истардим.

1962 йилнинг баҳор пайтлари эди, адиб хузурига бордим, шунчаки, ҳеч сабабсиз. Одатдагидек, яна адабиёт, ҳаёт, янги асарлар ҳақида суҳбатлашдик. Ҳатто ўша куни Ойбек ака бу галги баҳор серёмғир келгани, агар ҳафталаб шундай давом этадиган бўлса, гулга кирган мевали дарахтлардаги гул мағзи чириб кетиши мумкинлиги ҳақида гапирди. Шу муносабат билан ховлидаги тўла гуллаб турган олхўриларга ишора қилиб, ўз фикрларини менга астойдил тушунтирарди.

Нима бўлди-ю, бир оздан кейин Ойбек аканинг кайфияти андак бузилди.

— Ариза ёзмоқчиман, ариза! — деб колди у. Бундай ҳолатни мен Ойбек акада ҳеч ҳам кўрмаган эдим. Унинг гап-сўзлари жиддий, хиёл титроқда, юз-кўзлари бир оз асабийлашгандек, усиз ҳам катта кўринадиган кўзлари яна ҳам кенгайгандек эди.

Гап Лидия Григорьевна Батнинг «Ҳаёт бўстони» номи асари, унда Ойбек акага тегишли манбалардан фойдаланилгани ҳақида эди. Уйга кириб-чикиб юрган Зарифа опа ҳам гапга қўшилди. Бу масала мени ташвишга солиб қўйди. Бошда нима дейишимни, бу масалага қандай муносабатда бўлишимни ҳам била олмадим. Дарҳақиқат, ўша кезлари Л. Г. Батнинг «Ҳаёт бўстони» қиссаси нашрдан чиққан ва унга мен тақриз ҳам эълон қилган эдим. Қисса тўла равишда мустақил ёзилган асар сифатида туюлган эди менга. Бироқ, Ойбек ака тақриз хусусида бирор нарса демади. Мен нималардир деб, уни юпатишга ҳаракат қилдим. Аммо адиб тинчланавермасди. Икки ижодкор орасида низо пайдо бўлишини асло хоҳламас эдим.

Шу орада баъзи дўстларим билан маслаҳатлашдим. Айрим маълумотларни аниқладим. Л. Г. Бать — ёзувчи ва танкидчи. Иккинчи жаҳон уруши йилларида Тошкентда яшаган ва Ойбек билан яқин ижодий муносабатда бўлган. Табиий, у Ойбекдан Навоий ҳақида кўпгина ҳикоялар эшитган ва улар таъсирида Навоийнинг болалик йиллари ҳақида қисса ёзган. У Ойбек ижоди ҳақида тадқиқот ишлари ҳам олиб борган, унинг ҳаёти, ижоди ҳақида мақолалар эълон қилган. Хусусан, Москвада, «Огонёк» журналида «Қутлуғ қон» ҳақида эълон қилган биринчи тақризи ўта муҳим эди.

Бир неча кундан кейин яна Ойбек ака хузурига бордим. Бу гал энди мен дадилроқ бўлдим. Шу дадиллик билан айтган сўзларим ҳали ҳам эсимда:

— Ойбек ака, сиз ўз ижодингиз, билимингиз билан бамисоли дарёсиз, дарё бўлганда ҳам азим дарёсиз. Дарёдан кимлар сув ичмайди, кимлар фойдаланмайди! Лидия Григорьевна шу дарёдан бир оз сув ичган бўлса, ичибди-да! Бунга ортиқча ташвиш қилиш тўғри бўлармикин? — дедим.

Адибнинг хатти-ҳаракатлари илгариги ҳолатига қайтгандек бўлди, қарашларида, муомаласида, гапириш оҳангида сокинлик кўзга ташлана бошлади. «Хайрият!» дедим ичимда. Чунки бу масаланинг менга тўла алоқаси бор эди. Биз Лидия Григорьевна билан биргаликда Ойбек ижоди ҳақида китоб ёзиб, нашр қилиш арафасида тургандик.

Вақт ўтаверди. Ойбек аканинг ариза бергани ва бу хусусда Академия раёсатида бирор гап бўлгани ҳақида ҳеч нарса эшитмадим. «Хайрият, Ойбек ака бу ҳақда бирор жойга шикоят қилмабди», деган хулосага келдим.

Бу масалада ҳам унинг шахсиятидаги улуғворлик голиб чикди.

Бир неча йилдан кейин Лидия Григорьевна Бать билан биз бирга Ойбек домланикига меҳмон бўлиб бордик. Адиб Зарифа опа билан биргаликда бизни яхши кутиб олишди. Москвада иккаламиз номимиздан эълон қилинган «Ойбек» номли китобимизни тақдим этдик. Ўтмишдаги қийинчиликлар, Иккинчи жаҳон уруши йиллари ўша пайтлардаги ижодий ҳамкорликлар, ниҳоят, Ойбек яратган янги асарлар ҳақида узоқ дўстона суҳбат бўлди.

60-йилларнинг ўрталарида рўй берган ва эсдан чикмайдиган яна бир воқеани қайд қилишни истар эдим. Одатдагидек, ҳол-аҳвол сўраб келиш учун Ойбек ака ҳузурига бордим. Бу гал ҳам у бир оз ташвишлангандек кўринди менга. Бирпасдан кейин у қўлёзма солинган жуздонни олдимга қўйди.

— Мана, мен буни нима қиламан, кўринг, нима де-йишим керак? — деди ҳар доимгидек дудуқланиб.

Мен масалага тез тушундим. Оқ жуздон менга та-ниш. Бу «Навой» романи ҳақида Ботир Файзиёв ёзган номзодлик диссертацияси эди.

Масала равшан бўлиши учун унинг тарихига бир назар ташлаш зарур кўринади. Ойбек ака 50-йилларнинг бошларида қатор мажлисларда ва матбуот саҳифа-ларида танқид қилинаётган бир пайтда аспирантурада ўқиб юрган ёш йигит — Ботир Файзиёв Ойбек ижоди-

дан илмий иш бошламоқчи бўлади. Бу мавзуга тегишли анча-мунча манбаларни йиғади. Аммо вужудга келган вазият унга таъсир қилади-да, у ҳам Ойбек «хато»лари хусусида фикр айтмоқчи бўлади ва кунлардан бир куни «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Навоий» романини феодал ўтмишни идеаллаштиришда айбловчи каттагина мақола эълон қилади. Бу мақоланинг пайдо бўлишида унинг муаллифидан кўра бошқа мафкурачиларнинг хизмати катта бўлгани шубҳасиз.

Вақтлар ўтди, «Навоий» романи хусусида, умуман, Ойбек ҳақида билдирилган танқидий фикрлар асоссиз эканлиги очилиб қолди. Ботир Файзиев номидан айтилган фикрлар ҳам бирин-кетин матбуотда инкор қилина бошлади. Шу билан унинг диссертацияси ҳам аросатда қолди. Бу табиий эди, албатта. танқидчи ҳам ўз ишида ўткинчи вазият таъсирига берилганлигини англади. Шу сабабдан у мулоҳазаларидан қайтган ҳолда илмий ишни давом эттиришдан тўхтамади. Тадқиқотчи ўзича тугалланди, деб ҳисоблаган диссертацияни бирор илмий ташкилот ҳимояга қабул қилишга журъат қила олмас, ҳатто унинг ўзи ҳам ўзини бу ишга ҳуқуқли ҳисобламас эди. Шундай бир пайтда кимдир унга маслаҳат беради:

— Ойбек аканинг хузурига бор, бош эгиб, узр сўра, ахволингни батафсил тушунтир ва қўлёмани кўрсат.

Кейин эшитишимга қараганда, тадқиқотчи кўп марта адиб хузурига бормоқчи бўлиб шайланибди-ю, бироқ журъат қилолмабди. Охир-оқибат аросатда юриш жонига тегибди, минг андиша-ю ийманишлар билан ёзувчининг уйига қўлёмани кўтариб борибди.

Учрашувнинг қай тарзда рўй берганини аниқ билмайман. Ботир Файзиев билан юзлашув Ойбек акага ҳам осон бўлмаган, албатта. Бироқ зиёлилар орасида бу вазиятда ҳам адибнинг улуғворлигини кўрсатувчи ҳар хил гаплар юради. Эмишки, аввалига Ойбек ака Ботир Файзиевни бир неча бор қабул қилмаган (бу тўғри бўлмаса керак). Кейин қабул қилганда ҳам каттиқ қаҳр-ғазаб кўрсатанмиш. Бунга асло ишониб бўлмайди. Бошқа гапларга қараганда, адиб Ботир Файзиевни қабул қилиб, яхши гаплашганмиш, ҳатто ҳовлига чиқиб, дарахт бошида ёнма-ён тинч-тотув ўтирган иккита мусичани кўрсатганмиш:

— Қаранг, улар бир-бирига қай даражада яқин ва дўст!..

Менинг олдимга қўйилган жуздон ўша диссертация иши эди.

Ойбек аканинг гап-сўзлари, хатти-ҳаракатлари, тааж-жубланганнамо қарашлари бирор чигал масалани ҳал қилишга киришмоқчи бўлган одамнинг ҳолатини эслатарди.

Мен қўлёзгани варақлай бошладим. Шу аснода нима дейишни ўйлардим. Ниҳоят, варақлаб бўлгач:

— Булар ўтиб кетган гаплар, — дедим Ойбек акага синовчан назар ташлаб, устоз гапимнинг маъносига дарров тушунди-да:

— Йўқ, булар менинг учун ўтиб кетган эмас! — деди одатдаги талаффуз билан.

— Тўғри, сиз учун шундай, лекин, тарих учун ўтиб кетган гаплар, — дедим.

— Тарих учун, тарих учун, — деб бир неча бор такрорларкан, Ойбек аканинг нигоҳида қандайдир юмшоқлик пайдо бўлаётганини сезар эдим.

Билардимки, адибдаги улуғворлик аросатдаги одамнинг шу аҳволда қолиб кетишига йўл қўймайди. Унинг кечириб бўлмас гуноҳини кечиб юбориши учун Ойбек ака қандайдир доно маслаҳатларга ҳам мухтож эмасди. Бундай анча ноқулай вазиятдан чиқиб кетиш учун унга шунчаки номигагина «фалончи шундай маслаҳат берди», деган баҳона керак эди, холос. Шуни назарда тутган ҳолда мен фикрларимни жамлаб, дедим:

— Бу одам кимларнингдир буйруғи билан бир марта қилган ишига минг марта пушаймон. Сизнинг олдингизда ҳам чеки йўқ хижолатда. Иши шу ҳолда қолиб кетса, унинг аҳволи яна ҳам оғир бўлади. Сизнинг муносабатингизсиз бу иш ҳеч ҳам ўнганмайди. Икки энлик қоғозга фикрингизни ёзиб берсангиз, яхши бўлармиди?

Ойбек аканинг юзидаги ажинлар бир оз-силлиқлашгандек бўлиб, қарашларида қандайдир хайрихоҳлик ифодалари кўринди. Мен жуздонни адибнинг олдига суриб қўйдим. Гап бошқа мавзуга ўтиб кетган бўлса ҳам, сезилиб турардики, худди мен сингари Ойбек ака ҳам шу одам қисмати ҳақида, ўтиб кетган тарих ҳақида ўйлар эди.

Бир ҳафталардан кейин Ботир Файзиев олдимга келди. У хурсанд эди. Унинг биров билан шу даражада яйраб-ёзилиб гаплашганини ҳеч кўрмаганман. Аввало, у ўз ишига Ойбек ака ёзиб берган ярим бетлик ижобий тақризни илова қилди. Хурсандликдан унинг қўллари қалтирар, кўзлари жавдирар эди. Шодлигини фақат юз-

кўзи билан эмас, балки бутун борлиғи билан билдирмоқчидек бўларди.

— Ўзингиз оппонент бўлар экансиз, Ойбек ака шу таклифни айтди, — деди мамнуният билан. Мен аслида оппонентлик қилишни табиатан ёқтирмасам ҳам, бу гал эътирозсиз рози бўлдим.

Ботир Файзиев диссертациясининг ҳимояси ҳам бўлиб ўтди. Ойбек ака томонидан берилган тақриз кимнингдир таклифи билан шу ҳимоя пайтида илмий кенгаш мажлисида ўқиб берилди. Эсимда, зал тақризни ҳаяжон билан кутиб олди, ҳатто кимлардир кўз ёши ҳам қилди. Бу — Ойбекнинг улуғворлиги олдида таъзим кўз ёшлари эди. Кейинчалик диссертация матни китоб шаклида эълон қилинди.

Ойбек ака доим бошқаларга хайрихоҳ бўлиб туришни одат қилган инсонлардан эди. Озгина бўлса ҳам ўзгалар изтиробини ўзиникидек хис қиларди.

Минг тўққиз юз олтмиш бешинчи йилда юқорида тилга олинган «Ойбек маҳорати» номли китобни нашрга топширгандим. Аввалига нашриётчилар бу китобга у даражада хайрихоҳлик кўрсатавермадилар. Кейинчалик адиб юбилейига атаб чиқаришга мажбур бўлдилар. Бироқ улар одам шаънига тўғри келмайдиган бир «амал»ни «ихтиро» қилдилар. Матнга киритилган иқтибосларни сўзма-сўз, жумлама-жумла ажратиб, қўлёзманинг айби ҳисобладилар. Бундан хабар топган Ойбек аканинг анча ғазабланганини эшитдим. Китоб чиқиб кетгандан кейин:

— Оббо-о нокаслар-ей! Менга қилинган жабр-зулмлар етмас эканми, Сизни ҳам тинчсизлантиришибди-да, — дея у ўзининг норозилигини билдирди.

Улуғларнинг фазилату хислатларини биргина хотирада жамғариб олиш анча мушкул.

Ойбек ака билан бўлган мулоқотларда, унинг ижодини ўрганиш жараёнида англадимки, у табиатга маҳкум шахс эди. Унинг табиат ҳодисаларига бағишланган ажойиб шеърлари бор. Насрий асарларида ҳам у табиат гўзалликларини — она-Ер, ҳаётбахш куёш, тўлин ой, юксак тоғлар, тошқин дарёлар, майсазору сон-саноксиз гулларни мадҳ этади. Шу ўринда бир ривоятни эслаш ўринлидир.

Ойбек болалик чоғларидаёқ тунги Ойга кўп тикилар экан. Қараб тўймаскан. Кунларнинг бирида, икки-уч яшар пайтида қандайдир сабаб туфайли ойиси билан томга чиқибди. Осмон тоза, ой тўлин экан ўша пайт. Ердан анча узоқ бўлган Ой томга чикқан болага яқин

кўринган бўлса керакки, у жажжи қўлларини Ой томон чўзиб:

— Олиб беринг, олиб беринг! — деб жиғибийрон бўлган экан. Адиб тахаллусида Ойнинг иштироки унинг болалигидаги шу таассурот билан боғлиқлиги шубҳасиз. Шундай улуғ инсонлар билан ҳамнафас, замондош, маслакдош бўлиб яшаб, тушуниб етдимки, бахт — туғилиб, ўсиб-улғайиб, умрни охирига етказиб яшашдангина иборат эмас. Бахт — кўпроқ кимлар билан замондош бўлиб, кимлар билан ҳамкорлик қилишда, кимлар билан ҳамнафас бўлиб, ҳаётда бир сафда кадам ташлашда экан...

Ойбек ижоди ҳақида ўнлаб мақолалар ва бешта китоб эълон қилганман. Улардан бири юқорида айтганимдек, Лидия Батъ билан ҳамкорликда ёзилган бўлиб, Москвада икки марта нашр қилинган. Бироқ, энди ўйлаб кўрсам, бу улуғ зот хусусида барча фикрларимни айтиб улгурмагандай кўринаяпман.

Йирик ёзувчилар ичида Абдулла Қодирий, Чўлпон ва Фитратлардан кейин мустабид мафқуранинг зарбасига учраган ижодкорлардан бири Ойбекдир.

Қарийб йигирма йил давом этган ўша тазйиқ ва зулмлардан кейин Ойбек деярли тилсиз қолди. Гапирганида унинг сўзларини ҳамма ҳам тушунавермасди. Фақат адибнинг рафиқаси Зарифа опа худди эндигина тили чиқаётган боланинг барча сўзларини онаси тушунгани сингари Ойбек ака нутқини тўла англаб оларди. Шу боисдан ёзувчининг кўпгина асарларини унинг тилидан Зарифа опа қоғозга туширган.

Ойбек бизга мумтоз асарлар қолдирди. Унинг мероси юз йил, минг йиллардан кейин ҳам ўқилишига шубҳа йўқ. Бироқ баъзи асарларида етмиш йилдан зиёд мустабидлик қилган мафқуранинг машъум тамғалари кўзга ташланиб туради. Гап шундаки, улуғ адиб бу дунёқараш, назария талабларини ҳисобга олишга мажбур эди. Шу боисдан «Навоий» романида Навоий ва Хусайн Бойқаро ораларидаги зиддият бир оз қабартрилган.

Китобхон дўстим, тасаввур қилинг бугун. Биз шох билан шоир ораларидаги зиддият бир оз бўрттирилган деяпмиз-у, лекин шунга қарамасдан, 1953 йилда Ойбек бўйнига «Навоий» романида ўтмишни идеаллаштирди, деган маънодаги сиёсий айблар қўйилди. «Олтин водийдан шабадалар» романида маълум даражада андозавозликка ён босилган. Бироқ энди ҳаётимиз янги бир изга тушган пайтда Ойбек ижодидаги

бу буюртма нуксон унинг юксак бадиияти олдида денгиздан томчи, холос.

Минг афсуски, Фафур Фулом сингари Ойбек ҳам хаётдан бевақт кўз юмди. Уларга Мустакиллик байроғини кўриш насиб қилмади.

ҚЎЛИДА СИРЛИ ТОРИ БИЛАН

1959 йилнинг қиш ойлари эди. Москва шаҳри. Дунёга донғи кетган Катта академик театр. Бу ерга ташриф буюрадиган диди баланд томошабинларга сахнада рақс ижро этиб, ёхуд ашула айтиб, манзур қилиш осон иш эмас. Бугун бу санъат кошонасига йиғилганлар орасида олий даражадаги ҳукумат аъзолари, хорижий давлатлар ваколатхоналаридан келган меҳмонлар ҳам бор. Театр зали тўла. Бу ерга киролмай доғда қолганлар қанча.

Ўзбек санъаткорлари бирин-кетин сахнага чиқиб, ўз маҳоратларини намойиш қилишяпти. Улар орасида таниқли балет усталари Галия Измаилова, Бернора Қориевалар ҳамда машҳур ашулачилар Ҳалима Носирова, Саодат Қобуловалар бор. Бу санъаткорлардан ҳар бирининг ижроси гулдурос олқишлар билан кутиб олинапти.

Бир маҳал шогирдларига бош бўлиб, сахнага Комилжон Отаниёзов чиқиб келди. Қадамлари шахдам, ўзига ва ўз санъатига ишончи сезилиб турарди унинг қиёфасида. Унинг сахнада кўриниши билан, одатда, ўзбек театрларида бўладиганидек олқиш ҳам у даражада баланд бўлмади. «Қўлида битта тори, икки-уч нафар шериги билан нима каромат кўрсата оларди», деган беписандлик сезиларди, чамамда, ҳофизни танимаган томошабинлар муносабатида. Комилжон Отаниёзов ўзига хос виқор билан сахна чеккасига келди-да, торини охистагина бирикки тингиллатиб кўргач, ашулани бошлаб юборди. Соқинлик билан бошланган ижро тобора авжига чиқа борди. Қўшиқнинг энг юқори нуктасида Комилжон Отаниёзов овозини шу даражада қўйиб бердики, катта зал ларзага келиб, унинг деворлари қенгайиб бораётгандек туйғу ҳосил қилди. Томоша аҳли шу даражада хайратга тушган эдики, ўзаро шивирлашиб, фикр олишишлар у ёқда турсин, хатто нафас олишларни ҳам сезиш мумкин эди. Ашула тугагач, бутун зал қўзғолгандек бўлди, ўтирган-

лар ўринларидан туриб, гулдурос олқишлар билан хонандага ўз хайратларини билдиришди.

Комилжон Отаниёзов ижросидан кейин танаффус эълон қилинди. Театрнинг олд қисмида саф-саф бўлиб юрган томошабинлар орасида шундай лукмалар кулоғимга чалинди: «Шалаяпин овози бор экан, қаранг, ижроси ҳам, ўзини тутишлари ҳам Шалаяпиннамо. Балли! Офарин!»

Бу таърифлар маъносини мен яхши тушунар эдим. У пайтларда ҳукмрон мафкура Шалаяпин меросини иккинчи-учинчи ўринга суриб қўйган бўлса ҳам, рус халқи орасида унинг шуҳрати баланд эди. Эшитганларимдан, танишган манбаларимдан билардимки, ўткир мусикабоп ва баланд овоз эгаси бўлган Шалаяпин маълум даражада машхурликка эришгач, партиявий мафкура талабларига жавоб бермайдиган санъаткор сифатида Россияни тарк этишга мажбур қилинади. Қарийб 50 йил давомида у Америка ва Европа театр сахналаридан туриб ўзининг баланд ва ёқимли овози билан ўткир дидли томошабинларни хайратларга солишда давом этади. Бу санъаткор фаолияти ҳақида дунё матбуотида жилд-жилд асарлар ёзилган.

Бугун иккита ашуласи билан Иттифоқ Катта театрига йиғилганларни мафтун этган Комилжон Отаниёзовни Шалаяпинга ўхшатишлари менда фахр туйғусини уйғотди.

Бу санъаткорни мен кўпдан бери билардим. 1957 йилнинг, ўша вақтларда кенг нишонланадиган Май байрами кунлари эди, чамамда. Йўлим Шовот туманидаги «Москва» жамоа хўжалигига тушиб қолди. Бу ерда байрам тантаналарининг маркази бўлган катта майдонда Комилжон Отаниёзов ўз ансамбли билан концерт бераётган экан. Уни биринчи кўришим эди. Ўшанда менда шундай таассурот туғилдики, ёш хонанда кўлидаги безакдор тор гўё ўйнарди, унинг хониши эса тор овозидан ҳам сирлироқ янграрди.

Ашула кенг атрофга таралар ва далада акс-садо бериб, гўё уни биргина Комилжон эмас, балки кўплаб Комилжонлар айтаётгандек туюларди. Ўшандаёқ Хоразм элида оддий бир ашулачи эмас, балки бутун республикани мафтун қилишга қодир улуғ санъаткор майдонга келганини ҳис қилгандим. Бу туйғуларим мени алдамади. Эллигинчи йилларнинг охири, олтмишинчи-етмишинчи йиллар давомида Комилжон Отаниёзов тор ўйнатиб, ўзининг ўткир овози, майин ва жозибадор

куйлари билан республиканинг барча театр ва концерт залларида машхур санъаткор даражасига кўтарилди. Одамлар «Комилжон Отаниёзов концертида бўлдим, унинг билан фалон жойда учрашдим, шеърият ва мусиқа хақида суҳбатлашдим», дея фахрланиб гапиришадиган бўлишди.

Дархақиқат, у шеърият сирларини ҳам яхши биларди. Борди-ю, ҳамкасблари ва шогирдларининг бирортаси Навоий ёки Огаҳий ғазали вазнини бузиб талаффуз қиладиган ёки сўзларни нотўғри ишлатадиган бўлса, ундан каттиқ танбех эшитарди. Шу маънода ўзбек ҳофизлари бир неча ўн йиллар давомида уни ўзларига устоз билдилар. Ҳатто бирор кимса қўшиқчилик майдонига чиқишга жазм этадиган бўлса, шу улуг устоз ҳузурига алоҳида бориб ёки уни ўз хонадонига таклиф қилиб, сарполар билан сийлар ва ундан фотиҳа оларди.

Машхур ҳофиз Бобомурод Ҳамдамов Комилжон Отаниёзовни «Санъат боғининг миришкор боғбони» ҳисоблаб, у хақида ёзади: «Комилжон аканинг қўшиқ устидаги сермашаққат меҳнати кўз олдимдан кетмайди. Санъатга нописандлик билан қараб, енгил-елпи ашулалар тўқиб, давраларда олқишлар олган санъаткорга ачинаман. Устоз бундайларга муросасиз эди. Санъатнинг моҳиятини англаб етмай, қўлига тор олганларни кўриб қолса, қўшиқ техникаси, ритмикаси, қўшиқ сўзи, мазмуни, оҳанги бор, чинакам ижод, санъат шулардан таркиб топади», — дерди у астойдил куйиниб.

Бундан кўриниб турибдики, Комилжон Отаниёзов учун, шунингдек, унинг шогирди Бобомурод Ҳамдамов учун ҳам қўшиқ санъатнинг «паст нави» эмас. Унчамунча одам бу санъатнинг сирини англайвермайди. Қўшиқ санъатнинг чинакам меҳнатни талаб қиладиган, бундан ташқари, юқори дидли истеъдодларгагина насиб қиладиган масъулиятли туридир.

Бу жиҳатдан Комилжон Отаниёзовнинг шогирдларидан яна бири — Отажон Худойшукуровга берган маслаҳати қимматлидир:

«Ҳар қандай ашулани ўзининг кучинг этадиган пардада айтгин. Қўшиқ матнининг муаллифи билан бамаслаҳат иш тут. Агар мумтоз қўшиқларни куйламоқчи бўлсанг, унинг устида синчковлик билан ишла, шоирнинг шеър замиридаги мақсадини, шеър мазмунини тўла тушуниб ол. Ана шундан кейингина қўшиқ ва куйни қиёмига етказасан. Чунки, қўшиқ — сўз ва соз, маъно ва

оҳанг уйғунлигидан таркиб топади. Шундагина сен куйлаган кўшиқлар тингловчи қалбига етиб боради».

«Санъатдан чексиз завқланиш, уни қадрлаш, шу рух билан яшаш Комилжон аканинг ҳаёт тарзига сингиб кетган эди», — дейди мусиқа ва кўшиқ назариясини, хусусан, шашмақом куйларининг назарий асосларини пухта эгаллаган бастакор созанда Матниёз Юсупов.

Юқоридаги қайдлардан маълумки, санъатнинг энгил тури йўқ. Осонгина ижро қилиб, шухрат қозониш мумкин бўлиб кўринган ашула ҳам унинг сир-асрорини англаб ва билиб олишни, муттасил меҳнатни талаб қилади. Комилжон Отаниёзов кўшиқ санъатининг бу талабини яхши билар эди.

Ҳофизни халқ жон-дилидан севиши, ҳурмат қилишининг яна бир сабаби унинг одамшавандалигида эди. Санъаткорлар борки, улар ўз нафсларини тия олмайдилар, барчага баробар хизмат қилишни ўзларига эп кўрмайдилар. Улар учун хизмат қилишга арзийдиганлар бор, арзимайдиганлар бор. Комилжон Отаниёзов бу масалада ҳам истисно инсон-санъаткор эди. Унинг учун ҳамма тенг, ҳамма хизматга лойиқ. Санъаткорнинг бундай олийжаноблиги билан боғлиқ кўпгина ривоятлар халқ орасида дostonдир. Юз тутиб келган бева-бечораларнинг тўйларида беминнат хизмати билан қувонч устига қувонч, файзу тароват бағишлаган ҳоллари кўп бўлган. Бу жихатдан бир воқеа ғоят ибратлидир.

Бир куни Комилжон Отаниёзов машинада кетаётган пайтида кўлмак сув сачраб, бир йигитнинг костюми булғанади. Бундан ҳижолат бўлган ҳофиз машинадан тушиб, йигитдан узр сўрайди. Чўнтагидан бир костюмга етадиган пул чиқариб, унга узатади. Лекин йигит пулни олмайди. Ҳофиз бошқа чора таклиф қилиб:

— Биз айбдормиз! Балки бир куни тўй қиларсан, ўшанда мени излаб топ. Мен хизматга тайёрман, — дейди.

Йиллар ўтади. Йигит уйланадиган бўлади. Тўй арафасида таваккал қилиб, Комилжон Отаниёзов ҳузурига боради. У ваъдасига вафо қилиб, ўша йигитнинг тўйида хизмат қилиб, ҳатто моддий жихатдан бир оз ёрдам ҳам кўрсатади.

Кунларнинг бирида Комилжон Отаниёзовнинг ҳовли эшиги олдида бир кампир пайдо бўлади. Ўша пайтда ҳофиз қайсидир вилоятда сафарда эканми, кампир эшик олдида ўтираверибди. Кун бўйи кутган, ҳофиздан дарак

бўлмаган. Иккинчи куни ҳам худди шу ҳолда кутаверган. Ва, ниҳоят, учинчи куни Комилжон Отаниёзов пайдо бўлади. Табиий, кампир не-не ҳаяжону тўлқинланиш билан унга пешвоз чиқади. Лаблари титрайди. Ҳатто кўзига ёш ҳам олади. Сирли бир ҳаракат билан Комилжон Отаниёзовнинг торини оҳиста қўлидан олади-да, алоҳида эъзоз билан тавоф қилиб, қайтариб беради:

— Болам, сени яхши ният билан кутаётган эдим. Отаси урушда ўлиб кетган ёлғиз неварам бор. Бўйи етди. Уйлантирмоқчи эдим. Ёшлигидан «сенинг тўйингга Комилжон Отаниёзовни чақираман», деб ният қилган эдим. Умримнинг кўп қисмини шу ният билан ўтказаяпман. Йўқ демасиз, деган умиддаман, — дейди кампир.

Комилжон Отаниёзов ўзига хос мардлик ва тавозе билан:

— Тўйларинг ўнгидан келсин, бирга бўламиз, Худо хоҳласа, бошлайверинг! — дейди.

Хурсандчиликдан чехраси ёришган кампир уйига равона бўлади.

Белгиланган кун етиб келади. Комилжон Отаниёзов ўз шогирдлари билан Сирдарё вилоятидаги қайсидир туманда бошланаётган тўй томон йўл олади. Тўй жойини топиш ҳам қийин бўлмайди. Кўримсизгина кулба, атрофида дов-дарахт ҳам деярли йўқ. Кенг майдонча, тумонат одам... Комилжон Отаниёзовнинг машинаси тўхтагач, барча ўрнидан туриб, унга чуқур тавозе билдиради.

Тўй бошланади. Икки соат давомида Комилжон Отаниёзов қўлидан торини қўймай, даврани қизитади. Унинг овози кенг далада бошқача бир оҳангда янграб, қарийб чўлнинг ярмига таралаётган эди.

Тўй охирлаб қолганида «танга сози» бошланади. Ўртага катта чойшаб ёзилади. Бир зумда унинг усти пулга тўлади. Бу тўйга келганлар олқишларининг белгиси эди.

Ҳофизнинг шогирдларидан бири чойшабнинг тўрт учини бир жойга келтирди-да, тўйни бошқараётган икки кадхудо ва хонадон соҳиби — камирни чақиртириб, унинг олдига тугунни қўяди.

— Бир дуо қилинг, онажон, — дейди Комилжон Отаниёзов.

Кампир дуо қилгач, тугундаги пуллар хофизга аталганлигини билдириб, уларни олишга рози бўлмайди. Хофиз нияти қатъий эканлигини изҳор этгач, кампир шу даражада қаттиқ ҳаяжонга тушадики, уни тасвирлашга қалам ожизлик қилади.

Навбати билан Комилжон Отаниёзов фотиҳага кўл кўтариб, одатдагидек, янги оила — келин-куёвга катта бахт ва тўй эгаси — кампирга узоқ умр тилаб, атрофдагилар билан илиқ хайрлашади. Машина чанг кўтариб, Тошкент томон йўл олади.

Яна бир ходиса рўй берганки, бу олтмишинчи йилларнинг кулгили ҳажвияси эди. Огаҳий номли вилоят театрида катта концерт бўлади. Концертни бошдан охиригача Комилжон Отаниёзов ансамбли бошқарарди. Тошоша тугайди. Вилоятнинг бош раҳбарларидан бири ҳофизни бир чеккага чақиради-да:

— Яхши ўйинчи топибсиз, маза қилиб кўрдим. Бироқ узоқдан бу қиз ўйинларининг ҳамма жилоларини англай олмадим, — дейди-да, соатига қараб, икки соатлардан кейин мен сизларни кутаман деб, манзилени айтади.

Бош раҳбарнинг фикри ва зикрини яхши англаган ҳофиз айтилган соат-у белгиланган манзилга етиб боради. Бироқ унинг ёнида бутун томошабинларни мафтун қилган раққоса ўйинчи қиз эмас, балки бошига думалок телпак кийган, юзларини ажин босган ўйинчи чол турарди.

Табиий, ёшулли — раҳбар белгиланган вақтда меҳмонларни кутиб олади. Янгитдан кўришиб-сўрашгандан сўнг, ҳофиз:

— Ёшулли, бу кишини биласиз, Хоразмда бундан ўтиб ўйин кўрсатадиган одам йўқ, сизни бир хурсанд қилай деб, шу кишини олиб келдим, — дейди.

Раҳбарнинг авзойи бузилади. Унинг юз-кўзларида бундан бир неча соат олдинги кайфиятдан асар ҳам қолмайди.

— Бу кишининг ўйинларини мен кўп кўрганман. Кўрмаганларга олиб бориб, ўйнатиб кўрсатаверинг, — дейди-да, эшикни қарсиллатиб ёпади.

Табиий, уларни олиб борган «такси» машинаси аллақачон кетиб улгурган эди. Эшик олдида ёшуллига тегишли қора «Волга» турарди. Лекин бу хусусда бирор нарса деб бўлмайди. Жой ниҳоятда пинҳона бўлгани учун атрофда бирор қўлик кўзга ташланмайди. Икки санъаткор — машҳур ҳофиз ва машҳур ўйинчи чол ўн километр масофадаги Урганчгача пойи пиёда йўл оладилар ва тун ярмида етиб борадилар.

Шундан кейин Комилжон Отаниёзов бошида қора булутлар пайдо бўла бошлайди. Усти-устига солиқчи-

лар унинг эшигини қоқадиган бўлиб қолади. Хатто уйини тинтув қилишдан ҳам қайтишмайди. Охир-оқибат Комилжон Отаниёзовнинг «ноқонуний» ишлари хусусида «Муштум» журналида даҳшатли фелъетон эълон қилинади. Шу пайтларда ҳофизнинг соғлиги анча заифлашганидан шахсан ўзим хабардор бўлганман.

Тарих шуни кўрсатадики, ҳеч бир санъаткор, ҳеч бир ихтирочи, аллома ўз мақсадига осонгина эришавермас экан. Юксакликларни забт этиш йўлида унга қанчадан-қанча тер тўкиб, оғир машаққатларни бошидан кечиришга тўғри келади. Хатто истъодни кадрлашдан узоқ бўлган кимсалар қўйган тўсиқларни енгиб ўтишга мажбур бўлади. Шу тарздаги машаққат ва тўсиқлар Комилжон Отаниёзов ҳаётида анчагина эди. Баъзи бир ҳасадгўйлар ёлғон-яшиқ маълумотлар йиғиб, у ҳақда ҳар хил сўзлар тарқатишди. Уларнинг кирдикорлари халқимизнинг ардоқли санъаткори учун беиз ўтиб кетмади. Уни руҳан эзди, соғлиғига путур етказди. Шу сабабдан бўлса керак, унинг умри узоқ бўлмади. У яратган беназир ашулалар, бебаҳо куйлар, ҳатто ўзи томонидан ёзилиб, ижро қилинган шеър ва куйлар пластинка ва тасмаларга туширилиб, ижодкорнинг умрини узайтирди. 2000 йили Мустақиллик байрами арафасида Президентимиз Фармонига мувофиқ бу машхур ҳофизнинг «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирланиши унинг руҳини шод этиб, хотирасини абадийлаштирди.

«ҚАРО КЎЗУМ»

1950–60-йилларда менга тенгдош адабиётшунос ва ижодкорлар ёзувчи Абдулла Қаҳҳор билан яқин мулоқотда бўлгувчи эдилар. Аксарият ҳолларда адиб ҳузурига худди ўз уйимизга кириб боргандек, бораверардик. Биз ўша даврнинг энг фаол ёзувчисини зиёрат қилишдан чарчамасдик, Абдулла Қаҳҳор эса бизни қабул қилиб, суҳбат қуришдан чарчамасди. Назаримда, бундай суҳбатлар бизга қай даражада ҳузур бағишласа, устоз адибга ҳам шу даражада ҳузур бағишларди.

1960 йилларнинг бошларида бўлса керак, кунларнинг бирида мен собиқ Г. Лопатин, ҳозирги Юнус Ражабий кўчасидаги Абдулла Қаҳҳор уйига кириб бордим. Адиб, одатда, замонавий дид билан жиҳозланган ўрта кенглик-

даги ўрта хонада, яъни мехмонхонада қабул қиларди. Ҳар доимгидек, ҳаёт ва адабиёт ҳақидаги суҳбатимиз айни қизиган паллада эшик очилиб, бир киши кириб келди. Бу менга анчадан бери таниш, адибнинг ён қўшниси Юнус Ражабий эди. Табиий, иккаламиз ҳам у кишини эъзоз билан кутиб олдик. Суҳбатимиз яна ҳам қизиши турган гап эди. Ҳар гал Юнус акани кўрганимда бир воқеа ҳаёлимда қайта жонланади. Бу гал ҳам худди шундай бўлди.

1958 йил. У пайтларда мен ҳозирги Миллий университетнинг филология факультетида дарс берардим. Куз пайтлари эди. Талабалар пахта теримига сафарбар қилинган. Ўқитувчилар ҳам навбатма-навбат улар қошига бориб туришарди. Ниҳоят, менга ҳам навбат етиб, Оққўрғон тумани Мичурин номли жамоа хўжалигида пахта теришаётган талабаларимиз турар жойига етиб бордим. Йўл чарчатган бўлса керак, қаттиқ ухлаб қолибман. Офтобнинг илк нурлари деразадан ўтиб, хонага ёйилаётган бир пайтда уйғониб кетдим. Талабалар эса аллақачон чойларини ичишиб, далага чиқиб кетишибди. Чарчоқ сабабли уйқудан тўла уйғонмаган бир ҳолатда сафарларга олиб юрадиганим митти радиомни ёстиқ ёнидан олдим-да, мурватини бурадим. Йўғон овозда хиёл чўзиброқ айтилаётган ашула қулоғимга кирди. Бу Юнус Ражабийнинг овози бўлиб, «Қаро кўзум» ашуласининг илк мисрасидаги бошланғич сўзлар эди.

Кечаги йўл чарчоғи ҳам кучини кўрсатар, сезмаган ҳолда кўзим уйқуга кетар ва бир зумлик муддат орасида ҳофизнинг салмоқдор овози қулоқ пардаларига келиб уриларди-да, уйғониб кетардим. Бирор сониядан кейин уйқу яна устун келарди. Ҳофизнинг бора-бора авжига чиқаётган салобатли овози яна қулоғим пардаларига урилиб, хушёр тортгандай бўлардим. Ашула шу даражада майин ва ёқимли сезилардики, яна кўзим илинганини сезмай қолардим. Хонанданинг овози оналарнинг бешик тебратиби айтадиган алласидек таъсир қиларди менга.

Тўғри, уйқу аралаш бўлганиданми, Навоийни етарли даражада мутолаа қилиб улгурмаганимданми, баъзи сўзларни англамай қолардим. Бироқ ҳофизнинг овози майин чалинаётган дутор торларининг титрашлари билан жўр бўлиб, айтилаётган шеър маъносини умум йўсинда қулоққа қуйиб қўяётгандек бўларди.

Пахта сафарбарлигини битказиб, Тошкентга қайтиб келгач, Навоийнинг девонларини варақлашга тушдим. Шу муносабат билан шоир асарларини бир қатор мутолаа қилгандек бўлдим. Девондан «Қаро кўзум»ни топиб, қайта-қайта ўқидим. Зарур ўринларда луғатлардан фойдаландим. Шеърни ўзлаштириб олиб, фақат Навоий маҳоратигагина эмас, шу шеърни танлаб, ашула қилиб, зўр маҳорат билан ижро этган Юнус Ражабийга ҳам тасаннолар айтдим.

Юнус ака кенг елкадор, йирик гавдали одам эди. У келиб, стол атрофига ўтирганида, столнинг бутун бир томонини тўлдиргандек кўринарди. Унинг қўллари ва юзлари ҳам шунга монанд, халқ ибораси билан айтганда, йирик суякли одам эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг уйида уни биринчи гал кўраётганим йўқ. У билан олдин ҳам шу ерда бир неча бор ўтиришганман. XX асрнинг йирик бастакори ва улуг ҳофизи ҳисобланган бу кишининг кириб келиши билан адабиёт ва санъат ҳақидаги суҳбат яна қизиди. Бир оздан кейин Абдулла ака «ҳозир» деди-да, чиқиб кетиб, қайсидир хонадан дуторини топиб келиб, Юнус Ражабийга тутқазди.

— «Қаро кўзум»ни бир эштайлик, — деди адиб.

Ҳофиз дуторни қўлига олди-да, унинг кулоқларини бураб-бураб, тингиллатиб, пардаларнинг овозини синовдан ўтказди. Кўнглига ўрнайвермади, шекилли:

— Бир зум сабр қиласиз, — деб хонадан чиқиб кетди.

Салдан кейин қўлида ўзининг дутори билан кириб келди. Дутор кулоқларини бир-бир бурагандек бўлди-да, секин чалишга киришди. Одатдагидек, у «Қаро кўзум»ни майин овозда бошлади. Бора-бора овоз баландлашиб, юқори пардага кўтарилди. Юнус Ражабийнинг бир хислати шундан иборат эдики, ашула сўзларини дутор оҳангига кўмиб юбормасди. У дуторга эмас, балки дутор унга жўр эди. Ашула авжига чиқиб, бутун хонага таралганида, у ердаги жиҳозларни титратиб юбораётгандек туюларди.

Абдулла Қаҳҳор ашулани диққат билан эшитар, мен эса ҳар бир сўзни, ҳар бир оҳанг алмашувини пахтага борган жойимда уйқу аралаш эшитган сўзу оҳанг жилваларига қиёслаб бориш билан банд эдим. Ашула тугагач, «Қаро кўзум»нинг ижроси оддийгина ижро эмас, балки Юнус Ражабий маҳорати билан яратилган бир мўъжиза эканлигига ишонч ҳосил қилдим.

Юнус ака ашулани тугатиб, дуторни девор тубидаги диванга устига оҳиста жойлаб қўйди. Сухбатнинг ижод, санъат нуқтаи назаридан энг қизгин палласи ашуладан кейин бошланди. Гап кўпроқ Навоий ижоди ҳақида кетди. Икки даҳо — бири бастакор, иккинчиси бадиий ижоднинг энг сеҳрли нуқталарини хис қиладиган адиб орасида мутафаккир шоир ижодига хос ақл бовар қилиши қийин бўлган нафис ва маънодор образлилик хусусида фикрлашарди.

Уша сухбатларни эслаш маъносида мен яқинда Навоийнинг «Қаро кўзум» номли шеърини яна бир гал мутолаа қилдим. Бу машғулотим асносида Оққўрғондаги жамоа хўжалигида сезган ҳолатимни ва Абдулла Қаҳҳор билан Юнус Ражабий орасидаги мулоқотни яна бир бор хотирлар эканман, фақат Навоийнинг сеҳрли сўзларинигина эмас, балки «Қаро кўзум» ижросини авлодлардан-авлодларга қолдирган ҳофиз овозини ва Абдулла Қаҳҳорнинг бу хусусдаги фикр-мулоҳазаларини эшитиб, хузурланганимни кўнглимдан ўтказдим. Уша сухбатда Абдулла ака Юнус Ражабийга айтган қуйидаги фикрлар ҳамон эсимда юради:

— Биласиз, адабий асар яратиш, хусусан, шеър битиш — мўъжиза. Бу шеърдаги образларнинг одам томонидан яратилишига ишониш қийин. Улар шу даражада нафис ва инсон қалбидаги мураккаб туйғуларни шу даражада очиб берадики, бу иш Навойдан бошқа бирор кимсанинг қўлидан келади, деб ўйламайсиз ҳам.

Адиб бир зум нафасини ростлагандек бўлди-да, сўзини давом қилдирди:

— Бугунги шеърятимизда фикр баён қилиш шу даражада жўн, шу даражада сийқа бўлиб кетдики, кейинги авлодларимиз бу шеърларни ўқиб, устимиздан қулишса керак.

Сўзларим қурук бўлмаслиги учун икки даҳонинг образлиликка оид баъзи фикрларини қайд қилиб ўтиш истаги туғилди менда. Шу муносабат билан «Қаро кўзум»ни қайта-қайта ўқидим. Фикрларимни далиллар билан исботлаш устида бош қотирдим. Бирок, чумчук сўйса ҳам қассоб сўйсин, деганларидек, ёрдамчи маълумот изладим ва шоир Эркин Воҳидовнинг «Шоиру, шеър, шуур» номли китобини варақлай кетдим. У ердан «Қаро кўзум» шарҳига бағишланган бетларни топдим ва икки буюк санъаткорнинг юқоридаги фикр-мулоҳазаларини тасдиқлайдиган икки банднинг Эркин

Воҳидов изоҳидаги шарҳларни қайд қилиш билан чекланишни лозим кўрдим.

Биринчи банд:

*Қаро кўзум, келу мардумлиғ эмди фан қилгил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилгил.*

Бу байтни шоир Эркин Воҳидов қуйидагича шарҳлайди. Биринчи банд хусусида у ёзади: «Мардум» сўзининг икки маъноси бор. Мардум — одам, мардум — кўз гавҳари. «Қаро кўзум» дея мурожаат этади шоир севикли ёрга, келу мардумлиғ, яъни одамлик, одамгарчилик фанини кўрсат, кўзум қаросида мардум киби, яъни гавҳар киби ватан қилгил, макон қилгил. Биргина байтда неча маъно товланишлари — ҳам мардумнинг икки маъноси, ҳам «қаро кўзум» ва муқобил «кўзум қароси» ифодаси — нақадар теранлик, нафосат, мукамаллик бор. Ошиқ ёрни фақат кўриб туришни эмас, кўз қарочигига жо қилмоқни истайди ва қаён боқмасин, ойгами, гулгами, шабнамгами — барига ёр жамоли орқали боқшни орзу қилади, барида унинг тимсолини кўришни истайди».

Фикримизни тўла далиллаш учун яна бир банднинг шарҳига назар ташлаб кўрамиз:

*Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилгил.*

Шоир Эркин Воҳидов бу байтни қуйидагича таърифлайди: «Мен-ку ёрнинг гул юзидаги гулобдек терни кўриб ўлсам, ўйлайманки, бу гул, бу гулобни мен ортик кўрмоқни истамайман. Билъакс, мени гулоб билан ювинг, гул баргидан кафан қилингни, сўнгги йўлимда ҳам ёр ҳаёли менга ошно бўлсин».

«Қаро кўзум»нинг нафосати ва умум мазмуни кўпчиликка маълум. Шунга қарамасдан, Эркин Воҳидовнинг юқоридаги икки бандга изоҳини келтирдим. Мақсад — маълум ҳақиқатни яна бир бор китобхонга эслатиб ўтишдан иборат.

Шу кунги суҳбатимиз мавзуи фақат адабиёт ва санъат муаммоларидан иборат эмасди. У пайтларда анча ёшлигим боис бўлса керак, гап нима тўғрисида кетмасин, йўталса ҳам образли йўталишга ҳаракат қиладиган, ҳар бир жумласига олам-олам маъно бағишлай оладиган Абдулла

Қаххорнинг сўзлари мени мафтун қиларди. Бу сўзлар эшитувчига бир вақтнинг ўзида ҳам шавқ бағишлар, ҳам сабоқ берар эди. Юнус Ражабийнинг сўзлари, адабиёт ва санъат ҳақидаги фикрлари Абдулла Қаххорнинг фикр-мулоҳазаларига уйғун тушарди. Бундан ташқари, Юнус ака кўпгина латифаларни чиройли баён қилишни ҳам яхши биларди. Шундай суҳбатларда у ўрнини топиб, албатта, бешта-ўнта латифани қалаб ташларди. Улардан биттаси ханузгача эсимда.

— Учта ўртоқ эдик, — деб сўз бошларди Юнус Ражабий. — Битта ўртоғимнинг кўзи ожиз эди. Бирор жойга меҳмонга бориб қолсак, кўзи соғ ўртоғим мез-бон келтириб қўйган чойни қайтариб, бизга узатгувчи эди. Мен чойни олиб, хўплай бошлардим. Иккинчи пиёлага чойни қуярди-да, унга чўнтагида асраб юрган намат парчасидан бир чимдимини ташлаб, кўзи ожиз дўстимизга узатарди. У чойини хўплаётиб, оғзига жун теккан пайт:

— Одамларга хайронман, дўстларим билан қаерга бормай, менга чой ўрнига жун дамлаб беришади, дерди-да, лабларига ёпишган жунларни териб, столнинг бир чеккасига қўярди.

Менинг баёнимда бу латифа жўнгина бир гапдек туюлади. Бироқ Юнус Ражабий бу тарздаги латифаларни моҳир артистлардек шу даражада чиройли сўзлаб берардики, унинг маҳоратига маҳлиё бўлмайдиган одамни тасаввур қилиш қийин эди.

Бундай суҳбатлар 2—3 соатлаб давом қилар, айрим ҳолларда ундан ҳам кўпга чўзиларди. Устозлар учун улар кўпроқ кўнгил бўшатиш вазифасини адо этса, мен ва менга ўхшаган тенгдошларим учун беназир сабоқ эди.

Юнус Ражабий ҳаётлигидаёқ ўз меҳнати ← муסיқашуносликдаги изланишлари, яратган қатор асарлари туфайли халқимиз эъзозиди бўлди. У Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси эди. Унинг катта хизмати ўзбекнинг ҳали илмий жиҳатдан умумлаштирилмаган, чуқур тадқиқ қилинмаган улкан миллий бойлиги ҳисобланмиш «Шашмақом»нинг илмий таҳлилини яратиб берганлигидадир. Бундан ташқари, академик Юнус Ражабий тасмалардан-тасмаларга кўчирилиб, оғиздан-оғизга ўтиб қуйланиб, халқ орасида кенг тарқалган «Қаро кўзум» сингари ашулаларни мерос қилиб қолдирди. Шунингдек, у муסיқашунос ва ижрочи Ражабийлар сулоласига бош

бўлди. Хофизни кўрган ва билганлар ёхуд эшитганлар унинг ўғли Хасан Ражабийнинг катта ва кичик йиғинлардаги ижросини тинглаб, Юнус Ражабий фақат руҳан эмас, балки жисман ҳам бизнинг сафимизда эканлигига ишонч ҳосил қилади.

СЎНГИ ИМЗО

1. Бир дастхат тарихи

1974 йилнинг ноябрь оyi эди. Шифокорлар юрак эт катламларида ўзгариш бўлиши мумкин, деган ташхис билан менга бир неча кун ўрнимдан қўзғалмасдан ётишни буюришганди. Маълумки, шифокорларнинг ўзларига нисбатан ваҳималари кучли бўлади. Уларнинг айтганларини бажо келтирмасанг, «ўзингдан кўр» деган маънода ташлаб қўя қолишади. Кўпчилик қатори мен ҳам уларнинг буйруқларига бўйсунимиз лозим эди.

Бир куни кундузи бедор ётардим. Кимдир мени сўроқлаб ҳовлига кирганини сездим. Ўғлим эшикни очди. Унинг орқасида турган йигит хиёл қиёлаб эшикдан кириб, одоб ва эҳтиром билан куюк саломлашди.

— Домла, нима бўлди, деб яна ўша эҳтиром билан хол-аҳвол сўради. Бу йигит Барот Бойқобилов эди.

Баротжон билан иш, ижод юзасидан мулоқотда бўлиб юрган бўлсак-да, хонадонимга унинг биринчи келиши эди. У каравот олдида турган курсига охиста ўтирди. Хол-аҳвол сўрашиб бўлгач, зийрак йигитлардан эмасми, кутилмаганда ташрифидан ажабланганимни сизди-да, гапни қисқа қилишга интилди. Қўлида оқ қоғозга бежирим ўралиб, устидан оқ сардўз билан чиройли боғланган тўртбурчак нарсани менга узатаётди:

— Мана буни сизга Шароф Рашидович бериб юборди, — деди.

Мени ортиқча ажабланишдан қутқариш мақсадида бўлса керак, гапини давом эттириб:

— Сизни телефон орқали анча изладик. Топа олмадик. Тобингиз йўқ, деб эшитдик, уйга келақолдим, — деди. Бирок мен хайрон эдим.

— Булар — китоблар. Шароф Рашидовнинг китоблари, ичида дастхати ҳам бор, — деди-да, мени уринишдан сақлаш учунми, ё китобларни тезроқ кўрсатиб кетақолай дедими, ўрамни очиб, икки жилдлик китобни мен томон

чўзди, Табиий, китобни дарров қўлга олдим ва унинг биринчи бетигадаги дастхатга кўзим тушди.

«Мулла Матёқуб, — деб бошланган ёзув, — Сизга сихат-саломатлик, янги ижодий зафарлар тилайман, янги-янги китобларингизни кутаман», — деб тугатилиб, имзо қўйилган ва 1974 йил 19 ноябрь санаси ҳам кўрсатилган эди.

Ишлар кўплигиданми ё мени кўп банд қилмаслик мақсадида, Барот Бойқобилов ўзининг яхши истакларини билдириб, хайрлашди.

Шу тобдаёқ хаёл мени ҳар томонларга олиб кетди. Шароф Рашидов билан яқиндан танишлигим йўқ эди. Марказқўм маҳкамасида ишлаб юрган пайтларимда, баъзан Ёзувчилар уюшмасида дуч келганимизда кўпчилик қатори мен билан ҳам қўл бериб кўришар эди. Аммо ҳол-ахвол сўрашганимизни эслай олмадим. Тўғриси, ўзим ҳам бунга интилавермасдим. Бироқ билар эдимки, у қисқа муддат, 5—10 йил ичида республиканинг етакчи газетаси муҳаррирлигидан юртнинг биринчи даражали раҳбари лавозимига кўтарилган. Энди мартабаси юқори чўққи-га чиққанда оддий бир адабиётшуносна «сихат-саломатлик» тилаб, «янги-янги» китобларини кутажagini билдираяпти. Бунинг устига бетоб бўлиб, шифокорлардан нажот кутиб ётган бир пайтида!..

Табобат оламида «рухий омил» деган тушунча бор. Унинг самараси ҳар қандай доридан ҳам кучли дейишадди. Жумҳуриятнинг биринчи раҳбари билдирган бу сўзлар рухий малҳам бўлдимиз ёки шифокорлар мадади, ҳар ҳолда, узоқ ётмадим, ишга тушиб кетдим. Нимадандир андиша қилган бўлсам керак, Шароф Рашидовдан олган дастхатли китоб воқеасини ошкор қилишдан ўзимни тийдим. Бироқ бу воқеа ҳосил қилган қаноат йўлдош эди менга.

Энди ўйлаб кўрсам, бу воқеани ошкор қилавермаганимнинг сабаби ҳам бўлган экан. Катта лавозимдаги одамлардан ўзимни узоқроқ тутиб юриш одати бор эди менда. Буни тамагирлик деб ҳисоблашимдан ташқари, хаётимда кўрган-кечирган баъзи бир воқеалар асос бўлганини тахмин қиламан эндиликда.

1950 йилларнинг бошларида Марказқўмда масъул ҳодим бўлиб ишлаб юрган пайтларимда зиёлиларга қирғин келтирган X пленум деб аталган йиғилишга тайёргарликларни, ўша пайтларда яхшилар кадрсизланганини, қораниятли шахслар қилган қилиқларни кузатганман. Бу ва-

химали маҳкамага чакирувлар ва сўроқлар, сўроқлар ва чакирувлар!.. Хуллас, Марказқўм котиби Ҳабиб Турсуннинг кундузлари тинмай, кечалари оромидан кечиб, асабий ҳаракатда бўлгани менда тушуниш қийин бўлган ҳис-туйғулар уйғотган. Энди ўйлаб кўрсам, ўша пайтда зиёлилар ўзларини оғир бир таҳликада сезардилар.

Роман Ефимович Мельников деган иккинчи котибимиз эсимга тушса, ҳозир ҳам безовта бўлиб кетаман. Бўйи узун, ўзига ярашмайдиган даражада елкаси кенг, юз-кўзлари бесўнақай одам эди. Унинг ияги юзига нисбатан олд томонга бўртиб чиққан бўлиб, қиёфасидаги мутаносибликни бузиб турарди. Ортиқча кенг юзида, кўзида кулгидан асорат ҳам сезилмасди. Юриш-туришлари ўта жиддий, бино йўлагиди келаётгани ёки кетаётганига кўзингиз тушиб қолса, жонли одамдан кўра темир одам ҳаракат қилаётгандек туюларди. Салом берсангиз, овоз чиқармас, бошини қимирлатганини ҳам сезиб олиш қийин эди.

Жумҳурият ҳаётига тегишли энг масъул ишлар, хусусан, ички ва ташқи сиёсат билан ўша Роман Ефимович шуғулланарди. Одам сифатида ўта вазмин, хушмуомала, бир қарашда кўй оғзидан чўп олишга журъат қилолмайдигандек кўринган биринчи котиб Амин Эрматович Ниёзов ҳам ипсиз боғлиқ бўлиб, бу шартли ипнинг бир учи ўша иккинчи котиб қўлида тураркан. Ўша кезлари иккинчи котиб ишларидаги ғайритабiiй ҳолни ҳис қилсак ҳам, бу нумутаносиблик сабабларини энди тушунаёпмиз.

Бирор хужжатни кўрсатиш ёки топшириқ олиш учун Амин Эрматович олдига кириб қолгудек бўлсам, албатта, у ерда Роман Ефимовични кўрардим. Кўрардим, унинг нурсиз нигоҳи менга ўқдек қадалганини сезиб, безовталанардим. Шу сабабли бўлса керак, бу одамга иложи борича рўпара келмасликка уринардим. Бирок бунинг иложи бўлавермасди. Хусусан, ҳар бир вазифага белгиланадиган одам ҳақида маълумот сўраб, КГБга ёзилган хатларга фақат Мельников имзо чекиши ва келган жавоблар у одам белгиси билан бўлимларга чиқарилиши мен учун ажабланарлигина эмас, балки шубҳали ҳол эди. Умуман, ташқаридан қараганда ҳам, ҳатто ўша жойнинг ўзида ишлайдиган ходимлар учун тушуниш қийин бўлган темир тартибот бор эди бу маҳкамада. Шу боисдан бўлса керак, қарийб тўрт йил умримни ўғирлаган Марказий Қўмита деб аталмиш идора менга ўта сир-

ли, демак, шубхали жой бўлиб кўринарди. Шароф Рашидовдан дастхатли китоб олганимни ошқор қилишдан тийилганимнинг бош сабаби шундай хотиралар бўлганлигини ўзим ҳам кейинчалиқ аниқ ҳис этдим.

Аммо халқ оғзида юрган «Искандарнинг шоҳи бор» деган ривоят бежиз эмас экан, шекилли, айрим дўстларимга рўй берган воқеани гапирдим.

«Ох-хо...» дейишди баъзилари, кимлардир «зўр-ку» деб менга маваффақият тилашди. Кунларнинг бирида партия журнали тахририятига бориб қолиб, дўстим Ҳибзиддин Мухаммадхоновга дуч келиб, одатдагидек ижод, адабиёт хусусида гаплашиб қолдим.

Тошкентда ўнта доно бўлса, шулардан бири Ҳибзиддин эди, фикримча. Сермулоҳаза одам эди раҳматлик. Маслаҳат беришда унинг алоҳида қобилияти яққол кўзга ташланиб турарди. Бу ишни у жиддий ва мантиқ асосида бажо келтирарди. Бўлиб ўтган воқеани тўла англаб олгач у:

— Ҳа-а... Сиз нима қилдингиз? — деб қолди.

— Ҳеч нарса қилмадим, — жавоб бердим мен. Жавобимда «нима қилишим керак эди», деган ажабланиш оҳанги борлигини ўзим сезиб турардим.

— Ҳеч нима, — дедим яна таъкидлаб. Ҳақиқатан ҳам нима қилишим кераклигига ўшанда фаҳмим етавермаган эди.

— Э-э... соддасиз-да, кишлокдан чиққансиз-да! — деди у таънали назар ташлаб. Шароф Рашидовдан дастхат олибсиз, уни ҳам уйингизга юборибдилар. Эл орасида гап бор. Шароф Рашидов билан бир гал қўл бериб кўришган одам бутун умр ўзини муҳофазада ҳисоблар экан-ку, соддасиз, содда! — деди у яна маънодор оҳангда.

Ҳибзиддин дўстим таажжуб тобидан тушмаган ҳолда ён дафтарини варақлай кетди. Телефон рақамини бир қоғозчага ёзиб, қўлимга бераркан:

— Воқеага уч ой бўлибди, бу ёғини кечиктирманг, — деди.

Мен ваъда бердим, аммо «топширик»ни бажаришга менда на журъат бор эди, на ихтиёр. Кунларнинг бирида минг андишаю андуҳлар билан ўша рақамга қўнғирок қилдим. Сездимки, телефон тутқичи дарров кўтарилди. Русчалаб салом бердим. Телефон эгаси ўзбекчалаб алик олди. Сўзлардаги «и» товушини чўзиброк талаффуз қилишдан билдимки, у ўзбек эмас. Ҳамон русчалаб муддаойимни айтмоқчи бўлдим.

— Биламан, хабарим бор, деган сўзларни эшитдим телефон туткичидан. Товуш эгасининг бу гапдан хабардор бўлганига ажабландим. Аммо бу ҳол менинг ҳолатимни енгиллаштирди, дадиллашдим. Телефон туткичидан яна овоз келди:

— Вақтини аниқлаб, ўзим кўнғироқ қиламан.

Шу билан телефондаги мулоқот тамом бўлди, енгиллик хис қилдим. Бироқ хаёлларим ҳали ҳам муаллақ эди. «Жуда бўлмаса дўстимнинг топшириғини бажардим-ку», деб ўйлардим ўзимча.

Бир неча кун ўтар-ўтмас таниш киши телефон қилди. Уша «и» товушини чўзиброқ айтадиган овоз Марказқўмнинг юкори қаватига боришим кераклигини билдирди. Шу тариқа ўзимни республикамизнинг олий раҳбари Шароф Рашидов хузурида кўрдим. Бироқ ҳамон хаёлларимни йиғиб ололмас эдим, тезоқар сувнинг гирдобига тушиб қолгандек хис қилардим ўзимни.

Катта-кичик анжуманларда исми шарифи олдига «ҳаммамиз учун ҳурматли» сифатловчи сўзлари кўшиб зикр қилинадиган бу одамни билардим, албатта. Йиғинларда жиддий ва бир маромда айтиладиган маънодор, ғоя жиҳатидан етук ҳисобланган нутқларини эшитганман. Бироқ юзма-юз, яккама-якка суҳбатда бўлган эмас эдим. Бунга эҳтиёт ҳам сезган эмасман.

Шароф Рашидов ташқи кўринишидан бежирим эди. Бўйчан, гавдаси бўй-бастига мутаносиб, кенг қовок, хиёл қораранг одам эди у. Дуч келган кишига кулги ёки жилмайиш ҳадя қилавермаса ҳам, юз-кўзларида қандайдир ёқимтой белгилар кўзга ташланиб тургандек таассурот қолдирарди. Кийинишлари ҳам қиёфасига мос, бежирим бўларди. Кўпроқ носранг костюмда кўрар эдим. Бу гал ҳам худди шу тарзда кўз олдимда турарди.

Шароф Рашидов мени хушмуомалалик билан қабул қилди. Мулозаматда у одам ўзига эрк беравермас эди. Қабул пайтида баъзи одамлар «келинг, келинг!» деган илтифотли сўзни такрор-такрор ишлатади. Шароф Рашидов бир марта айтиб, салобат билан ўрнидан хиёл кўтарилиб, қўл чўзди. Бу ҳол, назаримда, ҳеч кимга малол келмасди, балки ўз кадр-қимматини билган одам сифатида унинг ҳурматини оширарди.

Шароф Рашидов бир ўзи эмасди. Кўрсатилган жойга ўтирганимда Марказқўмнинг мафкура ишлари бўйича ко-тиби Оқил Умрзоқович Салимов менинг қаршимда ўти-

рарди. Бир зум «Шароф Рашидов якка эмас экан», деган фирк хаёлимдан ўтди. Бироқ биринчи назардаёқ одамни ўзига жалб қила оладиган бу котиб менга ортикча кўринмади. Шу тобда унинг юз-кўзларида табассум излари сезилиб турарди, илиқ назари билан бу суҳбатга хайрихоҳлигини билдираётганлигини сездим.

Битта-иккита сўз билан сўрашиш тугалланди. Англадимки, Шароф Рашидов анъанавий чўзиб сўрашишни ёқтирмайди. Гап асосий масалага ўтди. Оқил Умрзоковичга назар ташлаб, менинг баъзи бир китоб ва мақолаларимдан олган таассуротини гапирди. Бу гаплар менга ёқиб тушди, албатта. Шу муносабат билан танқидчиликнинг умум ахволи ҳақида сўзлаб кетди. Кутилмаганда мендан иккита катта олим — Иззат Султон ва Воҳид Зоҳидовлар ҳақида фикр сўраб қолди.

«Синов бошланди», ўйладим мен. Бу икки олим ҳам мен учун катта домлалар экани, бирдан назарияни ўрганганимни, иккинчисидан эса бевосита дорилфунунда фалсафий дарс олганимни гапирдим.

Шароф Рашидов бу гапларимни эътибор билан эшитди. Бироқ ҳеч қандай муносабат билдирмади ва тезлик билан мавзунини республиканинг иқтисодий-маданий ахволига бурди. Катта кўламдаги раҳбар қиёфасида кўрдим ўша пайтда уни. Экин-тикин ишларига тайёргарлик, Тошкентнинг нақ марказида Цирк, Санъат саройи ва Метро қурилишлари... Булар хусусида у худди биринчи гал гапирётгандек гоҳ дехқон, гоҳ қурувчи қиёфасига кириб, мароқ ва фахр билан сўзларди. Сўзларди эмас, балки бу ишларга тегишли муаммоларни эҳтирос билан хикоя қиларди. Катта-катта ишларнинг фидойи ташаббускори сифатида англай бошладим мен уни ўша дақиқаларда.

Ўзимча, бу гапларнинг оддий бир олим билан суҳбатга нима алоқаси бор экан, дердим ичимда. Бутун кучи ва қувватини, қолаверса, бутун борлигини юртимиз кўркига кўрк қўшишга бағишлаган раҳбар ҳаётининг маъноси шулар билан ўлчанишини мен кейинчалик ангаддим.

Шароф Рашидов фаолиятдан мен бошқа бир нарса ни англаб олган эдим. У республика жамолини кўз-кўз қилиш, Тошкентни қайта қуриш ишлари билан бирга адабиёт, маданият тараққиётига ҳам кўп вақт сарфлар, жон куйдирарди. Москвада маданиятимизнинг ҳамма тармоқларини қамраб оладиган ўн кунликлар, республикалараро ўтказиладиган ҳафталиклар, маданият арбобла-

рини таклиф қилишлар, бирор масала юзасидан ижодкорларни йиғиб, қўшма мажлислар уюштиришлар, халқаро анжуманлар чақириб, юртимизни танитишлар... Бундай тадбирлар ўша даврга хос кўтаринки руҳда, юқори даражадаги дабдабалар билан ўтарди. Ўша пайтлардаги ортиқча тантанаворлик ижодий соҳаларнинг ўзига хос муаммоларини хаспўшлаб кетишини сезардик. Ўзларини бадиятга бағишлаган ижодкорлар бундан норози бўлишарди. Ўртамиёначилар эса бу хилдаги тадбирлардан фойдаланиб қолишарди. Бироқ эътирозларни очиқ айтишнинг иложи бўлмасди ўша пайтларда. Шароф Рашидов эса ижод фақат шу тарзда тараққий этади, деб биларди. Бошқача бўлишини тасаввур қилиши ҳам қийин эди. Чунки собиқ Иттифоқ миқёсида адабиёт ва санъатга муносабат худди шу йўсинда эди. Энг улуғ истеъодларнинг ҳам бу таомилдан чиқиб кетиши амримаҳол эканлиги эндиликда яна ҳам аниқроқ бўлиб қолди.

Сухбат узоқ бўлмаслигини билар эдим. Рахбарларнинг ҳар бир дақиқаси ўлчовли, фикр олишув, тўғрироғи, Шароф Рашидов ҳикояларининг бироз сусайганини сездим, кетишга рухсат сўрадим. У киши рўпарада деворга осиглиқ турган электрон соатга бир назар ташлаб қўйди. Бу «сизга рухсат» деган маънони билдирди менга. Бир лаҳзалик сукутдан кейин ишларимга ютуқлар тилаб, боши билан рухсат ишорасини билдирди ва ўрнидан хиёл туриб, мен билан илиқ хайрлашди.

Сухбатдан кейин қизиқ ҳолат ҳис қилдим ўзимда. Аввало, олий рахбар эътиборига тушганимдан хурсанд эдим, албатта. Бироқ асосий мақсад нимадан иборат? У кишидан менга нима етди, илм соҳасидаги бундан кейинги фаолиятим қай тарзда давом этади? Масаланинг бу томонлари хусусида каноат йўқ эди менда. Билар эдимки, адабиёт ва санъат, умуман, бадият соҳасига тегишли масалада орамизда анча масофа бор. Сухбатида шу йўсиндаги масалалар ўртага ташланиб, фикр олишув рўй берганда, мамнун бўлардим. Бунинг иложи йўқлигини ҳам яхши билардим. Чунки ўша даврдаги мафкура соҳасини занжирбанд қилиб турган синфийлик, партиявийлик деб аталмиш яккахокимлик акидалари бунга йўл қўймас эди.

Бу учрашувдан кейин бир ойлар чамаси вақт ўтди. Сухбатнинг асл маъносини ўшанда тушундим. Ва билдимки, Шароф Рашидов ҳар бир сўзида, ҳаракатида маълум бир мўлжални назарда тутадиган рахбар экан.

2. Елкамда ботмон тошнинг юки

1975 йил март ойининг бошлари эди. Марказқўм маҳкамасининг бешинчи қаватига кўтарилиб, йўлакда пайдо бўлганим захоти Оқил Умрзоқович Салимов: «Э, келдингизми?» — деб кутиб олди. Вақт зиқ бўлганлигидан менга пешвоз чиқиб, кутиб турганини англадим.

— Кетдик, — деди у етиб келганимдан хурсандлигини билдириб. — Сизни катта кутяпти, — деб қўшиб қўйди мени таажжубдан қутқазиш учун. Биргина қаватга ҳам зинадан кўтарилишни зарур кўрмади-да, кўтаргичга кириб, тугмани босди. Хаёллар уммонига чўкдим.

Оқил Умрзоқовични Шароф Рашидовга нисбатан ҳам кам билар эдим. У ер-бу ерда кўзимга чалинганда силлиқ сочларини орқага қўйиб, ҳар вақт бармоқлари билан тараб қўйишни одат қилганлигига эътибор берганим бу ёш мафкура раҳбари рус тилида шу даражада чечан ва чиройли гапирар эдики, унга хавас билан қарамаслик мумкин эмасди. Мана энди икки кун давомида чарчаштолиқишни билмайдиган ёш котиб билан анча яқин бўлиб қолдик. Кечагина у мени ҳузурига чақириб, икки соат давомида суҳбатлашди. Суҳбатнинг аниқ мавзуси йўқ эди. Вилоятларда баъзи аёлларимизнинг кийинишларида н тортиб, ўзбек адабиётидаги ғазалхонлигу бугунги жонли классикларимизнинг ижод хусусиятларигача қамраб олинди. Шериғим мавзудан мавзуга ўтар ва ҳар гал ўзи кескин фикр айтишдан кўра мендан бирор нарса эшитгиси келарди. Суҳбатда ҳамма гап рисоладагидек бўлди. Англадимки, у менинг гапларимдан маъно излади. Мен эса унинг сўзларидан сир топишга интилдим. Телефонларнинг гўшақларини ҳам кўтармасдан, менга бунча вақт ажратганидан таажжубда эдим. «Мақсад нима ўзи?» ўйлардим гурунг давомида. Котибнинг битта сўзи мени, айниқса, ажаблантирди. Қарийб икки соатлик суҳбатдан кейин гапимиз ниҳоясига етгач, Оқил Умрзоқович мени эшиккача кузатди. Эшикнинг балдоғига қўл чўзган пайтида менга яна бир бор синчков назар ташлади-да:

— Касалмисиз, мабодо шифохонада эмасмисиз? — деб қолди. Шу онда қўққисдан берилган бу савол тагидаги сирни англаб ҳам улгурмадим. Унинг сирини кейинчалик тушуниб етдим. Демак, Марказқўм мен ҳақимда маълумот йиққан. Фикрлар ичида, жумладан, бу одам доим бошоғрик бўлиб юради, деган гаплар ҳам бўлган.

— Йўқ, мен бугун Москвага «Малеевка» ижод уйига жўнаб кетаяпман, иш қилмоқчиман, — дедим. Котиб бундай жавобни кутмаган, албатта, мен томон назарини ўткирлаштирди, хиёл ўнғайсизлангандек кўринди.

— Билетни топширинг, иш бор, бир масалада сизнинг ёрдамнингиз керак бўлади, билетни тўғрилаб берамиз, — деди. Энди унинг гаплари кескин, қарийб ҳукм оҳангида эди.

Секин, оҳиста айтиладиган илтимослар бажарилиши шарт бўлган буйруқ ҳисобланарди бу маҳкамада. Хўп дейишдан бошқа илож йўқ эди. Бирор жойда ёзилмаган бу удум қонун ўрнида тутиларди.

Кўтаргичдан чиқиб, телефонларнинг бирини қўйиб иккинчисига қандайдир жавоблар қилаётган котиба аёл ўтирган кенг қабулхонага кириб бордик. Оқил Умрзоқович тўғри чап томондаги эшик томон қадам ташлади. У ўзига хос дадиллик билан сиртки эшик балдоғини тортиб очди. Иккинчи эшик тутқичидан ичкарига итарди ва кетидан мени таклиф қилди. Хонада бизни Шароф Рашидов кутиб ўтиргани маълум эди.

Биринчи котиб бу гап мени сирдош бўлиб қолган эски биродарлардек қабул қилди. Чехраси аввалги галдагигадан ҳам очиқ, илгаригидек сўзларни махсус териб ўтирмас, балки хаёлига келган сўзларни айтаётгандек туюлди.

Бир оздан кейин Оқил Умрзоқович билан бир-бирларига назар орқали фикр олишишдан ташқари шундай гап бўлиб ўтди:

— Қалай?

— Таклиф яхши! — жавоб берди Оқил Умрзоқович.

Гап мен тўғримда бораётганини сезиб турардим. Бироқ бу қисқа фикрлашув жараёнида уларга аланглаб назар ташлаб қизиқишдан ўзимни тийдим, гўё бу гапларнинг менга ҳеч ҳам алоқаси йўқдек.

Шароф Рашидов юз-кўзларида пайдо бўлган табасумни яширишга уринмасдан, мен томон бурилиб, илмфан, ижодқорлар, жумладан, адабиётшунослар олдида турган вазифалар хусусида гапира кетди. Қатор мажбуриятларни устимга юклаётгани сезилиб турарди. Масала аниқлаша борди. Бироқ очиқ айтилмаганидан хижолатландим-да, гап нима ҳақида кетаётгани билан қизиққанганимни билдирдим. У Оқил Умрзоқовичга кескин назар ташлаб:

— Айтмадингизми? — деди, ундан йўк жавобини олгач, менга юзланиб, гап Тил ва адабиёт институтининг раҳбарлиги хусусида бораётганини билдирди, узр сўраётган қиёфага кириб, бир лаҳза жим қолди ва энди англадингизми, дегандек мен томон бурилиб:

— Бугун эргалаб Обид Содиков билан телефонда гаплашдим, ҳарҳолда касал одам, вақтида билдирмаса, яхши бўлмайди. У кишининг эътирози йўқ, — деб қўшиб қўйди. «Бари бир рози бўласиз-ку», деган таъкид ҳам бор эди бу сўзларда.

Икки кундан буён гап нима тўғрисида кетаётганини сезган бўлсам ҳам, таклиф мен учун қутилмаган ҳодиса эканини билдиришни лозим кўрдим. Қандай жавоб қилиш ҳақида хаёлимда айланиб юрган ўйларим чақмоқ тезлигида пайдо бўлди.

«Ёшлик, йигитлик чоғларимнинг энг яхши пайтларини ўқиш — дорилфунун, Ижтимоий фанлар академияси, қисман ушбу «олий» маҳкамада ўтказган бўлсам, қолган қисмини институтга раҳбарлик ишларига бағишласам, илмни қачон қиламан? Умримнинг қарийб ярмини ўқишга бағишлаб, эндиликда ташкилий ишлар билан банд бўлиш керакми? Бир вақтлар республиканинг собиқ раҳбари Н. Муҳиддинов катта масъул ишга таклиф қилганида бир амаллаб ўзимни илм учун сақлаб қолган эдим-ку. Энди-чи?!»

Хаёлимда бу мулоҳазалар оқими тўхтамас, Шароф Рашидов эса ҳамон бўлажак раҳбар вазифаларини аниқлаштириш билан машғул эди. Хаёлим бандлигидан унинг сўзларидан бири тўла эшитилса, иккинчиси қулоғимга чала етиб келаётгандек туюларди.

— Йўқ, Шароф Рашидович, бу иш менга тўғри келмайди, мен илм билан бу ишни қўшиб олиб бора олмайман, — дедим тўлқинланганимни яшира олмасдан. Таклиф қилинаётган мартабани инкор этиш эриш кўринса ҳам, самимий жавоб қилдим. Бекор ўтган умр саҳифаларини тўлдириш мен учун чиндан ҳам азизроқ эди.

Йўқ, деб, ичида хурсанд бўлиб кетадиган бўлажак раҳбарларни Шароф Рашидов кўп кўрган, албатта. Шу сабабдан бўлса керак, у институт раҳбарининг вазифаларини белгилайдиган нутқини давом эттирарди. Маълум бир тўхтамага келганида:

— Шароф Рашидович, — дедим мен. У гапимга қулоқ тутди. Мен раҳбарликка қобилиятсизлигим, илмий излаишлардан бошқа бирор иш билан шуғулланиш ниятим

хам йўқлиги ҳақидаги илгариги важларимга қўшимча қилдим. — Рухий томондан ҳам мен бу ишга тайёр эмасман!

Мен учун бу важ охирги илинж эди. Шароф Рашидов заррача ҳам тобдан тушмаганини англаб турардим. Жавоб сўзимга яраша бўлди:

— Эртага бюро, унгача бир кечаю бир кундуз бор. Ўзингизни тайёрлаб оласиз! Буйруқ оҳанги бор эди бу сўзларда...

Тақдир ҳал бўлаётган пайтда ноилож қолган одамнинг аҳволига тушиб қолганимни англадим. Яна эътирозга ўтдим. Бироқ Шароф Рашидович анча жадаллик билан мендан назарини олди-да, Оқил Умрзоқовичга қаради. Кескин ва жиддий оҳангда:

— Бирор обкомда котибликка бўш ўрин йўқмикан бу кишига, унга йўқ дея олмайди, партия аъзоси, ишлаб кўрсин!

Шароф Рашидов «сиздан хафсалам қайтди» дегандек овозини пасайтирди. Стол устида турган қизил қаламни қўлига олди-да, яна жойига қўйди. Оқил Умрзоқовичнинг юзида табассум белгилари пайдо бўлди. Билдимки, масала ҳал.

— Обкомга котиб бўлгандан бу таклифга рози бўлганим тузук, — деганимни ўзим ҳам билмай қолдим. Шароф Рашидов рўпарадаги соатга бир назар ташлади. Бу сизга рухсат, деган гап эди.

Эртаси кунни бюродан кейин олий маҳкамадан елкамга бир ботмон тош юкланган одамдек ҳорғин чиқдим, анҳор бўйига ўтдим. Март ойи, ҳаво ҳали анча салқин. Шифокорлар маслаҳати билан қишда чўмилишга келмаётганимга ҳам бир ойча бўлиб қолган. Чиникишдан чиқиб кетган бўлсам керак, деган фикрда анҳор бўйида у ёқдан-бу ёққа юрдим. Миям бамисоли арининг уяси эди. Елкамдаги тош оғирлиги борган сари оша борди. Нима бўлса бўлар, дедим-да, моржхонага ўтиб, ёш дўстим Жўравойдан омонат олган чўмилиш кийимимда ўзимни сувга ташладим. Эртага иссиғим чиқиб ётиб қолишим эҳтимолдан холи эмаслигини ҳам билар эдим. Сувдан чиққач, елкамдаги юк енгиллашгандек бўлди. Бироқ энди қаерга боришимни билмайман. Бирдан миямга фикр келди. «Кимдандир фотиҳа олишим керак-ку», ўйладим ўзимча. Машинага ўтириб, Пушкин кўчасидаги консерватория биноси рўпарасида турадиган Яшин аканинг уйи томон йўл олдим. Рулда ўтирар эканман, ҳалиги ботмон

тош юкини яна сеза бошладим. Гўё машинани мен эмас, машина мени бошқараётгандек эди. Хаёлим қаёқларгадир тўзғиган, яна бир зумда жойига қайтиб, кўча қоидаларини бузмаслигимни эслатгандек бўларди. Институт раҳбарлигига 3—4 номзод борлиги тўғрисида ходимлар орасида гап-сўзлар юрарди. Улардан ёшроқ ҳамкасбимга хайрихоҳ эдим. Ҳатто ҳар гал институтда учрашиб қолсак, қачон чақиришади, қачон масалангизни ҳал қилишади, деб суриштириб ҳам қўярдим. Унинг олдида энди мен ким бўлдим? Аллақачон ишни пишитиб қўйган экану, билдирмаслик учун ўзини менга хайрихоҳ кўрсатиб юрган экан-да, демайдами у! Ўйлар, ўйлар...

Яшин ака бетоб экан. Пастда иккита ёзувчи дўстимиз унинг қабулини пойлаб ўтиришарди. Ҳалима опа мени илиқ кутиб олиб, «сиз кириб чиқақолинг, деб иккинчи қаватга кўтариладиган зина томон ишора қиларкан, «Яшин акангиз бетоб», деб қўшиб қўйди.

Яшин ака зийрак одам эмасми, эшикни очиб кўринганим замон:

— Ҳа-а, келдингизми, қачон кетаяпсиз, бугунми, эртагами? — дея сўраб қолди.

Яшин ака ҳақиқатдан бетоб эди. Тез-тез йўталар, бир дастрўмол тиззасида, иккинчиси қўлида юз-кўзларини тез-тез артарди. «Грипп экан-да», деган фикр хаёлимдан ўтди. У Москвага учиб кетишимни билар эди. Унинг назарида, мен хайрлашишга келганман. Бир зум нима дейишимни билмай қолдим ва ниҳоят:

— Кетмайдиган бўлдим, мени институтга раҳбар қилиб тайинлашди, — дедим-да, буёғига жим қолдим. Жавоб тез бўлди:

— Нега!?!...

Бундай савол берганини Яшин ака ўзи ҳам сезмай қолди чамамда. Чунки «нега?» сўзида алоҳида урғу бор эди. Ўзимча, буни табиий деб тушундим. Ўша кезлари ёзувчи, адабиётшунос олимлар орасида кадрлар масаласи Яшин акаси битмас эди. Бу гал-чи?

«Нега?»дан кейин Яшин ака анча вақт жим қолди. Ўзига яқин кишининг ҳаётида юз бераётган қутилмаган ўзгаришни англагандек, чуқур ўйга ботди, кўзини ноаниқ бир нуқтага тикди, юзлари маъюслашди. Маълум бир муддатдан кейин:

— Бош оғригингизни айтдингизми? — деди. Лип этиб Оқил Умрзоковичнинг «шу ердамисиз ёки шифохонадамисиз», деган сўзлари хаёлимдан ўтди.

— Ха, — дедим. Бир оз жим қолиб, қулай жавоб изладим. — Улар ҳаммасини билар экан. Ўртадаги ўнғайсизликни тезроқ тугатишга шошилдим:

— Бу иш менинг ихтиёримдан ташқари бўлди.

Яқин кишиси олдида ўзини айбсиз айбдор хис қилган одамнинг ҳолати бор эди менда.

Яшин ака анча вақтдан кейин бошини кўтарди, бир оз букилган қаддини ростлаган бўлди, дастрўмолини ишга солди. Унинг юз-кўзларида «бўлари бўлибди» деган кайфият сезилди.

— Яхши! — деди эшитилар-эшитилмас ва гапини давом эттирди. — Институт жамоаси жуда мураккаб, мен бу жамоанинг баланд-пастини яхши биламан, бирга ишлаймиз, сизга ёрдам қилиб тураман — деди-да, дастрўмоли билан юз-кўзларини артди. — Бирок сизга оғир бўлади, — деб қўшиб қўйди. Яшин аканинг ҳолати бир оз ўнғланганидан хурсанд бўлсам-да, у ишлатган бу ибора елкамдаги тош оғирлигини яна ҳам орттираётгандек эди.

Одамзодда ҳар бир ҳолатга тез қўниқувчанлик хусусияти бор экан, нима бўлса бўлар, деган кайфиятга ўтдим ва Яшин ака билан хайр-маъзур қилиб, ташқарига чиқдим.

Хаёл тўфони ҳамон чарх урарди. Шароф Рашидовнинг менга назар ташлаб: «Бюродан ўтгунча гап шу ерда қолсин», Оқил Умрзоқовга қараб: «Бу кишининг путёвқаси бекор кетмасин», деган гаплари эсимга тушди-да, олий раҳбарнинг вазиятни яхши билганига қойил қолдим.

Ўша куниёқ Тил ва адабиёт институтининг жамоасини йиғиб, менинг раҳбар сифатида тасдиқланганимни эълон қилишди. Дўстларим, домлаларим хурсанд бўлишди. Илгаридан таниш раҳбарлик хонасига олиб киришди. Мени жамоага таништирган Марказқўм ва Академия раёсати вакиллари чиқиб кетишди. Хонада бир ўзим қолдим.

Хонанинг ҳаддан ташқари кенглиги, у ердаги жиҳозларнинг тантанаворлиги ва ортикчалиги мени эзаётгандек бўлди. Ўнг бурчакни тўлдириб турган баҳайбат темир сандиқ — сейф полни ўйиб, шу ердан ўпқон ясайдигандек кўринди. Рўпарамдаги узун стол атрофидаги мато кийдирилган оғир стуллар мени ўз домига тортаётгандек эди. Ўта ўнғайсиз ҳолатда қолдим. Бирданига Шароф Рашидов хонасидаги узунлиги бунга нисбатан икки баравар келадиган, устига чарм қопланган, чет элда иш-

ланган ўтиргичларнинг бир хилда саф тортиб тургани кўз олдимга келди. Тўрда ўтириб, вазиятни тушунтираётган раҳбарнинг овози жаранглагандек бўлди: «Атрофингизга илм фидойиларини йиғинг, кексалар тажрибасидан фойдаланинг, ёшларни тарбияланг!..»

Бир неча дақиқадан кейин таралган сарғиш жингалак сочларини кўз-кўз қилгандек институт фаолларидан бири кириб келди. Унинг юзида сирли табассум кўзимга ташланди. Гапимиз ҳам унча қовушавермади. «Нега бу ерга сиз келдингиз, бошқа эмас», деяётгандек эди у.

«Бошланди», деб ўйладим ичимда.

Бир неча дақиқадан кейин эшик секин очилди. Унинг қия очилган қисмида аёл кишига кўзим тушди. У эшик тутқичларини қўйиб юбормасдан, ўзига ярашиб тушадиган табассум билан рухсат сўради. Ижозат бўлгач, эшикни тўла очмасдан, қиёлаб ичкари кирди-да, келиб стулга охишта ўтирди, унинг юз-кўзида ҳамон табассум ўйнардди. Шу заҳоти яна суҳбатда Шароф Рашидовнинг бир сўзи чақмоқ тезлигида миямда пайдо бўлди: «Ёшмассиз, илм ахли орасида ҳар хил одамлар бор!»

Адабиёт оламида, шу жумладан, адабиётшуносликда ҳам расмий равишда эътироф этилмаган икки йўналиш давом этарди. Улардан бири ижодга социалистик қарашлардан воз кечмаган ҳолда, кўпроқ бадиият ақидаларига суянардди. Бу тоифадагилар ўзларини кўпроқ Абдулла Қаҳҳорга яқин тутардилар. Эндиликда айтавериш мумкинки, Абдулла ака атрофида аксарият пайтларда беихтиёр равишда йиғилиб қоладиган, ижод хусусида қизғин баҳс юритиш мумкин бўлган адабий тўғаракка ўхшаш жамоа вужудга келганди. Мен шу тўғаракнинг фаолларидан эдим. Иккинчи йўналиш амалиётчилар эди. Улар адабиётни бадииятдан кўра сиёсатга яқинлаштириб, ижодни сиёсат хизматини амалга оширадиган восита деб билишарди. Бу йўналиш тарафдорлари кўпчилик бўлишидан ташқари, ижодни бошқариш ишлари ҳам кўпроқ уларнинг қўлларида эди. Ёзувчилар ушмасида, вақтли матбуот марказларида, нашриёт ишларида улар бош-қош эдилар. Ижодий тadbирларнинг барчасини улар бошқарар, марказ ва чет эл билан бўладиган муомала ҳам, мавжуд имтиёзлар ҳам улар қўлида эди.

Айрим ёзувчиларда, шу жумладан, менда ҳам Шароф Рашидовнинг самимийлигига шубҳа йўқ эди. Аммо бу зийрак раҳбарнинг бадииятдан кўра сиёсатга яқин йўналиш билан ҳисоблашмасликка иложи йўқлигини ҳам би-

лардим. Чунки амалий ишда, «янги хаёт»ни мукаммаллаштиришда умум сиёсат билан адабиёт сиёсатдонлари бир-бирларига керагидан ҳам ортиқча мос эдилар.

Табиийки, менинг олдимда «Бу ёғи нима бўлади?» деган масала кўндаланг турарди. Бадииятчилар билан сиёсатчилар орасида майда тўқнашувлар юзага чикиб турарди. Бундай ҳолларда Шароф Рашидов адабиётнинг умум оқимига зарар бермайдиган ўрта йўлда турар эди. «Каттароқ зиддият рўй бериб қолгудай бўлса, у қандай сиёсат олиб бораркан?» деган савол доим хаёлимда юрарди.

Бу ҳол елкамга тушган ботмон тошнинг оғирлигини бир неча баробар ошириши турган гап эди. Иккинчи жаҳон уруши жанглирида таваккалчиликка суяниб, оғир ҳолатлардан омон чиққан пайтларим бўлган. Таваккал, дедим, бу гал ҳам ўзим-ўзимга.

3. Омадми, ё қисмат?

1976 йилнинг баҳор ойлари эди. Яна ўша олий маҳкаманинг 6-қавати. Шароф Рашидов ҳузуридаман. Юқорида тилга олинган бюро мажлисидан кейинги биринчи учрашув. Илгариги мулоқотлар аввало ижодкор билан ижодкор, кейин олий раҳбар билан оддий адабиётшунос ораларида ўтиб турган бўлса, бу галги учрашув олий йўлбошчи билан кичик илмий ташкилотнинг раҳбари орасида рўй бераётгир. Табиий, Шароф Рашидов маълум даражада шунга монанд муомала қиларди. Илгаригиларга нисбатан жиддий эди. «Гапингизни айтинг, сўрайдиганингизни сўранг», деган маъно бор эди унинг муомаласида. Бу ҳолни сезганимдан, қисқача салом-аликдан кейин папкамни оча солиб, бир неча қоғозларни олдига қўйдим. «Қани, нима деркин, узатилган мурожаат хатларимдан қайси бирига қандай муносабат билдираркан», деган синчков назар билан термулиб турган ҳолатда сездим ўзимни. «Муносабатларимизни суниестемол қиляпсиз-ку», деяётгандек кўринарди у менга. Тўлқинланардим. Юрагим тез-тез уриб безовталанаётганини англаб турибман.

Шароф Рашидов олдидаги мурожаатномани ўқиб, кулди. Кейин иккинчисини қўлга олди. Ҳар бири устига қисқа жумлалар билан белги қўйди. Иккаласини бирлаштирди-да, бир қоғозга, бир менга галма-гал нигоҳ

ташлаб ўтирган ёрдамчи томон чўзди. «Хайрият!» дедим ичимда. Юрагим бир оз тинчиди.

Қоғозларнинг бирида уй-жой, иккинчисид а илм-фанга хизмати сингган ходимларга унвонлар сўралган эди. Чамамда, иккаласи ҳам айни у кутган хужжатлар бўлганди.

Ўзимни анча енгил ҳис қилдим. «Шуларнинг битгани ҳам катта гап», ўйлардим ичимда. Бироқ энг муҳими навбатда турган эди. Шароф Рашидов унга кўз югуртирди. Ўқиб бўлгач, юзига хиёл табассум югурди. Шу заҳоти бир-бирига зид икки фикр пайдо бўлди менда. Биринчидан, табассум «Мен сени иш орттириш учун раҳбар қилиб юбордимми», деган маънода бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда менинг бу биринчи қадамларим ўзим учун ўта хатарли вазиятни туғдириши эҳтимол. Иккинчиси, «мураккабликка қарамасдан, шу масалани қўяяпсан, демак, институтга фойданг тегади», деган маънони аңглатиши ҳам мумкин эди. «Агар шундай бўлса, ишлаш унча қийин бўлмасди», ўйлар эдим ичимда. Бу хужжат иш ҳақи масаласида институтнинг даражасини кўтариш, яъни уни биринчи тоифага чиқариш хусусида эди.

Шароф Рашидов бу хужжатни ҳеч қандай белги қилмасдан, ёрдамчиси томон чўзди-да:

— Обид Содикович билан боғланинг, бу масала юзасидан асоснома тайёрлаб берсин, иложи борича тезроқ! — деди-да, ўша сезилар-сезилмас табассум билан «яна нима бор», дегандек мен томон бурилди. Нигоҳини тез менадан олиб, рўпара девордаги электрон соатга йўналтирди.

Мен қушдек енгил эдим. Агар биров сенга қанот берилди, учавериш мумкин деса, ўзимни ҳаво бўшлиғига ташлаб юборишим ҳеч гап эмас эди. Ўрнимдан қандай кўтарилганимни ҳам сезмадим. Тезлик билан хайр-маъзур қилиб, чиқиб кетдим.

Таваккалига бошланган бу ишнинг қай даражада қийин, машаққатли эканлигини билган бўлсам эди... Академия раҳбарлари ҳисоб-китоб қилиб, бу тадбирни амалга ошириш учун 28 ходим қисқартирилиши керак эканини айтишди. Бусиз ҳам ҳар йили қисқартиришлар бўлиб турганини ҳисобга олганда, бу менга амалга ошиши қийин таклиф бўлиб кўринди. Яна тишимни-тишимга қўйиб, рози бўлдим.

Олий маҳкамада муносабатномага қўл қўйилиб, Москвага жўнатилди. Яна машаққат! Ойлаб бир оёғим

Москвада, бир оёғим Тошкентда бўлди. Иттифоқ марказидаги бу ишга тегишли идоралар бўсағасига бош қўйиб олишга тўғри келди. Меҳнат ва иш ҳақи тўлаш қўмитаси, Молия вазирлигидаги истехзоли ва ҳақоратомуз муносабатларни айтмайсизми! Уларнинг назарида, мен бўйимдан ўн барабар баланддаги дарахтнинг тилла шохига интилаётган бир телбасифат одам бўлиб кўринардим. Оқибат шу бўлдики, не-не умидлар билан бошланган бу иш Иттифоқ молия вазирининг ўринбосари Рябова деган хоним томонидан тўхтатилди. Шунча захмату меҳнатлар, термулиб тиланишлар бекор кетаётгандек эди.

Учрашувлардан бирида Шароф Рашидов шу масала юзасидан гап очиб қолди. Олий раҳбар ўзига хос бўлмаган алпозда бир оз маъюсланди. «Иложи бўлмади» деган нола бор эди унинг бу нохушлигида. Гап бошқа мавзуга ўтиши олдидан Шароф Рашидов қўшиб қўйди:

— Бу йил Россияда ҳосил яхши эмас. Бир оз шовилмаймиз, келгуси йил янгидан бошлаймиз!

Сафар кетидан сафарларда бўлиб, ҳар хил идора ходимлари эшиги олдида сарғайиб ўтиришларни эсладим-да, ўша ёлворишу тиланишлар қайта бошланар эканда, деб бир хил ваҳимага тушдим. Яна бу тарихнинг такрорланишига бардош беришимга кўзим етмасдан, умидни узиш даражасигача бордим.

Шу орада адабий-илмий жамоатчилик орасида Шароф Рашидовнинг 60 йиллик юбилейини ўтказиш тараддуди бошланди. Катта тантанаворлик бўлгани йўқ. Бундай тантанага руҳсат берилмаган эди. Бироқ у кишига иккинчи гал Олтин Юлдуз берилди. Бу воқеадан кейин кўп ўтмасдан қўнғирок бўлиб қолди. Обид Содиқов овозини дарров танидим:

— Табриклайман! Иш битди!

Президент мени нима билан табрикляпти, қандай иш битди, дарҳол англай олмадим. Телефонда Обид Содиқовга нима жавоб қилишни билмасдан, дудукланиб қолганимни эслайман.

— Категория бўлди, ҳозир Шароф Рашидович телефон қилди. Ҳисоб-китоб гайёрлигингизни кўраверинг! — деди-да, телефонни қўйиб қўйди.

Бир зум хайрон бўлдим. Таажжубга тушдим. Машаққатли ҳаракатлар бир одам амри билан тўхтатилган эди. Бир йилдан кейин иш янгидан бошланадиган бўлганди. Кутилмаганда бу хабар. Ўзимга-ўзим ишон-

масдим, Обид Содиковни ҳазиллашяпти деб ўйлашга ҳам ҳаққим йўқ эди. Ўша куни Яшин ака ҳам кўнғироқ қилиб:

— Табриклайман, каттанинг амри билан битган иш бу! — деди.

Менда тўлиқ қаноат ҳисси пайдо бўлди. Хаёлимда, дунёда битмайдиган иш йўқдек кўринарди. Бу ишнинг машаққатларидан зада бўлиб, ўта чарчаган бўлишимга қарамасдан, шунга ўхшаган бирор янги ишни бошлаб юбориш истаги туғилаёгандек эди. Хушхабарни институт жамоасига етказишга шошилдим. Аммо нега бу мушкул иш қутилмаганда тез битганидан хайрон эдим. Фараз қилдим:

«Шароф Рашидов 60 йиллик юбилеи эл орасида катта шов-шувлар билан нишонланмаган бўлса ҳам, ҳойнаҳой Сиёсий бюрога номзод сифатида катта давраларда кенг нишонланган. Фақат республикамиздагина эмас, балки бутун Иттифоқда раҳбарлар уни табриклашган. Албатта, Иттифоқ молия вазирини Зверев ҳам уни жуда бўлмаса телефон орқали қутлаган. Ҳар хил вазиятда ҳам иш битириш пайида бўладиган Шароф Рашидов бошқа масалалар қаторида вазирликда ушланиб қолган масалани ҳам бир оғиз сўз билан эслатган ва унинг ваъдасини олган». Бир ойлардан кейин қўлимизга теккан қарорга ҳам мазкур хабардан бир ойларча кейин қўл қўйилгани менинг фаразимни тасдиқлади.

Нима бўлса ҳам, иш битди, ходимлар институт биринчи тоифали ташкилотлар қаторига ўтганидан фахрланишди, илмий ходимлар маоши ҳам ошди. Бу ишда Шароф Рашидов хизматлари ҳал қилувчи вазифани адо этганлиги шубҳасиз.

* * *

1979 йил. Академия шаҳарчасида қурилган 7 қаватли Тил ва адабиёт институти биноси. Сентябрь кунларидан бирида институтнинг олдидаги майдонда Шароф Рашидов қадам ташлаб келаяпти. Унинг бир томонида Академия президенти Обид Содикович Содиков, иккинчи томонида...

Унинг юришлари салобатли, жиддий, бу иморату майдончага биринчи гал қадам қўяётган бўлса-да, «булар ҳаммаси менга маълум» деяётгандек, аланглаб ҳар томон назар ташлайвермасди. Атрофда, иморат ичида 300—

400 нафар одам — сувоқчи-ю, бетончилар иш билан банд, қурилиш ишларига тегишли зарур ускуналар шу ерда. Тошкент қурилиш бошқармаси ўз ёрдамчилари билан, шаҳар, туман партия қўмиталарининг котиблари — ишбоши, ҳар бири ўзига тегишли жойда, хуллас, иш қайнайди. Шундай қараганда, ақл бовар қилмайдиган, бироқ ўша давр партия яккаҳоқимлиги ҳукм сурган пайтда бўладиган ҳайратомуз воқеа рўй бераяпти. Чала битган иморатни қабул қилиш ҳужжатига қўл қўйдиришган пайт мен ўзимни туби йўқ жар лабида ҳис қилдим. Рўйхатга олинган беш юздан ортиқ камчиликни тўғрилаб берамиз, деган ваъдалар пуч экани ўшандаёқ маълум эди. Ҳақиқатан ҳам, қабул ҳужжатига қўл қўйилгандан кейин бу чала иморат бўсағасида битта ҳам қурувчи кўринмай қолди. Осмонга қарасам — осмон, ерга қарасам — ер. Бирор нажоткордан дарак йўқ. Хатто иморатни қабул қилиш ҳужжатига имзо чекишимни таклиф қилиб, мени ҳол-жонимга қўймаган Марказқўмнинг қурилиш ишлари бўйича котиби ҳам, шу иш билан шуғулланадиган шаҳар партия қўмитасининг котиби ҳам сувга чўккандек эдилар.

Рус халқида ёмонликсиз яхшилик йўқ, деган гап бор. Ўз ёғимга ўзим қоврилиб юрган пайтларимда бир воқеа рўй берди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг нашриёти машаққатлар билан тайёрлаган икки жилдлик адабиёт назариясининг режадан ўчирилгани ҳақида хабар келиб қолди. Ўлганнинг устига тепган деганларидек, иморат ташвишларига назарияни чоп этиш масаласи ҳам қўшилди. Бу хусусда фақат битта одамга арз-дод қилиш мумкин. У ҳам бўлса, Шароф Рашидов эди. Қабул сўрашга журъат етавермайди. Телефонга бир неча бор қўл чўзиб, тортиб олганимда тинчгина илмий ишни ўринлатиб юравериш қандай роҳат эканини ҳаёлимдан ўтказдим. Ниҳоят, тавakkалига журъат қилдим. «И» товушини чўзиб талаффуз қиладиган ёрдамчи гапимни эътибор билан эшитди, сўз орасида ажабланишни билдирадиган «шундайми» сўзини бир неча бор ишлатди. Хайрият, дедим. Қарангки, ўша куниёқ олий раҳбар қабулида бўлдим. Одатдагидек, иймана-иймана арз-додимни айтдим. Гап орасида Иттифоқ матбуот қўмитасининг, нима бало, ўзбек адабиётига алоҳида назария керак бўлибдими, бизда битта назария бор. Бу — марксизм-ленинизм, деган сўзларини ҳам қўшиб қўйдим...

Шароф Рашидовнинг юз-кўзларида истехзоли ўзгаришлар пайдо бўлди. Яратилган икки жилдлик адабиёт назариясига тегишли китобда қандай масалаларни тадқиқ қилганимизни суриштириб ўтирмади. Одатдаги салобат билан телефон тутқичини кўтарди. Телефонда қандайдир жавоб овози эшитилди. Бу маданият бўлими мудирини Азиз Оппокович Тўраев овози эканини кейин англадим. Топшириқ шундай бўлди:

– Тил ва адабиёт институти икки жилдлик адабиёт назариясини тайёрлабди. Назария бизга керак. Шу китоб чиқсин, бу иш билан ўзингиз шуғулландинг.

Буйрукни эшитиб, бирданига енгил тортидим. Қувонч таассуротларидан кейин ҳали ўзимни ўнглаб ололмай турган пайтда Шароф Рашидовнинг хайрихоҳ назари менга тушганини сездим. Бу ҳол менда янги жасорат уйғотди. Бироқ билар эдимки, фикримни кескин айтилмайман. Узук-юлук жумлалар билан иморатнинг чала битгани, келаётган кишида қийналишимизни билдирдим. Гапира туриб, Шароф Рашидов кайфиятида бирор нохушлик сезмадим, ҳатто у рўпара деворда ҳар лаҳзада рақамини ўзгартириб турадиган соатга назар ташлашни ҳам мўлжаллаётгани йўқ эди. Бу ҳол менда ишонч ҳиссини мустаҳкамлади.

– Ўзим бор кучим билан ҳаракат қиламан, аммо, – дедим-у, фикримни давом қилдирилмадим.

Шароф Рашидовнинг юз-кўзларида хотиржамлик сезилиб турарди, у гўё менга «биламан нима демоқчи эканингни» деяётгандек эди. Кўп суриштирмасдан, у яна телефон тутқичини кўтарди ва кимдандир институт биноси ҳақида маълумот беришни сўради.

Эрталаб соат 8 ларда райқўм котиби уйимга телефон қилиб, тез институтга етиб келишим кераклиги, Шароф Рашидов ташриф буюражагини билдирди. Бу ҳол ўша бундан 10–15 кун олдин «олтинчи қават»да рўй берган суҳбат натижаси эканини англадим. Яна шуни ҳам сездимки, бир кунга йиғилган бу сон-саноксиз қурувчилар ва ишга тушган техник жихозлар Шароф Рашидовнинг бу ерга келишидан хабар топган қурилиш масъулларининг иши эди. Улар шу йўл билан озгина бўлса ҳам ўз айбларини ёпмоққа уринарди.

Шароф Рашидов «аҳволдан воқифман» дегандек, иморатнинг еттинчи қаватига кўтарилди-да, атрофни томоша қилди. Иморат қурилишига тегишли баъзи масалалар билан қизиққан бўлди. Қайтиб иккинчи қаватга – ди-

рекция хонасига кирди. Иморатни бунёд этишга масъул рахбару курувчилар ўзларига тегишли ўринларни эгалладилар. Мен масаланинг қандай кечишини ҳеч тасаввур қилолмасдим. Шу сабабдан бўлса керак, ўзимни аниқ режа асосида тутиш қобилиятига эга эмаслигимни билдирдим. Нимаики қилаётган бўлсам, ўринсиз кўринарди менга. Шароф Рашидов эса ўта камгап эди. Иморат қурилиши масаласига тегишли ҳеч қандай муносабат билдирмади. У бирданига:

— Икки оғиз сўзни директордан эшитайлик, — деб қолди. Ўсал аҳволга тушдим. Бироқ гапиришга мажбур эдим. Чойлар қуйилиб, ўтирганларга узатилди. Шароф Рашидов пиёлани олди. Хаёлимга келган ва икки ой ичида йиғилиб қолган иморат қурилишига тегишли камчиликлар хусусида тўлқинлана-тўлқинлана пала-партиш гапирдим. Гапираётганимда ўзимнинг овозим ўзимга ёт эканини сезиб турардим. Шароф Рашидов кўлида пиёлани ушлаганича жим ўтирди. Мен томон назар ҳам ташлайвермас, юз-кўз ҳаракатлари билан бирор гапимга муносабат ҳам билдирмасди. Ечилиши мушкул бирор масала юзасидан хаёл суриб ўтирган одамга ўхшарди у ўша пайтда. Йиғилиш ахли ҳам пашша учса, эшитиладиган даражада жим эди.

Менинг узук-юлуқ гапларимдан кейин бу иш масъуллари, партия раҳбарлари бирин-кетин сўзга чикдилар. Уларнинг сўзлари бурро, фикрлари дадил, кескин эди. Жумлалар қуйиб қўйгандек аниқ ва бежирим янграрди. Шароф Рашидов уларни одатдагидек эътибор билан эшитди. Улар ўртага ташлаётган маълумотларнинг ясама ва тўғри эмаслигини хис қилардим, ҳатто бир эмас, бир неча гал лукма ташлаган жойларим ҳам бўлди. Бироқ Шароф Рашидов жим, бир хил жиддий киёфада ўтирарди. Хойнаҳой уларнинг сўзларини маъқуллаяпти, деб ҳам ўйлардим ўзимча.

Хусусан, шахар партия ташкилотининг семириб, терисига сиғмай кетган бесўнақай, бироқ чайир ва гапга чечан котиби Дудин фикрларини исботлайдиган далилларни саржин тергандек қалаб ташлади. Тошкент қурилиши раҳбарининг гаплари ҳатто менга ҳам асослидек кўринди. Яна аллакимлар биз, филологлар кам тушунадиган атамаларни ишга солиб, иморатни яхши аҳволда топширишганини исбот қилган бўлдилар.

Ниҳоят, маълумот берувчилар ўйлаган бор гапларини айтиб бўлишди. Гапирувчилар рўйхати тугагач, хона-

да бир зум жимлик чўкди. Ахли мажлис зимдан бир-бирларига назар ташлаб олди. Уларнинг аксарияти голибона кайфиятда эди. Бу зимдан назар ташлашлардан «қойил қилдик-а», деган маънони пайкаб олиш қийин эмасди. Шароф Рашидов ҳамон кўлида бир ҳолатда ушлаб турган, аллақачон совиб улгурган кўк чойни стол четига эҳтиёткорлик билан жойлади ва ўтирган жойида қаддини ростлагандек бўлди-да, паст овоз билан:

– Институтнинг раҳбари санаб ўтган камчиликларни тўғрилаш учун кимга қанча муддат керак, — деди-да, яна йлгариги жим-жиддий қиёфага кирди.

Йиғилганлар орасида дафъатан тушуниб олиш қийин бўлган жонланиш пайдо бўлди. Қурилиш масъуллари ва партия кўмиталарининг котиблари яна бир бор кўз тагидан бир-бирларига сезилар-сезилмас қараб олишди. «Бу ёғи нима бўлди», деган маъно бор эди уларнинг қиёфаларида. Нотикларнинг ҳар бири яна қайтадан сўзга чиқиб, институт раҳбари изҳор қилган камчиликларни тузатишга ким бир ой, ким икки ой муддат сўради. Шароф Рашидов қиёфаси ўзгармас, ўша жиддийлигу ўша вазминликда ўтирарди. «Демак, Шароф Рашидов тўғриси хам, эгрисини хам бир хилда эшитиб ўрганган. Шунинг учун раҳбарга метин асаб керак экан-да», ўйлардим мен. Биринч-кетин ваъдалар берилди. Республика раҳбари якуновчи нутқ хам сўзламади. Охирида хонанинг бир бурчагида тикилиб ўтирган ёрдамчисига қарата эртага соат 10 га кимларни чақиртириб беришни айтди. Номлари саналган вазирлар саноғидан иморат учун яна қандай ишлар қилиниши кераклигини пайкаб олдим. Демак, қисқа нутқимда мен айта олмаган ёхуд умуман англай олмаган бошқа хам камчиликлар бор экан. Шароф Рашидов уларни эртага чақириладиган мутасаддиларга топширади. Мен ўшанда Шароф Рашидовнинг ўта сипо, бироқ иш бобида ўта зийрак раҳбар эканини англадим. У бир оғиз сўз билан йиғилиш тугаганлигини билдирди. Ҳамма ёқимсиз ва оғир ишдан қутулгандек, дув этиб ўринларидан турди. Бу воқеа мен ва институт учун яхши бўлди, ёмон бўлди, дарров англай олмадим. Фақат шуни билардимки, бир неча йилдан бери қурувчилар билан олишавериб, кўнглимда тикилиб ётган тугун ёзилгандек бўлди. Кўп ўтмай, бу воқеанинг натижалари хам кўзга ташланиб қолди.

Ҳамма ишлар жойида кўринарди менга. Аммо олдимда тайёр турган оғир машаққатлардан беҳабар эдим.

4. Рахбар қиёфасида давр акси

1981 йил август ойининг 13-куни. Ёзги таътилга чиққанман. Қўлимда Қримга курорт йўлланмаси, чўнтагимда самолёт чиптаси. Кутилмаганда воқеа бошқа томонга бурилиб кетди. Тезлик билан ишхонага чақиришди.

Институтга айтилган вақтдан 5—10 дақиқа кечикиб бордим. Хона эшигини очдим-у, таажжубга тушдим. Ичкарида лик тўла одам. Институт фаоллари йиғилган, улар орасида институт учун бегона, бироқ ижодий ишлар муносабати билан мулоқотда бўлиб юрадиган ёзувчи ва адабиётшуносларга кўзим тушди. Фақат бир киши нотаниш эди. Тўрдаги катта стол ортидаги ўтиричга ўтиб ўтирар-ўтирмас меҳмонларга яна бир бор кўз югуртирдим. Уларнинг аксарияти Ёзувчилар уюшмаси котибиятининг аъзолари, республика микёсида катта лавозимларда ишлаётган менман деган одамлар — бирлари ёзувчи, иккинчилари адабиётшунос, тарихчи олимлар...

Кеча кечкурун институт партия ташкилотининг секретари И. Мирзаев уйга телефон қилиб, менинг эртага эрталаб ишхонага етиб келишим лозимлигини билдирибди. Институтга шаҳар партия қўмитасининг комиссияси келармиш, дебди у. Мана мен комиссия хузуридаман. Кўз югуртириб чиқиб, «балли, комиссиямисан комиссия экан», ўйладим мен. Адабий жараён, унинг тараққиёти, бадият масалалари, хусусан, шахсият бобида ҳам уларнинг биронтаси билан ҳамфикр эмасман. Улар адабий, илмий танқидни фақат душманлик ва кўролмаслик деб тушунадиган, ўзларини билимда, ижодда энг юксак чўккиларда деб биладиган одамлар эди. Адабиёт ишларида бирор комиссия тузиладиган бўлса, фақат яккаҳоқимлик мафкурасига яқин шу одамлар ва улар атрофидагилар танланишини ҳам билардим.

Комиссиянинг нотаниш аъзоси рўпарадаги столга ўтиб жойлашди-да, ўзини менга таништирди:

— Нусратов бўламан. Комиссиянинг раисиман. Институтингизни бир кўздан кечириш учун келдик, — деди у.

Ёши ўттизлар атрофида, гап-сўзи бурро бу йигит менда бирор сезиларли таассурот уйғотмади. Унинг комсомолда «пишиб етилган»лигини, эндиликда шаҳар партия қўмитасида бўлим мудири бўлиб ишлаётганини кейин билиб олдим.

Институт ишларида бирор ўпирилиш йўқлигига ишончим комил, молиявий ишлардан ҳам хотиржамман. Ўзининг ҳалол меҳнати билан топган нонини «бунда бировнинг ҳаққи йўқмикан», дея шубҳаланиб ейдиган одамларда молия бузилиши нима қилсин!

Комиссия ишга тушди. Бир зумда жамоа ташкилотларининг хоналари эгалланди. Нотаниш кимсалар ҳисобкитоб бўлимини ишғол қилишди. Комиссия аъзолари институтдан кимники ўзларига яқинроқ кўрсалар, ўша жойга ўрнашиб олдилар. «Сиз жим бўлиб, бир чеккада турунг, энди институтни биз бошқарамиз, биз директормиз», деяётгандек эди улар. Курорт йўлланмасию самолёт чиптасини топшириш буйруғи берилди.

Шу дақиқадан бошлаб институт дирекцияси комиссияни керакли маълумотлар билан таъминлаш бошқармасига айланди. Ходимлар бирин-кетин шаҳар партия қўмитасига чақирилиб, сўроқ қилина бошлади. Миш-мишлар кўпайди, маслаҳатчилар ҳам пайдо бўлди...

— Чиқинг тепага, айтинг нима бўлаётганини, ахир бу инсофдан эмас-ку! — дейишди баъзи дўстларим. Хайрихоҳ дўстлар Шароф Рашидов номига хат ёздилар. Москвалик кадрдонларим бу ишдан хабардор бўлишиб, «институтни асраш керак» маъносида телеграммалар йўллашди.

— Мен олий маҳкама иш услуги билан танишлигимдан, биринчи котиб ихтиёрисиз республика тепасидан чивин ҳам учиб ўтолмаслигини яхши билар эдим. Шу сабабли боринг, мурожаат қилинг, деган шайтоний васвасаларга чап беришга уриндим. Иккинчи томондан, шунча илиқ суҳбатлар, институтга кўрсатилган шунча марҳаматлар бор-ку! Наҳотки булар ҳаммаси қалбаки бўлса, оёқости қилинса!. Мени шу хилдаги ўйлар тинчлантирар эди.

Институт ишини тафтиш қилаётганлар ўз вазифалари билан Фарб адабиётларида кўп учрайдиган катта сирли хазинани қўлга киритаётган изқуварларни эслатардилар.

Комиссия иши анча чўзилди, асаблар бир оз чарчаб, шифохоналарда даволанишга тўғри келди. Шу орада «Шароф Рашидов текширувчиларни ўз хузурига таклиф қилибди, институт фаолияти хусусида суҳбат бўлибди», деган гаплар тарқалди. Академия президенти Обид Содиқов тайёрланган маълумотноманинг баъзи бандларига норозилик билдирибди ва комиссия ўзи жиддий деб

хисоблаган айбларни олиб ташлашга мажбур бўлибди», деган узук-юлуқ гаплар ҳам қулоққа чалинди. Бу ҳол Шароф Рашидовнинг комиссия ишларидан албатта хабари бор, деган тахминимни тасдиқлар эди. Бунинг устига, олий маҳкаманинг масъул ходимларидан бири тасодифан дуч келганда, биламиз, дам олишда юрган экансиз, деб қолди. Оддий бир одамнинг қачон, қаерда юрганидан катта маҳкама ходимларининг бохабар бўлиб тургани бежиз кўринмади менга. Ҳар қадамим ҳисобда экан-да, деган хулосага келдим ўшанда.

Комиссия ишининг якунланиши ҳақидаги миш-мишлар ҳам қулоғимга чалинарди: «Текширув гуруҳи шаҳар партия қўмитаси номидан иш олиб борган эмиш, масалани Марказқўм кўрармиш, институт жамоаси устига миллатчи деган оғир сиёсий айб қўйилармиш...» Хулласи калом, бу хилдаги асаббузарлик, мутахассисларни бир-бирига зид қилиб қўйиш эндиликда ғайринормал масала бўлиб кўриниши мумкин. Аммо шахсга сиғиниш асоратлари ҳали тугатилмаган, мафкура яккахокимлиги даврларида бу ҳол табиий ҳисобланарди. Бошқача бўлиши хусусида ўйлаш ҳам ортиқча эди.

Нихоят, ярим йиллик текшир-текшир ва турли-туман таъйиқлар хулосаланадиган бўлди. Масала шаҳар партия қўмитасида муҳокама қилинди. Институт раҳбарига қаттиқ танбех берилди ва уни пардалаш мақсадида яна бир неча катта олимлар ҳам жазоланди. Шундай қилиб, бутун бир институт жамоаси жазо дорига тортилди. Миллатчилик ғояларини қўллаб-қувватловчи, жадидчиликни оқловчи, замонавий ютуқларни камситувчи сингари номлар тамға қилиб ёпиштирилди. Бу машъум қарор матбуот саҳифаларида кенг тарқатилди, институт илмий, ижодий, маърифий анжуманларда шу қарор асосида бадном қилинадиган бўлди. Мафкуравий яккахокимлик даврида удум шу эди. Шароф Рашидов қай даражада қудратли ва зиёлипарвар бўлмасин, мустақил фикр юритадиган зиёлилар орасидан миллатчи излайдиган, катта маош олиб, юмшоқ курсиларга ўрнашиб олган имтиёзли исковичлар гуруҳи ҳам фаол иш олиб борарди. Ҳар вақт-ҳар вақт душман — миллатчими, жадидми, ўтмишни идеаллаштирувчими топиб, халқ ичида ошкор қилинмаса, уларнинг тинчлиги бузилар, вазифаларини адо этмаган ҳисобланарди. Улар билан ҳамкорлик қиладиган, комиссияларга аъзо бўлишни орзиқиб кутиб юрадиган зарбдорлар ҳам доим тайёр туришар эди.

Жазокорлар иши бир ёқли бўлди, улар ўз вазифаларини ортиғи билан адо этганлар. Энди Шароф Рашидов қабулига киришни лозим деб топдим.

Бу гал кириб борганимда биринчи котибнинг кайфияти қарийб аввалгидек эди. Фақат орамиздаги анча яқин бўлиб қолган масофа узоқлашгандек туюлди. Олий раҳбар ўзини мендан хиёл тортгандек, илгарига нисбатан жиддийроқ қиёфага киргандек кўринарди. Бошида суҳбат оғирроқ кўчди. Табиий, шаҳар партия қўмитасининг қарори хусусида гап очилди. Мендан чиқадиган гап ўзимга аниқ: камчиликлар бўлган, улар тузатилаяпти маъносида. Гап ўз қисматимга тақалди. Бу ҳам табиий эди, албатта. Куч йиғиб, бир оз ўнғайсизланган ҳолда:

— Энди менга рухсат беринг, илмимни қилай, дедим.

Бундан ортиқ бирор нарса дейишим қийин кўринди. Вазият ҳам шундай эдики, бу қисқа жумла менинг мақсадимни тўла ифода қиларди.

Бу суҳбатгача ва ундан кейин ҳам, ҳатто ханузга қадар бўлиб ўтган воқеалар ҳаёлимда юради. Кейинроқ пайдо бўлган хулосалардан бири шу эдики, биз узоқ йиллар мобайнида эрксизлик занжири билан маҳкам боғланган эдик. Шу жумладан, Шароф Рашидов ҳам тутқунликдан холи эмас экан. Бизга ўхашаган оддий кишилар эрксизликни бир хисса хис қилган бўлсалар, Шароф Рашидов даражасидаги раҳбарлар уни ўн хисса кўпроқ ўз таналарида сезиб турар эканлар. Марказлашган яккахокимликнинг удуми шу экан. Эндиликда ўша воқеалар ҳақида ўйласам, шоир Гулханийнинг «Туя билан бўталок» масали эсимга тушади.

Оғир юк ортилган туя йўл босади. У аёвсиз етақда, бўталок танаси куйиб ёнганидан онасига секин юришни, дамба-дам сийнасидан сут беришни илтижо қилади. Бу илтижога нисбатан:

*Айди онаси боласига боқиб,
Кўзларининг ёшлари сувдек оқиб.
— Кўрки, бурундиқ кишининг қўлида,
Бу кишининг кўзлари ўз йўлида...*

Ҳа, ҳамманинг бурнига ўзига яраша бурундиқ тақилган экан у замонларда.

Суҳбат бошланиши олдидан Шароф Рашидов тугмани босиб, Оқил Умрзоқовични таклиф қилган эди. Менинг сўзларимдан кейинги бир зумлик жимлик пайтида Оқил

Умрзоқович кириб келди ва мен билан қўл бериб, илгаригиларга нисбатан ҳам қалинроқ ва илиқроқ сўрашди. Шаҳар партия қўмитасининг қароридан кейин бутун бир институт ишлари ва раҳбарият фаолияти қайта баҳоланадиган бир пайтда мафкура котибининг бу хилдаги илик муносабати мен учун «хавотир олманг», деган маънони билдирар эди. Бир оз дадиллашдим. Аммо Шароф Рашидовдан жавоб олишга тайёр турдим.

— Йўк! — деди биринчи раҳбар қатъий оҳангда. — Ишлайсиз, ишни биласиз!

Унинг сўзлари қатъий эди. Уларда қарийб буйруқ маъноси мужассам этилганди. Худди шу пайтда Оқил Умрзоқовичнинг ҳам таклиф қилиниши «Марказқўм фикри» деган хулосага олиб келарди. Олий раҳбар оҳангни бир оз паст олиб:

— Эҳтиёт бўлиб ишланг! — деб қўшиб қўйди.

— Бу сўзларда ҳам сирли мазмун яширинган эди. Демак, шаҳар партия қўмитаси қароридаги уйдирмаларга у киши ишонган, тўғрироғи, ишонтиришган. Ўша камчиликларга йўл қўйган раҳбар эканман-да, ўйладим мен.

Шароф Рашидов бармоқлари билан столни секин бир неча бор черта туриб, ўткир назарини менга қадади-да:

— Бу ер дўзах, осон эмас бу ерда ўтириш, — деди.

Охирги сўзнинг оҳанги паст эди, қарийб эшитилар-эшитилмас қуловимга чалинди. Тўғриси айтсам, шу пайт олий раҳбарга раҳмим келди. Яна бурундик эсга тушди. Шаҳар партия қўмитаси қарорига ўхшаган мафкуравий масалаларни ўз амрим билан ҳал қилолмайман, таъсир ўтказувчилар оз эмас, деган маънода тушундим Шароф Рашидовнинг сўзларини. Бирданига юкорида тилга олиб ўтганим Р.Г. Мельников ва унинг қилмишлари эсимга тушди.

Бир неча дақиқа қизиқ бир ҳолатда сездим ўзимни. Рўй бераётган воқеалар яшин тезлигида хаёлимдан ўтди. Шаҳар партия қўмитасининг қарори тарқалган сари комиссия аъзолари ғоз юришар, дуч келган каттаю кичик йиғинларда менинг номимни айтиб, чўлпончи, фитратчи деб таъналар қилишарди. Қарорнинг Ёзувчилар уюшмасидаги муҳокамасида дўстим Одил Ёқубовни менга қарши сўзга чиқариб, мана, дўстларинг ҳам сендан юз ўгирди, демокчи бўлдилар. Газета-журналларга топширган мақолаларимдан хато излайдиган, иложи бўлса, бостирмасликка ҳаракат қилишадиган бўлишди. Бирор газета

мен ҳақимда ижобий фикр чоп этиб қолса, муҳаррирга танбех бериб, тазйиқ остига олишни одат қилишди. Бир йиғилишда Ёзувчилар уюшмасининг биринчи котиби менинг номимни айтиб, ёзувчиларни ҳадеб танқид қилаверишига йўл бериб қўймаймиз бу одамга, дегани ҳам эсимда. Бирок шу тобда Шароф Рашидовга булар ҳақида бирор нарса дея олмасдим: майда гапларни кўтараётган бўлиб кўринишим турган гап эди. Мавзуни алмаштириш энг қулай чора бўлиб туюлди менга. Бу масалага кейин яна қайтиш истаги борлигини билдирдим-да, тайёрлаб борилган ҳужжатни чўздим.

Бу ҳужжат институтнинг 50 йиллик юбилейини нишонлаш тўғрисида эди.

Шароф Рашидов унга қўлида тутганича кўз югуртириб чиқди. Раҳбарнинг олдинги жиддий қиёфаси хиёл юмшагандек бўлди.

— Буни қилишимиз керак, яхши ўйлабсиз, деди-да, ҳужжатни Оқил Умрзоқовичга чўзди. Шароф Рашидовнинг юзларидаги табассумга кўзим тушди. Назаримда, шаҳар партия қўмитасининг қарори муносабати билан келиб чиққан дилсиёҳликларни оқлаш йўли топилгандек кўринди унга. Шу йўл билан у институт жамоасининг кўнглини кўтариб, йўл қўйилган қатор йўқотишларни тиклаш зарурлигини хаёлидан ўтказган бўлса ажаб эмас. «Пайтини пойлаб олиб келибсиз-да», деган истехзо ҳам йўқ эмас эди унинг сезилар-сезилмас табассумида. Бу билан у мени оқлаётгани ё қоралаётгани, билолмасдим. Аммо шуниси тушунарли эдики, ҳужжатнинг Оқил Умрзоқовичга томон чўзилиши бу масала билан шуғулланиш керак, деган маънони англатарди. Вақт қизиқ тарзда ўтиб борарди. Бир томондан, одатдагидек калтакнинг энг зўри Тил ва адабиёт институти бошига тушар, матбуот ҳам жим турмас, миллатчилик, жадидчиликни оқлаш — институт пешонасига босилган тамғалар ҳадеб қайд қилинаверарди. Иккинчи томондан, олий маҳкама — Марказқўм институтнинг 50 йиллик юбилейини нишонлаш, уни олий давлат мукофотларидан бирига тавсия қилиш учун Москвага илтимоснома лойиҳаси тайёрларди.

Шароф Рашидов билан 1983 йил ёзида бўлган суҳбат охириги экани ўша вақтларда хаёлимга ҳам келмаган эди, албатта. Куз кунларининг бирида Шароф Рашидовнинг вафот этгани эълон қилинди, мотам маросими кенг кўламда ўтди. Бирданига хаёт чигаллаша бошлади. «Ўзбеклар иши», «пахта иши» деб аталган

кабоҳатнинг шабадаси эди юртимиз узра. Миллатчилик тамғаси ёнига рашидовчилар тамғасининг юки ҳам қўшилиб, тобора эзиб борарди. Шундай қалтис бир вазиятда кўп ўтмасдан, муҳим воқеа рўй берди. Марказий газеталарда СССР Олий Советининг махсус фармони билан институт «Хурмат белгиси» ордени билан мукофотлангани ҳақида хабар босилди. Ҳаётда нима-лар бўлмайди дейсиз! Кечаги миллатчилик, жадидчиликни оқлашга йўл қўяётган институт шаҳар партия кўмитасининг қораловчи қароридан кейин бугун олий мукофот билан тақдирланиб турса!

Кейинчалик ўзимча шундай фараз қилдим: Шароф Рашидов Хоразмда сафарда юрган пайтларида чет эл делегациясини қабул қилиш учун бир неча соатга Тошкентга келади. Ўшанда у институт юбилейини нишонлаш хусусидаги ҳужжатни топтириб, қўл қўйиб бериб кетган. Вақт ўтгач, бу тахминимни бошқа бир ҳодиса тасдиқлади.

Институт мукофотни олиб бўлгач, собиқ Иттифок олий маҳкамасига ташаккурнома йўлланди. Ташаккурномага тезлик билан телефон орқали жавоб бўлди. Мукофот хусусидаги илтимоснома Шароф Рашидов имзоси билан Москвага жўнатилган хатларнинг энг охиригиси бўлган экан. Маълумки, ўша сафардан Шароф Рашидовнинг майити қайтди. Унинг охириги илтимосномасини кечиктирмасдан ҳал қилишни зарур деб ҳисобладик, дейишди телефонда.

Бир гал Москвага борганимда Тилшунослик институтидаги дўстларим:

— Мукофотни олдингиз-а, бу ишда бизнинг ҳам ҳиссамиз бор. Республикангиздан институтингиз ҳақидаги маълумотнома етиб келмабди, уни биз ёзиб бердик. Бу илтимоснома Шароф Рашидовнинг мукофотлаш бўлимига ёзган сўнги хати экан, уни тез амалга оширмаслик инсофдан бўлмайди, дейишди. Мен уларга миннатдорчилигимни билдирдим.

Ҳаётда ажабланиш ҳиссини уйғотадиган ҳодисалар кўп бўлади. Шулардан бири Тил ва адабиёт институти бошига тушди. Бир томондан, республиканинг олий раҳбарлари катта тантанаю дабдабалар билан илмий жамоани йиғиб, институт байроғига «Хурмат белгиси» нишонини қададилар. Кўп ўтмасдан, катта анжуманларда миллатчи, жадидчи сингари тамғалар яна ҳам юқорироқ эхтирос билан такрорлана бошлади. Бу гал мафкуравий

яккаҳоқимлик гурзиси яна ҳам баҳайбат ва зарбалирок эди. Нишондор институтнинг ишларини текширадиган, ундан хар хил мафкуравий камчиликлар топишга мўлжалланган янги-янги комиссиялар ишга тушди. Бунинг сабаби ҳам менга аён эди. Марказий Қўмитанинг мафкура бўйича котибаси Р. Абдуллаева яккаҳоқимликни янги поғонага олиб чиқишга ҳаракат қилди. Қўпгина миллий анъаналарни йўқ қилиш ҳаракатига тушди. Озгина бўлса ҳам ҳаётда учраб турадиган диний эътиқодни оёқости қилишга қарор берди. Шаҳар партия қўмитасининг Тил ва адабиёт институтига тегишли адолатсиз қарори қайта кучга кирди. Ўша кезлари янги котибанинг қабулида бўлганимда, у Тил ва адабиёт институти ишларига муносабат билдириб:

— Яқинда институтингиз ва сиз ҳақингиздаги шаҳар партия қўмитасининг қарори билан танишиб чиқдим. Миллий сиёсатни тўғри тушунмас эканмиз, — деган эди.

Ўша кезлари мени яна бир нарса ажаблантирарди. Институтга нишон топширишда Республика Олий Совети Раёсатининг раиси Оқил Умрзоқович Салимов иштирок этмади, гарчи бу шарафли иш бевосита унга тегишли бўлса ҳам. Сабаби маълум эди. Оқил Умрзоқович Салимов тепасида ўша йиллари машъум «пахта иши»нинг қора булутлари йиғила бошлаган пайт эди. Қўп ўтмасдан, институт ходимларидан бир гуруҳига республика мукофотлари топшириладиган бўлди. Шу боис биз бир неча киши республика Олий Совети мажлислар залига етиб келдик. Мукофотларни Оқил Умрзоқович Салимов топшириши маълум бўлди. Мен унинг кайфияти ўчиқ эканини англадим. Рўйхатлар ўкилиб, мукофотлар топширила бошланди. Навбат менга келди. Мукофотни топшира туриб, Оқил Умрзоқович менга алоҳида меҳр билан кўз тикди. Қўлимни қаттиқ қисиб, бағрига тортди. Мен буни ўзимча тушундим. Шароф Рашидов билан бўлган мулоқотларнинг қарийб ҳаммасида, умуман, менинг тақдиримда Оқил Умрзоқовичнинг иштироки катта эди.

Шароф Рашидов ҳақидаги менинг бу фикрларим бошқалар ҳақидаги хотираларимга нисбатан тафсилотлироқ. Бунинг сабаби шундаки, у киши билан мен илм-фанга тегишли масалалар юзасидан узоқ вақтлар давомида ва кўпроқ бевосита мулоқотда бўлганман. Энди ушбу фикрлар охирига қўшиладиган маълум даражада латифаномани бир гап бор.

1997 йилнинг август ойи эди. Кутилмаганда телевидениедан кўнғироқ бўлиб қолди. Телефон гўшагидан телевидение мухбири Фарход Бобожоновнинг овози эшитилди:

— Домла, уйда экансиз, маслаҳатли иш бор. Биз ўн беш минутда етиб борамиз.

Ҳақиқатан ҳам ўн беш дақиқа ўтар-ўтмас эшик олдида телевидениенинг «Рафик» машинаси пайдо бўлди.

— Домла, — деди Ф. Бобожонов бир оз ҳаяжонланган ҳолда гапини давом қилдириб, — ишимиз шошилинч. — Шароф Рашидов ҳақида кўрсатув тайёрламоқчимиз. Сиз гапирарсиз, деган умидда келдик.

Ҳамма гап маълум эди. Ш. Рашидов «фош» қилинган пайтларда менинг фамилиям доим биринчи ўринда юрарди. Шу муносабат билан ҳам бошим узра кўп калтаклар синган, жиддий баҳслар бўлиб ўтган. Мухбирнинг сўзларини эшитиб, бир оз ҳаяжонланган бўлсам керак, у менга юзланиб:

— Домлажон, Шароф Рашидов ҳақида дилингиздаги энг яхши фикрларни айтасиз, — деб қолди.

Мен ўйлаб ўтирмадим.

— Айтаман! — дедим.

Бир зумда гапларимни ёзиб оладиган аппаратлар ишга тушди. Гап тахминан 30 минутларча давом этди. Мен дилимда йиғилиб юрган фикрларни баён қилдим, улар кассетага тушди. Ёзув тугагандан кейин телевидение ходими:

— Яхши гаплар экан, бироқ бу ёзувдан кўнглим тўлмапти.

Сизга бирор суҳбатдош керак экан, ўйлаб кўрсам, — деб қолди.

У гапини давом қилдириб:

— Янгитдан ёзамиз. Ёнингизга бир суҳбатдош топамиз. Бу ерда эмас, энди бошқа жойда. Балки Навоий номидаги Адабиёт музейида ишни давом қилдирамиз, — деб қолди.

Мен бунга ҳам рози бўлдим. Эртасига Навоий музейига йиғилганимизда телевидение вакили бир неча бор узрлар айтиб, суҳбатдош топа олмаганидан шикоят қилди. Шу жойдан туриб яна телефон ишга тушди. У қатор ёзувиларга кўнғироқ қилиб, менга суҳбатдош бўлишни илтимос қилди. Бироқ бирор ёзувчи ёки шоир розилик билдиравермади. Мен таажжубландим. Нахотки, Шароф

Рашидов улуғ вазифада ишлаётган пайтда унинг арзиманган ишораси билан эмакляб бўлса ҳам унинг ҳузурига боришга тайёр турадиган, катта анжуманларда «Шароф Рашидов — менинг дўстим» дейишдан тоймайдиган, у туфайли катта лавозимларни эгаллаган, қатор мукофотларга сазовор бўлган, шаҳарнинг қоқ марказидан уйлар олиб, машиналар миниб, роҳат-фароғатда яшаётган, ўзларини катта ижодкор ҳисоблайдиган ёзувчилар у кишини қайта оқлаш маъносида телевидениега келиб, икки оғиз сўз айтишни лозим кўрмасалар?!

Нихоят, навбат Жамол Камолга келганда, у розилик билдирди. Шундай қилиб, Шароф Рашидович ҳақидаги ярим соатлик чамаси кўрсатув унинг вафотидан кейин илк бор пайдо бўлди. Бу Республикамиз собиқ раҳбарининг номини ўз ўрнига қайта тиклаш йўлидаги илк қадам эди. Ўша йилнинг ноябрь ойида Жиззах шаҳрида Президентимиз И. Каримов раҳбарлигида Шароф Рашидовнинг 70 йиллик юбилей тантанаси ўтказилди. Олдиниға катта йиғилиш бўлиб, унинг шаънига яхши фикрлар айтилди, кейин унга қўйилган ёдгорликнинг очилиш маросими бўлди. Шу пайтдан эътиборан Ш. Рашидов номи ўзининг илгариги мавқеини мустаҳкам эгаллади.

БЎҲТОННИНГ ЮКИ ОФИР

1970 йилларнинг бошлари эди. У пайтлари докторлик диссертациясини химоя қилиш катта воқеа ҳисобланарди. Довриғию дабдабаси ҳам шунга яраша эди. Роса бир йил меҳнат қилиб ёзилган авторефератимни кўтариб, Республика Фанлар академияси президенти Обид Содиқовнинг қабуллариға киришни сўрадим. Кўп ўтмасдан, котиба аёл мени ичкариға таклиф қилди.

Обид акани кўпдан бери билардим. Олим менинг ҳам илм зинапояларидан машаққатлар билан кўтарилишимға сабаб бўлган сиймолардан эди. У кишиға дуч келганим мен учун катта сабоқ бўлган.

Ўрта Осиё Давлат университети. Улуғ Ватан урушини тугатиб, солдатлик кийимларимни ечиб улгурмасимданок бу ерга талаба бўлиб келганман. Бу мен учун уруш йиллари, урушдан илгари ҳам эзгу ҳавас эди.

Дорилфунуннинг Карл Маркс (ҳозирги Сайилгоҳ) кўчасидаги эски услубда қурилган биноси. Талабалар сони ҳали жуда оз, ҳаммаси бўлиб бир неча юз нафар

бўлса керак. Бу бинода университетнинг ярми жойлашган. Ўқиш ҳам шу ерда, ётоқхона ҳам. Биз, бир гуруҳ талабалар ҳовлининг тўрида, чап бурчакдаги пастқам жойда қурилган бир қаватли уйларда ётоқхонада турамиз. Ҳали ўқишлар бошланмасиданок ётоқхонанинг орқа томонида қандайдир профессор яшайди, деган гапларни эшитганмиз.

Ётоқхона билан дорилфунун орасида бир томонда мўъжазгина боғча бўлиб, иккинчи томон спорт майдончаси ҳисобланар эди. Мен яқин ўтмишдаги ҳарбий ҳаёт таъсиридами ёки бирор ички талаб асосидами, ҳар кун эрталабдан бадантарбия билан шуғулланардим. Худди шу пайтда ётоқхона орқасидаги пастқам уйдан катта портфель кўтарган, қотма, озғин, новча бўйли бир йигит чиқиб, дорилфунуннинг бош иморати томон йўл оларди. Ёш жихатдан профессор қиёфасига кириб улгурмаган бу йигитга қуюқ салом берардик. У эса бир маромда қадам ташлаб кета туриб, саломимизга алик билан жавоб берар ва ҳар гал бирор нарса демаса ҳам, тишларини хиёл кўрсатиб кулимсираганидан, балли, бадантарбия билан шуғулланиб яхши қиляпсизлар, деган маънони англаб олар эдик. Биз учун энг муҳими, ҳали анча ёш бўлишига қарамасдан, бу йигитнинг профессор даражасига кўтарилиб, ҳаётда ўз ўрнини топиб олганлигида эди. Бу жихатдан биз, хусусан, мен унга алоҳида ҳавас билан қарардим. 30-йилларнинг охирларида Чоржўйдаги ўқитувчилар тайёрлайдиган билим юртида ўқиб юрган пайтларимда математика ўқитувчимиздан ўқийверса-ўқийверса профессор даражасига эришиш мумкинми, деб сўраганим ҳамон эсимга тушар ва ёшгина профессор билан ҳар куни кўришиб, саломлашиб юрганимиздан ўзимда йўқ хурсанд бўлар эдим.

Мана энди профессорлар, академикларни бошқариб турган улуғ инсон ҳузурига кираяпман.

Сохаларимиз бошқа-бошқа бўлса ҳам, кўз-кўзга тушаверса, қандайдир яқинлик пайдо бўлиши табиий экан. Эрталабки салом-алик бора-бора бизни яқинлаштирди, ўрни келганда, қўл бериб кўришадиган, баъзан ҳол-аҳвол сўрашадиган бўлиб қолдик. Обид Содиқовда биринчи қарашдаёқ кишини ўзига жалб қиладиган ёқимли хусусият бор эди. Менга унинг ўта камтарлиги жуда ёқарди. Кейинчалик Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасида ишлаган пайтларимда энди оддий профессор Обид Содиқов билан эмас, балки фан ташкилотчиларидан

бири — Ўзбекистон Фанлар академиясида кадрлар тайёрлаш бўлимининг бошқарувчиси билан мулоқотда бўлдим. Ўшанда ҳам унга нисбатан ҳавасим камаймас, балки борган сари ошиб борарди. Унинг фикрлари аниқ, ойдин эди. У вазиятни тўғри тушуниб, тўғри хулоса чиқарадиган, шу хислати туфайли истаган одам билан тил топиша оладиган раҳбар сифатида менинг тасаввуримдан ўрин олди.

Кейинги учрашувларим бу тасаввуримни бойита борди. У дўстларини доим очик чеҳра, хуш муомала билан кутиб оларди. Сухбат орасида бирор муносабат топиб, хохолаб кулиб, дўстларига хайрихоҳлигини билдирарди. Унинг бу кулгуси кишини сеҳрлаб қўядигандек, ўзига жалб қилар эди. Обид Содиқов сунъий эмас, ич-ичидан куларди.

Мен эшикни очганда Обид ака одатдагидек ўрнидан туриб, истиқболимга бир неча қадам қўйди. Илгаригидек унинг ҳаракатлари енгил, юзида «хохо» кулгига айланишга тайёр турган табассум.

— Келинг, келинг, дўстим, — дея илиқ кутиб оларкан, унинг «дўстим» сўзи менга эриш туюлди. Илгаридан бизнинг орамизда қандайдир яқинлик бўлса-да, бош илмгоҳ раҳбари, бир неча унвонлар соҳиби, унинг устига Республика Академиясининг президенти оддий бир илмий ходимга «дўстим» деб мурожаат қилса!

Илиқ кўришиб, сўрашгандан кейин мен муддаоимни айтдим. Докторлик диссертациясини химоя қилмоқчилигимни билдириб, авторефератни қўлига бердим.

— Ие, ҳа, жуда яхши, табриклайман, ишларингиздан хабарим бор, рефератга тўланадиган пул юзасидан кичкина мунозара ҳам бўлди, ҳечқиси йўқ, ўтиб кетди, ёқлаб оласиз, — деди. Гап орасида бир оз кечикиб келаётганимга ҳам шама қилди.

Шу заҳоти дорилфунун ховлисида дуч келадиган, катта портфель кўтариб, ҳар кун бир пайтда ишга жўнайдиган қотма, озғин, новча бўйли ёш профессор кўз олдимга келди.

Авторефератни олиб муқовадаги ёзувларни бир қатор кўздан ўтказди ва ундан назарини олмасдан:

— Сизга омад тилайман! Темангиз бир оз калтис экан, эҳтиёт бўлишга тўғри келади, — деди. Маълумки, ёқлашим керак бўлган диссертация мавзуси Абдулла Қаҳҳор ижодига тегишли эди.

Бу хилдаги фикрларни бошқа дўстларимдан ҳам эшитгандим. Бу ерда ҳам шу мулоҳаза чиқиб қолишини кут-

ган эдим. Турғунлик даврининг айни авжига чиккан бир пайти. 70-йилларнинг бошларида Абдулла Қаххор ижоди хақида докторлик диссертацияси эмас, хатто мақола эълон қилиш ҳам осон иш эмасди.

Ўзимни анча ўнглаб олиб:

— Бу илм-ку! — дедим. Дедим-у, президентдан кескин жавоб кутдим. Обид Содиқов одати бўйича хохолаб завқ билан кулди-да, бир зумда жиддийлашиб:

— Ха, илм, — деди.

Бу суҳбатдан кейин Обид Содиқовни узок вақтлар кўрмадим. Унинг бетоб бўлиб қолгани кўпчиликка маълум эди. Шу орада Ўзбекистон Компартияси Марказқўмининг қарори билан (у даврнинг удуми шу эди) Тил ва адабиёт институтига директорликка тайинланишимда Обид ака бетоб бўлиб, фақат Шароф Рашидович мени суҳбатга чақирганида гап орасида мафкура ишлари бўйича котиб Оқил Умрзоқович Салимовга қараб:

— Қўнғироқ қилиб, Обид Содиқовичдан розилик олдим, у киши буёқни яхши билар экан, — дегани ҳамон кўз олдимда.

Мен директорлик вазифасига ўтгандан кейин ҳам (1975 йил) Обид Содиқович анча вақтлар баъзан бирор соатга ишга келар, айрим кунлари умуман келмас, келганида ҳам Академиянинг чигал ишларидан ўзини узокда тутишга ҳаракат қиларди. Бироқ президентнинг борлиги, Академиямизда унинг услубига хос иш кетаётгани сезилиб турарди.

Хаёт борки, касаллик бор. Бу тирик жон учун табиий ходисадир. Аммо ҳар бир давр жамият аъзоларини ўйла-тиб қўядиган муаммоларни кўндаланг қилиб туради. Шу маънода XX аср инсульт, инфаркт сингари оғир касалликлар асри бўлди. Эндиликда ўзини парвариш қилишга алоҳида эътибор берадиган Обид Содиқов хаёти хақида ўйлаганда, энг аввало, ўтган асрда ҳукмрон бўлган партия яккахокимлиги даврида инсон ўз қисмати хақида бош қотиришга ҳуқуқсиз бўлганлигини англайман. Усти-устига аризавозликлар, бирининг кетидан иккинчиси тайёр турадиган комиссиялар, ҳоким партия ташкилотларининг узлуксиз кўрсатмалари асосидаги танбеҳлар, оммавий ташвиқот органлари орқали бўлар-бўлмасга асабларни «замон» оловида қайнатиб туришлар инфаркт ва инсультнинг асл манбаи эди. Фаол, бироқ ўзидан парваришни аямайдиган Обид Содиқов шу аср касаллигининг тутқуни бўлди.

Докторлик диссертациясини ҳимоя қилиш муносабати билан бўлган учрашув бу машҳур олим билан орамиздаги масофани анча қисқартириб қўйган эди. Унинг «буни илм дейдилар» ибораси ўша масофани қисқартирувчи восита бўлди.

Бир гал қисқа муддатга учрашганимизда соғ одамлардек чиройли тишларини кўрсатиб, ёқимли жилмайди ва:

— Ҳаммасидан хабарим бор! Дипломни ҳам аллақачонлар олдингиз, хабарим бор, бу ёнига энди ишлаб берасиз, иш кўп институтингизда, — деди.

Гапнинг оҳанги ва тузилишидан бориб ишингизни қилаверинг, бошқа гап ортиқча, демоқчидек туюлди менга. Бироқ мен ўрнимдан туриб кетишга шошилмадим. Президент ажаблангандек бўлди. Мендан назарини узиб, олдидаги узун столга тикилди. Гўё унда бирор муҳим нарса кўргандек. «Янги директорлар кресло берганингга шукр қилиб, ишлаб кетаверар эди», деган маъно бор эди унинг ҳаракатларида. Бу ҳам ўша давр андазаси эди.

— Биттагина масала бор, — дедим Обид ака томон ялингансимон қараб ва жавоб кутдим.

— Битта бўлса, кўп эмас экан-ку, — дедию, эътиборим сизда, деган қиёфага кирди.

Мен гап бошладим. Билар эдимки, пул билан боғлиқ масала раҳбарларга ёқавермайди. Шу сабабдан гапни узоқроқдан бошладим.

Гап кадрлар, илмий ходимлар масаласи ҳақида кетажанини билдирдим.

Обид Содикович хушёр тортиб:

— Хўш, хўш, — деб кизиқиб қолди. Унинг хаёлидан ўтган фикрни англаб олдим. Мана мунча фан номзодлари тайёрлаймиз, мана мунча фан докторлари деган маънодаги гапларни кўп эшитиб юрардим. Назаримда, Обид Содикович гап шу ҳақда кетади, деб ўйлади ва тезлик билан: — Жуда яхши, бу доим айтилиб келаётган гап, яхши ўйлабсиз, — деди.

Мен бошқа бир масалани қўймоқчи эканимни билдирдим ва бу охир-оқибатда тоифа масаласига боғлиқ эканини айтдим. У пайтларда илмий ходимларнинг моддий таъминоти партия-давлат томонидан белгиладиган даражага боғлиқ эди. Биринчи даражали илмий муассаса ходимларининг маоши иккинчи, учинчи даражали илмгоҳ ходимлариникидан кескин фарқ қиларди.

Обид Содиқович жилмайишни тўхтатди, кўзлари бир оз қисилгандек мен томон бепарво назар ташлаб, бир зумдан сўнг:

— Оғайни, бу иш осон эмас, сизгача ҳам бу масала кўтарилган, бироқ ҳал бўлмаган, — деди.

Гап оҳангидан «овора бўласан, қўлингдан келмаган ишга уриниб нима қиласан», деган маъно англашилиб турарди.

Мен бошқача жавобни кутган эдим. Шу сабабдан гапимда қатъийроқ туриш ниятим борлиги сезилаётган бўлса керак, Обид Содиқович жавобдан қаноатланмаганимни англаб, бармоқларини стол устидаги ойнасимон нарсага уриб тақиллатиб, жим қолди. Мен ҳам, гапингизга хайронман дегандек, жим эдим. У хонанинг катта деразаси томон назар ташлаб:

— Биласизми, ҳаракатда баракат деган гап бор. Бу гап ота-боболаримиздан қолган. Мен сизга қўлимдан келган ҳамма ёрдамимни бераман, бироқ бу масала катта-мизсиз ҳал бўлмайди. Фақат шу одамнинг измида бу хилдаги ишлар, — деди-да, менга сирли қараш қилди. Кетидан одатига кўра яна жилмайиб шўх кулиб қўйди.

У пайтларда фикр олишувларда Шароф Рашидовични бировлар «хўжайин», бошқа бировлар «катта» деб атар эди. Дарҳақиқат, ҳар қандай кўзга кўринарли иш унинг изми билан боғлиқ бўлар, усиз бошланган ишлар, одатда, ора йўлда қолиб кетиши турган гап эди. Буни ҳамма яхши биларди. Тўғриси айтиш керак, Шароф Рашидов ўз даврида республикамиз учун ҳеч ким қилолмаган ва қилиши қийин бўлган савоб ишларни битказиб кетди.

Масалан, биргина институтимизни биринчи даражали илмгоҳ мақомига кўтариш масаласи юзасидан мурожаат қилганимда, у киши бирор марта кўкрагимдан итарган эмас, аксинча, доим хайрихоҳлик билдириб, менинг ҳаракатларимга йўл очар, баъзи ишларни ошкор қилавермасдан, ўзи битказиб берар эди. Обид Содиқов эса менга далда бериб турар, учрашиб қолган пайтларимда ишингиз битиб кетади, катта бу иш билан астойдил шуғулланаяпти, деб кўнглимни кўтариб қўяр ва ҳар гал «буни ҳам илм дейдилар», деган иборани эсимга солиб турди.

Вақт ўтди. Обид Содиқовнинг соғлиги бирмунча яхшиланди. У ўзини эҳтиёт қиладиган, саломатлигига қараб иш кўрадиган бўлди.

Кунларнинг бирида, чамамда, 1977 йилнинг сентябрь ойлари эди, Марказқўмга таклиф қилиндим. Қабулхона-

га кириб борсам, Обид Содиков ҳам шу ерда ўтирибди. Демак, биргаликда ҳал бўладиган иш бор. Табиийки, безовталандим. «Бирор кўнгилсиз воқеа рўй бермадимкин», ўйлардим мен. Обид ака қиёфасида ҳам қандайдир ташвиш белгилари кўзга ташланиб турарди. Кўп ўтмасдан, биз ичкарига таклиф қилидик.

Шароф Рашидович ўрнидан туриб, биз билан кўришди-да, ҳар биримизга ўрин кўрсатди. Хонада учаламиздан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Одатда, бундай пайтларда ё ёрдамчи, ёки мафкура ишлари бўйича котиб иштирок этарди. Бу ҳол ҳам бизни эҳтиёткорликка чакирарди.

Шароф Рашидов билан анчагина суҳбатларда бўлганимга қараганда, унинг бугунги кайфиятини жуда ҳам яхши деб бўлмасди. Юз-кўзларида бизга номаълум қандайдир ташвишларнинг излари сезилиб турарди. У авваллари суҳбатни республикада рўй бераётган янгиликлару бўладиган ҳосил салмоғидан бошларди. Бу гал суҳбатнинг бошланиши бошқачароқ бўлди.

— Иккалангизни чақиришимнинг сабаби бор, — деди у фикрларини йиғиб олган қиёфада, — тезлик билан русча-ўзбекча, ўзбекча-русча лугат яратиш керак, бор кучни шунга ташлаш лозим бўлади. Яқинда бюронинг қарори бўлди, сизларга тез қунда етиб боради, — деб рўс тилининг аҳамияти, уни ўрганиш хусусида белгилаётган тadbирлар ҳақида гапирди.

Шу маҳал Москвадан қандайдир кўнғироқ бўлиб қолди. Телефон гўшагини қулоғига олиб боргунига қадар фақат иккалангизга айтадиган бир гап ҳам бор, — деди-да, телефонда республика ҳаётига тегишли қандайдир масалалар юзасидан шoшилмасдан гаплашди.

Шу орада Абдулла Қаҳҳорнинг 70 йиллик юбилеи муносабати билан ёзувчининг расми туширилган таклифномани чиқариб, папкамининг ёнига, кўринадиган жойга қўйдим.

Шароф Рашидов телефон билан банд экан, Обид ака одати бўйича менга жилмайди, бироқ бу жилмайиш аввалгидек одамни ўзига тортадиган шўҳ ва очик эмас эди. Унинг кўзларидаги ташвишли назар яна ҳам чуқурлашганлиги билиниб турарди. У таклифномага ҳайратомуз назар ташлаб олди-да, секин қулоғимга шивирлаб: «Айтмовдимми, темангиз қалтис», деб қўйди. Обид аканиннг гаплари тагида нима борлигини дарров тушундим. Ваҳимадан сақланишга қарор қилдим ва ўзимни ҳам, Обид

акани ҳам тинчитиш мақсадида у томон бурилиб, секин «бу ҳам илм», деб қўяколдим. Бу гапнинг маъносини фақат иккаламиз тушунар эдик.

Шароф Рашидов телефон туткичини қўяр-қўймас таклифномага ишора қилди.

— Хабарим бор, маъруза қиласиз, — деди.

Мен гапнинг қайси томонга айланиб кетиши мумкинлиги ҳақида ўйламагандим. Шароф Рашидов билан Абдулла Қаҳҳор ораларидаги зиддиятни яхши билардим ва бунга сабабчи бўлганлар ҳақида ҳам тасаввурга эга эдим. Айрим шахслар, тўғрироғи, раҳбариятга яқин адиблар ўз манфаатларини ўйлаб, Абдулла Қаҳҳор билан Шароф Рашидов ўртасида бир-бирлари билан келишолмайдиган қарама-қаршиликни келтириб чиқарган эдилар. Аммо масала мен ўйлаганча чигалликка бормади.

— Ха, Шароф Рашидович! — дедим. У рўпарасидаги деворга осиб қўйилган электрон соатга бир назар ташлаб олди-да, фикрларини жамлаб олмоқчидек хиёл ўйга толди. Шу пайт унинг хаёлидан нималар ўтаётгани хусусида бош қотирар эдим. Эҳтимол, у сиздан бошқа одам қурибдими маъруза қилишга, деб ўйлаётган бўлиши ҳам мумкин. Балки, маъруза қилсангиз нима бўлибди, бу ишни кимдир қилиши керак-ку ахир, деяётган бўлиши ҳам мумкин. Гап мен ўйлаганча бўлмади.

— Маърузани қилаверинг!

Шароф Рашидовнинг гаплари жиддий ва самимий кўринди менга. Бироқ кўнглимда шубҳа ҳам йўқ эмасди. Маърузани қилаверинг-у, хулосасини кейин қиласиз, демоқчи бўлдими ёки ҳақиқатан ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг 70 йиллик юбилейини ўтказиш адабиёт учун фойдадан холи эмас, шу сабабдан сизнинг маъруза қилишингиз ўринли бўлади, демоқчими, билолмасдим. Сухбатнинг давоми ҳам бу масалага аниқлик киритмади.

Шароф Рашидов сизларга ишониб айтадиган гапим бор деган мавзуга қайтди. Бу гапларнинг қисқача мазмуни шундай эди: Абдулла Қаҳҳор ёшлигида, ҳали техникумда ўқиб юрган пайтларида миллатчилар сафида бўлган, ҳатто унинг раҳбарларидан бири сифатида мафкура жихатидан Фитрат ва Чўлпонлар билан бир сафда турган, унинг ўтмишдаги таржимаи холини яхши билмасдан улуғлайдиганлар кўпайиб кетди.

Шароф Рашидов олдимда турган таклифномага бир назар ташлаб:

— Сиз маърузани ижоди ҳақида қилинг, унинг таржимаи холи ҳақида гапиришингизнинг хожати йўқ, — деб яқунлади.

Сухбат яна луғат томон бурилди. Вазифанинг оғирлиги таъкидланди. Обид Содиқович жиддий равишда:

— Ёрдам сиздан, иш биздан, бу кишидан, — деди. Бу гапни учаламиз ҳам суҳбатнинг якуни ҳисобладик ва хайрлашдик. Қабулхонага чиқиб, Обид ака ўз одатига кўра, чиройли тишларини кўрсатиб, кулди-да, — Илм дейдилар бунди, — деб кўйди.

Академия томон машинада йўл босар эканмиз, икки хил фикр менинг миямни банд қилар эди: бири, биз луғат баҳона Абдулла Қаҳҳор ҳақида маълумот олиш учун чақирилдикми, ё Абдулла Қаҳҳор ҳақида айтилиши керак бўлган гаплар туфайли луғат масаласи ўртага тушиб қолдими? Бу мен учун ҳозиргача муаммолигича қолиб келяпти.

Аслида, бунинг энди кўп аҳамияти ҳам йўқ. Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги ўша маърузам хусусида кейин гап ора-лаб қолди, бунга Обид ака ҳам гувоҳ бўлган, шу ҳақда қисқача изох ҳам бор.

Дўстим Озод Шарафиддинов Абдулла Қаҳҳорнинг 70 йиллик юбилеи бефайз бўлгани, ҳатто Қўшжонови-нинг маърузаси кўриклардан ўтган бўлиши эҳтимол, деган фикрни билдирган жойи бор.

Абдулла Қаҳҳорнинг юбилеи кўнгилдагидек ўтмагани маълум. Бунга ўша вақтдаги вазият сабаб бўлган, албатта. Бироқ мен ёзиб, ўқиб берган маъруза ҳеч қандай кўриқдан ўтган эмас, бу жиҳатдан менга ҳеч қандай тазйиқ кўрсатилмаган. Ишонч билан айтаманки, баъзилар Абдулла Қаҳҳор ҳақида фикр айтишдан кўрқиб, бекиниб олган бир пайтда ўқилган бу маърузани бугун ҳам дадил такрор қилишим мумкин.

Ўша пайтлари биз ҳаммамиз ҳам Абдулла Қаҳҳорни миллатчи эмас, балки миллатчиликка қарши курашган адиб сифатида билар эдик. Шу сабабдан биз ҳар хил гапларга ишонавермас, ҳатто ёзувчига нисбатан тухмат деб билар эдик. Бироқ Обид Содиқов адабиётчи бўлмаганидан гоҳ менга, гоҳ Шароф Рашидовичга ҳайратомуз назар ташлаб, ўзининг таажжубда эканини билдириб кўяр, худди ҳар бир назарида «Айтмовдимми, темангиз қалтис», деяётгандек кўринар эди менга. Эндиликда кўпгина ҳақиқатлар юзага чиқиб, Шароф Рашидович-

нинг ўша даврдаги маълумотларида қандайдир ҳақиқат йўқмикин, деган фикр туғилади.

Шароф Рашидович катта анжуманлардан бирида нутқ сўзлаб, қаердандир олинган папкага ишора қиларкан, анжуман иштирокчилари орасида айрим ижодкорлар умрига завол келтирган шахслар шу залнинг ўзида ўтирганлиги хусусида ҳам гапирган эди. Ўша вақтларда сирли кўринган бу баёнот аста-секин очилаяпти. Эндиликда Шароф Рашидовнинг ўша вақтларда фақат иқтисодий соҳа кадрларини аяб иш тутганига иқрор бўлиш керак.

Сухбат анча жиддий йўсинда бораётгани маълум эди. Обид Содиқович вазиятни юмшатиш мақсадида бўлса керак, гапни бошқа мавзуга кўчирмоқчи бўлиб, Шароф Рашидовични, хусусан, мени безовта қиладиган масала — илгарилар кўп марталаб ўртага қўйилган илмий кадрлар масаласи томон бурди. Ундан келиб чиқиб, институтларнинг маош олиш даражаси, Тил ва адабиёт институтининг аҳамияти ва у киши вазифа сифатида топшираётган луғатнинг битиши ҳам шунга боғлиқ муаммо эканлиги хусусида гапирди. Мен учун бу муҳим масала эди. Обид Содиқовнинг раҳбарлар билан муомала қилишда қай даражада ҳушёр ва вазиятни тезда ўзгартиришга қодир эканлигини мен ўшанда англаб олдим.

— Бу масала тўхтади, — деди Шароф Рашидович, «нега гапни бошқа томон бурдингиз» деяётгандек, Обид Содиқовичга хиёл совуқ назар ташлаб қўйди. У вақтдаги ҳолатимни ҳеч тасаввур қилолмаيمان. Назаримда, бир пақир совуқ сув қиш қуни устимга ағдарилгандек сездим ўзимни. Мен бу масалага катта умид боғлагандим. Бу ишга қутилмаганда хайрихоҳлик билдирган Шароф Рашидовни кўп марталаб безовта қилганим биринкетин хаёлимдан ўтди, «нахотки», дерди мендаги эшитилмас ички нидо.

— Рябовада тўхтади, — бир оздан кейин қўшиб қўйди Шароф Рашидович. Рябовани мен яхши билар эдим. Москвада эшикма-эшик юрганымда, ишингиз ҳамма ердан ўтса ҳам молия вазирининг ўринбосари Рябовада тўхтайди, у жуда баджаҳл, хайрли ишларга тўсиқ бўладиган одам деб тушунтиришган эди. Демак, гаплар тўғри чиқибди.

— Ҳечқиси йўқ, янгидан ҳаракат қиламиз, ҳал бўлиб қолар, — деди Шароф Рашидович. Унинг гапидан бундан мураккаб масалалар ҳал бўлиб кетаяпти-ку, битта

институтнинг даражасини кўтариш нима деган гап, маъноси бор эди. Мен ўзимни тинчитдим.

Одам ўз хислатларини бошқаларга нисбатан тузукрок билади. Шахсан менинг кўп ишларим таваккалга асосланган бўлади. Институтнинг даражаси хусусидаги ишларни ҳам шундай бошлаган эдим. Бироқ таваккал йўли билан бошланган иш бора-бора бурчга айланар экан. Анча вақт ва меҳнат сарф бўларкан. Шу сабабдан бу ишнинг юришмай қолиши мен учун ўзига хос фожиа эди. Шароф Рашидовичдан «тўхтади» деган сўзни эшитганимдан кейин ўзимни қўярга жой тополмай қолдим. Нимаики қилсам, нимаики бошқармоқчи бўлсам, ҳатто ўзимнинг илмий ишларимга ҳам кўл урсам, биров устимга келиб «тўхтат бу ишларингни», деяётгандек бўларди.

Ойнинг ярми қоронғу бўлса, ярми ёруғ деган сўзларни бекорга айтишмаган бўлишса керак. Чамаси бир ойлари ўтар-ўтмас қуйидаги воқеа рўй берди. Октябрь байрамидан кейинги кунлар эди. Обид Содикович зудлик билан мени хузурига чақириб қолди. Унинг хонасига кириб борганимда Обид ака беҳад хурсанд эди. Ўрнидан туриб, хонанинг ўртасида мени кутиб олди ва хушхоллик билан:

— Сизни табриклайман! — деди.

Мен Обид аканинг чехрасида ўйнаб турган хурсандчиликни кўриб, қандайдир янгилик рўй берганини ҳис қилсам-да, бу ҳол институтнинг даражасига тегишли бўлиши мумкинлиги ҳақида ўйламаган эдим. Обид ака сўзларини давом эттириб:

— Сиз ютдингиз, телефонда айтганимдек, Шароф Рашидович қўнғироқ қилдилар, биринчи даража билан табриклайман! — деди яна бир марта. Обид ака жойига бориб, мени ҳам ўтиришга таклиф қилди. Бирпасда президент жиддийлашди, кулги йиғилди, ҳаракатлар одатдаги иш маромига тушди.

— Энди, оғайни, ваъдалар нима бўлди?

Мен хиёл ўзимни йўқотдим. Гап нима тўғрисида кетаётганини билиб турардим. Институтни биринчи даражага кўтариш учун ҳужжат тайёрлаётганда бу ишни амалга ошириш учун 60 минг сўмдан кўпроқ пул керак бўлиши, уни таъмин қилиш учун 28 ходимни қисқартириш зарурлиги айтилганди. Обид ака ўша шартни назарда тутаётгани менга маълум эди.

Аҳволим танг. Бир томондан, берилган ваъда бор, усиз мўлжалдаги ишни амалга ошириш амримаҳол. Ўйлаб

кўришга сўз бериб, кетишга изн сўрадим. Менга рухсат берар экан, Обид аканинг юз-кўзларида яна табассум пайдо бўлди.

Эртаси айтилган пайтда Обид Содиқовнинг хонасига кириб борганимда Академия раёсати молия бўлимининг бошлиғи Ефимов даста-даста қоғозларни титиб, президентга нималарнидир тушунтириб ўтирарди. Академия хазиначисининг шу ерда бўлиши менга бир оз таскин берди. Демак, имкониятлар изланяпти, деб ўйладим ўзимча. Бироқ мен хали ўтириб улгурмаган ҳам эдимки, «бор» дейишдан кўра «йўқ» дейишни афзал кўрадиган, «хўп» сўзига нисбатан «йўқ» сўзини афзал тутадиган, рақамлар бандаси бўлмиш бу одам ўта совуққонлик билан бир маромда:

— Обид Содиқович, фондимизда бир тийин ҳам пул йўқ, бу уринишлар бефойда, институт фақат ўз имкониятидан келиб чиқиб, бирор иш қилиши мумкин, — деди.

Мен Ефимовдан бошқача жавоб кутмасдим. У ўз гапларига шу даражада ишонар эдики, ҳатто рўпарасида ўтириб олишим ҳам унинг сўзлаш маромига ҳеч қандай таъсир ўтказмади. Бу гапларни эшитгач, менинг аҳволим яна танглашиб, 60 минг сўм пул учун ишдан бўшатилиши керак бўлган ходимлар бирин-кетин кўз олдимдан ўта бошлади.

Обид Содиқович назари тамоман Ефимовга қаратилган бўлиб, у жиддий қиёфага кирди, узоқ ўтмишда миясига жойлаб қўйган қандайдир фикрларни излагандек бўлди. У кўрагини ўзи ўтирган столга каттиқ тиради-да:

— Бир вақтлар маҳкам ушлаб турунг, Худодан вакил келса ҳам яширинг, дейилган 18 минг сўм пул бор, — деди президент. Унинг сўзлари қатъий эди.

Ефимов Обид акага ҳайратомуз назар ташлади.

— Ҳа, ҳа! Ўша пул. Беринг, шу пулни институтга, яна шунинг ярмича қўшиб беринг!

Ефимов нималардир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди ҳамки, Обид Содиқович:

— Бўлди, келишдик, — деб гални кесди.

Ефимов даста-даста қоғозларини кўтариб чиқиб кетаётган эди, Обид Содиқович овозини эркин қўйиб:

— Биринчи даража ҳамма институтларга ҳам насиб қилавермайди, биз буни билишимиз, кадрлашимиз керак, — деб назари билан уни кузатиб қўйди.

Мен тамоман енгил тортдим, босиб, ерга ёпиштирмоқчи бўлиб турган харсанг тош бир зумда елкамдан кўтарилгандек бўлди. Обид акага нима дейишимни, қандай қилиб унга ўз миннатдорчилигимни билдиришимни билмадим. Катта идора рахбари худди шу Обид акадек бўлиши керак, деган хулосага келган эдим ўшанда.

Обид Содиқович нимадандир ўнғайсизлангандек бўлиб, курукшаган лабларини тили билан хўллаб олди. Шундан билдимки, Ефимовни кўндириш унинг учун осон бўлмабди. Бугунги суҳбатни яқунлаган бўлиб:

— Буни ҳам илм дейдилар, — деб қўйди. Бундан мен вақт йўқотмасдан, ўз ишим билан шуғулланишим кераклигини тушундим ва Обид ака билан хайрлашдим.

Академия раёсати учун ижтимоий фанлар етарли эътиборда ҳисобланавермас эди. Ҳар гал газеталарнинг бош мақолаларида, туман, шаҳар, партия қўмиталарию Марказий Қўмита мажлисларида, гоҳ у баҳона, гоҳ бу баҳона билан эълон қилинадиган сон-саноксиз қарорларда ижтимоий фанларга тегишли ташкилотлар доим калтакланиб турилар, бироқ булар учун Обид Содиқович бизни бирор марта «сизлар учун гап эшитаман», маъносида жеркиб бермас, аксинча, бизга ўзининг хайрихоҳлигини билдириб юрарди. Биз ҳам илм бошида турган одамнинг юксак маданият эгаси эканини, аммо баъзи ўринларда унинг ноилож қолганини яхши билар эдик.

Хўжа Аҳмад Ясавий диний-мистик, Ҳусайн Бойкаро, Амир Умархон, Мухаммад Рахимхон Сонийлар подшо-шоирлар деб мумтоз меросимиз сафидан чиқариб ташландилар. Бобур камситилди. Булар ҳақида илмий-тадқиқот ишлари олиб борган олимлар синфий ҳушёрликни қўлдан берганликда, адабиётнинг муқаддас ақидаси бўлмиш партиявийликка амал қилмаганликда айбланиб, бир чеккага суриб қўйилдилар. Бу қабиҳ ишлар Обид Содиқов даврида рўй берди. Бироқ шу нарса маълум эдики, у Академиянинг рахбари сифатида бундай қораловчиларнинг хатти-ҳаракатларини ёқтирмасди. Бу жихатдан унинг софдиллиги бир масалада аниқ кўринади.

Маълумки, 1982 йилди шаҳар партия қўмитасининг бюроси узоқ вақт Тил ва адабиёт институтининг фаолиятини тафтиш қилганида, бунинг сабаблари ўзимизга аён бўлганлиги учун бирон марта Обид Содиқовни безовта қилишни лозим кўрмадик. Бунга ҳожат ҳам йўқ эди.

Чунки демократия бўғилган даврларда илм-фан рахбарларидан ҳуқуқ тамоман тортиб олиншини тушунардик. Бироқ президентимиз бизга тўла равишда хайрихоҳ эканини ҳам яхши билардик. Обид Содиқович куйи ташкилотлар билан муомалада одоб-ахлоқ меъёрини нафис ҳис қиладиган рахбар эди. Ҳар хил сабаблар билан учрашиб турсак ҳам, сизларда комиссия ишлаётган экан, деб ваҳима туғдирмасди, аксинча, бу хилдаги ишлар бўлиб туради, деб ундан бизнинг эътиборимизни узоқлаштиришга ҳаракат қиларди. Хатто бизга нисбатан эътиборини кучайтиришга интиларди.

Эшитишимга қараганда, институт ҳақида шафқатсизларча тузилган маълумотнома Марказқўмда муҳокама қилинганда комиссия аъзолари асосий қораловчи бўлиб, Обид Содиқович оқловчи, Шароф Рашидов ҳакамлик вазифасини адо этганлар. Фақат Обид Содиқов туфайли қораловчи маълумотномадан комиссия аъзолари учун энг зарур бўлган бир неча даъволар олиб ташланган. Шаҳар партия қўмитасининг қароридан кейинги шахсий суҳбатимизда Шароф Рашидов айтган сўзлар ҳам бу фикрни тасдиқлади. Мен истеъфо сўраб, у кишининг ҳузурига кирганимда айтган гапи хозиргидек эсимда.

— Маълумотноманинг биринчи нусхаси жуда кескин эди. Мен уни қайтардим. Иккинчи нусхаси юмшатилади. Шундан кейин комиссия аъзоларининг масала Марказқўм бюросида муҳокама қилинсин, деган таклифи қабул қилинмади, у шаҳар партия қўмитасининг бюросида кўриб чиқилди, — деганди ўшанда Шароф Рашидович.

Яна бир манзара менинг эсимда яхши сақланган. Биз қанчадан-қанча дўқ-пўписаларни эшитиб, жиддий хайфсанни орқалаб, шаҳар партия қўмитасининг бюроси муҳокамасидан чиқдик. Бундай пайтларда айбланувчининг аҳволи маълум. Ўзини ҳаёт-мамот жари ёқасида ҳис қиладиди одам. Бирор қор-ҳол рўй бермасин, маъносида бўлса керак, Обид Содиқович эшик олдида мени қўлтиқлаб олиб, деди:

— Сиз ҳақсиз, ғам еманг!

Уша пайтда бу гаплар менинг учун фарқ бўлиб бораётган одамнинг этагидан тутиб тортгандек гап эди. Кейин билсам, Обид Содиқович кўпроқ масаланинг шу томонини назарда тутибди. Аслида эса, ҳақиқат ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Бу адабиётнинг ўзигагина эмас, адабиёт ҳақидаги фанга хурматсизлик, зўравонлик

эди. Унда на адабиёт илмининг бурчи, на ўзига хослиги ва на адабиётни яратувчиларнинг ижодий меҳнати, уларга халқ томонидан кўрсатилган иззату ҳурмат ҳисобга олинди. Булар ҳаммаси мазкур касб-кордан ўта узокда бўлган бир гуруҳ мафкуравозларнинг навбатдаги найранги эди.

Обид Содиковичда республикамиздаги илм-фан раҳбари сифатида доим икки хусусият бир-бири билан ёнма-ён намоён бўларди. Улардан бири — одамийлик, ҳар қандай шароитда ҳам олимлик қиёфасини қадрлаш ва сақлаб қолиш. Иккинчиси — шахсга сиғиниш ва турғунлик даврларида илм-фан бошида турган бу инсон дастлаб ўша давр фожиасининг таъсирида бўлиши эди. У кўпчилик олимлар сингари партиявийлик, партия томонидан кўрсатилган буйруқбозлик руҳидаги раҳбарликни бирдан-бир тўғри йўл деб ишониб келганлардан ҳисобланарди. Бу фожа эди, албатта. Фақат Обид Содиков фожиаси эмас, балки умуман, фаннинг фожиаси эди. Бу ҳол унинг илм-фан тармоқларига кундалик раҳбарлигидагина эмас, балки катта-катта йиғинларни олиб борганида ҳам сезиларди.

Академиянинг 80-йиллар бошларида бўлиб ўтган катта анжумани эсимда қолган. Мажлиснинг бош маърузачиси Обид Содиков эди. Узок, чамамда, икки соатларча давом қилган маърузада республика илм-фанининг тараққиётига тегишли мустақил гап йўқ эди. Бутун шу давомли маърузада президент Академия ва унинг айрим соҳалари хусусида Ўзбекистон Компартияси Марказқўми қабул қилган қарорлар, уларнинг асл моҳиятию амалга ошган қисмлари ва бирон сабаб билан бажарилмаган нуқталари ҳақида батафсил гапирди. Бирон қарор у ёқда турсин, ҳатто унинг арзимаган бирор бандини ҳам эсдан чиқармаслик учун ҳаракат қиларди. Бу осон иш эмас эди, албатта. Маърузани эшитган одам ўнлаб ташкилотларини минглаб ходимлари бўлган бу катта илмгоҳ фақат яккахоким партия ташкилотининг қарорларини бажариши керак экан-да, деган хулосага келар эди. Обид Содиковни узлуксиз тер босар, бир гал бир чўнтагидан дастрўмол чиқариб, юз-кўзларини обдон артар, иккинчи гал иккинчи чўнтагига қўл солиб, бошқа дастрўмолни ишга соларди. Энди бугун хаёлдан ўтади: эҳтимол, Академия мустақил бўлиб, ўзининг илмий муаммоларини ўзи ҳал қиладиган бўлса эди, президент буйруқбозликдан иборат бу қарорларни жумлама-жумла, ҳарфма-ҳарф қайд

килиб ўтирмасди. Энди айтамызки, бу — давр фожиаси эди. Эсимда, ўша йиғилишдан кейин биз Обид Содикович мазмундор маъруза килди, деб тарқалганмиз ва президент бир неча йиллар давомида қабул қилинган сонсаноксиз қарорларнинг ҳар бир бандига жавоб тайёрлаганига қойил қолганмиз. Ҳозирги давримизда бу тахлитдаги маъруза кулги уйғотади, холос. Шу сабабдан у давр ҳамма соҳаларда бўлганидек, илм-фан учун ҳам фожианинг ўзи эди.

Тасаввур қилинг, минг-минглаб каттаю кичик олимларни бир марказга уюштирган ташкилот — Академия, миллион-миллион давлат-халқ пулини сарф қиладиган катта идора фақат битта ҳоким партия қарорлари асосида иш тутса! Нахотки, дунёга донғи кетган олимлар андозавозликка одатланган Марказий Қўмита бюроси, пленуми деб аталган бир гуруҳ партия раҳбарларининг темир низомлари асосида иш кўрса! Бу чекланган партия гуруҳи умум ишлаб чиқаришни издан чиқариб, барча зиёлиларни ўз измига бўйсундириб қўйгани эндиликда кишини ажаблантиради. Бу темир низомга эътироз билдирмоқчи бўлган қанчадан-қанча мана-ман деган олимларнинг беллари синмади, дейсиз!

80-йилларнинг бошларида ўзбек халқи бошига тушган умум фожа олимлар қисматида яққолроқ кўзга ташланди. Шу нарса маълумки, халқ бошидан кечирадиган ҳар бир кулфат зиёлилар бошига бир неча баробар оғир тўқмоқ бўлиб тушади. Асрлар давомида балоғат поғонасига эришган халқнинг асл фарзандлари жабрланишлари тарихдан маълум.

Обид Содиков авлодига мансуб зиёлилар 30-йилларнинг оғир кулфатларидан кейин ярим аср давомида халқ ардоғи натижасида майдонга келган эди. Афсуски, 80-йилларнинг кулфатлари уларни бирин-кетин сафдан чиқарди ё тамоман кулатди. Қизик, бу сафдан чиқаришу кулатиш усуллари ҳам бир-бирига ўхшаб кетади. Аввало, у ёки бу мажлисларда чўкиб ўтилади, кейин йўл очилган ҳисобланиб, матбуот саҳифаларида тўқилган айбномалар эълон қилинади. Бамисоли кулатилиши керак бўлган азим дарахт илдизига аввалига болта урилади, кейин қандайдир кучлар ҳа-ҳалаб истаган томонга итардилар ё шохларга арқон солиб тортадилар. Натижада дарахт исталган томонга кулатилади.

Тарихий ҳужжатлар асосида Абдулла Қодирий ва Чўлпон қисматларини эслайман. 1938 йилнинг ёз ойла-

рида «Қизил Ўзбекистон» газетасида махсус мақолалар эълон қилинган. Ҳақиқатини айтиш керакки, 1984 йилнинг сентябрь ойида Ёзувчилар уюшмасининг махсус пленуми чақирилиб, улар миллатчи сифатида халқ душманига чиқарилган. Ёил охирига келиб ҳибсга олинганлар... У давр бошқа эди, бироқ шундан кейин ҳам услуб ўша-ўша бўлди.

80-йилларнинг ўрталарига келиб, олим ва фузалоларга қарши инквизиция юришлари бошланди. Партия Марказқўмининг биринчи котиби И. Усмонхўжаев Ёзувчилар уюшмасининг мажлисига келиб, республикамизда пахта иши юзасидан 26 минг одам камалгани, улардан 80 киши Олий Совет ноиблари экани хусусида мақтаниб гапиргани ўша йиллар эди. Республикамиз Фанлар академиясининг умумий йиғилишларида Марказқўм котибаси Раъно Абдуллаева ёш ёзувчиларни сўлликда, кекса зиёлиларни қолоқликда айблайдиган қатор нутқлар сўзлагани маълум. Улар учун ёшларни ҳали ёшсан деб, оқсоқолларни сизнинг замонингиз ўтган, деб ҳақоратлаш ҳеч гап эмасди. Қарийб йигирма йил илм аҳлига раҳбар бўлиб келган Обид Содиковга нисбатан бошланган ҳужум ҳам мана шу умум офатнинг бир қисми эди.

Аввало, Академиянинг қатор илмий муассасалари туман ва шаҳар партия қўмиталари комиссиялари кўригидан ўтказилиб, уларга нисбатан тухмату бўҳтонлар тўқиб чиқарилди. Бу жамоаларнинг раҳбарлари бўлмиш йирик-йирик олимларга ҳайфсанлар эълон қилиниб, улар ҳақидаги қарорлар катта йиғинларда муҳокама қилинди. Котибу котибалар шу йўсинда жамоатчиликни каттароқ тадбирларга тайёрладилар.

1984 йил сентябрь ойи. Қутилмаганда бемаврид Республикамиз Фанлар академиясининг умумий йиғилиши чақирилди. Йиғилишда Обид Содиков бетоблигини ваъж қилиб, истеъфо берди. Истеъфо муҳокама ҳам қилинмади. Борди-ю, муҳокама қилиниб, бирор олим Обид Содиковни қувватлагудек бўлса, йиғилишда ўз сўзини ўтказишга тайёр турган котиба Р. Абдуллаевадан эшитадиган гапи маълум эди. Услуб ҳам аён эди — комиссия тузиб, ишидан катта хатолар топиб олиб ташлаш. Иложи бўлмаса, котибу котибалардан бирортасини ўз ҳузурларига чақирадилар-да, бирор-бир сабабни ваъж қилиб, ўз вазифасидан озод қилишларини сўраб ариза беришни таклиф қиладилар. Обид Содиков қисмати шу тарзда шакллантирилганини, ҳаёти шу тариқа яқун топганини ҳамма билади.

Ўша йиллари мажлис кетидан мажлис бўлаверарди. Ҳар гал Академиянинг мажлисларида олимлар ҳаётдан орқада қолгани, ишлаб чиқаришдан узоқлашгани, синфий хушёрликка риоя қилмагани, буларга Обид Содиков раҳбарлигидаги раёсат айбдорлиги ҳақида оғизга сиққанча ҳар хил гаплар бўлиб турарди. Бу мажлисларнинг ҳаммасида Обид Содиков қатнашиб, одатда, олдинги қаторларда ўтирарди. Бирор мажлисда «дўстларим, ундоқ эмас, бундоқ» деёлмас, дейишга ҳаққи ҳам йўқ эди. Бу мажлисларда Обид аканинг аҳволини кўп кузатганман. У олимлар билан алоҳида кўришиб қолса, ўзига ярашиб турадиган жилмайиш, баъзан хохолаб кулиш билан муомала қилар эдию, бироқ минбардан туриб тухмат сўзлари ёғдирилганда, иложи бўлса, ўзини кўрсатмаслик учун ҳаракат қиларди. Имкон бўлсаю, мажлисга келганини ҳам, у ерда ўтирганини ҳам, чиқиб кетганини ҳам ҳеч ким кўрмаса! Тухмату бўхтон юки шу даражада оғир эди.

Ҳаёт тажрибасини эгаллаган инсон бўлмиш Обид Содиков тухмату бўхтонга қарши туришнинг бирдан-бир чораси иш — илмий изланишлар, ўзи бошқараётган илмий ташкилот фаолиятини ошириш эканини яхши билар эди.

Йиқилганни йўқотиш — алғов-далғов даврларнинг бош белгиларидан биридир. Тарихда бунга далиллар тўлиб-тошиб ётибди. Обид Содиков катта олим, шунингдек, ўз илмининг, илмгоҳининг оқсоқоли сифатида иш кўрсатиб, жамиятимизга хизмат қилавериши мумкин эди. Бироқ...

Бироқ кўп ўтмасдан, «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1984 йил 22 ноябрь сонидида «Давр билан ҳамнафаслик» номли инквизиция руҳидаги мақола эълон қилинди. Мақола одатдагидек юксак партиявий «ақидалар»ни қайд қилишдан бошланган. Қаранг: «... коммунист ягона мезон — иши ва хатти-ҳаракатига қараб баҳоланади. Унга икки бора масъулият — партия ва давлат олдида, бинобарин, партия ва халқ олдида масъулият юкланган». Қани энди, шу ақидага ўша давр Марказқўм амалдорлари риоя қилган бўлсалар!

«Шундай кишилар ҳам борки, — давом эттирилади мақолада, — улар ўзларини бадном қилиб қўйдилар. Бошқаларга раҳбарлик қилиш ҳуқуқини бой бердилар».

Ҳа, Марказқўм котибу котибалари худди шу хилдаги раҳбарлардан бўлиб чиқишди. Уларнинг бебурдликлари

оқибатида ўзбек халқининг фахри бўлиб келган, миллион-миллион тонналаб пахта хирмонини яратувчи рахбару оддий меҳнаткашлар кўлларига кишан солинди, темир панжара орқасига ташланди.

Мақола давомида Академиянинг собиқ президенти институт ва лабораторияларнинг ишларига чуқур кириб бормаганлиги, республика Академиянинг фанни мувофиқлаштирувчи ролини ташаббускорлик ва қатъият билан кўтаришга йўл бермаганлиги, ёш илмий ходимлар билан шугулланмай қўйгани қайд қилинди.

Бу тахлитдаги айбномани исталган рахбар ҳақида айтавериш мумкин. Мамлакатда яккаю-ягона «президент» бўлиб, бу — энг юқори ва жойлардаги кўмиталари ва котибу котибалар қиёфасидаги партия эди. Паст ташкилотлар фақат уларнинг буйруғини амалга ошириш билан банд эди. Шу сабабдан улар ҳар бир масъул ходим, ҳар бир олиму маданият арбобини истаганича кўкларга кўтариб мақтайвериши, истаса, ерга уриб, қора бўёқлар билан чаплаб ташлайвериши мумкин эди.

Кейинги бир неча йил давомида Обид Содиков ўзини қай даражада илм билан банд ҳисобламасин, бўҳтон юки унинг доим елкасида бўлди. Менинг назаримда, бу зил-замбил юк остида унинг ҳаммага таниш новча бўйи букилгандек, шўх хайрихоҳ кулгуси чехрасидан узоклашгандек, илгариги шахдам қадамлари майдалашгандек эди. Шу бўҳтон юки унинг умрини ҳам қисқартирди.

АДАБИЁТНИНГ ИЗЗАТИ

Минг тўққиз юз қирқ саккизинчи йилнинг бошлари. Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейига қизгин тайёргарлик кетаётган кунлардан бири. Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон миллий университети) филология факультетининг III курс талабасиман. Университет ёнида жойлашган партия мактаби олдидан ўтиб кетаётиб, бир эълонга кўзим тушди. Унда «Иzzат Султон билан учрашув бўлади» деган сўзларни ўқидим. Кўрсатилган соатда мен ҳам партия мактабига кириб бордим. Ихчамгина бир залда одамлар тўпланишмоқда. Сал ўтиб, залга бир одам кузагувида (партия мактаби рахбарларидан бўлса керак, деб тахмин қилдим) Иzzат Султон кириб келди. Паст бўйли, унча тўла бўлмаган, серҳаракат кўринадиган бу одамни биринчи кўришим эди.

Кузатувчи қисқа таъриф билан меҳмонни йиғилган жамоага таништирди-да, унга сўз берди.

Иzzат Султон Алишер Навоийнинг ижоди — унинг шеърлари ва дostonлари ҳақида батафсил гапирди. Маъруза шоир ҳақида университетда эшитиб юрганларимга нисбатан ўзгачароқ, аниқроқ, тўлароқ туюлди менга. Бундан ташқари, нотик ўша давр сиёсатига тўғри келмайдиган бир гапни ҳам алоҳида таъкидлади:

— Баъзан адабиётчилар Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг ўзаро муносабатларини ўта зид деб тушунадилар. Ҳатто ашаддий душман даражасида кўрадилар. Аслида эса, улар бир-бирларига сиёсатда ҳамкор, ижодда ҳамфикр бўлганлар. Буни биз эздан чиқармаслигимиз керак.

Иzzат Султон ўз фикрини бир воқеа тафсилоти билан далиллади. Алишер Навоий вафотидан кейин Ҳусайн Бойқаро шоҳлик либосини ечиб, оддий фуқаро кийимида бир ҳафта давомида марҳумнинг эшиги олдида ўтирган экан.

Ўша давр сиёсатига тўғри келавермайдиган бу дадил фикрлар туфайли Иzzат Султон илмига ҳурмат ва ишончим ошди.

Иzzат ака ҳақида ўйлаганимда, бундан олдин бўлиб ўтган бир воқеа эсимга тушади. Минг тўққиз юз қирқ биринчи йил эди. Урушнинг оғир кунлари. Сиртки ўқишимни Самарқандда давом эттириш қийинлашиб қолди. Ҳужжатларимни янги очилган Тошҳовуз ўқитувчилар институтига ўтказдим. Бу ерда ўзбек филологияси йўқлигига қарамасдан, институт раҳбарлари шу ерда ўқишимга имконият туғдириб бердилар.

Мен барча фанлардан маърузаларни туркман талабалари билан бирга эшитардим-да, ўзбек тили ва адабиётига тегишли имтиҳонларни туркман ўқитувчиларига ўзбек тилида топширардим. Табиийки, имтиҳонлар қаторида адабиёт ҳам бор эди. Бироқ бу фан бўйича менда бирор манба йўқ. Чопа-чарс излашга тушдим. Тошҳовуздан тополмадим Хоразмдаги китоб дўконларининг кўпини кўздан ўтказдим. Ниҳоят, Урганчга етиб бордим. Кичик бир китоб дўкончасида қўнғир муқовали «Адабиёт назарияси» китобига кўзим тушди. Дархол қўл чўздим, гўё мендан бошқа бирор одам келиб, китобни олиб кетмоқчидек. Ҳеч иккиланмасдан харид қилганим бу китоб тепа-сида иккита сўздан иборат ёзувга кўзим тушди: «Иzzат Султон». Бироқ ўша пайтларда у киши ҳақида мен ҳеч

кандай маълумотга эга эмасдим. Китобнинг ўзи муҳим эди менга. Уйга ўзимда йўқ хурсандчилик билан қайтдим. Йўлда ҳам қимматбаҳо бир нарсани асраб бораётгандек ҳис қилардим ўзимни. Китоб менга жуда қўл келди. Бир ҳафта ичида уни мутолаа қилиб, имтиҳонни аъло баҳога топширдим. Имтиҳон қабул қилган киши Қурбон Соатов эди. Ҳозир у туркманларнинг таниқли ёзувчиси. Баъзан учрашиб қолганимизда ўша имтиҳон тарихини эслашамиз.

Энди мана Иззат Султоннинг бевосита ўзини кўриб турибман. У билан юзма-юзман. Таъсирли суҳбатини эшитяпман. Эҳтимол, мен адабиётшунослик йўлига ўша кунни тушгандирман.

Минг тўққиз юз эллигинчи йилларнинг ўрталари. Илм-фанга кизикқан кўпгина ўзбек ёшлари Москвада таълим олмоқда. Мен ҳам шу ерда Ижтимоий фанлар академиясидаман. Ёзувчилар уюшмаси, М. Горький номидаги Жаҳон адабиётлари институтидаги кенгашу бахсларда Иззат Султонни кўриб тураман. Ҳатто у билан қўл бериб кўришаман ҳам. Иззат Султон — Шарқшунослик институтининг докторанти деган гапларни эшитиб, унга хавас билан қарардим. Бироқ у билан ҳаёт, адабиёт, адабиётшунослик ҳақида суҳбат қуришга мушарраф бўлган эмасдим.

1957 йили Ижтимоий фанлар академиясидаги ўқишимни тугатиб келгач, Тошкент Давлат университетида дарс бера бошладим. Куз ойлари эди, чамамда, дўстларимдан бири қуюқ саломлашиб: «Ишларинг зўр-ку! — деб қолди. Мен зўрлик нимада экани билан қизикдим. У гапини давом эттирди. — Иззат Султон сени «Правда Востока» газетасида роса мақтади, — деди.

Ўша кезлари «Звезда Востока» журналида эълон қилинган «Формирование характера» сарлавҳали мақолам Москвада докторантурадан кейин келиб, Ёзувчилар уюшмасида котиб сифатида иш бошлаган катта олимнинг назарига тушишини хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Мен газетани излаб кетдим...

Табиатимга хос ийманишлар бу мақоладан кейин ҳам Иззат Султон билан мулоқотга киришишга йўл бермади.

1995 йилда бир воқеа туфайли Иззат ака билан орамизда адабий жабҳада яқин муносабат бошланди. Ўша йили февраль ойида мен Ижтимоий фанлар академиясида «Ойбек романларида характер яратиш усул ва услуб-

лари» номли номзодлик диссертациясини ёқлайдиган бўлдим. Ҳамма ҳужжатлар, хулосалар тайёр. У пайтлари диссертация химоя қилинадиган кун соатларигача газетада эълон этиларди. Ҳимояга бир кун қолганда биринчи оппонентим Иосиф Брагинский қутилмаганда шифохонага тушиб қолди. Унинг химояга келишга имкони йўқ эди.

Диссертацияни бир кун давомида ўқиб, тақриз ёзиб, илмий кенгашда фикр айтадиган мутахассисни топиш зарур бўлиб қолди. Бу масала кафедрада ҳам муҳокама қилинди. Ҳар хил номзодлар тилга олинди. Шундай бир пайтда Иззат Султоннинг Москвада эканлиги хаёлимга келди-да, унинг хузурига чопдим. Бахтимга, у мен излаган манзилда экан. Иймана-иймана ўз муддаоимни айтдим. Иззат ака бир зум ўйга толди ва менга назар ташлади-да:

— Бўпти, диссертациянгизни ташлаб кетинг. Эртага белгиланган вақтда етиб бораман, — деди.

Мен хурсанд эдим. Кафедрага қушдай учиб келдим ва Иззат Султон розилик берганини билдирдим. Эртасига у киши биринчи оппонент сифатида нутқ сўзлаб, диссертацияга ижобий баҳо берди.

Шундан кейин менинг адабиётшунос олим сифатидаги фаолиятим Иззат Султон билан ҳамкорлик ва ҳамнафасликда давом этди. Табиийки, бу ҳамкорликда баъзан кўнгилисиз воқеалар ҳам рўй бериб турардики, улар илм соҳасида биз қилаётган ишларга ҳеч ҳалал бермасди.

Бизнинг ҳамкорлигимиз Тил ва адабиёт институтига раҳбар бўлиб тайинланганимдан кейин (1975) янги босқичга кўтарилди. У мен учун биринчи раҳнамо, биринчи устоз сифатида суянч бўлди. Энди устоз-шоғирд бўлсак ҳам, ҳаёт ва адабиёт масалаларида бир-биримиз билан баробар дўстона баҳсларга киришадиган, режадаги йирик ишларни биргаликда амалга оширадиган бўлдик. Бунга 80-йилларнинг бошларида эълон қилинган икки жилдлик «Адабиёт назарияси» китоби яхши далил бўла олади.

Маълумки, академик услубдаги адабиёт назарияси дарслик сифатидаги адабиёт назариясидан фарқ қилади. Унда адабиёт илмига тегишли бош масалалар чуқур ўрганилади, баъзи баҳсли муаммолар ҳам ўртага ташланавериши мумкин. Академик услубдаги адабиёт назарияси хусусидаги бу ўзига хосликлар юзасидан Иззат Султон билан доим ҳамфикр эдик.

У киши билан ҳамфикрлик ва ҳамкорлигимиз фақат адабиёт назариясини яратиш билан боғлиқ эмас. Маълумки, 70-йилларда, хусусан, 80-йилларнинг бошларида партия ташкилотлари ташаббуси билан «сарой адабиёти», «тасаввуф», «жадидчилик» масалалари бир неча бор кўтарилган. Бу оқимларни кораловчи қатор қарорлар ҳам қабул қилинди. Уларда, 30-йилларда бўлганидек, миллатчилик масаласи ҳам ўртага ташланди. Шу муносабат билан Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат каби ёзувчи ва шоирлар ижодига муносабат ёмонлашди. Бундай вазиятда Тил ва адабиёт институтини бошқариш анча мушкул иш эди. Бу ишга мададкорлик бобида Иззат Султон институтнинг фаоллари ичида энг фаоли бўлди. У адабий меросни ҳимоя қилишда олдинги сафда турди. Илмнинг холис-халоллигини муҳофаза қилиш борасида хормай-толмай ишлади. Абдулла Қодирий хусусида қилинаётган ишларга етакчилик қилди. Катта масъулиятли йиғинларда Чўлпон ва Яссавий, жадидчилик масалалари ҳақида маълумотлар тайёрлаб, юқори ташкилотларга муножаат қилишдан хайиқмади. Тошкент шаҳар партия кўмитаси Тил ва адабиёт институти ҳақида махсус қарор қабул қилиб (1982 й.) институт жамоасини синфий ва партиявий қарашларда оқсаган ҳисоблаб, жадидчилик ва миллатчилик унсурларини қайта тиклашда айблаган кезлари ҳам Иззат Султон ўзининг илмий ақидаларига содиқ қолди.

1984 йилда Марказқўм котибаси Р. Абдуллаева ҳузурида масъулиятли бир йиғилиш ўтказилди. Бу йиғилишда Чўлпон ва Фитратлар тақдири ҳал бўлиши керак эди: улар ё адабиётга қайтиб киради, ё адабиётдан тамоман чикиб кетади. Масала шу тарзда қўйилган муҳокамада Иззат Султон бу ижодкорлар меросини қаттиқ ҳимоя қилди. Уларни адабиёт майдонига қайтариб олиш зарур эканлигини билдирди. Шу маънода олимнинг бу йиғилишдаги нутқи ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди. Бирок мафкуравий катағонлик йўли Иззат Султон ғоялари тез юзага чиқишига имкон беравермади.

Илмий тадқиқот ишларини олиб бориш бобида қамрови кенг олимлардан бўлган Иззат Султон мумтоз адабиёт ва совет даври деб аталган 70 йиллик адабий мерос хусусида кўпгина йирик ишлар муаллифидир. Абдулла Қодирийнинг қайта тикланишига асос бўлган «Абдулла Қодирий ижоди ҳақида» сарлавҳали мақоласи жасорат даражасидаги ишлардан саналади. Айрим ҳолларда олим

узоқ изланишлар натижасида жиддий илмий асарлар яратдики, «Навоийнинг қалб дафтари» шу ишларнинг йирик намунасиدير.

Иззат Султон бу асарида шоир яшаган давр манбаларига суянган ҳолда, ижодкор ички оламига кириб боради ва бу оламнинг ижодда қай даражада намоён бўлишини аниқ далиллар билан кўрсата оладики, унга ҳақиқий илм шайдосининг иши деб қараш керак.

Маълумки, мустақиллик кейинги йилларгача ман этиб келинган нуқталарни илғаб олишга имконият яратди. Иззат Султон бу жабҳада ҳам тадқиқотчи сифатида ўзининг сезгирлигини намоён қилди. У мусулмон оламида машхур йирик мутассаввифлардан бўлмиш Шайх Баховуддин Накшбанд ҳақида илмий изланишлар билан банд бўлди ва унга бағишланган махсус китоб эълон қилди.

Иззат Султон қарийб 60 йил давомида «Адабиёт назарияси» дарслиги устида иш олиб борди. Унинг бу борада 1939 йилда илк бор нашр қилган дарслиги, юқорида айтганимиздек, муаллифининг номини ўша вақтлардаёқ машхур қилди ва 40 йил давомида ўрта ҳамда олий ўқув юртлари учун адабиёт назариясидан асосий қўлланма бўлиб келди. Дарслик 1980 йилда кенгайтирилган ва тўлдирилган ҳолда қайта нашр қилинди. Иккала дарслик орасидаги танаффуснинг узоқлиги қатағонлик мафкураси ҳокимлик қилиб турган даврлардаги қийинчиликлар, хусусан, чекланишлар билан боғлиқдир. Аллома мустақиллик давридаги мафкуравий эркинликдан фойдаланиб, умрининг охириг кунларигача «Адабиёт назарияси»нинг учинчи наشري устида иш олиб борди.

Иззат Султон катта сўз устаси эди. Баъзи нотиклар мажлисининг бошроғида ёки ўртасида, одамлар чарчамаган пайтда гапиришни орзу қиладилар. Иззат ака учун мажлисининг бошими, охирими, фарқ қилмасди. Аксарият ҳолларда у мажлисининг поёнида сўз оларди. Мажлис аҳли қанчалик чарчаган бўлмасин, унинг гапларини жондиди билан эшитарди. Аввало, у йиғилган жамоа талабига мувофиқ мавзунини аниқ топа оларди, уни очиб бериш учун нутқнинг боши, кульминацияси, ечимини аниқ белгиларди. Қайси сўзларга, қайси жумлага урғу беришни ва имо-ишора, хусусан, қўл ҳаракатлари орқали қувватлаш йўлини топа биларди. Ҳар бир тингловчи унинг нотиклигига қойил қолмасдан иложи йўқ эди.

Иззат Султон ёши 90 га етганида ҳам ҳар доим бардам, юзида табассум билан юрди, қадамлари ҳам дадил

эди. Бунинг ўзига хос сирлари бор эди, албатта. У баъзи ижодкорлар сингари кетма-кет папирос тутатиб, кечани кундузга, кундузни кечага улайдиганлардан эмасди. Бир кун ишлаб, бир неча кунини бошқа керак-керакмас юмушларга сарф қиладиганлар сирасига ҳам кирмасди.

Лабзақда унинг ҳовлисига яқин жойдан каттагина анҳор оқиб ўтади. Унинг атрофлари обод, сўлим, ёқалари бетон билан тўшалган. Қишин-ёзин сув шовиллаб оқиб туради. Шу атрофда яшайдиган одамлардан баъзан шундай сўзларни эшитиш мумкин:

«Маълум бир соатларда шу сувнинг бўйида бир одам юради. Бир қарасангиз, кимлар биландир гаплашаётгандек, лабларини қимирлатади, айрим ҳолларда қўлларини ҳам ҳаракатга келтиради. Бир қарасангиз, ўйларга ботиб, у ёк-бу ёкка бориб келади. Баъзан сувга тикилиб, узоқ туриб қолади». Бу гаплар Иззат ака ҳақида эканлиги шубҳасиз.

Маълумки, Иззат Султон — йирик драматург. «Алишер Навоий» драмаси ва киносценарийси у қўшган ҳисса туфайли XX аср адабиётининг мумтоз намуналаридан бўлиб қолди. Озод Шарафиддинов Иззат Султоннинг «Иймон» драмасини «Виждон қўшиғи» деб атади. Бундан кейин Иззат Султон «Билмайин босдим тиконни» номли драматик асар яратди. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романи асосида ҳам драматик асар яратиб, романчиликнинг бу шоҳ асарини сахна орқали халққа етказишга ўзига хос ҳисса қўшди. Ким билсин, мазкур драма ва киносценарийларнинг қайсидир қисмлари, эҳтимол, ўша анҳор бўйида пишиб етилгандир.

Иззат Султон фақат жисмоний жиҳатдан эмас, маънавий жиҳатдан ҳам соғлом инсон эди. Унинг бу соғломлиги дадил иш тутиши, ҳар қандай ҳолатда ҳам ўзини йўқотмасдан, ўзига хос ҳазил-мутойиба билан суҳбатдошининг кайфиятини кўтара билиши, бирор оғир вазиятга тушиб қолса, самимий сўзлари билан ҳолатни юмшата олиши билан ибратлидир.

Хуллас, XX аср қомусий адабиётшуносларидан бўлган Иззат Султон ўзининг қатор илмий тадқиқотлари, драматик асарлари, ҳар соҳадаги шахсий намунаси билан доим халқимиз ёдида қолади.

ЎТДАН ҲАМ, СУВДАН ҲАМ...

Эллигинчи йилларнинг бошлари. Партия Марказқўмининг масъул ходимиман. Эндигина университетни тугатиб келганлигимдан бу ишда хали тажрибам йўқ. Дастлабки кунлари иш сокинлик билан бошланаётгандек туюлди менга. Кўп ўтмай, бу ер кўзга кўринган одамларнинг тақдиру қисматлари хал бўладиган жой эканини сеза бошладим. Хизмат вазифам илмий ва маърифий муассасалар билан боғлиқ. Бошқа соҳалар билан шуғулланадиган ходимлар билан аста-секин таниша бордим. Янги танишларимнинг биринчиси масъул ходима, ёзувчи Ойдин Собирова бўлса, иккинчиси шоир Туроб Тўла эди. Тез орада бир-бирларимизга ўрганиб, бемалол фикрлашадиган бўлиб қолдик. Бир гал Ойдин опа хузурига кирганимда стол устида турган бир даста китобга кўзим тушди. Опа билан гаплашаётиб, беихтиёр китобларни кўздан кечирдим. Улар орасида Шайхзода, Шухрат, Шукруллоларнинг китоблари бор эди. Ойдин опа ҳолаҳвол сўрашардию, кўзини менинг назаримдан олмас эди. «Чакки кўйибман-да бу китобларни стол устига», деган маъно бор эди унинг нигоҳида. Мен унинг ҳолатини тушундим. Китоблардан назаримни олиб, суҳбат мавзусини бошқа томонга бурдим. «Бу маконда ҳар нарса, ҳатто ҳар бир қоғознинг қаерда туришида маъно бор», деб ўйладим ўзимча ва тез гапимни тугатиб, хонадан чиқиб кетдим.

Бир неча кундан кейин қоши-кўзи номутаносиб кўринадиган котиб хузурида бўлдим. Унинг чақируви билан, албатта. Қарангки, Ойдин опа столида турган китоблар унинг столида ҳам териб қўйилганди. Улар ёнига Ойбекнинг «Навоий» романи ҳам қўшилибди.

Котиб менинг кўз қарашимни пайқади, шекилли:

— Сиз адабиётчисиз-а? — деди ўрнидан хиёл кўзга-либ. Нимагадир, у нотекис қошларини чимириб менга тикилди. «Менинг китобларга тушган назаримни чалғитмоқчи бўлса керак», деган хулосага келдим. У дарров топшириққа ўтди.

— Сиз олий ўқув юртларида ижтимоий фанларнинг ўқитилиш сифатига жавобгарсиз. Қайси домла қандай нафас олади, бу саволга тайёр бўлишингиз керак, — деди-да, қайтиб китобларга назар ташламасин дегандек:

— Боринг, ишингизни қилаверинг, эртадан бошлаб назоратни кучайтиринг, — деб таъкидлаб қўйди.

Эшик томон йўналар эканман, котиб мени тўхтати-да:

— Зойконинг ҳузурига борасиз, у сизга вазифани батафсил тушунтиради, — деди.

Зойко у пайтларда Марказқўмда махфий ишлар билан шуғулланадиган махсус бўлимнинг бошлиғи эди.

Унинг ҳузурига кирганимда мени кутаётганини англадим.

Зойко олий ўқув юртларида ижтимоий фанлардан дарс берадиган домлаларнинг рўйхатини кўлимга бериб, буйруқ оҳангида:

— Зудлик билан мана буларнинг маърузаларини стенограмма қилдирасиз, — деди. Мен бир-икки ой шу иш билан банд бўлдим.

Махфий равишда маърузалар стенограмма қилиниб, матнлар Зойконинг қўлига топшириларди. Бу менга ўта сирли тадбир бўлиб кўринди.

Иш кўпайган сари қизиқ ҳолатларни кўрадиган бўлдим. Атрофдагилар — котибдан тортиб оддий ходимларгача асабийлашган ҳолатда эди. Тез-тез ҳар хил йўсиндаги маълумотномалар талаб қилинаверди. Ходимлар ҳам бир хонадан иккинчи хонага ўтадиган бўлса, «биров кўриб қолмасин», дегандек қадамларини тезлаштирадиган, бир-бирлари билан паст овозда гапиришадиган, ҳатто шивирлашгандек кўрина бошлади менга.

Кунларнинг бирида шундай воқеа рўй берди. Тинимсиз иш: «у ҳақда маълумот ол», «бу ҳақда маълумот етказ», «фалончини топ», «пистончини чақир»... Кечга қараб ҳамманинг асаби таранг. Иш тун соат иккиларда тугади. Бир маҳаллада яшайдиган шеригим билан кўчада, эшик олдида навбатчи машинани кутиб турибмиз. Ичкаридан ўша қоши-кўзи номутаносиб котиб сўлғин ҳолда чикиб келди. Биз билан сўрашиб-хайрлашишга ё мадори етмади, ё ўзи хоҳламади. У ўзини кутиб турган машина томон ўгирилиб ҳам қарамади-да, тезликда кўчанинг чап томонидаги йўлкага бурилди. Назаримда, унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, кўринса ҳам, балки, парво қилмасди. У йўлкада, машина эса паст тезликда у билан баробар катта кўча бўйлаб борарди. Қоровул бошлиғи бу ҳолатдан хабардор бўлган, шекилли, дарров иккита милиционерни котиб орқасидан жўнатди. Котиб олдинда, икки милиционер орқада йўлка бўйлаб узоқлашдилар.

Биз икки шерик бир-биримизга қарардик ва нигоҳларимиз маъносини сўзсиз тушунардик. Бизни олиб кетадиган навбатчи машина чиққунча иккинчи котиб ҳам ичкаридан чикиб келди. Кўринишдан у серрайган бўлиб, ҳеч кимни, ҳеч нарсани пайқамаетган одам ҳолатида эди. Атрофга назар ташламас, қалтис йўлда кетаётган одам сингари фақат оёғи остига қарар, гўё бошқа ҳеч нарса унинг кўзига кўринмасди. Шу пайт уни кутаётган машина ҳайдовчиси зийраклик қилиб, дарров машина эшигини очди ва уни ўтиришга таклиф қилди. Машина ўрнидан тез жилди-да, кўчага сингди. Энди тепада биринчи котибнинг ўзи қолди, холос. Шу орада бизга ҳам навбатчи машина келиб қолди, жўнадик. Машинанинг олдинги ўтирғичида гаражда чикиб олган, биздан даражаси юқорироқ бир ходим бор эди. Фамилияси — Сталь. Марказқўмдан атиги икки юз метрча масофада — Хоразм кўчасида истикомат қиларди у. Эшиги олдига борганда, одатдагидек, машинадан тушди-да, «тура туриглар», деди ва йигирма қадам наридаги ўз эшигигача чопиб борди. Эшикка калит солиб, «кетаверинг» маъносидан бир қўлини кўтариб қўйди. Машина силжиди. Биз шеригим билан узоқ-узоқларда турардик. Бироқ то турар жойимизга етиб боргунча жим кетдик. На ундан садо чиқди, на мендан. Бир-биримиз билан сўзсиз лаҳзалик назар ташлашлар билан фикр олишардик.

Кунлар шундоқ ўтаверди. Бир неча ойдан кейин йиғилиш бўлди. Чақирилиши ҳам сирли ва пинҳоний амалга оширилган бу йиғилишни ўша пайтларда Марказқўм пленуми деб атардилар. Расмий равишда биз унда қатнашишга ҳуқуқсиз эдик. Бироқ бирор хожат бўлиб қолар маъносидан шу атрофда ўралашиб юрардик. Кириб-чиқишга ҳуқуқли ходимлар эшикни очиб-ёпганда нотикларнинг гаплари узуқ-юлуқ қулоққа чалинарди. Улар тилидан баъзи олимлар ва ёзувчиларнинг номларини эшитиб қолардим. Шулар жумласида мазкур мақоланинг қахрамони Шухрат ҳам тилга олинарди.

Пленум тугади. Унда бўлиб ўтган гаплар эртаси-индинигаёқ катта шов-шувлар келтириб чиқарди. Бу гапларнинг бир қисми матбуот саҳифаларида ҳам эълон қилинди. Зиёлилар орасида «фалончини олиб кетганмиш», «фалончи қамокқа олинибди» деган гаплар ҳам тарқалди. Шулар ичида Шухратнинг ҳам номи бор эди.

Пленумда олдинги Марказқўм мухитида кўзга ташланган асабийлашишлар, баъзи ходимлар ҳадиксираш-

ларининг сабаблари ойдинлашди. Ўша пайтларда мен кузатган бу ҳолатлар республикани ларзага соладиган катта тўфоннинг белгилари экан.

Шоир Шухрат ижодини маълум даражада билсам ҳам, кўринишдан хушбичим, бўйдор, нигоҳи ўткир бу одамнинг ўзи билан кейинроқ, эллигинчи йилларнинг охирларида «Шарқ юлдузи» журналининг муҳарририятида танишдим. Биринчи учрашувдаёқ ўзига тортадиган хислат бор эди унда. Муҳарририятга бориб қолганимда у билан учрашмасдан, озгина бўлса ҳам суҳбат қурмасдан кета олмайдиган бўлдим. Суҳбат мавзуининг доираси ҳам кенг бўларди — оддий ҳаёт ташвишларидан тортиб катта ижод муаммоларигача. Ҳақиқат учун ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмайдиган одам бўлиб кўринарди у менга бу суҳбатлар жараёнида. Унинг ўзига ишонадиган, ўз кучи, қобилиятини билиб иш тутадиган, майда ивволарга учавермайдиган инсон эканини англадим.

Эллигинчи-олтмишинчи йилларда бадиий ижод, адабий жараён ҳақида қатор мақолалар эълон қилдим. Шухратнинг «Шинелли йиллар» романи босилиб чиққан пайтлар эди. Москвадан келгач, юз-хотир қилмасдан, барчага баробар муносабат билдиришни ўз бурчим ҳисоблардим. Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», Абдулла Қаҳҳорнинг «Кўшчинор чироқлари» асарлари хусусида ҳам бадиият талабидан келиб чиқиб, дадил танқидий фикрларни билдирганим бор. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор билан шунчалик яқин бўлсам-да, улар менга бирор марта эътироз билдиришмаган, норозилик изҳор қилишмаган. Баъзи истеъдоди заиф ёзувчилар ижоди ҳақидаги арзимас танқидий фикрим муносабати билан эса қатор дўқ-пўписалар эшитган пайтларим кўп бўлган. Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор сингари Шухрат ҳам менинг танқидий мулоҳазаларимга нисбатан бирор марта норозилик билдирган эмас. Бардошли, ўз кучига ишонган, мард, кадр-кимматини биладиган истеъдодларга хос хислатдир бу.

Бугун ҳарбий мавзуда яратилган асарлар сирасига бир назар ташласак, Шухрат «Шинелли йиллар» романи билан адабиётимиз тараққиётига катта ҳисса қўшганини англаймиз. Гап шундаки, тўрт йил давом қилган Иккинчи жаҳон урушида ўзбек халқи бир миллионга яқин жангчини қурбон берди. Халқимиз уруш орқасида туриб, моддий ва маънавий жихатдан кўп азият чекди. Шу маънода ўша даврнинг оғир воқеалари ханузгача

адабиётимизда етарли даражада ўз аксини топгани йўқ. Бу ишда биринчи жиддий кадамни Шухрат қўйганлигини бугун алоҳида таъкидлаш зарур.

Танкидий фикр билдириш, бардош ўз йўлига. Пайти келганда, Шухрат сафдошларига фидойилик кўрсата оладиган инсон эди.

Минг тўққиз юз етмиш биринчи йил. Мен докторлик диссертациямни ҳимоя қиляяпман. Мавзуим — «Абдулла Қаҳҳор ижоди». Зал одамлар билан тўла. Марҳум Абдулла Қаҳҳор шахсига нисбатан республикамиз раҳбари Шароф Рашидовда уйғонган совуқлик аломатлари барҳам топмаган пайт. Ўша даврда бу икки улур шахс орасидаги асоссиз зиддиятдан манфаатдор одамлар борлиги аниқ эди. Аслида, улар бир-бирларини эъозлаган пайтлари ҳам бўлган. Диссертациямнинг авторефератида Шароф Рашидовга нисбатан озгина танкидий фикр ҳам билдирилганди. Бу ҳолда «Диссертациянинг қисмати нима бўларкин?» — қўпчиликни ана шу масала кизиқтирарди. Ҳимоя ташвишлари билан банд юрганымда ҳатто Комил Яшин рефератимнинг Рашидовга муносабат билдирилган ўша жумласини кўрсатиб: «Сизга керакмиди шу гап, усиз доктор бўлолмасмидингиз? Баъзи одамлар рефератингизни кўтариб, Марказқўм атрофида юришибди, каттага қабул сўраб», — дегани ҳамон эсимда. Залнинг тўлалиги ҳам шу хавотир билан боғлиқ деб тушундим ўшанда.

Оппонентлар сўзларини тугатишди. Раис норасмий оппонентлардан муносабат кутиб, залга мурожаат қилди. Бир зум жимлик чўқди. «Хеч ким қувватламаса-я», деган ташвишли фикр хаёлимдан ўтди. Сукунат узок давом этмади. Раис Шухратга сўз берди. Мен беихтиёр залга назар ташладим. Шухрат секин ўрнидан турди-да, минбарга кўтарилди.

У аввал Абдулла Қаҳҳор ижоди, кейин диссертация ҳақида қиска нутқ сўзлади. Унинг фикрлари аниқ, далилли ва қатъий эди. «Менимча», «ўйлашимча», «назаримда» деган шубҳага ўрин берадиган сўзларни ҳам ишлатмади. Зал унинг нутқини жим бўлиб эшитди. У минбардан тушгач, ўзаро шивир-шивирлар кулоққа чалинди. Ким қандай фикрда эди, Худо биледи.

Вақтлар ўтди. Кейинчалик ўшандаги хавотирлар ортиқча ваҳима экани маълум бўлди. Раҳбарият муносабати менга нисбатан ҳам, Шухратга нисбатан ҳам ўзгармади. Аксинча, орадан бир оз вақт ўтгач, Шароф Рашидов

менга ўзининг ижобий муносабатда эканлигини билдирди. Бу ҳақда бошқа асарларимда батафсилроқ тўхталганман.

Чиндан ҳам, Шухрат ҳақиқат учун ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмайдиган ижодкорлардан эди. Олтмишинчи йилларда у «Олтин зангламас» романини ёзиб тугатди. Тугатди-ю, тегишли идоралар домига тушди. Кирмаган эшиги, учрашмаган одами қолмади.

Асар эллигинчи йилларда рўй берган адолатсизликлар, хусусан, зиёли зотига кўрсатилган жабр ва зулмлар тасвирига бағишланган эди. Шухратнинг ўз иқрорига қараганда, асар марказида ўзининг бошидан ўтган воқеалар турарди. Истибодод исканжалари бир оз бўшаган бўлса-да, ҳақиқат борасида бу тарзда очиқ фикр баён қилиш, хусусан, асар битиш ҳали ўта хатарли иш эди. Шухрат мана шу қалтис ишга қўл урганди.

Ижодкорни тушуниш мумкин. Ўша даврдаги адолатсизликлар унинг кўнглида оғир дард бўлиб ётарди. Бу дардни ўз вақтида юзага чиқармаслик унинг учун оғир фожиага юз тутиш билан баробар эди. Улуғ Шекспирнинг «Ҳамлет»идагидек ё ҳаёт, ё мамот масаласи унинг олдида ҳам кўндаланг турарди. Шоир учун йўл битта эди: кўнглидаги тугунни ошкор қилиб, оғир дарддан қутулиш.

Роман катта шов-шувларга сабаб бўлди. «Нахотки, бу сирли муаммони очикдан-очик баён қилиш мумкин бўлса», деб ўйладилар баъзилар. Шухрат қисмати қай йўсинда бораркан, дегувчилар ҳам бўлди. Эндиликда шу нарса аён бўлаяптики, «Олтин зангламас» романининг яратилиши фақат Шухратнинг эмас, балки китобхон, адабиёт, қолаверса, умумижодкорлар ютуғи экан.

Ҳа, Шухратга ўт ҳам, сув ҳам писанд эмас эди. Буни тасдиқловчи навбатдаги воқеа Абдулла Қаҳҳор қисмати билан боғлиқ бўлди.

Абдулла ака беморликдан нажот истаб, Москвага борди. У ерда ҳаётдан кўз юмиб, юртига жасади келтирилди. Ўзбек зиёлилари учун мотам кунлари эди ўшанда. Шухрат Қаҳҳор қисматига тегишли кўп ташвишларни ўз зиммасига олди. Адиб вафотидан кейин «Устознинг охириги куни» деган катта мақола эълон қилди. Бу мақола ҳам жиддий шов-шувлар уйғотди. Гап шунда эдики, Абдулла Қаҳҳор оғир касал ҳолида мансабдорларнинг найранглари туфайли кўп азият чеккан экан. Шухрат ўша азиятларни тап тортмасдан, батафсил ошкор қилди. Бу

ошкоралик ҳаммага ҳам ёқавермади. Жасорат бобида бу мақола «Олтин зангламас»нинг бамисоли давоми эди.

«Олтин зангламас» романи, «Устознинг охирги куни» мақоласи адибни китобхон олдида, қолаверса, халк олдида қай даражада юксак кўтарган, унинг номини машҳур қилган бўлса, шу даражада уни ёқтирмайдиган мансабдор тўралар ғашини келтирди. Шу боисдан Шухратнинг номи йиллар давомида обрўли рўйхатлардан ўчирилди, у узок йиллар мукофоту рағбатлардан махрум бўлди.

Шухрат замонавий маданий ақидалар билан бир қаторда миллий расм-русумларни, халкнинг маънавий эҳтиёжини қондирадиган урф-одатларни яхши биладиган, умуман, одамлар орасидаги муносабатларни жойига қўйибиладиган инсон эди.

Ҳа, Шухрат ўтдан ҳам, сувдан ҳам қайтмас шахс, катта шоир, улкан адиб эди! Унинг учун дилидагини ёзиш ҳам қарз, ҳам фарз ҳисобланарди. Бу унинг шахсиятидаги муқаддас хислат эди. Уни бу йўлдан ҳеч ким — на рағбату мукофот, на бошида қилич ўйнатиб турган мустабид мафкура қайтара олмасди.

ЗАМОНАСИНИНГ ФАОЛ ФАРЗАНДИ

Кейинги йилларда Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижоди ҳақида турли хил фикрлар баён қилинди. Баъзи бировлар унинг ҳаётидан зиддиятли воқеалар изласалар, яна кимлардир уни кўчирмачи даражасига тушириб, ёзувчилик санъатини инкор қилишгача бориб етдилар У яратган айрим образни замон руҳидан юлиб олиб, ўзгача талқин қилишга уриндилар. Бу гапларда маълум даражада жон бордир, аммо Абдулла Қаҳҳорни ўз замонасининг фарзанди эканини ҳисобга олмасдан, унинг ижодида хос санъаткорликни, адабиёт оламидаги фаолликни йўққа чиқаришга интилиш жаҳолатдан бошқа нарса эмас. Абдулла Қаҳҳор умрининг иккинчи ярмида, яъни 50—60-йилларда жонкуяр адиб сифатида адабиётимиз тараққиётига катта ҳисса қўшди. Қуйида шу ҳақида бир оз фикр юритишни лозим кўрдим.

1957 йилнинг куз ойлари эди. Дўстим Пиримқул Қодиров: «Эртага сизни бир жойга олиб бораман», — деб қолди. Мен рози бўлдим. Эртасига иккаламиз йўлга чиқиб, тўғри Дўрмондаги ёзувчилар боғига бордик. Қара-

сам, бу ерга биздан бошқа ҳам келаётганлар кўп экан. Боққа кираверишда бизни улкан жўка дарахти тагида тантана эгаси Абдулла Қаҳҳор кутиб олди. Мен бу одамни орқаворатдан кўриб юрардим, лекин шахсан таниш эмасдим. Мана бугун у билан юзма-юз турибман. Мезбон бизни ҳамма қатори ниҳоятда очиқ чехра ва самимият билан қаршилади, ўзбекнинг одатдаги сўзларини алоҳида мулоғимлик билан такрор-такрор айтиб, «келинглар, келинглар» дерди. Бир зум менга назар ташларкан, Пиримқулда нигоҳини тўхтатиб, «бу ким?» дегандек бўлди. Пиримқул бу назарнинг маъносини тушунди-да, мен ҳақимда икки оғиз маълумот берди. Шундан кейин у илиқ табассум билан бизни ичкарига таклиф қилди.

Ўша куни Абдулла Қаҳҳорнинг 50 йиллик тўйи экан. Мен уни одамларни кутиб олаётган кезларида ва тўйга таклиф қилинган дўстлари, ҳамкасблари билан муомаласида кузатдим. У ёшига нисбатан анча улуг кўринарди: устида беқасам тўн, анча сийраклашиб қолган сочлари оқ, бироқ ўзига жуда ярашган, чехраси очиқ, кўзлари маъноли ва деярли доим кулимсираб боқадиган одам эди. Нигоҳида ўзига ишонч, қараган одамида ҳам шу кайфиятни уйғотадиган куч барқ уради. Бир вақтнинг ўзида бу тушунчаларга зид иккинчи бир хислат — енгил истехзога мойиллик сезилиб турарди.

Адибнинг тўйига келатуриб, 1947 йилнинг куз ойларида Муқимий театрига борганимиз эсимга тушди. Ўшанда шоир Мақсуд Шайхзода маърузасидан Абдулла Қаҳҳорнинг ёши қирққа кирганини англагандим (назаримда, у пайтларда қирқ ёш ҳам юбилей сифатида ўтказиларди).

Ёзувчи ижодини моҳирона таҳлил қилиб берган нотик бир ўринда уни «ўзбек адабиётининг Чехови» деб атагани аниқ эсимда қолди.

Йиллар ўтиб, Абдулла Қаҳҳор 50 ёшга кирибди. Бугун унинг юбилей тўйидаман. Ёзувчи ижоди ҳақидаги сир ҳамон мени банд қилганича қолиб келаяпти. Мен бу ерда ёзувчилар жамоатчилиги билан бир оз яқинлашдим, яқиндан танишдим.

Юбилей тантанасида яна бир нарса мени хайратга солди. 1950 йилдан бери менга таниш Нуриддин Муҳиддинов яна халқ орасида — бу гал зиёлилар даврасида эди: қандайдир камсуқумлик ва камтаринлик билан ҳар бир хонага кирар, иложи борича ҳамма билан қўл бериб кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашишга интиларди.

Эллик йиллик юбилей муносабати билан Абдулла Қаҳҳор ҳақида айтилган фикр-мулоҳазалар унинг ижоди хусусида менда пайдо бўлган муаммони яна ҳам мураккаблаштирди.

Очиғи, бошқа бир нарса ҳам кўнглимга ғашлик солиши билан бирга алам ҳам қилар эди. Бу вақтларда мен унча ёш ҳам эмасдим, ҳаёт тажрибам ҳам етарли эди. Иккинчи жаҳон уруши жанглари, масъул ишларда ўтказилган давр ва ниҳоят, Москвада кечган мутолаа йиллари... Бироқ бирор иш билан Ойбек, Абдулла Қаҳҳор сингари ёзувчилар назарига тушганимча йўқ эди. «Шундай давом этаверадиган бўлса, адабиёт илми соҳасида арзигулик бир иш қила олармиканман ёки умр шу залда изсиз, самарасиз ўтиб кетаверармикан!?». Ана шу туйғулар мени кўпроқ қийнади. Ёшлигиданоқ сезиларли ишларни уддалаб, элга танилган устозлар ҳаёти хаёлимдан кетмасди.

Кўп ўтмасдан, мени ларзага солган бир воқеа рўй берди. 1958 йилнинг кўз ойлари эди. Ёзувчиларнинг кичик бир йиғилиши бўлди. Унга фақат йирик адиблар таклиф қилинганди. Йиғилишни ўша вақтларда масъул партия ходими бўлган, эндиликда тарих фанлари доктори Туроб Жўраев бошқарди. Муҳокама этилаётган масала бўйича маъруза қилиш менга топширилганди. Маъруза ва унинг муҳокамаси тугади, ёзувчилар тарқала бошладилар. Абдулла Қаҳҳор эса ўрнидан туриб, эшик томон юриш ўрнига мен томон келди; ўша таниш очик чехра билан менга кўл чўзди-да, фамилиямни айтиб, «Сиз бўласизми?», — деди. Мен бундай ҳолни кутмаган эдим, албатта, бир зум хийла эсанкирадим ҳам. У кўлимни кўлида тутиб турар экан:

— Мақолаларингизни ўқиб боряпман. Теша тегмаган гапларни ёзаяпсиз, Сизга муваффақиятлар тилайман, — деди. Мен ўша пайтдаги ўз ҳолатимни аниқ эслай олмайман, ҳарҳолда, қалбимда чексиз қувонч билан кучли хаяжон жўш ургани аниқ.

Абдулла Қаҳҳор адабиёт майдонида юз бераётган ҳамма катта-кичик воқеалардан хабардоргина эмас, уларга ўз вақтида муносабат билдириб турадиган фаол ёзувчилардан эди. Мен адибнинг ана шу хислатига далил бўла оладиган бир воқеани сира эсдан чиқара олмайман. Бунинг сабаби тушунарли албатта: илм ва ижод билан машғул одам ўзи тутган йўлнинг тўғрилигидан баъзан шубҳаланади, кимлардандир тасдиқ қутади. Шундай шубҳа-

лар менда ҳам йўқ эмасди. Ижоди менга ҳамон катта муаммо бўлиб юрган адибнинг илиқ муносабати ўз ишимда бир оз дадилликка ундади.

Бу учрашувнинг бошқа бир аҳамияти шунда эдики, энди Абдулла Қаххор билан тез-тез учрашиб турадиган, пайти келганда, бадиий ижод, адабиёт илми ҳақида фикр олишадиган ҳам бўлдим. Бора-бора муносабатларимиз анча яқинлашиб қолди. Бирга саёхатларга ҳам чиқдик: ҳаёт, адабиёт хусусида баъзан узоқ-узоқ суҳбатлашишга, фикр алмашишга одатландик. Абдулла ака умрининг охиригача давом этган бу мулоқотлар адибнинг шахсияти, ижодини тўлароқ ўрганишимга яхши замин бўлди.

Абдулла Қаххор том маънодаги гражданлик талабларига амал қиладиган ёзувчи эди. У ҳаёт билан барабар қадам ташлар, ёзувчилик бурчини тўла адо этишга интиларди. Ҳаётда қўлга киритилаётган ютуқлар, олға силжишлар уни ўзида йўқ даражада қувонтирарди. Бирок, ижтимоий турмушимизда йўл қўйилаётган камчиликларни сезиб қолса, жон-дилидан ачинарди. Адабиёт унинг учун фақат қувончни изҳор этиш воситаси эмас, балки камчиликларга қарши кураш қуроли ҳам эди.

«Адабиёт бу — ҳаётнинг муҳим бир парчаси, — дерди у. — Хусусан, ҳаётнинг мукаддас парчаси. Ҳаром-харишлик, қалбакилик, «нопокликларга адабиётда асло ўрйн бўлмаслиги керак», деб ҳисобларди.

Адиб истеъдод шайдоси эди. Баъзи сафдошлари билан шахсий муносабатлари кўнгилдагидек яқин бўлмаса ҳам, уларнинг истеъдоди ва ижоди ҳақида юксак фикрлар айтиб юрарди. Устига-устак уларни бетакрор, ўзига хос образли тушунчалар билан баён қилардики, бу таърифлар эшитган киши хотирасида умрбод муҳрланиб қоларди. «Ойбекнинг энг заиф асари истеъдодсиз ёзувчининг мактовли асарларидан афзал», — дерди у. «Ғафур Ғулом оёғи билан ёзса ҳам шеър чиқади» — мана унинг иккинчи сафдошига хос юксак табиий истеъдодга берган баҳоси.

Бир ёзувчининг асари ҳақида гап кетганда, «у дам емаган ошни эслатади», дегани хотирамда. Бундай фикрларни у бекордан-бекорга эмас, муайян мақсадни кўзлаб айтарди, аниқроғи, адабиёт бу — истеъдод иши эканлигини, баъзилар ўйлаганларидек, тирикчилик манбаи эмаслигини таъкидлаш ниятида уқтирарди.

Бирор муаллифнинг истеъдодидан дарак берадиган асар пайдо бўлиб қолса, бундай асарни ҳар хил йўллар

билан қўллаб-қувватларди. Аксарият пайтларда истеъдодли ёзувчининг дастлабки асарини ўқиганидан кейин унга ўз таассуротларини билдириб, хат йўлларди. Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Учкун Назаров ва бошқа қатор ёшларга шу тарзда ёзилган хатлардан шахсан хабардор эдим. Бугина эмас, янги пайдо бўлган яхши асарлар ҳақида суҳбатларда оғиз тўлдириб, мароқ билан гапирарди: улар ҳақида тўғри келган пайтда, катта йиғинларда, матбуотда ҳам ўз фикрини айтишдан ҳузур қиларди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ёш истеъдодларга ғамхўрлигини бошқача тушуниб, «у ёшларни бузаяпти», деб таъна қилувчилар ҳам топиларди. Аслида, у ёшларни тўғри йўлга йўналтирар, уларнинг истеъдодини парваришлаш тўғрисида жон куйдирар эди.

Бугун шунини дадил айтиш мумкинки, адибнинг устодлик нигоҳи тушган кўпгина ёш ҳаваскорлар эндиликда ё йирик олим, ё номи кетган адиб бўлиб етишдилар.

Бир воқеа ҳамон эсимда. 1961 йил биз Абдулла ака билан Поп туманига сафарга чиққан эдик. Чодак қишлоғидаги жамоа хўжалиги боғида тошдан-тошга урилиб оқаётган сой бўйида нонушта қилиб ўтирганимизда бир ёш йигит ҳаяжонланган ва тўлқинланган ҳолда кириб келди. Қўлидаги дафтарни Абдулла Қаҳҳорга узатар экан, ийманиб «шунини кўриб берсангиз», деди. Адиб ёш ҳаваскорга илиқ назар ташлади-да, дафтарни қўлидан олиб, жавобини почта орқали юборишни ваъда қилди. Бу дафтарни Абдулла ака ўзи билан Тошкентга олиб келиб, кўп ўтмасдан, қайта ишлаб (қарийб қайта кўчириб), газетада эълон қилдирди. Бу ҳаваскорнинг кейинги тақдиридан беҳабарман, аммо тасодифан учраб қолган ёш ижодкорга машҳур ёзувчининг шу даражада эътибор қилиши мени ҳаяжонга солган эди ўшанда.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор ўзининг инсоний хислатлари ва ижодий фаолияти билан ёшлар учун букилмас, мустақкам қояга айланган эди. Бу ерда бошқа бир нарсани ҳам таъкидлаш керакки ўхшайди. Гап шундаки, Абдулла ака фақат маслаҳат берувчи бўлмасдан, балки ўзи ҳам ёшлардан маслаҳат олиб турарди. Шахсий ижод жараёни ниҳоятда машаққатли бўлишига қарамаздан, янги асарини ҳамкасблари ва шогирдларига ўқиб берар, ҳар бирининг фикрини билгиси келар, уларнинг тақлиф-мулоҳазалари асосида асарини қайта-қайта ишладан сира чарчамас эди. Шу маънода у ёшлар ораси-

да қанчалик букилмас қоя бўлиб кўринмасин, тўғри мас-лаҳат олдида эгилишдан тортинмасди.

1960 йилларнинг бошларида адиб «Синчалак» повес-ти асосида киносценарий яратди. Бундай қараганда, тайёр асардан яратилган сценарийни биров билан маслаҳат-лашмасдан топшириб юбориши ҳам мумкин эди. Бироқ у бир қатор ёзувчи, олим ва санъат арбоблари (булар ичида бўлажак кинофильм режиссёри Латиф Файзиев ҳам бор эди) ва дўстларини йиғиб, матнни ўзи ўқиб берди. Ўқиш жараёнида билдирилган ҳар бир фикрнинг ёзиб берилишини сўраб, сценарийнинг қайта ишланиши-да ҳисобга олинажagini айтди.

Ёзувчи сифатида Абдулла Қаҳҳорнинг иш услуги ғоят сабоқ бўларлидир. У енгил-елпи ёзишни ёмон кўрарди, ёзувчи асар ёзиши учун ўзида чидаб бўлмас даражадаги дард борлигини сезиши («дард» сўзини адиб кўп ишлар-тарди) ёки қувонч ҳисси билан тўлиб-тошиши керак, дерди. Бусиз асар ёзиш ювилмаган идишдан овқат ейиш билан баравар, деб биларди.

Сўзнинг инжудек терилиши ва сайқал топиши, образли ифодаларни керакли ва кераксиз равишда қалаштириб ташлайвермасдан, фақат энг зарурини то-пиб ишлатиш — унинг иш услуги шуни тақозо қилар-ди. Адибнинг «Анор» хикоясидаги деталлар осонгина топилиб, асарга киритилгандек кўринади. Бироқ, Абдулла Қаҳҳорнинг ижод принциплари билан таниш одам шуни англайдики, бу маънодор деталлар не-не машаққатли изланишлар меваси ва улар истеъдод қуд-рати билан зарур ўринлардагина ишлатилган. Шу сабабдан «Анор» ўзбек хикоячилигининг мумтоз наму-наси бўлиб қолди.

Абдулла Қаҳҳорнинг сўзга муносабати ҳам унинг ус-лубига боғлиқ. Бу масалада у доим икки нуқтага эъти-бор қиларди. Биринчиси — фикрни аниқ баён қилади-ган сўзларни топа билиш. Табиийки, бунинг учун ёзув-чининг сўз бойлиги кенг қамровли бўлиши керак. Унинг сўзлиги қай даражада бой бўлса, у шу даражада сўз танлаш, кенг ва чуқур маъно англатадиган сўзни топиб ишлатиш, баъзан жумла оҳангига мос сўзларни танлаб қўллаш имкониятига эга бўлади, дерди у.

Иккинчи нуқта — сўзни кадрлаш. Абдулла Қаҳҳор бу бобда бир нарсага алоҳида эътибор берарди. Бу — сўзнинг ўрнини топиб ишлата билиш санъати. Адиб ибор-раси билан айтганда, сўз жумлада нур таратиб туриши

керак. Ўз ўрнида ишлатилган сўзгина нур тарата олади. Алоҳида олинган ҳолда қандай маънодор бўлмасин, ўрнига тушмаган сўз ниманидир англатади, лекин нур таратмайди. Бадиий ижодда сўзнинг нур таратиб туриши ниҳоятда муҳим. Бу эса кўпроқ ёзувчининг сўз танлай билиш маҳоратига боғлиқ.

Шу муносабат билан бир воқеани эслашни истардим. Бир куни Абдулла акани нашриётдан чикиб келаётганида учратиб қолдим. У бир оз маъюс ва нохушроқ кўринди. Сабабини сўрадим. «Кўрмайсизми, баъзан кўнгилсиз воқеалар рўй бериб туради», деди. Мен бир оз ташвишландим. У бир муҳаррирнинг номини айтди (кимлигини эслаш зарур бўлмаса керак). У ўрни топиб ишлатилган «тутун» сўзини «дуд» сўзи билан алмаштириб қўйибди. «Рози бўлмасдан иложим қолмади, бари бир кейинги нашрда тўғрилайман», — деб қўшиб қўйди. Бундай қараганда, шу оддий бир ходиса учун хафа бўлиш ўринсиздек кўринарди менга. Бироқ ҳақиқий санъаткор учун ўз ўрнида ишлатилган сўзнинг бошқа бир «нур»сизроқ сўз билан алмаштирилиши ўзига хос фожиадек гап экан.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий танқидчиликка муносабати ҳам диққатга сазовор. У ўз фикрини дадил ва ишонарли қилиб айта оладиган танқидчини ёқтирарди. Мужмал, саёз мунаққид ишларидан ҳазар қиларди. Фикрини эплаб айта олмайдиган «мунаққид»нинг чираниб айтган, мақтовлардан иборат мақола ва китобларини ўқиш у ёқда турсин, кўришни ҳам истамас эди. Ўзи ҳақида далилсиз ёзилган китобларни ҳам тан олмас, ҳатто инкор қила олар эди. «Ғаразли мақтовдан беғараз танқид афзал», деб биларди. Унинг асарлари ноҳақ танқид қилинган пайтлар ҳам бўлган. Жамоатчиликни ишонтиролмайдиган бундай танқидий фикрлар «Тобутдан товуш» комедияси хусусида ҳам айтилган эди.

Шуниси характерлики, ҳар бир танқидий фикрдан ўзига лозим хулосани чиқариб оладиган Абдулла Қаҳҳор мазкур комедия хусусидаги «танқидий мулоҳазалар»га бепарво бўлди ва асарни жиддийроқ тарзда қайта ишлашни лозим кўрмади.

Абдулла ака мунаққиднинг вазифасини тўғри тушунадиган санъаткорлардан эди. Бугун у қай даражада ҳақ эканлигини ҳаёт тасдиқлаб турибди. «Мунаққид асар мазмунини (яхши асарнинг, албатта) китобхонга етказишга ёрдам бериши керак», — дерди у.

Адабий танқиднинг яна бошқа бир муҳим вазифаси ҳақида ҳам адиб кўп гапирарди. Ўзига маъқул бўлган бир мақолани ўқиб, олган таассуротини қуйидагича баён этгани ҳамон эсимда: «Аёлларнинг кўрпа қавиганини кўрганмисиз! — деди у ўшанда. — Улар нима учун кўрпани бир чеккадан қавиб кетишавермайди. Чунки қавиш пайтида пахтани кўпроқ тушиб қолган жойидан нина билан суриб-суриб камроқ тушган жойига олиб боришади-да, текислашади, кейин ипни тортишади. Мунаққиднинг иши ҳам маълум даражада шу йўсинда бўлиши керак».

Абдулла Қаҳҳорга қай даражада яқин бўлмай, ҳаёт ва адабиёт ҳақида ундан қанчалик кўп фикрлар эшитмай, бир нарса мен учун муаммолигича қолиб келарди. Нега уни «ўзбек адабиётининг Чехови» дейдилар! Бу улуг ўхшатишнинг сирини нимада!

Сиртдан қараганда, улар орасидаги муштарақлик кўпроқ ташқи белгиларда кўзга ташлангандек кўринади. Эҳтимол, Абдулла Қаҳҳорни «ўзбек адабиётининг Чехови» деб аташ ҳам биринчи галда шу ташқи белги — ихчам ҳикоялар битишдаги умумийлик сабабли пайдо бўлгандир. Бироқ деталлаштирилган таҳлил шуни кўрсатадики, Абдулла Қаҳҳор ижоди, аввало, ўзининг ички оҳанги, бадиий услублари, ҳаётга назар ташлаш йўсинлари, воқеликнинг кўз илғамас ички оқимини пайқай билиш сингари хислатлари билан намоён бўлади.

А. П. Чехов кўпроқ халқ ҳаёти, унинг маълум бир тарихий босқичдаги тақдири, ҳаёт йўналиши ва келажак билан қизиқиб, кичик ойна синиғида бутун оламни кўргани сингари, Абдулла Қаҳҳор ҳам кичик-кичик воқеалар орқали ихчам эпизодларда ўз халқи ҳаётининг катта йўналишларини кўрсата олди. А. П. Чехов жим-жимадор безаклар, сюжетлар, китобхонни ҳанг-манг қолдирадиган воқеалар изламасди. У оддий воқеаларни тасвирларкан, улар ҳаётнинг ўзида қандай бўлса, шундайлигича кўрсатиб беришга уринарди. Абдулла Қаҳҳор ҳам шу йўлдан бориб, мазмундор ифода, воситалар топди, ихчам ва шу билан баробар ниҳоятда аниқ деталларни ишга солди, олам-олам маъно берадиган сўз ва бадиий воситаларни топиб ишлатди.

Характер яратишда, образларнинг индивидуал хислатларини бўёқдор кўрсатишда ҳам Абдулла Қаҳҳор А. П. Чеховга яқин турар эди. У ҳар бир персонажни

фақат унга хос сўзлар билан гапиртира олар, шу йўл билан яхлит ва кўламли манзаралар ярата билар эди. Чеховнинг баъзи ҳикояларида кузатилганидек, Абдулла Қаҳҳорнинг барча маънодор асарлари муаллиф ёрдами- сиз, диалог билан бошланади, диалог билан давом этади ва шу йўсинда ҳам яқунланади. Бу тарзда асар яратиш усулини кўллаб, асарни ўқимишли қилиш — бадий ижод- да нихоятда мушкул ҳисобланади. Абдулла Қаҳҳор эса шу мушкул ишнинг уддасидан чиқа оларди.

Абдулла ака шахс сифатида кўп жихатдан мукамал- ликка эришган эди, дея оламан. У қандай гўзал ёзса, шундай чиройли гапиришни ҳам қойиллатарди. Қай ва- зиятда ва қандай савиядаги китобхонлар, суҳбатдошлар, тингловчилар даврасида бўлмасин, ўз фикрларини аниқ ва маънодор қилиб, лўнда ифодалаш устаси эди: сўзлар- ни мохирона териб, чертиб-чертиб ишлата биларди. Қай- си мажлисда бўлмасин, ҳар гал бирор янги гап айтар, бу гап мақол, матал сингари анча вақтгача оғиздан-оғиз- га ўтиб юрарди. Ҳатто баъзи ижодий йиғилишларда би- рор сабаб билан Абдулла Қаҳҳор нутқ сўзламаса, маж- лис файзсиз ўтгандек туюларди. Хуллас, ёзувчининг асар- ларига хос қандайдир сеҳрли жозиба унинг нутқига ҳам хос эди. Бу хислати билан у ўз даврининг тенги йўқ нотиғи ҳисобланарди.

Фикримизнинг далили сифатида Абдулла Қаҳҳорнинг бир нутқини эслаб ўтишни лозим деб топдим. Маълум- ки, Абдулла Қодирийнинг 70 йиллик юбилеи кўнгилда- гидек нишонланмаган эди. Матбуотда бу ҳақда баъзи бир мақолалар эълон қилинди ва Тил ва адабиёт инсти- тутида кичик бир мажлис бўлиб ўтди, холос.

Унда Абдулла Қаҳҳор нутқ сўзлаб, гапини шундай бошлаган эди: «Қайсидир бир мамлакатда (назаримда, Америкада) хайвонот боғида қари фил бор экан. Бу занжирбанд фил юз йил давомида қозик атрофида айла- нибди. Оқибатда, занжир ейилиб, узилибди. Шундан кейин ҳам фил маромини бузмасдан, узилган занжирни судраб, қозик атрофида яна юз йил айланган экан». 30—40-йилларда Абдулла Қодирий ижодига нисбатан кўпгина салбий муносабатлар билдирилди ва унинг бу- тун ижоди совет адабиёти учун ёт эканлиги ҳақида қан- чадан-қанча мақола ва китоблар эълон қилинди. 50-йил- ларда Абдулла Қодирий совет ёзувчилари сафига қайта кўшилди. Бирок, адабиётнинг эстетик қимматини тўғри тушуна олмаган баъзи бир кишилар ҳамон бу ёзувчи

ижодига нисбатан танқидий фикрларни бемалол айтаётган ва уни миллатчиликда айблашдан ҳам қайтмаётган эдилар. Адабиётнинг туб моҳиятини англамайдиган бундай мунаққидларнинг хатти-ҳаракатларини Абдулла ака занжир узилгандан кейин ҳам яна юз йил қозик атрофида айланган фил кўникмасига ўхшатилади. Адабий фактлар хусусида диалектик фикр юритмасдан, догмага одатланган мутахассислар ишини бундан ҳам аниқроқ ва далилли исботлаш қийин бўлса керак.

Ёзувчининг ўз ҳамкасблари ва ҳамфикр зиёлилар билан муомаласида ҳам қандайдир жозиба, оҳанрабодек ўзига тортадиган куч сезилиб турарди. Шу сабабдан турли миллат ва мамлакатларнинг зиёлилари Абдулла Қаххор билан суҳбатда бўлишни ўзига мартаба деб билардилар. Қатор рус ёзувчилари ва олимлари билан адиб яқиндан муносабатда бўлар, қардош республикаларнинг катта ёзувчи ва олимлари юртимизга келганларида уни зиёрат қилишар, бундай суҳбатларга адиб шогирдлари ва ҳамкасбларини ҳам таклиф қилиши туфайли ҳаёт ва адабиёт хусусидаги суҳбатлардан улар ҳам баҳраманд бўлар эди.

1968 йилнинг баҳор кунлари. Адиб бетоб. Шифокорлар унга тўшакдан турмай ётишни буюришган. Аммо у бунга кўнавермасди. Гоҳ иккинчи қаватдаги хонасига кўтарилиб, алланималарнидир излаб, нималарнидир тартибга солар, яна биринчи қаватга тушиб, бир оз ётар, салдан кейин яна ниманидир эслагандай, иккинчи қаватга чиқиб кетар эди. Хуллас, унинг ҳолатида қандайдир безовталиқ сезилиб турарди.

Умуман, бу улкан адиб билан узоқ давр мобайнида бирга бўлиш мен учун катта сабоқ вазифасини ўтади. Бунинг маъноси шуки, адиб назар ташлаган ҳаёт материалига мен ҳам назар қилдим, бироқ шуни англадимки, у ўзининг истеъдод қуввати туфайли ўша ҳаёт материалига нисбатан бошқачароқ, маънодорроқ бадиийлик талаби нуқтаи назаридан қарар эди.

Ҳурматли ўқувчида Абдулла Қаххор қаерга бормасин, ким билан учрашмасин, фақат ижодни ўйлар экан, деган фикр туғилмаслиги керак. У дам олишни ижод жараёни билан барабар олиб борарди. Эсимда, Арслонбобнинг баланд тоғларига чиққанда ёхуд Тошкент — Қўқон орасидаги довон йўлидан ошаётган, Наманган билан Андижон орасидаги йўлдан кетаётган кезларида машинасини махсус тўхтатиб олиб, кенг далаларга, қир ва

адирларга кўзи тўймайдиган даража бокиб, баҳра олишни, баъзан эса кўрпача тўшаб, ўт-ўланлар устига ёнбошлаб, истироҳат қилишни яхши кўрарди.

Баъзида уч оёкли мосламага ўрнатилган фотоаппаратида эсдалик учун суратга олар, расмларни, албатта, ўзи қоғозга туширарди. Бу ишни ҳам худди асар устида ишлагандек, қандайдир қунт ва ҳавас билан қиларди. Расмлар кўнгилдагидек чиқмай қолса, хафа ҳам бўларди. Шундай саёхатлардан биридан қайтиб келганимиздан кейин икки кун ўтгач, дийдорлашиб, хол-ахвол сўраш учун Абдулла Қаҳҳорнинг боғига келдим. У сада тагидаги чорпояда худди узоқ муддатли ва ўта масъулиятли бир иш билан банд бўлиб, натижа чиқаролмаган кишидек маъюс ва хомуш ўтирарди. Сабабини сўрадим. «Расмлар чиқмади. Плёнкалар чет элники экан. Фойдаланишни билмабмиз. Шунча меҳнат бекор кетди», деди хира чиққан, нукта-нукта доғли уч-тўртта расмни олдимга кўйиб. Мен унинг кўнглини кўтариш учун «Ҳечқиси йўқ, янгитдан яна саёхатга борамиз», дедим.

Абдулла Қаҳҳор, ҳақиқатдан ҳам, жонли қоя эди. У ҳаётдан, баъзи бир одамларнинг ғализ муомаласидан нолишни билмаганидек, ўзининг бетоблигидан ҳам арз қилавермасди. Биз унинг ўзини тутишидан, баъзи бир хатти-ҳаракатларидан дарди ниҳоятда оғир эканлигини билардик. Бирок бу оғир дардни у чидам ва матонат билан бошидан ўтказарди.

Апрель ойининг охирлари эди, чамамда, Абдулла аканинг Москвага даволаниш учун кетиши ҳақидаги гаплар қатъийлашиб, жўнайдиган бўлиб қолди. Нима сабаб бўлди-ю, мен уни кузатишга чиқолмадим. Бир ойлардан кейин, май ойининг охирларида Тошкент аэропортида биз «ИЛ-18» самолётининг пастки юкхонасидан мархум устозимиз жасадини олиб тушдик.

Адиб билан ўн йилдан ошиқроқ бўлган мулоқот кўп жиҳатдан менга сабоқ бўлди. Унинг билан шахсий ва ижодий фикрлашувларимдан ҳаёт ва адабиёт воқеликларига қандай муносабатда бўлишни, унга фақат адабиётшунос олим ёхуд мунаққид назари билан эмас, балки гражданлик масъулияти билан ҳам қарашни ўргандим. Иккинчи жиҳатдан, Абдулла Қаҳҳор билан бўлган суҳбатлар ёзувчи меҳнатини қадрлаш, бадиий асарнинг қимматини аниқлаш, унга санъат намунаси сифатида баҳо бериб, ютуқ ва камчиликларини белгилашда мен учун дастуриламал бўлиб хизмат қилди.

Юқорида қайд қилганимдек, ХХ асрнинг кўп улуғлари билан ҳамнафасликда ҳамкорлик қилган бўлсам ҳам, улардан икки адибни — Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорни ўз устозларим деб биламан. 20—30 йил давомида улар билан ижодий ҳамкорлик қилиб, ҳамсухбат бўлиб, айрим ҳолларда баҳсга киришган пайтларим бўлган. Бугина эмас, юқорида айтиб ўрганимдек, Абдулла ака билан оилавий жиҳатдан ҳам яқин муносабатда бўлиб, ўн-ўн беш кунлаб республика бўйлаб саёҳатларда юрганмиз. Шу боисдан бу икки улуф сиймо ижодини тадқиқ қилиш билан чекланмасдан, уларнинг шахсий ҳаётини ҳам кўзатганман. Айрим суҳбатларимизда айтилган, ўша пайтларда бошқаларга ошкор қилинса, мустабид мафқуранинг қаттиқ зарбасига учрашимиз мумкин бўлган гап-сўзлар ҳам ҳамон эсимда. Абдулла Қаҳҳор мустақиллик кунлари тезроқ етиб келиши ҳақида кўпроқ ўйлар эди. У махфий суҳбатлардан бирида:

— Ҳеч бир империя етмиш йилдан кўп яшамаган. Мана тез орада етмиш йиллик ҳам келиб қолади, деган эди.

Бугун бу сўзлар башоратдек туюлади. Гувоҳи бўлдики, етмиш йил тўлиши билан собиқ империя осонгина тарқаб кетди. «Осонгина» деганим шартли маънода, албатта. Аслида, мустақилликнинг қўлга кириши осонлик билан юз берган эмас. Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов сингари улуф зотлар қонларининг ҳиссаси бор бу истиклолда. Абдулла Қаҳҳорнинг илгари айтиш мумкин бўлмаган яна бир гапини эслагим келади, у дерди:

— Мустамлакачилик баъзи халқларга катта тараққиёт олиб келди. Буни биз Ҳиндистон мисолида кўришимиз мумкин. Бизга эса мустамлакачилик уч нарсани бошлаб келди: бири — уйларимизга қулфу калит, иккинчиси — ичкиликвозлик, — учинчиси — бузуқчилик. Табиий, бундай сўзларни фақат энг яқин одамларгагина айтиш мумкин эди. Агар шунга ўхшаш гаплар ошкор бўлиб қолгудек бўлса, бу адиб бошига ҳам қодирийлар куни тушиши турган гап эди.

Шогирдларимдан Бегали Қосимов менга Абдулла Қаҳҳорнинг яна бир гапини эслатди. У киши деган экан:

«Вактлар келар, жаҳон ўзбек деган халқ борлигини ҳам англа, уни таниб олар, ахир археологлар ер тагида қолиб кетган минг-минг йиллик сопол идишларни топиб, ўрганиб, улар асосида йирик-йирик тарихий воқеаларни қайта тиклашяптию...»

Бу сўзларда катта маъно бор. Шу пайтгача чет эл-дигилар Ўзбекистон деса кифтини қисарди, Тошкент номи аталганда, нари борса ўн кишидан бири «ха-а» деб, сал англаганнамо муносабат билдирарди. Самарқанд, Хива номларини эшитгандагина ўн кишидан икки-учининг юзи ёришиб, гапга тушунгандек бўларди. Хорижда тез-тез бўлиб турадиган кишиларнинг гувоҳликлари бу. Эндиликда манзара тамоман ўзгарди. Ўзбекистон деб аталмиш мамлакат бутун дунё назарига тушди. Ҳозир ер юзида ўзбекнинг тарихдаги ўрнидан беҳабар давлат қолмаган бўлса керак. Афсуслар бўлсинки, халқимизнинг Фафур Фулом, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор сингари улф фарзандларига унинг бу кунларини кўриш насиб этмади.

«ИЛМ ВИЖДОНИ»

1955 йил бўлса керак, мен Москвада Ижтимоий фанлар академиясининг аспиранти эканимда бир куни Тошкентдан «биз боряпмиз» деган маънода телеграмма келиб қолди. Телеграмма яқин дўстим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Рашид Набиевдан эди. Айтилган муддатда ва жойда мен ўртоғимни кутиб олдим. У ёлғиз эмасди, ёнида менга кўпдан буён таниш, кирғий бурун, кенг гавдали, полвонсифат киши — академик Яхё Фуломов ҳам бор эди.

Иттифок Фанлар академиясининг кўрсатмаси билан улар Москва зобитлар уйи қошидаги меҳмонхонага жойлашишди. Ўринлар маълум бўлганидан кейин, чамадонларини жойлаш маъносида очиб, нималарнидир стол устига тахлашди. Ҳар қайси чамадон ичидан йўлга мўлжалланган емишлар ва қуруқ мева-чевалардан ташқари қўлёзмаларга тўла 3—4 тадан жуздон ҳам стол устида пайдо бўлди.

— Биз ишлагани келдик, шу хонада туриб, Яхё ака билан бир ой чамаси иш билан банд бўламиз, — деди дўстим Рашид Набиев.

Шу билан у Москвага келишлари мақсадини ва анча вақт жиддий иш билан шуғулланишларини билдириб қўймоқчи бўлди менга.

— Яхши бўлибди-да, биз ҳам сизларга ёрдамчи, — дедим ҳазиломуз.

Икки домла, икки ўртоқ шу кундан бошлаб ишга тушишди. Бир-икки пиёла чойдан кейин алломалар жуз-

дон титишга киришдилар. Қўлёмаларни тартибга соларканлар, бу фалончига, мана шу пистончига дейишиб, қайси бири кимга боришлигини ажрим қилдилар. Мен кузатувчи бўлиб турдим.

— Йўлдан кейин дам олишларингиз керак, — дедимда, хабар олиб туришни ваъда қилиб, ўз ётоғимга кетдим.

Бир неча кундан кейин дўстларимни йўқлаб меҳмонхонага келдим. Сухбат бошланди. Унинг давомида англадимки, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих институти кўп жилдлик Ўзбекистон тарихини ёзиб тугатибди. Энди уни Москва кўригидан ўтказиш керак. Москвалик тарихчилар қўлёмаларни синчиклаб ўқишади ва ўзлари зарур ҳисоблаган фикр-мулоҳазаларини билдиришади. Шулар асосида қўлёмма қайта ишланади. Мустабид мафкуранинг ҳокимлик давридаги удум шундай эди. Шўролар даврида ўзбек адабиётининг тарихи ҳам айнан шу тарзда яратилганди.

Р. Набиев ва Я. Фуломов бир неча кунда жуздонларни тегишли жойларга тарқатиб чиқишгач, ўз ишлари билан банд бўлдилар. Тахминан ярим ойча вақтдан кейин, кунларнинг бирида кечкурунга қараб зобитлар меҳмонхонасига кириб бордим. Хонада ўша даврнинг иккита йирик тарихчиси стол атрофида Тошкентдан олиб борилган қуруқ меваларини тамадди қилиб, чой хўплаб ўтиришарди. Кўришиб-сўрашгандан кейин, юртдошларим кайфияти Москвага келган дастлабки кунларидагига нисбатан сал бошқачароқ эканлигини ҳис қилдим. Улар бир-бирларига маъноли қараб қўйишар, баъзан менга кўз ташлаб, келганимдан хушнуд эканликларини билдирмоқчи бўлардилар, лекин нигоҳлари тўқнаш келганда жиддийлашиб қолишар, юз-кўзларида қандайдир хавотирли белгилар пайдо бўлар эди.

Яхё ака мийиғида кулимсиради-да, Р. Набиевга кўзини тикиб:

— Сизлар яқин дўстсизлар-а, — деб қолди. Дўстим тасдиқ жавобини берди. Орада бир-икки дақиқа жимлик ҳукм сурди. Яхё аканинг луқмаси «бу кишининг олдида ҳамма гапни гапираверса бўладими», деган маънодаги мурожаат эканини ҳис қилиш қийин эмасди. Сухбатнинг асосий қисмига ижобий жавобдан кейин ўтилди. Яхё ака яна бир оз давом этган сукунатни бузиб гап бошлади:

— Бу дейман, ўртоқларингиз (бу ерда қўлёмани ўқиган москвалик олимлар назарда тутилари) қаёқдаги

талабларни олдимизга қўйишади-я. Халқ кўзғолонларини кўпроқ топинглар, кўлёмаларда халқ кўзғолонлари жуда кам ёритилган эмиш.

Я. Фуломов «бу ёш йигит нималарни ўйлар экан» дегандек, мен томон тикилиб қаради. Мен эса масаланинг қизиқ эканлигига ишора қилдим. Яхё ака гапини давом эттирди:

— Бу ахир илм бўлса, шунча излансак, тинимсиз меҳнат қилсак, халқ кўзғолонларининг барини кўрсатган бўлсак, яна уларга нима керак экан! Ўзимиздан қўшиб қўйишимиз керак эканми? «Илм виждони» (Яхё ака шу иборани тез-тез ишлатарди) деган гап ҳам бор-у оламда. Бу ниҳоятда тўғри гап. Илм ҳам жонли вужуд, унинг виждони — барча холис-ҳалол олимлар виждони демакдир, у қалбакиликни қабул қилмайди.

Гапга Р. Набиев аралашди:

— Тошкентнинг таслим бўлиши ҳам ўртоқларни унча қаноатлантормади, — деди у.

— Қанақа таслим?! Бу гап ҳам ғирт ёлғон-ку. Тошкент одамлар ўйлаганича осонгина таслим бўлган эмас, — таъкидлади Яхё ака гапини давом қилдириб. — Ота-боболаримиздан кўп гаплар эшитганман. Ўша пайтлари (Тошкентнинг босиб олиниши даври назарда тутилади) хозир сувга тўлиб оқаётган анҳор тошкентликлар ўлиги ва қони билан тўлиб оққан дейишади. Эндиликда қандоқ қилиб тошкентликлар истилочилар оёғи остида «поёндоз тўшаган», деб айта оламиз. Ундай бўлса, «илм виждони» нима дер экан бизга.

Гап навбати Р. Набиевга ўтди. Унинг фикрлари муроса излаш керак, деган маънони англатарди:

— Агар бу ўртоқларнинг фикрини хисобга олмасак, умуман халқимизнинг тарихини ярата олмаймиз.

Бу сўзларни у Я. Фуломовнинг фикрларини инкор қилиш ниятида эмас, балки унга қўшилган холда, тарихни яратиш зарур эканлигини таъкидлаш мақсадида айтётганлиги равшан эди.

— Рашид Набиевич, — деб кўзини тикди Яхё ака дўстига қараб. — Бу ерда ўйлаб кўриш зарур бўлган бошқа бир мураккаб масала ҳам бор. Сиз сиёсатни яхши тушунасиз, — дея давом этди у суҳбатдошининг гапларига ишора қилиб. — Дунёнинг бирор бурчагида — Вьетнамдами ёки Африкадами — тўртта одам мамлакатни бошқаришни эплай олмаётган ҳукмронларга қарши

ёхуд бостириб кирган чет кучларга қарши милтиқ кўтариб чиқса, «озодлик учун кураш», деб аталади. Бизнинг тарихимизда эса, ота-боболаримиз қони дарё бўлиб оқса ҳам, ташқаридан бостириб келган истилочиларни босқинчи деб атай олмасак.

Я. Фуломов бироз тин олиб, нафасини ростлагач, деди:

— Қизиқ, Чингиз босқинчи бўлса, Қутайба босқинчи бўлса, бири — мўғул, бири — араб. Улар ҳақида тарихий ҳақиқат айтилса, ҳатто бадий асарлар яратилса-ю, бу ҳақиқат баъзиларга нисбатан айтилмаса?! Айтинг-чи, «илм виждони» қаёқда қолди?

Баҳсда кўтарилаётган бу фикрлар мени ҳам доим безовта қилиб келарди. Шу боисдан мунозара беҳад қизиқарли эди. Бошқа жиҳатдан, икки тарихчи олим орасида бундай гапларнинг ўртага тушиб қолиши мен учун кутилмаган бир ҳолатдек туюлди.

Я. Фуломов бу гапларни бирор кимса эшитаётган йўқмикан, деган андишага борди, шекилли, гир атрофни бир қатор кўздан ўтказди. Хонанинг икки деразасига тикилиб-тикилиб қаради. Ўрнидан енгилгина туриб, эшикни итариб кўрди ва берк эканлигига ишонч ҳосил қилди.

— «Деворнинг ҳам қулоғи бор» деган гап қолган ота-бобомиздан. Эшитганмисиз бу гапни, — деб, мен томон табассум билан боқди.

— Ҳа, эшитганман, — дедим мен кайфиятим яхши эканлигини билдириш маъносида. — Бу гапларни яхши тушунаман, — деб қўшиб қўйдим.

Р. Набиев XIX аср охири — XX аср бошларидаги тарихий жараёни обдон ўрганган мутахассис эмасми, суҳбат қизигач, гапни ўша даврга бурди.

— Жадидларга муносабатимиз ҳам ўртоқларни унча қаноатлантирмаяпти. Уларнинг фикрича, жадидчиликда ҳеч қандай ижобий хислат йўқ эмиш.

Чуқур таҳлил билан шуғулланаётган Р. Набиевни бу муаммо қаттиқ безовта қилаётган кўринди. Гап навбати яна Я. Фуломовга ўтди.

— Бу масалада ҳам тарихий ҳақиқатга, илм виждонига тўғри келмайдиган нуқталар анча, — деди у.

Яхё аканинг фақат ўзигагина хос хислатлари кўп эди. Бу беназир шахс гапирганда оғзини тўлдириб гапиришидан ҳатто икки лунжи хиёл қабаргандек кўринарди. Овози ҳам гавдасига монанд салмоқдор ва салобатли янграрди.

Жуссаси бир оз ихчам Р. Набиев ҳам ўз хислатлари билан ажралиб турарди. Бошқалар билан суҳбатда унинг гап-сўзлари ўзига хос табассумга йўғрилган бўларди.

Я. Фуломов «жадидлар, жадидлар» деди-да:

— Биз бу масалани кўнгилдагидек тадқиқ қилолма-япмиз, минг афсус, тадқиқ қилишга имконият ҳам йўқ деди-да, бир чой хўплаб олгач, Р. Набиевга назар ташлаб, хаёл сурган ҳолатда гапини давом қилдирди. — Эсингизда бўлса керак, Иззат Султонов бир гал Академиянинг умумий йиғилишида нутқ сўзлаб, адабиётчилар жадидчилик масаласини ёритишда ниҳоятда қийналишганини, катта маҳкама ёрдамга қўл чўзиб, жадидчиликнинг қаноти бор, бири — ўнг, иккинчиси — сўл, ўнг қанотдагилар — реакцион, сўл қанотдагилар — таракқийпарвар, деб бизнинг йўлимизни белгилаб берганини айтган эди.

Р. Набиев ўзини бир чеккага олиб, креслога ўтирган холда:

— Ха, ха эсимда, — деган бўлди.

— Мен бу фикрга ўшандаям қўшилганим йўқ, ҳозир ҳам қўшилмайман, — деди Я. Фуломов. Яна бир чой хўплаб, фикрларини йиғиб олгандай, ўз хулосасини изоҳлай кетди.

— Жадидчилик бир оқим, унга нисбатан ўнг ва сўл деган сўзларни ишлатиш битта танани мучаларга бўлиб ташлагандек гап!

— Биласизми, бу нима мақсадда қилинган?

— Мақсад мустабид мафкурага зарур бўлган айрим шахсларни ажратиб олиб, уларнинг обрўсига обрў қўшиб, керак бўлса, сунъий равишда кўтариб, мафкурага хизмат қиладиган даражага етказишдан иборат.

Я. Фуломов эшик-деразаларга яна бир назар ташлаб олди. Овозини хийла пасайтириб, қарийб шивирлаган оҳангда: — Гап Ҳамза билан Айний ҳақида кетаяпти, — деди-да, гапини давом қилдирди. — Аслида жадидлар орасидан бошқа намоёндаларни ҳам сақлаб қолиш мумкин эди-ку! Афсус, бу иш қилинмади.

Шахсан мен бу даражадаги йирик олимларнинг илмий мунозараларини илгари эшитиб кўрмаган эдим. Хаёлим ҳар томон етаклади.

«Нахотки, биргина тарих илмида шунча муаммо бўлса?» Бирор нарса дегим келди. Фикримни юмшоқроқ баён қилишим учун:

— Икки ўртоқ бекор келмаган экансизлар-да бу ерга. Муаммоларингиз кўп экан, дардларингиз ундан ошиқ, — дейишга журъат қила олдим, холос.

Яхё ака кўлидаги пиёлани столга қўйди-да, менга диққат билан назар ташлаб, таажжубланган бир ҳолатда:

— Хали ёшсиз, ёшсиз-да. Ўқийверсангиз, хали кўп муаммоларга дуч келасиз, ўша пайтларда бизни ҳам эслаб қўясиз, — деди мийиғида кулимсираганча. Бир зум хаёл суриб, Р. Набиев ўтирган кресло томон назар ташларкан:

— Мураккаб муаммолар кўп, буни яхши биласиз. «Босмачи» номи билан аталадиган ҳаракатга нима дейсиз? Бу ҳаракат, ўртоқлар айтганидек, босмачиликми ёки бошқа маъноси борми? — деди-да, Р. Набиев томон кулимсираб боқиб, — Юмшоқ креслога ўтириб оласиз-да, бу хилдаги муаммолар хақида кам ўйлайсиз, — деб қолди.

Р. Набиев яқин дўстим бўлганлигидан, Яхё аканинг гапларидан хафа бўлмадимикан, деган фикрда унга илиқ назар ташладим.

Р. Набиев Я. Фуломовнинг гапларига табассум аралаш қутилмаган таъкид билан жавоб қилди:

— Чуқур шўнғиманг, домлажон, уммоннинг суви мўл, димиқиб қолишингиз мумкин, — деди у гапининг охирида бир оз жиддийлашиб.

— Бу гапингизда ҳам жон бор, — деди Я. Фуломов секин овозда. Бундан маълум бўлдики, Яхё ака рамзий маънода айтилган сўзлар тагидаги мазмунни тўла тушуниб, дарров ўзига хулоса қилиб олди. Яна эшик-деразаларга бир қараб қўйди ва:

— Яхшиси, узоғроқ ўтмиш ҳақда гаплашайлик — деди-да, худди бу гапларни сиз ҳам билиб қўйинг деган-дек, менга назар ташларкан, бир пайтнинг ўзида хоразмлик эканлигимни ҳам назарда тутиб, истилочилар Жиззахда қўшин йиғиб, Хоразмга юриш қилганликлари, Қизилқумда чўпонлар ишлатадиган қудуқларни кимлардир тезкорлик билан кўмиб ташлаганликлари; катта қўшиннинг барча от-уловлари қирилиб кетгани; қўшиннинг бир қисми нобуд бўлгани ва кўп йўқотишлар билан фақат сувсизликка чидамли туялар ёрдамида Амударёга етиб борганларида хон аскарлари билан тўқнаш келганликлари хусусида узундан-узоқ кўпгина тафсилотлар билан гапира кетдики, мен бу хикояни худди бир мароқли дoston сингари кизиқиш билан эшитдим.

Бундай суҳбатлар бир эмас, бир неча марта бўлиб ўтди. Пайт пойлаб, бу икки алломага тегишли жуздонлардан бирини варақлаб кўришга ҳам муяссар бўлдим. Қўлёзманинг ҳошияларига кўпдан-кўп белгилар, ёзувлар битилган эдики, уларни бир қарашда англаб олишим қийин бўлди. Баъзи ўринларда матннинг тагига тўқ қалам билан босиб чизилиб, ён томонига сўроқ ва ундов белгилар қўйилганига кўзим тушди.

Тарихчи дўстларим хизмат сафарларини тугатиб, буюмларини йиғиштираётган бир пайтда:

— Ҳали ишингиз кўп экан, — дебман. Бироқ бу сўзларни нима учун айтаётганимни ўзим ҳам англамадим. Уларга кўнгил беришимди ёки яна меҳнатга сафарбар қилишимди, бунга ўша заҳоти ўзим ҳам тушунмай қолдим. Бироқ, шуни англадимки, дўстларимнинг кайфияти келган кунларидагидек баланд эмас эди.

Мени қувонтирган нарса шу бўлдики, бу суҳбатлар туфайли Я. Фуломовга анча яқин бўлиб қолдим. Ўқишимни битказиб келгандан кейин ҳам у киши билан учрашиб туришни қанда қилмадим. Бора-бора бу инсонга хос бошқа хислатларни ҳам англаб олдим. Менинг илтимосим билан Хива хонлиги даврида ер-сув эгаллигига тегишли бир номзодлик диссертациясига оппонент бўлишга розилик берди. Ҳимоя бўлаётган илмий кенгашда ўзим ҳам қатнашдим. Аллома диссертация ҳақида қарийб 40 минутча нутқ сўзлади. Унинг гаплари шу даражада кенг тафсилотли ва чуқур далилланган эдики, ҳар бир оппонент бўладиган одам у кишининг нутқига ҳавас билан қарашга арзигулик эди. Хулоса қилдимки, демак, Я. Фуломов учун илмий тадқиқотнинг йириги ёки майдаси йўқ. Ҳамма тадқиқотларда ҳам фикр исботли ва далилли бўлиши керак. Яна бир хулосам шундан иборат бўлдики, Я. Фуломов — кенг кўламли олим. Хоразмда суғориш ишларига доир тадқиқоти унга шуҳрат келтирган йирик ва кўламдор иш эди. Уни амалга ошириш ҳам олим учун осон бўлмаган. Келиб чиқиши жихатдан ўзи тошкентлик бўлиб ва умрининг асосий қисмини пойтахтда ўтказиб, минг чақирим узоқликдаги ўзига хос воҳанинг табиатини, халқининг урф-одатларини ўрганиб, бутун илм аҳлига маъқул бўладиган салмоқли ва мустаҳкам асосли ишни яратиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Бунинг учун қанчалаб ой ва йилларни, тинимсиз, бедор кеча ва кундузларни бошдан ўтказиш, этик ва жомакор кийиб,

Хоразмда яратилган саноксиз анхор ва анхорчалар ёқаларида кезиб, чанг-тўзон ютиш, қанчадан-қанча тупроққўрғон ва ботқоқликларга кириб чиқиш, нечталаб архив хужжатлари билан танишиш керак!..

Академик Яхё Ғуломов буларнинг уддасидан чиқа олган. Энг муҳими — унинг қўлида катта дастак бўлган. Бу дастак эртақлардаги сеҳрли таёқча сингари унга йўл кўрсатиб борган. Бу сеҳрли таёқча «илм виждони» эди.

УНУТИЛМАС ВОҚЕА

1936 йилнинг қиш ойлари. Москвадаги Ижтимоий фанлар академиясининг ўқиш дастурига асосан, ҳар бир аспирант йилига бир ой ўз мутахассислигига хос амалиёт ишига жалб қилинарди. Бир гал «Октябрь» журнали муҳарририятида шундай амалиётни ўтадим. Навбатдаги амалий иш мавсумимни Ўзбекистонга бориб, Ёзувчилар уюшмасида ўтказишни таклиф қилишди. Шунга биноан Тошкентга келиб, шу ижодий ташкилотнинг ишлари билан танишдим. Амалиётим жараёнида бир неча навқирон ва ёши улуг адиб ҳамда шоирлар билан учрашдим, суҳбатда бўлдим. Ойбек ўша пайтларда мустабид тузум мафкурачилари ғазабига учраб, каттик бетоб бўлиб ётган эди. Шу сабабли унинг билан кўриша олмадим. Абдулла Қаҳҳор эса узок муддатли сафарда экан. Ёзувчилар уюшмасининг таклифи билан Фафур Ғулом билан учрашадиган бўлдим.

Шоирнинг хоҳишига биноан учрашув унинг уйида бўлди. Фафур ака мени яхши кайфият билан кутиб олиб, иккинчи қаватда жойлашган ишхонасига таклиф қилди. Рўпарамда қатор асарлари билан бутун Иттифоққа донги кетган шоир Фафур Ғулом ўтирибди. У ўрта бўйли, елкалари кенг, юзлари хиёл чўзиқ, қирғийбурун, ўзи хушчақчақ кўринса ҳам, доим хаёли нима биландир банд одамдек таассурот колдирарди.

Фафур Ғуломни университетда талабалик давримда бир неча бор кўрганман. У сафдошлари Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорлар билан талабалар ҳузурига келиб, учрашувлар ўтказган, шеърлар ўқиган. Унинг шеър ўқишдаги талаффузи, услуби ўзига хослиги билан ажралиб турарди. Ўз шеърларини ёддан ўқиркан, бирор жойда тутилмас, жумлалар, сўзларни аниқ, лўнда ифодаларди.

Бутун бир шеърни бир жумла мисоли ўкиб ташларди. Ўша талабалик чоғларимда шоирни Ёзувчилар уюшмасининг мажлисларида ҳам кўриб юрардим. Ҳар хил сабаблар билан чакирилган йиғинларда у биринчилардан бўлиб сўз оларди. Сўзлаганда ҳам куннинг энг долзарб масалалари хусусида фикр юритар, баъзан баҳсли масалаларни ўртага ташлаб, мажлис аҳлининг фикр ва мулоҳазаларини кўзғашга сабабчи бўлар эди. Биз, талабалар учун бу шоир ўз сафдошлари Ойбек, Абдулла Қаҳҳорлар билан бирга адабиётнинг энг юксак чўққилари ҳисобланар эдики, уларга биз ҳавас билан қарардик. Бу устозлар қилган хизматларнинг бир қисминигина бажаришга муваффақ бўла олсак, ўзимизни бахтли ҳисоблашга тайёр эдик.

Мана бугун шу кишига юзма-юз ўтирибман. Энди оддий талаба эмасман. Илм кетидан қувиб, Москвадек азим шаҳарда у ернинг энг улуғ адабиётшунос, санъатшунос алломаларидан дарс олаяпман. Назаримда, Фафур Фулом ҳам булардан хабардор. У мен билан худди узок йиллик таниш-билишлардек, адабиётга маълум хизмати сингган кишига бўлгандек муомала қилишга ҳаркат қилар ва адабий жараён ҳақида талайгина гапларни ўртага ташлар эди. Мен гап орасида ёш шоир ва ёзувчиларга муносабат хусусида сўз очдим. Фафур ака кўп ўйлаб ҳам ўтирмади.

— Дўстим, — деб гап бошлади у. — Бу сўз менга бир оз эриш туюлди. Чунки ёшимизда фарк катта, бунинг устига бу улуғ шоирдан «дўстим» деган ҳурматли сўзни эшитишга муносиб ҳисобламасдим ўзимни. У гапини давом қилдирди. — Биласизми, ўзбекнинг ҳаммаси шоир. Икки мисра шеър ёзмаган ўзбекни топиш мушкул. Борди-ю, саводсиз бўлса, хиргойи қилади.

Гапини бир зум тўхтатди-да, дераза томонга назар ташлади.

— Кўряпсизми, ховлида товуклар юрибди, анави хўрозни кўрдингизми, бирор товукнинг ёнидан ўтиб келса, «кўқоқ-кўқоқ» дейди. Товуклар ҳам бепарво эмас, инсон боласи ҳам шундай. У ўзини, ўзининг борлигини, ўзгаларга муносабатини, хусусан, бошқа жинсдошлари билан алоқасини изҳор қилиши керак. Шу йўсинда шеър туғилади.

Ўз тенгдошлари орасида жиддий масалалар юзасидан шу хилдаги ҳазиломуз, яъни юмористик фикр билдириш Фафур акага хос хусусиятлардан эди.

Бу сўзлардан мен ўзимча хулоса қилдим. Демак, бизга ёзувчи керак экан, шоир керак экан, деб ёшларни бурнига бурундук ўтказиб, Ёзувчилар уюшмасига ёки бирор газета ёки журнал муҳарририятига етаклаб бориш шарт эмас. Фақат кузатиш керак. Йилт этган истеъдодли шоир ёки ёзувчи чикиб қолса, унга дарров ёрдам бериш керак. Хаёлимга келган бу фикрларни маълум даражада Фафур акага билдирдим ҳам.

— Ҳа, ҳа, ўлманг, яшанг, — деди ҳаяжонланиб.

Сухбатимиз замонавий мавзу билан чекланмади. Шоир ўзбек халқининг қадимий маданияти, адабиёт-санъатда туганган ўрни, умуман, халқнинг сўзга нисбатан муносабатини гапира кетди.

— Бошқа жойларда айтиш мумкин бўлмаган бир гап бор. Мен сизга шунга айтиб қўяй, — деди-да, сўзини давом қилдирди. — Муллаларнинг Қуръон тиловат қилганларини эшитганмисиз? Улар матнни оддий қилиб эмас, савту қироат билан ўқишади. Шундай қилмаса, таъсир кучи ҳам бўлмайди.

Фафур Фулом Навоий ижоди ҳақида алоҳида ҳаяжон билан гапирди.

— Навоийни тушуниш қийин. Унинг асарларида арабча ва форсча сўзлар кўп дейишади. Навоий — тенги йўқ шоир, уни ўқишни ҳам билиш керак. Бир марта ўқиш лозим, яхши тушунарли бўлмаса, иккинчи марта, учинчи марта ўқиш зарур! У — бизнинг мулкимиз. Уни эгаллашимиз керак.

Сўзлар кетидан сўзлар, фикрлар кетидан фикрлар ўртага ташланаверди. Мен бу гапларни эшитаяпману, хаёлим Иккинчи жаҳон уруши даврига бориб боғланади. Ленинград остонасидаги шиддатли жангдаман. Қўнларнинг бирида полк комиссари ўз хузурига чакириб қолди. Бордим, киришим билан ертўланинг бурчагидаги ёўлачалардан ясалган столга ишора қилиб:

— Ана, ол, элатингдан посилка келибди, ўртоқларинг билан баҳам кўр, — деб қолди.

Мен посилкани кўтариб, жангчи дўстларим олдига шошдим. Очдик, унинг ичида бир неча дастрў-мол, пайпоқ, сочиқлар бўлиб, энг тагида бир ўрам газеталар ҳам жойлаштирилган экан. Булар ўша пайтларда энг паст навли сариқ қоғозга босилган «Қизил Ўзбекистон» газетаси эди. Мен бошқа нарсаларни дўстларимга тарқатдим-да, газеталарни ўзимга қолдирдим.

Имконият туғилди дегунча кўзга суртгулик шу газеталарни бирма-бир ўқишга киришдим. Уларда ўзбек шоир ва ёзувчиларининг ватанпарварлик руҳида ёзилган асарлари, жумладан Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикояси, Ойбекнинг шеърлари ҳам чоп этилган эди. Газеталардан бирида Фафур Фуломнинг «Сен етим эмассан» шеърига кўзим тушди. Уни ўқидим-у, қалбимда шоирга нисбатан, умуман, ўзбек адабиётига нисбатан фахр ҳисси жўш урди...

Фафур Фулом ҳамон бой классик адабиётимиз, хусусан, Навоий санъатига тегишли гапларини давом эттирарди. Мен унинг бирор сўзини эътиборсиз қолдирмасликка ҳаракат қилардим.

Шоир адабиёт ҳақида гапираётиб, эшик томон назар ташлаб қўйди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас эшик очилиб, ичкари узатилган лаганга кўзим тушди. Фафур ака гапини узмаган ҳолда тезлик билан ўрнидан туриб, лаганни олиб келди-да, столга қўйди. Бу чучвара эди. Уни иккаламиз баҳам кўрдик. Овқат устида ҳам шоир адабиёт ҳақида гапиришдан тўхтамасди. Унинг ҳикоясини диққат билан эшитиб ўтирибман-у, хаёлимнинг бир бурчагида ўша жангли кунлар, у ерда кўлимга теккан газеталар ўрами, хусусан, ҳозир мен билан товоқдош бўлиб ўтирган шоирнинг шеъри айланиб юрарди. Шеър ўша пайтда менда шундай катта таассурот туғдирган эканки, унинг баъзи иборалари бир ўқишимдаёқ хотирамда михланиб қолган:

*...Бир кўнғиз мўйловли,
Бароқ соч малъун,
Жигарранг бир мундир
Истаги учун,
Наҳотки еримиз
Чаппа айланиб,
Наҳотки дарёлар
Оқар тескари,
Наҳотки одамлар
Кезар дарбадар?!*

Ленинград остонасида кўксимни зах ерга бериб ётибман. Ўқ ёмғири бош кўтаришга қўймайди. Мина ва замбараклар, снарядлар портлаши кўкрагим қадалган заминни ларзага келтиради. Шундай пайтларда бу ўқларни ёғдираётган душман қиёфасини, унинг кўнғизсимон мўйловию, жигарранг мундирини кўз олдимга келтириб, нафратланаман. Ерни чаппа айлантиришга уринаётган, дарёлар-

ни тескари оқизмоқчи бўлган, менга ўхшаган миллион-миллионларни ўз Ватанидан узоқ-узоқларда дарбадарликка мубтало қилган инсоният душманига нисбатан чексиз ғазаб уйғонди менда. Мана энди шеърни қалбимда шундай туйғулар ҳосил қилган шоир ҳузуридаман. Уруш тугаганига роса ўн йил бўлса ҳамки, менда ва мен сингариларда бутун инсоният душманига нисбатан нафрат, ғазаб ҳиссини уйғотган бу ташбиҳу ифодаларни унутиб бўлармиди?! Аксинча, ушбу мисралар муаллифи рўпарамда ўтирганида, уларнинг кучи, қудрати яна ҳам ортгандек туюлди менга.

Гап орасида шоирга жанг майдонига етиб борган газета варағида «Сен етим эмассан»ни ўқиганимни ҳикоя қилиб бердим. Шу пайт унинг қирмизи юзида ўйнаган табассум шундай шеърни ёзганидан қаноатланганлигини билдирарди.

Чучварани еб тугатдик. Кетишга рухсат сўрадим. Шоир менга назар ташлади-да, отингиз ким, деди. Мен отимни айтдим. Фамилиямни сўради. Қўшжонов дедим. У бир оз ўйланиб қолди, «маъноси нима экан» дегандек мен томон бурилди. «Ҳарҳолда Қўшжон эмас, Қутлуғжон бўлса керак», деди. Бу ҳақда ўйлаб кўрмаганимни билдирдим. Фафур ака мени кўчагача кузатиб қўяркан:

— Ўқишни битказарсиз, Тошкентга келарсиз. Ҳали кўп учрашармиз, — дея хайрлашди.

Дарҳақиқат, ўқишдан келганимдан кейин Фафур ака билан кўп марталаб учрашишга муяссар бўлганман. Уни Ёзувчилар уюшмасидаги тадбиру йиғинларда доим кўриб турганман. Ҳамиша долзарб, замон билан ҳамоҳанг фикрларини эшитганман.

Урушдан кейинги йилларда филолог кадрлар жуда кам бўларди. Тил ва адабиёт институти ва олий ўқув юртларидаги тил ва адабиёт кафедраларида битта-иккита фан номзоди ё бўлар, ё бўлмасди. Шундай пайтларда илмий ва педагог кадрларни тайёрлаш долзарб масалалардан бўлиб турарди. Бирок илмий ишларга раҳбарлик ва оппонентлик қилишга юкори унвонли мутахассислар топилавермасди. Шу боисдан Фафур Фулом, Ойбек Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзолари сифатида кўпгина адабиётшунослик, тилшунослик, ҳатто тарих ва фалсафадан етилган фан номзодлари, фан докторларига раҳнамолик қилардилар. Бири раҳбар бўлса, иккинчиси оппонентлик қиларди. Бу улуғ сиймолар шу йўсинда филолог кадрлар камол топишига ҳам катта

ҳисса қўшдилар. Уларнинг ҳар иккаласини шу вазифани адо этиш пайтларида кўп кўрганман, нутқларини эшитганман, бугун уларга тасаннолар айтгим келади.

Мен олим сифатида ўзимни ойбекшунос, қодирийшунос, қаҳҳоршунос ҳисоблайман. Бу улўф адибларнинг ижодини таҳлил қилар эканман, ўзбек адабиётининг тараққиётига катта ҳисса қўшган яна бир буюк шоир ва ёзувчи борлигини унутган эмасман. Кўп ҳолларда унинг ижодини ҳам ўз китоб, мақолаларимда таҳлилга тортганман.

Бироқ нимаики бўлмасин, Фафур ака билан насиб қилган ўша илк учрашувим, адабиёт ва ҳаёт ҳақида тахминан икки соат давом қилган суҳбатимиз ҳаётимда нутилмас воқеа бўлиб қолди.

1990 йилларнинг бошларида Фафур Фулом ҳақида ҳар хил мазмундаги пойма-пой гап-сўзлар ўртага тушиб қолди. 2003 йилда республикамиз раҳбариятининг ташаббуси билан ўтказилган шоирнинг юз йиллик юбилейи бу гапларга тўлиқ барҳам берди. Юбилей катта тантана билан ўтди. Шоирга унинг номи билан аталган боғда ўз бўй-бастига мос ҳайкал ўрнатилди. Ижодига муносиб қатор илмий анжуманлар, республика бўйлаб йирик тадбирлар ўтказилди. Уларда шоир ижодига хос ўзбекнинг ўзлигини англаш, мустабидлик зулмидан қутулиш орзусидаги матнлар оралаб айтилган дурдона фикрлар юзага чиқди ва ҳақиқий баҳосини олди.

«МЕН — ЎЗБЕК ЎҒЛОНИМАН»

Бу сўзларни шоир Эркин Воҳидов кўплаб асарларида фахр ва ғурур билан тилга олади. Раҳматулла Иноғомовнинг китобларидан бирини варақлаб ўтирарканман, Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» шеърига тегишли бир воқеа тасвирланган саҳифага кўзим тушди. Унда қайд қилинишича, Сирдарё вилоятида Эркин Воҳидов билан учрашув бўлган экан. Табиий, учрашувда, одатдагидек, шоир ижоди ҳақида илиқ гаплар айтилган. Йиғилиш охирида Эркин Воҳидов сўзга чиқибди. Шоир шеър ўқимасдан, минбардан туриб кета олмайди, албатта. У «Ўзбегим» шеърини ўқибди. Мажлис охирлаб қолган экан, залда ўтирганлардан бир мўйсафид ўрнидан туриб, Эркин Воҳидовдан шу шеърни яна бир бор ўқиб беришни илтимос қилибди. Бундай ҳоллар шоир руҳини кўтариши аниқ. У «Ўзбегим»ни янгича эҳтирос билан

ўқибди. Мўйсафид ўрнидан туриб, сахнага чиқиб, шоирни бағрига босиб табрикларди. Дуолар кетига дуолар улабди.

Бу воқеа менинг эсимга бошқа бир ходисани туширди. Биз макон қилган, эндиликда Асқар Убайдуллаев номи билан аталадиган маҳаллада беш-олти ёзувчи бўлгучи эди. Дунёқараш жихатидан, адабиётга, ижодга муносабат жихатидан бир-биримизга жуда яқин эдик. Кечкурунлари маҳалламизнинг орқа кўчасида биргалашиб бир соат — бир ярим соат давомида сайр қилишни ўзимизга одат қилиб олгандик. Ўша кўчанинг нариги томонида интернат мактаб жойлашган бўлиб, унинг дарвозаси ва қоровулхонаси шу кўчага қараган эди. Бугун ҳам шу ҳолда сақланган. Мактаб қоровули ҳам ўзимизнинг маҳалладан. Биз сайрга чиқамиз. Маҳалладошимиз қоровул эса кунни қанда қилмасдан, магнитофонни баланд қўйиб, Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» шеърини эшитувчи эди.

Бир куни нима бўлди-ю, шерикларим тарки одат қилишди. Бир ўзим юриш таомилими бажариш мақсадида ўша орқа кўчада қадам ташлар эдим. Бир оз толиқдим, шекилли, қоровулхонага кириб бордим. Магнитофонда ҳамон қайсидир артист ўқиган «Ўзбегим» янграрди. Қоровул ошнам билан кўришиб, сўрашганимдан кейин, синчковлик билан:

— Бунча «Ўзбегим»ни яхши кўрмасангиз, — дедим.

— Э, домла, — деди у. — Шоирнинг бу шеърида гап кўп. Биласиз, мен ҳам илгари ўқитувчи бўлганман. Мактабларда адабиётдан, тарихдан дарс берганман, хусусан, тарихга қизиққанман. «Ўзбегим» — оддий шеър эмас, бу ерда ўзбек халқининг бутун тарихи акс этган. Тарихнинг энг масъулиятли нуқталарини шу шеърдан топасиз, — деди-да, шеърни ўқиётган артистнинг жарангдор овозига кулоқларини тиккандай бўлиб:

— Қаранг, бу ердаги сўзларга, — деди кассетани янгитдан кўяркан:

*Тарихингдир минг асрлар
Ичра пинҳон, ўзбегим,
Сенга тенгдош Помиру
Оқсоч Тиёншон, ўзбегим.
Сўйласин Афросиёбу
Сўйласин Ўрхун хати,
Кўҳна тарих шодасида
Битта маржон, ўзбегим.*

Маҳалладошим бир оз тин олган бўлди-да:

— Кўрмаясизми, бу шеърнинг ҳар бир мисрасида олам-олам маъно. Бутун бир тарихни шу даражада бир нуктага йиғиб, шеър битиш ҳар кимнинг ҳам кўлидан келавермайди, — деди.

Мен магнитофонда янграётган «Ўзбегим» матнини маҳалладошимга кўшилиб, бир эмас, икки-уч марта эшитдим ва ҳар гал гўё янги бир шеърни эшитаётгандек ҳис қилдим ўзимни. Эшита туриб, мен сингари саноксиз марта бутун вужуди қулоқ бўлиб шеър тинглаётган қоровул маҳалладошимнинг завқ ва шавқини ҳис қилиб, унга шерик бўлгандек сездим. Хусусан, Фирдавсий, Навоий, Бобур, Улуғбек, Машраб, Фурқат, Муқимий, Нодири ҳақидаги мисралар мен учун худди адабиётнинг янги саҳифаларини очаётгандек таассурот уйғотди. Бу воқеадан кўп ўтмасдан, Ёзувчилар уюшмасида катта бир йиғилиш бўлди. Унда адабий жараёнга тегишли баъзи масалалар муҳокама қилинди. «Ўзбегим»дан олган таассурот мени тинч қўймади, сўзга чиқдим. Маҳаллада бўлиб ўтган ўша воқеа тафсилотини гапирдим. Мажлис аҳли сўзимни эътибор билан тинглади. Бир неча соатдан кейин йиғилиш тугаб, одамлар тарқала бошлади. Барча қатори кўчага чиқаётган пайтимда дўстларимдан бири мени чеккароққа тортди-да, секин овозда:

— Бу гапларни билиб гапирдингизми ёки билмасдан? — деб менга сирли назар ташлади. Мен гап нима ҳақида кетаётганини ҳис қилган бўлсам-да, қизиқсинган алпозда:

— Нима эди, — дедим.

Дўстим яна охишта овозда:

— Масъул жойларда «Ўзбегим» ҳақида катта гап бўлапти-ю, — деди.

— Агар гапингиз шундан иборат бўлса, мен билиб гапирдим, — дедим ва фикримни исботлаш учун шеърда мафкурага қарши ортиқча гап йўқлиги, шеърнинг ўта ватанпарварлик руҳида битилганлиги ҳақида мажлисда айтган гапларимга бир оз қўшимча қилган бўлдим.

— Ҳа, майли, билар экансизу, — деди дўстим. Сирли суҳбатимиз шу билан тамом бўлди.

Шундан кейин ҳам «Ўзбегим»га нисбатан турли гапларни эшитиб юрдим. Бироқ на мажлис аҳли, на ундан кейин бирор киши мени ноҳақликка чиқарадиган эътироз қулоғимга чалинмади. Китобхон «Ўзбегим»ни ўқийверди, ўрни келганда эшитаверди.

Энди ўйлаб кўрсам, 70—80-йилларда мустабид мафкурага хизмат қилаётганлар яна бир бор тазйиқ отига минмоқчи бўлган эканлар. Ўша йиллари Шухратнинг «Жаннат кидирганлар», Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар» романларидан мафкуравий хато излаб, катта йиғилишларда, ҳатто матбуот саҳифаларида адабиёт шаънига тўғри келмайдиган турли-туман фикрлар эълон қилганлигини эслайман.

«Ўзбегим»га қайтадиган бўлсам, бу шеър тарихига тегишли яна бир воқеани Ўзбекистон радиоси ходими Саидмурод Тиллахўжаевдан эшитганим бор. Воқеа шундай бўлган экан. Ўша шеърга нисбатан тазйиқ ҳаракатлари бошланган пайтлар бўлса керак, радио кўмитаси раҳбарларидан бири Саидмурод Тиллахўжаевни зудлик билан ҳузурига келишни илтимос қилади. Раҳбар кўришиб-сўрашишни ҳам унутгандай бўлиб, буйруқ оҳангида дейди:

— Тезлик билан олтин фонд архивига тушинг. У ерда сақланаётган Умар Отаевнинг «Ўзбегим» ашуласи ёзилган кассетани олиб чиқинг.

Табиий, ходим буйруқни бажаради. Кассетани олиб чиқиб, раҳбар столига кўяди. Муаллифни аниқлаб олиш мақсадида кассета устидаги ёзувларни диққат билан қайта-қайта кўздан ўтказди. Уни ходимга қайтариб бериб, яна буйруқ оҳангида дейди:

— Буни тезлик билан ўчиринг ва йўқ қилинг.

— Мен ҳайрон бўлиб қолдим, — дейди С. Тиллахўжаев ўша дақиқаларни эслаб. Кассета кўлимда, шоир ва ҳофиз меҳнати кўз олдидан кетмасди. Эркин Воҳидов яратган бу ажойиб қасида қисматини ўйлаб, жуда ачинардим. Иккинчи жихатдан кассетани кўлимда тутар эканман, қандайдир хавотирли туйғу ҳам босиб келаётгандек эди. Ҳа, шундай пайтлар ҳам бўлган, — деб воқеа тафсилотини якунлайди суҳбатдошим.

Бадий жихатдан етук асарлар чегара билмайди. Улар эрта-кеч миллий доирадан чиқиб, бошқа мамлакатларга тарқалади. Дадахон Нурийнинг «Олтин девор тирқишидан» номли китобида бир воқеа тасвири бор. Асар қаҳрамонларидан бири Малайзиянинг гавжум кўчаларидан бирида физиллаб машинада кетаётган экан, дафъатан қулоғига ёқимли овоз эшитилибди. Машинани тўхтатиб, овозга диққат билан қулоқ солибди. Ва шу ондаёқ машинани орқага қайтариб, овоз чиққан жойга етиб келибди. Бу ер бир ўзбек савдогарининг дўкони экан. У дўконда

савдо килаётиб, «Ўзбегим»ни баланд овозда магнитофонга қўйиб эшитаётган экан. Дўкандор покистонлик миллатдошининг кириб келганидан беҳад хурсанд бўлиб, асл «Ўзбегим» туфайли танишиб, суҳбат қуришибди, ҳатто дўкон эгаси меҳмонни уйига таклиф қилиб, икки-уч кун мулозамат кўрсатибди. Шундай қилиб, бу қасида туфайли бир-биридан узоқ жойларда макон қилган икки ўзбек ўзаро яқинлашиб, қадрдон бўлиб кетишган экан.

Маълумки, Эркин Воҳидов фақат шоир эмас, балки шу билан бирга етук драматургдир. Унинг «Олтин девор» номли комедияси узоқ вақтлар ҳозирги Миллий театр сахнасидан тушмасдан келди. Пушту тилини яхши биладиган, Покистон ва Ҳиндистон билан доимий муносабатда бўлиб турадиган Дадахон Нурий бир савоб ишга қўл урди. «Олтин девор»ни ўзи таржима қилиб, Покистон театрларидан бирига сахналаштиришни таклиф қилди. Қўшни Покистон маданият ходимлари бу таклифни мамнуният билан қабул қилдилар. Бундан бир неча йил мукаддам «Олтин девор»нинг Покистонда тақдими бўлиб ўтди. Тақдимотга шахсан Эркин Воҳидов ҳам таклиф қилинди. Ўз навбатида, бу тадбир иккинчи бир асар, яъни Дадахон Нурийнинг юқорида эслатилган «Олтин девор» тиркишидан» деб аталган асари дунёга келишига сабаб бўлди.

Бу китобда Дадахон Нурий ўзига хос юмор билан «Олтин девор»нинг сахналаштирилишига оид тафсилотлар тасвирини беради. Шу билан баробар адиб қўшни Покистон халқининг ҳаёт тарзи, айрим урф-одатлари хусусидаги маълумотларни келтираркан, уларнинг қай даражада ўзимизнинг ҳаёт тарзимизга ва урф-одатларимизга яқин эканлигини қайд қилади.

Шу ўринда нозик бир масала хусусида ҳам икки оғиз сўз айтиб ўтишни лозим кўраман. Эркин Воҳидов мен фахрланиб юрадиган шогирдларимдан. Мақолаларимнинг бирида устозидан ўзиб кетган шогирдларим рўйхатини келтириб, унинг номини биринчилар қаторида тилга олганман.

Эллигинчи йилларнинг охирларида мен ҳозирги Миллий университетда дарс бериб, бадий маҳорат муаммолари хусусида махсус курс олиб борганман. Эркин Воҳидов ўша пайтлари филология факультетининг охирги курсларида ўқирди. Ўшандаги ёш Эркин ҳамон эсимда юради. У ўта сипо, вазмин, ҳар нарсага дарров муносабат билдиравермайдиган, ҳатто баъзи талабалар сингари

маърузаларда лукма ташлаб ёки бўлмаса, атайин узок ўйланган тагдор саволларни бериб, домлани довдиратиб қўйиш одатларидан холи йигит эди. Халқда «Кўчқор бўлар кўзининг пешонаси дўнг бўлар, одам бўлар боланинг пешонаси кенг бўлар» деган мақол бор. Шу мақол нуқтаи назаридан қараганда, домла сифатида менинг тасаввуримда Эркин пешонаси кенг талабалардан эди. Ўша пайтлари адабиётда бадиият муаммолари устида кўпроқ фикр юритиш одат бўлганди. Шунга мувофиқ, талабаларни ҳам ўша муаммолар томон буриш кайфияти бор эди менда. Сезишимча, Эркинда бу масалаларга қизиқиш кучли эди. Шу боисдан дипломга мавзу танлаш вақти келганда, у мураккаб масалани — «Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони композицияси» деган мавзунини танлади.

Иш жараёни мен кутганимдан ҳам зиёда бўлди. Эркин беҳад катта қизиқиш билан диплом ишини ёзишга киришди. Ҳатто, унинг эътирофича, шундай бўлдики, у фақат композиция масалалари билан чекланмасдан, «Садди Искандарий»нинг нашр қилинган нусхаларини қўлёзмалар фондидан излаб топиб, матнларни солиштириб чиқди. Ва нашрдаги анчагина ғализликларни ҳам ошқор айта олди. Натижада, Эркин диплом ишини муваффақият билан аъло баҳога ҳимоя қилди.

Мазкур мақоланинг асл мавзуси «Ўзбегим» ҳақида бўлганидан сўзимни Р. Иноғомовнинг «Шоир бўлиш осонмас» деган китобидан олинган (34—35-бетлар) қуйидаги кўчирма билан яқунламоқчиман: «Жаҳон халқлари адабиёти тарихига назар ташланса, шундай асарлар борки, улар муайян миллий адабиётни бирданига бир поғона юқорига кўтарган, доврўғини оширган, ижодкорнинг номи эларо машҳур қилган.

Халқнинг дилида ва тилининг учиди турган гаплар биринчи маротаба жасорат билан гўзал шеърий сатрларда тараннум этилган «Ўзбегим» қасидаси ана шундай асарлар сирасига қиради. Мазкур асар майдонга келгунга қадар Эркин Воҳидов халқ ўртасида танилган, «Тонг нафаси», «Юрак ва ақл», «Лирика», «Менинг юлдузим» сингари шеърий китоблари, «Буюк ҳаёт тонги», «Нидо», «Орзу чашмаси», «Палаткада ёзилган достон» билан халқнинг севимли шоирларидан бирига айланган, асарлари бошқа тилларга таржима қилиниб, нашр этила бошлаган эди. Аммо «Ўзбегим» қасидаси бегубор ва сокин осмонда тўсатдан гумбурлаган момақалдиروق

янглиф ҳаммаёқни ларзага келтирди, Э. Воҳидов номини тез машҳур қилиб юборди, турли давралар, тўй-ҳашамларда муқаррар ижро этиладиган кўшиқ, ёд ўқиладиган шеърга айланди. Каттадан-кичик бу шеърдан хабардор, кўпчилик уни ёд билади».

АЗИМ ДАРЁНИНГ БОШИ — ИРМОҚ

Хаёт майдони кенг ва чексиз. Унда нималарга, кимларга дуч келмайсиз! Бироқ учрашганингиз ҳар ким билан яқинлик ҳис қилавермайсиз, доимий ҳамнафас бўла олмайсиз. Баъзан шундай шахслар билан учрашиб қола-сизки, улар билан бутун ҳаётингиз, касбу корингиз, дунё-қарашингизу ҳаётга назарингиз бир-бирига тўғри келиб қолади. Ҳеч бўлмаса, кўп жиҳатлардан яқинлик ҳис қила-сиз. Охир-оқибат бу яқинлик ҳаётингиз мазмунининг бир қисмига айланади.

Минг тўққиз юз қирқ олтинчи йил. Ўрта Осиё Давлат университетининг иккинчи курсида ўқийман. Ўқишга келган пайтларимданоқ бир йигит билан яқин дўст бўлиб қолдим. У асли туркистонлик бўлиб, мен сингари Иккинчи жаҳон урушидан қайтгач, университетга кирган экан.

Яхши ўқиганиданми ёки ўзимга ўхшаб хали ҳам ҳарбий кийимда юрганиданми, ёхуд умуман, характерларимиз тўғри келиб қолдими, ҳар қалай, Комил Қулжонов исм-шарифли бу йигит билан тез иноқ бўлиб кетдик. Фақат домлалардан оладиган сабоқлар, мурғак илмий маълумотлар хусусида эмас, балки кўнглимизда дард бўлиб юрган масалалар ҳақида ҳам ўзаро суҳбатлар қуриб, баҳслар юритадиган бўлдик.

Кунларнинг бирида Комил менга учбурчак бир хатни кўрсатиб, унинг эгаси ҳақида маълумот берди:

— Амакимнинг ўғли, ҳарбий хизматда, ҳозир Узок Шарқда хизмат қиляпти.

Фарбий фронт жабхаларидан бир оз хабардор бўлсам ҳам, шарқий фронтдаги аҳволдан деярли воқиф эмасдим. Шу боисдан бўлса керак, хат менда кизиқиш уйғотди.

— Қани, нима гаплар экан, нималар тўғрисида ёзибди? — сўрадим мен.

— Э-э, гап унда эмас, биласан, у ёқда ҳам аллақачон жанглар тугаган, гап бошқа нарсада, — тушунтира кетди Комил, — бу йигит ёзувчиликка қизиқади, ҳарбий

хизматда бўлса ҳам нималарнидир ёзади ва менга жўна-тади. Мен уларни кўтариб, газетадан-газетага, журналдан-журналга ўтиб юраман. Биласан, ёш ёзувчининг биринчи асарини чоп этиш мушкул иш. У болалар ҳаётидан бир қисса ёзибди. Кечагина ёзувчи Ҳаким Назирга обориб берувдим. Эрта-индин у ўз фикрини айтади.

Хатга қизиқишим янада ортди, ўзим ҳам жанг майдонларида кундаликлар битишни машқ қилиб, ёнимда сақлаб юрардим. Бироқ бирор газетага ё журналга олиб бориб кўрсатишга ийманардим.

Ҳаким Назирга берилган асар ва унинг муаллифини билиб олгим келди. Бу ҳолни сезиб турган дўстим Комил:

— Унинг исми Одил, фамилияси Ёқубов, ёзган қиссаси ёшлар ҳаётидан — «Тенгдошларим» деб аталади, — деб кўйди.

Шу билан суҳбатимиз якун топди. Комил кейин ҳам Одилдан хат олганини ва у йўллаган қиссани баъзи бир муҳаррирлар ўқиб, чоп қилишга ваъда беришганини билдирди. Бирор йил чамаси ўтар-ўтмас қиссадан парчалар газетада босилганидан хабардор бўлдим. Шу воқеалардан бошлаб мен Одил Ёқубов ижоди билан қизиқиб қолдим.

Минг тўққиз юз эллик олтинчи йилда «марказ» топшириғи билан Тошкентга келдим. Вазифа — Ўзбекистонда ёш ёзувчиларнинг ишларини кўздан кечиришдан иборат эди. У пайтларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасини Абдулла Қаҳҳор бошқарарди. Бироқ мен келганимда у Тошкентда эмас экан. Адиб билан кўп танишлигим ҳам йўқ эди. Менга юклатилган масалалар билан уюшманинг ижодий ишлар бўйича котиби вазифасини бажарувчи Костирия шуғулланди. Иш юзасидан кўп ёзувчилар билан учрашдим, суҳбатлашдим. Баъзи ёш ижодкорлар билан мулоқотда бўлдим. Табиий, ўшанда мен қизиққан ёшлардан бири Одил Ёқубов бўлди. У билан дастлабки учрашувим ўша пайтларда 1 Май кўчасида жойлашган Ёзувчилар уйида бўлиб ўтди.

Кўз олдимда ҳали ёши ўттизларга бормаган, ўрта бўйли, озғин, буғдойранг, суҳбатдошига синчковлик билан назар ташлаб, қандайдир сир-асрорни билишга интиладиган йигит турарди. Суҳбатимиз жонли ва қизиқарли бўлди. Мавзу асосан, ижодга тегишли эди. Бу учрашув туфайли иккаламизда ҳам бир-биримизга яқинлик пайдо бўлди.

Сафарим ўзим учун иккита натижа билан якунланди. Бири — ўша пайтлар «Қизил Ўзбекистон» газетасида чоп этилган ёш ижодкорлар ҳаётига бағишланган мақолам бўлса, иккинчиси — Одил Ёқубовнинг биринчи қиссаси — «Тенгдошлар» ҳақида «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган «Дадил қадам» сарлавҳали тақризим эди.

Ўшандан эътиборан бу ёзувчининг ҳар бир ҳикоя ва қиссасини қанда қилмасдан ўқийдиган бўлдим. Энди ўйлаб қарасам, менга «дадил қадам» бўлиб кўринган «Тенгдошларим» қиссаси баҳолаганимча юқори савияда эмас экан. Ундаги ҳаёт манзараларини аниқроқ ва жозибали қилиб кўрсатишга интилиш менга ўша пайтда дадиллик бўлиб кўринган бўлса керак. Бу интилиш эса ёш ёзувчининг келажакдан дарак берадиган белгилар эди. Кейин бир неча йиллар давомида унинг ёзган ҳикоя ва қиссалари билан танишиб, оғир ва машаққатли ижодий изланишларни бошидан кечираётганини англадим.

Йиллар ўтди. Одил Ёқубов кетма-кет иккита қисса эълон қилди. Улардан бири «Муқаддас», иккинчиси «Биллур қандил» деб аталди. Бу икки қиссада, хусусан, биринчисида ёш Одил анча қалами чархланган, диди ўткирлашган, ҳаётга назари чуқурлашган адиб бўлиб кўринди менга. «Муқаддас»да у ҳаётнинг ҳамишалик долзарб масаласи — ҳалолликни қаламга олиб, ноҳалол йўлга тушган йигитнинг ички оламига қўл солиб кўрди. Натижада, қисса китобхонларда яхши таассурот уйғотди. Мен бу иккала қиссага ҳам ўз муносабатимни билдирдим. Бора-бора орамиздаги шахсий муносабатлар яна ҳам яқинроқ, яна ҳам мазмунлироқ бўла борди. Бу пайтларга келиб, Пиримқул Қодиров туфайли дўстлигимиз яна ҳам мустаҳкамланди. Энди биз «уч оғайни» учрашиб турадиган бўлдик. Кўпроқ адабиёт масалалари, умумий ҳаёт муаммолари хусусида суҳбат қуриб, бахслашиб, баъзан ҳатто қаттиқ тортишадиган ҳам бўлиб қолдик. Бундай ҳолнинг учаламиз учун ҳам аҳамияти катта эди. Учовлон дўстда ҳам қандайдир романтик кайфият устунлик қиларди. Бундай рух «оғайнилар»ни ижод ва илм чўққиларини эгаллаш, бу йўлда бутун имкониятларини ишга солиш сари ундар эди. Бизни ҳаётдаги ҳамма нарса қизиқтирарди: сиёсатдаги чигалликлар, ижоддаги саёзликлар, ҳаётдаги ўзбошимчаликлар...

Бир воқеа ҳамон эсимда. Минг тўққиз юз эллик саккизинчи йил эди, чамамда. Баҳорнинг энг гўзал пайти.

Хамма 1 Май байрами тараддудиди. Биз маслахатни бир жойга кўйиб, эрта тонгда куннинг чиқишини кузатмоқчи бўлдик. Тонг саҳарда Кўкчадан пойи пиёда жарлар оша, Чилонзор Чўлпон отасига чикдик. У ерга етиб борганимизда қуёшнинг оловли доираси ердан энди бош кўтарётган эди. Ёшлик, чарчаш нима эканлигини билмайдиган пайтимиз, узок йўл юриб келган бўлсак ҳам, Чўпон-отадан пастга қараб йўлимизни давом эттирдик. Ўшанда суҳбатимизнинг асосий мавзусини у ер-бу ерда яккам-дуккам бўлиб қолган мевали дарахтлар ташкил қилиб, аёвсиз равишда кесиб, чоғиб олинган дарахт тўнкалари эътиборимизни тортди. Тошкент атрофидаги чексиз боғ-роғлар, уларда ўсган олмаю ноклар, анжиру олхўрилар нобуд бўлиб кетаётганини кўриб, ниҳоятда хафа бўлдик. Ўша куни учаламизда ҳам атроф-муҳит ҳақида кучли ачиниш хисси уйғонди, десам адашмайман. Бу барбодликнинг нима билан яқунланишини сезгандек эдик. Сезгимиз эса бизни алдамади. Бир неча йил ўтиб, фақат биз кўрган жойларда эмас, балки бошқа ерларда ҳам боғ-роғларга қирон келтирилиб, ўрнига қутисифат иморатлар қурилди. Устига-устак бу иморатларга келгинди «меҳмонлар» эга бўлишди.

Табиий, биз оғайни бўлсак ҳам, учаламизнинг характеримиз уч хил. Пиримқул ёзадиган асарлари хусусида олдиндан гап қилишни, маслахатлар олишни яхши кўради. Баъзи бир манзараларни айтиб бериб, ўз ниятини синовдан ўтказиб олади. Одил эса, бошқача, у ҳаёт хусусида, адабиётнинг аҳволи ҳақида қизгин баҳсга киришади. Лекин ёзаётган асари ҳақида лом-мим демайди. Сир сақлашни яхши кўради. Борди-ю, нималар устида ишлаётгани хусусида қизиқиб қоладиган бўлсак, жавоб ҳар доим қисқа ва мавҳум:

— Э-э, бир нарсга қилаяпман-да.

Мен эса, камгапман. Кўпроқ уларни тинглаб, ўзимча ҳулоса чиқараман.

«Муқаддас» қиссаси Одилнинг ижодида илк бурилиш ясаган асар бўлса, «Диёнат» романи иккинчи, яна ҳам муҳимроқ бурилиш ҳисобланган асар бўлди. Адиб «Диёнат»да ҳаётга чуқурроқ назар ташлади, кўламни кенгрок олди. Бу асар ҳам мени безътибор қолдира олмас эди. Унда ҳаёт тараққиётига ҳалал берадиган, тўсиқ бўладиган жиддий муаммолар ўз аксини топди. Йигирманчи асрнинг олтмишинчи-етмишинчи йилларига хос ўзбошимчалик, қайси йўл билан бўлмасин, шух-

рат қозониш, бошқалар манфаатини емириб бўлса ҳам, ўз фойдасини кўзлайдиган, бу йўлда ҳеч кимни, ҳатто туғишганини ҳам аямайдиган хўжалик раҳбарининг характери асарда рўйрост гавдалантирилди. Бундай образ яратилишининг муҳимлиги шундаки, у фақат ўша йилларгагина хос эмас. Бундай шахслар ўтмишда ҳам бўлган, роман яратилган даврда айни гуллаб яшнаган, бугун ҳам шундай хўжалик раҳбарлари йўқ эмас. Келажакда бўлмаслигига эса ҳеч ким кафолат бера олмайди. Шу йўсинда «Диёнат» ўтган аср адабиётининг сезиларли намуналаридан бўлиб қолди. Адибнинг ўзи ва адабиётшунослар бу ҳақда ханузгача фикрларини билдириб юришади.

«Диёнат» анъанавий услубда ёзилган. Унда воқеалар босқичма-босқич ривожланишда тасвирланади. Ва маълум бир ечимга боради.

Одил Ёқубов ижодида навбатдаги бурилиш — «Улуғбек хазинаси» романи бўлди. Бундай қараганда, Улуғбек ҳақида янги гап айтиш қийин. Чунки бу астроном, математик олим ва ҳукмдор ҳақида тарихий ҳамда адабий йўсинда анчагина асарлар яратилган. Хусусан, Мақсуд Шайхзоданинг «Улуғбек» драмаси ёзилиб, сахналаштирилган бўлиб, энди бу мавзуда бирор гап айтиш иложи йўқдек кўринади. Бироқ Одил янги гап айта олди. Бу кўпроқ унинг услубига алоқадордир. Ёзувчи сифатида у янгича услубга тушиб олди ва унинг сир-асрорини эгаллай билди. Бу услубда китобхонни ларзага соладиган кечинмалар, ўйлар тафсилоти, асарда акс этган воқеалар тартиботи дарров кўзга ташланавермайди. Уларнинг бошланиши, ривож ва ечимини китобхон охиригача бетни ўқиганидан кейингина табиий тақомилида кўради. Мана шу услуб туфайли Улуғбек ҳаётига тегишли кўпчиликка маълум воқеалар янгича таассурот уйғотди ва адибга шуҳрат келтирди.

Одилнинг навбатдаги асари — Ибн Сино ва Беруний ҳаётига бағишланган «Кўҳна дунё» ҳам шу услубда яратилди. Унинг кейинги ижодий фаолияти кўпроқ саксонинчи йилларнинг охири — тўқсонинчи йилларнинг бошларида рўй берган қайта қуриш ва мустақиллик муаммолари билан боғлиқ бўлди. Бу жиҳатдан унинг публицистик асарларидан ташқари «Оққушлар ва оппоқ қушлар» романи бошқа йўсинда, янгилик сифатида кўзга ташланди. Энди у психологик романнавис сифатида қатъий турганини кўрсата билди.

Бугун Одил Ёкубов билан Пиримкул Қодиров адабиёти-мизнинг етук намоёндаларидан ҳисобланадилар. Эндилик-да ўзбек романининг умум савияси ҳақида гап кетадиган бўлса, шу икки адибнинг асарлари бош мезон сифатида кўрсатилади. Уларнинг илк қадамларидан бошлаб, бугунги ижодий ютуқларига назар ташласам, «азим дарёлар-нинг боши — ирмоқ» деган фикр ҳаёлимдан ўтаверади.

ЭЛШУНОС ОЛИМ

Бир неча ўн йилдирки, бу элшунос олимнинг номи собиқ Иттифоқ ва республика матбуоти саҳифаларида кўзга ташланиб келади. Бугун у ўнлаб салмоқли китоблар, юзлаб мақолалар муаллифи, фан доктори, профессор, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби. Исо Жабборовнинг таржимаи ҳоли билан қизиқадиган бўлсангиз, у: «Мен ўз меҳнат фаолиятимни этикдўзлик касбидан бошлаганман», — дея ҳикоя қилади.

Дарҳақиқат, Иккинчи жаҳон уруши йиллари тирикчилик учун кимга қаер ўнғай бўлса, шу ерда ишлаб кетаверган. Кимдир хали ўспирин Исога маслаҳат бериб, балки воситачи ҳам бўлиб, ҳунарга — этикдўзликка қўл уришга ундайди. Назаримда, ёшлиқдан зийрак бўлган Исо мутолаани ҳам тарк этмаган. Ўша офир йиллари у туғилиб ўсган Тошҳовуз шаҳрида ўқитувчилар тайёрлаш институти очилади. Хали ўрта мактабни тамом қилиб улгурмаган Исо дастлаб институтнинг тайёрлов бўлимига, кейин асосий курсига қабул қилинади.

1945 йил. Мен Иккинчи жаҳон урушидан қайтиб, уйга кетишдан олдин бошлаган ўқишимни тугатиш масаласини хал қилиш мақсадида институт эшигидан кириб борганимда иккинчи курс аудиториясига олиб кириб, бўш ўринни кўрсатишди. Атрофимга разм солдим. Ёнимда жуссаси ихчам, озғин, қарийб ўспирин талаба ўтирарди.

Мендаги ғолиб жангчи савлати ёш Исода қизиқиш уйғотган бўлса керак, биринчи кунлардан бошлаб ўзини менга яқин ола бошлади. Каминада ҳам унга нисбатан қизиқиш пайдо бўлди. У ўқиган китоблари хусусида фикрлашар, ёзган шеърларини ўқиб бериб, фикр-мулоҳазаларимни эшитишни истарди. Бундай ҳолларда унинг истакларини эътиборсиз қолдирмасдим. Шу йўсинда иккаламизнинг орамизда ҳамфикрлик пайдо бўлди.

Ўқиётган факультетимиз тарих ва филология эди. Мен-ку аниқ йўлимни танлаб олганман — мақсадим адабиётчи бўлиш. Шеърлар ёзиб юрган бўлса-да, Исода тарихга қизиқиш кучлироқ экани сезилиб турарди. Бунинг сабаби ҳам бор эди. Институтда Россиянинг қайсидир шахридан келган шарқшунос Ф. Малишов исмли олим ишларди. Энди ўйлаб кўрсам, у мустабид мафкурага тўғри келавермайдиган қарашлари сабабли бу ерга сургун қилинган мутахассис экан. Тарихга қизиқувчи ёшларни ўз атрофига йиғиб, ўз фанига меҳр уйғотиш қобилияти бор эди унда. Ф. Малишев шаҳарда ўлкашунослик музейини ташкил қилиш ҳаракатини бошқарди. Шу мақсадда воҳадаги машҳур обидаларни ўрганиш учун жойларга экспедициялар ташкил қиларди. Исо уларнинг ҳаммасида фаол иштирокчи эди. Бу қизиқиш уни, шубҳасиз, тарих илмига тўла тортиб кетди. Исонинг бундай қизиқишига бошқа бир нарса ҳам сабаб бўлди. Институтни тамом қилгач, бир-биримизга сабабчи бўлдик шекилли, сиртки бўлимда дарс беришга жалб қилиндик, мен — адабиётшуносликдан, Исо — тарихдан. Бу унинг тарих фанига бўлган меҳрини янада оширди. Бугун ўша пайтларни эслаб, хўп замонлар бўлган экан-да, деб ўйлайман ўзимча. Ҳали ёши эндигина 17 га борган ўспирин институтни битказиб, шу ернинг ўзида ўрта мактабларда ишлайдиган ўқитувчиларга дарс бериб, маърузалар ўқиса! Бир жиҳатдан, бу ҳол ажабланарли сезилса, иккинчи жиҳатдан, ёш дўстимнинг иктидоридан дарак эди.

Илмга қизиқиш ёш Исони Тошкент томон етаклади. 1946 йилдан бошлаб у Ўрта Осиё Давлат университети-нинг талабаси. Тарих фани сирларини Тошкентда ўргана бошлаб, Москва университетидан давом эттирди. Шу йўсинда дўстим тарихчи сифатида шакллана борди. Исо Жабборовнинг тарих илмига астойдил кириб боришига бошқа бир сабаб ҳам бўлди. У Москва университетидан талабалик чоғларида С. П. Толстов бошқарадиган машҳур Хоразм экспедициясида фаол иштирок қила бошладди. Унинг бир неча ойлаб давом этган археологик қазималарида қатнашди. Қўйқирилганқалъа, Тупроққалъа, Қўхна Урганч харобаларининг чангларини ютди, ёшларини кўчирди, харсанг тошларини ағдариб, антиқа буюмларни топди ва ўрганди. Мазкур топилмалар туфайли у тарих фанининг туб сир-асрорларини, унинг мураккаб ва чигал нуқталарини англаб етгандек бўлди. Бунгача кўпроқ тарихга алоқадор экзотик воқеалар билан

қизиқиб юрган бўлса, энди экспедиция туфайли у ҳақиқий илмий-тарихий муаммолар билан юзма-юз бўлди. Дастлабки изланишлар, малакали экспедиция ишларидаги фаоллик ўз натижасини берди. Олтмишинчи йилларнинг бошларида Исо Жабборов «Кўхна харобалар сири» номли китобини эълон қилди. Унинг бу илк асари фақат тарихчилардагина эмас, балки барча китобхонларда қизиқиш уйғотди. Бунга асос ҳам бор эди.

Хоразм экспедицияси кўпгина қадимий ноёб топилмалар билан тарих хазинасини бойитди. Антик давр маданиятига хос ҳайкал ва ҳайкалчалар, ҳар хил сопол идишлар, тери, ёғоч, сопол буюмларга битилган ёзувлар; мулкдорликка, хўжалик бойликлари тақсимотига тегишли ҳужжатлар; узоқ йиллар давомида ҳукмронлик қилган сулолалар — Сиёвушийлар ва Африғийлар даврига оид ашёлар, жумладан, мазкур сулолалар мустақил давлатга эга бўлганлигидан далолат берувчи тангаларнинг мавжудлиги — буларнинг бари тарихчи учун том маънодаги ноёб топилмалар эди.

Бундай қараганда, майда бўлиб кўринган ашё ва белгилардан йирик хулосалар чиқара билиш тарих илмининг ўзига хос хусусиятларидан ҳисобланади. Ёш тадқиқотчи тарихнинг шу хусусиятини ўз вақтида англаб олди. Зотан, Исо Жабборов бунини эллигинчи йилларнинг бошларида битказиб, химояга қўйган Хоразмда хунармандчилик тарихига бағишланган номзодлик диссертациясида исботлаб берди. Ёш олим изланишларининг илк ютуғи бўлган бу ишда Хоразм хунармандчилигининг ўзига хос белгилари — ёғоч ашёлардаги анъанавий ўймакорлик, кулолчиликда қўлланиладиган безаклар, заргарлар маҳорати билан яратилган зеб-зийнатлар, кийим-кечаклардаги ўзига хосликлар орқали бу қадимий ўлка тарихига назар ташланди.

Хоразм воҳаси илгари уч томондан — Қорақум ва Қизилқум саҳролари, бир томондан бепоён Устюрт қирлари билан ўралган бўлиб, бошқа эл ва элатлар билан алоқа беҳад чекланган эди. Бу жиҳатдан у бамисоли ўзига хос бир оролни ташкил қиларди. Шу боисдан ишлаб чиқариш учун барча зарур аслаҳаларни — кемадан тортиб кетмонгача, аравадан тортиб ўроққача, тегирмон тошларидан тортиб оддий пичоққача ўзида ишлаб чиқаришга мажбур эди. Бу ҳол дурадгорлик, темирчилик касбларининг ривож топишига асос бўлди. Исо Жабборов номзодлик диссертациясида мазкур соҳаларни ҳам

тахлил манбаи қилиб олади. Хоразм тарихига тегишли бу иш илмий доираларда катта қизиқиш уйғотди. Унинг 1971 йилда Москва-Ленинградда рус тилида, кейин 1973—75 йилларда Америкада инглиз тилида чоп этилганлиги ҳам бунга исбот бўла олади.

Шундай қилиб, Исо Жабборов илмдаги илк қадами-дан бошлаб этнограф тарихчи сифатида шаклланди ва кўзга ташланди.

Илмнинг кўлами кенг, айниқса, тарих илмининг кўлами чексиз. Исо Жабборов етмишинчи йилларда ижтимоий тараққиёт ва маиший турмуш муаммоси хусусида изланишлар олиб борди. Бу муаммо кўпроқ фалсафий йўналишда бўлиб кўринса ҳам, унинг негизида этнографик жиҳатлар ётади. Баъзан 20—30-йилларда ишланган кинофильмларни кўриб қоладиган бўлсак, ўша даврдаги ўзбек билан 70-йиллардаги ўзбек орасида катта фарқ борлигини англаймиз. Баъзи бир урф-одатларда, кийим-кечак ва уй-рўзғор буюмларида, умумий маиший турмуш ва маданиятда катта бурилиш бўлганини кўрамиз. Бу гал Исо Жабборовни тарихнинг шу томонлари қизиқтирди. Ҳаётда сақланиб келаётган ортиқча ўтмиш сарқитлари тугади, баъзилари маълум йўналишда ўзгарди, айримлари янгиланди, тамоман янгидан пайдо бўлган ҳаёт тарзи ҳам кўзга ташланди. Исо Жабборовнинг 1973 йили нашр қилинган «Ижтимоий тараққиёт, маиший турмуш ва дин» деб аталган монографик асари шу масалалар кўламини қамраб олган. Олим бу китоб асосида фалсафа фанлари доктори илмий даражасини олишга муяссар бўлди. Бундай қараганда, аслида ҳам этнография ўзининг кўп қирралари билан фалсафага яқин, фалсафа эса аксарият ҳолларда тарихий тараққиёт, жумладан, этносоциологик қарашларга суянади. Бу тадқиқот туфайли этнограф ва файласуф Исо Жабборов бирлиги юзага келди.

Етмишинчи йиллар олим учун етуклик даври бўлди. Фанлар академиясида ёшлар ташкилотини бошқаришда, раҳбар идораларда хизматда орттирилган тажриба етилтирди уни. Энг муҳими — 50 йиллик илмий ва педагогик фаолият унинг илм доирасини кенгайттирди ва чуқурлаштирди. Хусусан, тарихнинг бир неча муаммолари устида олиб борилган жиддий изланишлар унда олим сифатида ўзига ишонч туйғусини оширди. Шу асосда у турли халқлар этнографиясига тегишли манбаларни умумлаштиришга киришди ва «Жаҳон халқлари этнографияси» номли салмоқли асар яратди.

Маълумки, мустабид тузум мафкураси ҳукмрон даврида дарсликлар яратиш фақат бош марказ ихтиёрида бўларди. Хусусан, тарих фани бу жиҳатдан жиддий назоратда турарди. Шундай экан, Исо Жабборовнинг жаҳон этнографиясини умумлаштириб, дарслик яратиши ўзига хос жасорат бўлди. Умумжаҳон этнографик тадқиқотларининг умумлашмаси сифатида юзага келган бу китобга ўзбек этнографлари, жумладан, муаллифнинг илмий махсулоти ҳам жалб қилинганлиги унинг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади.

Бу ерда бошқа бир нуқтани ҳам ҳисобга олиш керак. Исо Жабборов жаҳонгашта тарихчилардан, у беш китъани кўрган, 30 га яқин мамлакатда бўлган. Фақат бўлган эмас, этнограф сифатида барча халқлар ҳаёти, уларнинг турмуш тарзи билан қизиққан. Шу йўсинда йиғилган материаллар ҳам мазкур дарсликни яратишда қўл келди.

Дарслик ўз номи билан дарслик. Ҳаётини илмга бағишлаган олим учун дарслик яратиш асосий иш эмас. Унинг муҳим вазифаси маълум бир соҳага бағишланган, илмга янгилик бўлиб қўшиладиган кенг қўламли теран тадқиқотларни амалга ошириш бўлиши керак. Бундай ҳақиқат олимнинг асосий бурчи эканлигини Исо Жабборов яхши тушунади.

1994 йилда олим «Ўзбек халқи этнографияси» номли монографиясини эълон қилди. Бу унинг 50-йилларда илм соҳасида қўйган илк қадамнинг бевосита давоми бўлди. Фақат давомигина эмас, балки этнография илмининг мавқе жиҳатидан кенг қўламли, илмий жиҳатдан анча умумлаштирилган ва теранлаштирилган жиддий тадқиқотидир.

Муаллифнинг этнография илмини яхши ўзлаштиргани, унга тегишли назарий манбалар билан танишгани, узок йиллар давомида йирик этнографик экспедицияларда иштирок қилгани бу асарнинг яратилишига асос бўлди. Асар ҳудудий жиҳатдан чекланмаган: республиканинг барча эл-элатлари қамраб олинган. Тадиқот муаммоси жиҳатидан ҳам бирор чегара кўзга ташланмайди. Қисқаси, китобда ўзбек халқи ҳаётининг умумий манзараси гавдалантирилади. Моддий бойлик яратиш усуллари — дехқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик ишларидаги ўзига хослик, халқнинг руҳий оламига, турмуш тарзи, урф одатлари — ҳар хил байрам, тўй-маърака маросимлари, хўжалик юритиш йўллари, оила тебратиш усуллари, ҳатто емиш тайёрлаш, меҳмон қутишдаги

ўзига хосликлар, жамоада, оилада ҳар бир шахснинг тутган ўрни — булар ҳаммаси монографияда ўз ифодасини топган. Хуллас, асар ўзбекнинг қиёфаси, ҳаёт тарзини имкони борича тўла кўрсатишга бағишланган. Академик Собир Камолов матбуотда эълон қилинган тақризида бу китобни ҳақли равишда «Ўзбекни танитадиган асар» деб баҳолади.

Булардан ташқари, асарда бошқа бир муҳим масала анчайин кенг ёритилганки, бу жиҳатдан ҳам у қимматлидир. Бу — ўзбекнинг шажарасига, келиб чиқиши ва халқ сифатида шаклланишига тегишли масаладир. Тўғри, мазкур масала юзасидан баҳсли фикрлар қулоққа чалинади. Бироқ, шу нарса аниқки, ўзбек халқи — энг қадимий халқлардан бўлиб, унинг тарихи минглаб йиллар билан ҳисобланади ва буни ҳеч ким инкор қила олмайди. Бу қатъий ҳақиқатни Исо Жабборов этнография нуқтаи назаридан яна бир бор ишонарли қилиб ёритиб берди. Айтилганлардан кўриниб турибдики, олим умрининг асосий қисмини этнография илмига бағишлади. Бу ишни у ҳар хил йўллар билан: гоҳ мақолалар, гоҳ дарслик ёзиш орқали, гоҳ монографик илмий тадқиқотлар йўси-нида олиб борди.

70-йиллардан бошлаб Исо Жабборовнинг тадқиқотчилик фаолиятида янги бир йўналиш авж олди. Бу йўналиш ижтимоий тараққиёт ва дин муаммоларига тегишли бўлиб, улар юзасидан қатор асарлар эълон қилди. Улардан бир қисми илмий тадқиқот ишлари бўлса, бир қисми кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган асарлардир. Булар орасида юқорида таъкидлаб ўтганимиз 1973 йилда рус тилида чоп этилган «Ижтимоий тараққиёт, маиший турмуш ва дин» номли китоб ҳам бор.

Шундан кейин Исо Жабборов китоб ва мақолаларида асосан, инсоннинг дунёқараши, унинг онги ва ички ҳис-туйғуларига тегишли ўй-фикрларини яна ҳам чуқурлаштирди. 80-йилларнинг охирларига келиб унинг бу қарашлари катта ҳажмдаги «Диний олам: жаҳолат ва камолот» номли монографиясида мужассамлаштирилди. Шу билан бирга, жиддий илмий изланишларни давом қилдириб, мустақиллик йилларига келиб (1993 йил) Исо Жабборов археолог олима Г. Дресвянская билан ҳамкорликда рус тилида «Ўрта Осиё руҳлари, авлиёлари ва маъбудалари» номли янги асар чоп эттирди.

Исо Жабборов мазкур тадқиқотларида жамият тараққиёти ва дин муаммоларига тегишли масалаларни ёри-

тишга ҳаракат қилади. У ибтидоий даврлардаёқ келиб чиққан диннинг илк кўринишларига назар ташлайди ва унинг минтақадаги ривожига алоҳида эътибор беради. Айниқса, кейинги тараққиёт жараёнида инсон онгида пайдо бўлган ҳар хил диний тасаввурлар тадрижи натижа-сида муайян тизимга тушган диний оқимларнинг юзага келиш муаммолари уни кўпроқ қизиқтиради. Бу муаммо-ларни ҳал қилишда у ўз фикрларини тарихий-археоло-гик топилмалар, ноёб ёзма манбалар ва этнографик каш-фиётлар асосида исботлайди.

Диний тасаввурлар доим халқнинг турмуш тарзи, кун-далик ҳаёти билан боғлиқликда ривожланган. Шундай экан, дин масалаларини тадқиқ қилувчи Исо Жабборов-га этнограф Исо Жабборов доим ёрдамга келади, яъни диний муаммоларни ёритишда унинг захирасида тайёр турган этнографик маълумотлар ва илмий кузатишлар иш беради. Диққатга сазовор томони шундаки, илмий-амалий жиҳатдан олимнинг диний таълимотга оид хуло-салари айрим шахсларнинг исломдан ғаразғўйлик ва ёвуз ниятларда фойдаланиш йўлидаги интилишларини фош қилишга қаратилган. Таъкидлаш лозимки, динни мут-лақо зарарли ҳодиса, афъюн деб ҳисоблаб, уни батамом йўқотишга интилган истибдод тузуми даврида «Жанго-вор материализм» мафқурасига зид равишда муаллиф ўз асарларида диннинг инсоният тарихида асрлар оша си-новдан ўтиб келганлигини кўрсатибгина қолмай, унинг аҳамиятини ҳам очиб бера билди. Ва, аксинча, айрим ноҳаётий, сохта таълимот ва ғояларнинг тарих саҳнасида пайдо бўлиб, қисқа муддатда йўқ бўлиб кетиш сабабла-рини ҳам таҳлил қилди.

Қисқаси, таниқли олим диннинг бугунги ижтимоий моҳиятини, жамиятда тутган ўрнини, мустақилликка эришган демократик давлатимизнинг инсонга виждон эр-кинлигини таъминлаш ва кафолатлаш йўлидаги одилона ҳаракатларини аниқ кўрсатиб берди.

Қўлга киритилган мустақиллик республикамизда дав-латчилик масаласини кўндаланг қўйди. Гап шундаки, шўролар даврида ҳар бир республиканинг давлати кўпроқ расмиятчилик талабига асосланган эди. Иттифок деб аталган катта давлатга бирлаштирилган бу «давлат-чалар» ҳаётнинг барча масалаларида марказга чексиз ра-вишда тобе эди. Мустақиллик тизими тўла тарзда ўзини ўзи бошқаришни, ички ва ташқи сиёсатни, иқтисодий ва ҳўжалик ишларини, ижтимоий ва мафқуравий муаммо-

ларни ҳал қилишни ҳар бир давлатнинг ўз бўйнига қўйди. Бу ҳол республикамизда давлатчилик тарихига назар ташлашни талаб қилди.

Маълумки, Марказий Осиёда давлат ва давлатчилик тарихи минглаб йилларни ўз ичига олади. Яна аниқроғи, милоддан олдинги иккинчи минг йилликларнинг охирига бориб тақалади. Шу давр ичида пайдо бўлган қанчадан-қанча давлат шакллариининг бири емирилиб, иккинчиси юзага келган, баъзилари жамият тараққиётини юқори даражага кўтарган бўлса, баъзилари шу тараққиётга салбий таъсир ҳам ўтказган.

Хуллас, минтақада давлатчилик тарихини ўрганиш фаннинг муҳим талабларидан бири эканлиги маълум бўлиб қолди. Шу муносабат билан Исо Жабборовнинг «Буюк хоразмшоҳлар давлати» номли навбатдаги монографияси пайдо бўлди. Бу асарнинг қисқа муддатда яратилиши муаллифнинг ўз даври билан доимо ҳамнафас, тевақатрофда рўй бераётган ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга ҳозиржавоб, ҳамоҳанг эканлигини яна бир бор исботлаб берди.

Мен Исо Жабборов ҳақида ўйлаганимда, институт аудиториясида тарихдан маъруза ўқиб бошлаган ўн етти яшар йигитча, шундан кейинги илмий изланишларининг барча машаққатларини бошидан кечирган — археологик қазишмалар ва этнографик кузатишлардан тортиб, нодир қўлёмаларни титкилашгача, ихчам мақолалардан тортиб, катта-катта илмий монографиялар, жиддий тадқиқотларни эълон қилишгача бўлган жараёни босиб ўтган етук олим қиёфаси кўз олдимда гавдаланади.

НАБОТОТДАН НАСЛ-НАСАБ СУРИШТИРИБ

Кейинги йилларда республикамизда академиклар жамоасида ном чиқарган алломалардан бири Жўра Мусаевдир. Расмий доираларда уни Жўра Азимбоевич дейдилар. Тенгдошлари эса шунчаки Жўра деб аташади уни.

Жўра Мусаев — генетик олим. Маълумки, генетика биология илмининг энг мураккаб ва долзарб соҳаларидан ҳисобланади. Айниқса, ер юзида экологик муҳит, экинзорларнинг табиий ҳолати анча бузилган ҳозирги даврда унинг аҳамияти сезиларлидир.

Жўра Мусаевнинг барча унвонларию фандаги жасоратини эшитган киши уни барваста бўйли, салобатли

одам сифатида тасаввур қилса керак. Ҳаётда эса, бошқа-ча: жуссаси ихчам, бўйи ҳам шунга монанд, озғин. Юзида ўзига ярашиб тушадиган ажинлари ҳам бор. Энг муҳими, у маънавий жиҳатдан камолотга эришган инсон. Илм соҳасидаги тинимсиз изланувчанлигидан ташқари, у бирор мансабга ёки имтиёзга интиладиганлардан эмас. Унинг етмиш йиллик ҳаёти осон кечмади.

Шахсан мен шундай одам билан бирга ўсиб-улғайганимдан, у билан қарийб эллик йил давомида ҳамнафас бўлиб юрганымдан фахрланаман.

Иккинчи жаҳон уруши энди тугаб, ўзини маърифатга бағишламоқчи бўлган ёшлар илм даргоҳларига ёпирилиб кира бошлаган давр эди. 1947 йил бўлса керак, Жўра Мусаев билан битта ётоқхона эшигидан кириб-чикиб юрамиз. «Олтинчи хона» деб аташадиган бу хона ҳозирги Амир Темур хиёбонининг ғарбида жойлашган чиройли, уч қаватли иморатнинг ҳовлисидаги пастқам қурилмалардан бирида эди. Бу кўхна иморатча ҳовлининг этагида қурилган бўлиб, аксарият ҳолларда ичидан зах хиди анқиб турарди.

Хонада олти киши яшардик. Улардан икки академик, икки профессор чиқишини ўша пайтларда ўйлаб ҳам кўрмаган эдик.

У даврларда талабаларнинг ҳаёти оғир эди. Тўйиб овқат ейиш ҳар бир талаба учун бамисоли байрам эди. Жўранинг ҳам ҳаёти қай даражада оғир эканлигини ҳаммамиз англадик. Ширинлигу гўштга ўхшаган юқори колорияли неъматлар кўпроқ ҳаёлда бўларди. Талонга бериладиган 600 грамм нон ва талабалар ошхонасидаги ёғсиз, этсиз «борщ» деб аталадиган карам қайнатмаси бизнинг асосий таомимиз эди.

Қунларнинг бирида рўй берган бир воқеа хануз эсимда: Жўра эшикдан кириб келди. У ҳорғин ва маъюс эди. Тўрга ўтиб, кароватига ўтириб олди. Қайфияти шу даражада сўник эдики, йиғлаяпти дейишга кўз ёши етмасди, холос. Бир неча дақиқа ундан ҳол-аҳвол сўрашга ҳам журъат қилолмадик. Ниҳоят, у эшитилар-эшитилмас паст овозда:

— Обқочдилар, — деди. Ҳаммамиз жим эдик. Англадикки, қандайдир ачинарли воқеа рўй берган. Ҳамхоналаримиздан кимдир дамлаб келтирган чойдан бир-икки хўплагандан кейин, Жўра воқеани сўзлаб берди:

— 600 грамм нон нормамдан бир ҳафта давомида ҳар куни юз граммчадан йиғиб бордим. Тежаган ноним-

ни «Вревский»даги (ҳозирги Олмазор. — М. Қ.) ама-
кимдан қолган кеннойимнинг қарамовида турадиган синг-
лим ва укамга олиб бормоқчи эдим, — деди хўрсинган
ҳолда. — Нонни бозорга олиб чиқдим, бир қисмини
сотиб, йўл пули қилмоқчи бўлдим. Бир йигит келди-да,
нонни ушлаб кўрмоқчи бўлди-ю, олиб кочиб кетди. Энди
йўл пулим ҳам йўқ, укаларимга оборадиган бир парча
ноним ҳам!.. Жўра биздан юзини ўгирди-да, кўзларини
силагандек бўлди.

Жўранинг ахволига ачиндик. Биз ҳам унинг холати-
да хис қилдик ўзимизни.

Кимда нима бўлса, баҳам кўрдик. Бу — талабалик
ҳаётининг қонунияти. Кимнинг қанча имконияти бўли-
шига қараб, Жўрага пул йиғиб бердик. Унинг юзи ёриш-
ди. «Вревский»га жўнаб кетди. Икки кундан кейин қай-
тиб келганида кайфияти ўша кунгидан ҳам ачинарлироқ
эди. У анча кунлар камсўз, камгап бўлиб юрди. Гўё
сўзлашга мадори йўқдек. Сабабини бир неча кундан кейин
билдик.

Етим укаси ва синглиси унинг олдига чопиб чиқи-
шиб, қўлларига қарашибди. Бирок уларни хурсанд қила-
диган бирор тузукроқ нарса бера олмабди. Унинг устига
оч юришганини айтишибди.

— Укаларимнинг ахволини тушундим, — деди
Жўра. — Чунки кеннойимнинг эри ўлиб кетган, ўз бола-
ларига укаларимни қўшиб боқиш унга мушкул, албатта.

Бир одам иккинчи биров билан олди-берди қилмоқчи
ёки бирор ишга биргаликда қўл урмоқчи бўлса, бир-
бирларининг асл зотини суриштиришади. Дехқон бирор
нарса эқмоқчи бўлса, бир йил олдин уруғлигини танлай-
ди. Бунда сир бор. Сир ирсиятда. Илмда буни генетика
деб атайдилар. Талабалик чоғлариданоқ Жўра ўзини шу
илмга бағишлашга ният қилди. Лекин нияти осонликча
амалга ошаврмади.

1948 йил эди, чамамда. Дорилфунун ҳовлисидаги их-
чамгина хиёбон ўртасида кичкина фаввора бўлиб, унинг
атрофига ўтиричлар қўйилган эди. Бир куни Жўра-
нинг шу ерда ўтирганига кўзим тушди. Кайфияти ёмон,
кўзлари киртайгандек. Худди сурункасига бир неча кун
уйкудан қолган одамга ўхшарди. Ҳол-аҳвол сўрадим.

— Яхши эмас, — деди Жўра. — Генетика касодга
учради. Бир неча кундан буён Москвада давом этаётган
катта йиғилишда генетиканинг йирик мутахассислари
Морган ва Вайсманларнинг бу соҳага тегишли назария-

лари Лисенко томонидан қаттиқ танқид қилинди. Мана, ўша материаллар эълон қилинган газета, — деб менга «Правда» газетасини чўзди.

Бу пайтлар менинг яхши эсимда сақланган. Урушдан кейинги йилларда фаннинг ҳар бир соҳасига тегишли йўналишлар «марказ» томонидан уюштирилган катта анжуманларда аёвсиз танқид қилинар, матбуот саҳифаларида эса бу танқидни қўллаб-қувватловчи мақолалар эълон қилиниб туриларди. Англадимки, навбат генетикага келибди. «Вейсманизм», «морганизм» иллатлари мавзуида қатор мақолалар, китоблар эълон қилинди ва генетика биология фани олдида турган тўсиқ сифатида қораланди. Мичуриннинг «Биз табиатдан эҳсон кутмаймиз, керагимизни ундан тортиб оламиз» маъносидаги ибораси асосий дастур эди ўшанда.

Мен Жўранинг ҳолатини тўла англадим. Унга қийин эди. Бироқ дорилфунуннинг охириги курсларида ўқиётган бу талаба ниятидан қайтмади. Баъзан ошкор, баъзан пинҳона генетика муаммолари билан шуғулланаверди. Университетни тугатганидан сўнг бу ишга астойдил киришди.

1950 йилларнинг охирилари эди. Университетнинг тажриба ўтказадиган ер бўлинмасини ораладим. Мақсадим Жўра билан учрашиш эди. Уни пахтачилик тажриба майдончасидан топдим. Устида қора рангли иш кийими, оёғида кирза этик. Қўл ва юзларида ўсимлик гардлари. Умуман, кўринишдан у миришкор дехқоннинг ўзгинаси эди. У менинг ташрифимдан беҳад хурсанд бўлиб, ўзи ўстираётган ғўзалар томон бошлади.

Ғўзалар ҳар хил эди. Бирлари ўта бўйдор. Иккинчи бирлари ҳар томонга шох отиб, чинор сингари ёйилиб ўсган. Баъзиларининг барглари кичик ва юпқа, айримлари, аксинча, йирик, баргдор. Яна бирларининг бўйи паст, бироқ кўсақлари баргидан кўп...

— Булар ёввойи ғўзалар, — тушунтира бошлади Жўра, — чатиштириш йўли билан булардан энг ҳосилдор, касалликларга бардош берадиган, териб олишга қулай навларни топишимиз керак.

Мен Жўрага 1948 йил воқеаларини эслатдим. У менга жавобан деди:

— Ҳали ҳам ўша-ўша, бироқ илм бари бир ўз ишини қиляпти. Дунё миқёсида, ҳатто марказда ҳам генетикага тегишли илмий ишлар олиб бориляпти. Мен улар билан алоқада иш қиляпман.

Дўстимнинг ўзи севган иши билан банд бўлиб, бу соҳада маълум янгиликларга эришаётганини кўриб, хурсанд бўлдим. Унинг изланишлари бекор кетмади.

Навбатдаги учрашганимизда (1973 й.) билдимки, у пахта генетикасига боғлиқ мавзуда докторлик диссертациясини химоя қилибди.

Бир зум мен яна Жўранинг ёшлик, талабалик йилларини эслаб кетдим. Билар эдимки, у укаси ва синглиси билан уруш пайтларидаёқ етим қолган. Яхшиларнинг ёрдами билан талабалик даврига аранг етиб келган. Талабалик стипендияси ҳисобига укаси ва синглисининг тирикчилигини таъмин қилишга мажбур бўлган. Ўша пайтлари унинг усти юпун бўларди, тўйиб овқат емасди. «Бошим айланиб, кўзим тиниб, хушимдан кетган пайтларим кўп бўларди ўша даврда», — эслайди эндиликда Жўра.

Мана энди у — фан доктори. Йирик генетик олим. Фақат Ўзбекистондагина эмас, балки чет элларда ҳам машхур.

Жўра Мусаев — ниҳоятда камтар инсон. Бунинг нима билан боғлиқлигини англаш қийин. Бунга сабаб унинг етим ўсганлигими ёки у табиатан шундай яратилганми?! У беҳад камсуқум, кам талаб, жамиятга кўп хизмат қилиб, камига қаноат қилишга одатланган инсон.

Саксонинчи йилларнинг бошлари эди. Жўра Мусаев билан зиёлилар йиғилишида бирга бўлдик. (Бундай йиғилишлар тез-тез бўлиб турарди). Залнинг ён тўридан оҳиста қадам босиб, Шароф Рашидов чиқиб келди. Одатдагидек, қарсақлар бўлди. Зал тинчлангандан кейин Жўра мен томон бурилиб:

— Яқиндагина мен Шароф Рашидович хузурида бўлган эдим. Ўзи чақиртирувди, — деб қолди. Мен сабаби билан қизиқдим.

— Э-э, айтишгаям тилим бормаиди, — деди у. Назаримда, ўзини мақтаяпти, деб тушунишимдан кўрқди. Мен қизикаётганимни яна бир бор билдирдим.

— Мени ўрнидан туриб қарши олди, — дея гап бошлади дўстим. «Сизни яхши биламиз, Академияда шогирдларингиз кўп экан, тез сайлов бўлади. Академикликка сизнинг номзодингизни қўямиз», — деди Шароф Рашидович.

Жўра бир оз жим қолди. Назаримда, у мени таассуротларига шерик қилгиси келди, шекилли, хайъатда ўтирган Шароф Рашидовга ишора қилиб:

— Уй-жой шароитингиз қалай? — деб сўради. «Бир хоналик уйим бор», дедим. Шароф Рашидович бир зум ўйлагач, — Уй берамиз, тўрт-беш хоналик, — деди-да, яна кулимсираб давом этди. Соддалигимга қаранг, «Нима қиламан беш хонали уйни, ўша бир хоналик уйнинг айвонини ойнабанд қилиб, хона қилиб олганман, етади шу», дебман. Шароф Рашидович мийиғида кулиб қўйди.

Мажлис очилиб, маърузачи сўзга чиқди.

— Хуллас, бир ҳафта ичида беш хоналик уйга кўчиб ўтдик. Кўчиб ўтишга ўтдигу, хоналари ичида Сайёра билан бир-биримизни йўқотиб қўядиган бўлдик, — деди-да, қўлини оғзига тутиб шивирлади, — уларни жиҳоз билан тўлдириш эса катта муаммо.

Жўранинг феълени яхши билардим. Борди-ю, кимдир унинг аҳволини билиб, кенгрок уй-жой таклиф қилмаган тақдирда ўзи, укалари, бор бола-чақалари билан ўша бир-хоналик уйда тураверган бўларди.

Қўп ўтмасдан, 80 йилларнинг ўрталарига келиб, Жўра Мусаев Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси ва бош илмий котиб лавозимига сайланди. Академиклик ва янги лавозим унга ярашиб тушди. У умум илмни таҳлил қилиш бобидаги қобилятини ва йирик йиғилишларда нотиклик маҳоратини кўрсата олди. Биология фанининг ютуқ ва камчиликлари ҳамда экология муаммоларига тегишли маърузалар қилиб, ўзининг қай даражада илмдонлигини олимлар жамоасига исботлай билди.

Эндиликда фақат республика биологлари эмас, балки генетика илмига тегишли дунёдаги барча илм аҳли Жўра Мусаев билан фахрланса арзийди. Унинг шогирдлари Россия, Америка, Ғарбий Европа мамлакатларининг қўп жойларида, Хиндистонда устозлари билан яқин алоқада иш олиб боришяпти. Дунё биологлари уни пахта генетикасини яхши биладиган бош мутахассис сифатида тан олади. Чунки бу борада Жўра Мусаевнинг хизматлари катта. У пахта генетикасининг жадвалини тузиб чиққан бўлиб, унда бамисоли Менделеев жадвалидаги сингари ушбу ўсимлик генетикасининг ҳамма хил ва турлари акс эттирилган. Хатто пахта генетикасининг келажакда кашф этилиши керак бўлган баъзи бир турларига ҳам ўрин ажратилган. Бу билан Жўра Мусаев генетика илмида улкан бурилиш ясаб, унинг истикболдаги катта вазифаларини ҳам белгилаб бера олган.

ОДАМШАВАНДАЛИК

1. Инсон инсонга сабабчи...

1979 йил Ялтадаги «Ўзбекистон» санаториясига келиб жойлашганимдан кейин биринчи гал санатория ошхонасига киришимда овқатланиш кўнгилли бўлсин деб, овқатларни назорат қилиб турадиган ҳамширадан тўрдаги кичик залнинг денгиз томонга қараган деразаси олтидан жой топиб беришни илтимос қилдим. Ҳамшира илтимосимни бажо келтириш учун мени чап томондаги айвонча томон бошлаб бораётганида олдинги катта залнинг ўнг бурчагида кўпчилик орасида ўтириб овқатланаётган одамга кўзим тушди. Кўрдиму, юрагим нима биландир тўлгандек бўлди. Қадамимни секинлаштирдим, ҳатто бир лаҳза тўхтагандек ҳам бўлдим. Нигоҳимни шу одамда тутиб турган ҳолда, кўлимни кўксимга қўйиб салом бердим. У ҳам хиёл жилмайиб, менга алик жавобини берди. Овқат пайтида безовта қилмаслик учун ҳамшира кўрсатмоқчи бўлган ўрин томон ўтиб кетдим. Бу киши Нуриддин Акромович Муҳиддинов эди.

Узоқ йўлдан чарчаб борганман. Бунинг устига кутилмаган бу учрашув! Хаёл мени ҳар томон олиб кетди. Келтирилган овқатни қандай еганимни ҳам билмадим.

«Энди ҳар кунги аҳвол шу экан-да! Бу одам этак томонда. Бунинг устига кўримсиз бурчақда ўтирса-ю, мен ҳар куни уч марта у ердан тўр томон ўтсам! Бу беодоблик эмасми? Наҳотки унга тузукрок жой кўрсатишмаган бўлса! Кўпчиликнинг ҳурмат ва эътиборига сазовор бу киши дам олиши мумкин бўлган бошқа аъло шароитли санаториялар ҳам бор-ку!»

Шундай ўй-фикрлар миямни пармалар, қандайдир нотинч ҳолатга тушиб қолган эдим. Чала-чулпа овқатландим-да, ташқарига чиқдим, дарров кетиб қолмаганини кўриб, хурсанд бўлдим. Учрашдик. Эски кадрдонлар сингари кўришдик. Ўзимдан, рафикам Раҳимахон Раҳмоновнадан хол-аҳвол сўрай кетди. Бир неча дақиқа қизгин суҳбатлашиб олдик.

— Мен бу ерга элдош оғайнилари кўрай деб келдим. Тошкентга бориб кўп тура олмайман. Бу ерда бир ойча бўлиб, ҳамшаҳарлар билан кўришаман, суҳбатлашаман. Ахир бу ер ҳам Ўзбекистоннинг бир парчасида, — деди гап орасида. Бу менда пайдо бўлган баъзи ўринсиз ўйларга жавоб эди.

Кейинги суҳбатларимиз республикаимиз ахволи, айрим шахслар қисмати, адиб ва шоирларнинг янги асарлари хусусида бўлди. Пиримкул Қодировнинг Бобур ҳақидаги «Юлдузли тунлар» романининг журнал нусхаси эълон қилинган пайтлар эди. Шу асарнинг ёзилиш тарихи, эълон қилинишидаги машаққатлар хусусида ҳам фикр алмашдик. Санаториянинг хушманзара хиёбонларини ёлғиз кезган пайтларимда хаёл мени узок ўтмишга олиб кетди.

* * *

1950 йил. Ҳали дорилфунунни тамом қилиб улгурганимча йўқ. Ҳар йили май ойларида «Правда» газетасида эълон қилинадиган хабарни ўқиб қолардим. Биринчи гал бундай эълонни уруш охирида қолай деган пайтлари (1944 йили, чамамда) ўқиганман. Хабар ВКП(б) Марказий Қўмитаси номидан бўлиб, Москвада Ижтимоий фанлар академияси таъсис этилаётгани хусусида эди. Табиий, жанг майдонидаман. Газетадан бу эълонни ўқиб: «Эҳ, қани энди шу Академияга бориб ўқиш иложи бўлса эди», деган орзу хаёлимдан ўтган ўшанда.

Энди дорилфунунни тамом қилаётган пайтимда кўзим тушган эълон мендаги бу орзуни алангалатиб юборди. Ўзбекистон партия Марказий Қўмитасига мурожаат қилдим. Ишим анча силлиқ кетди. Ўқишга тавсия қилин-дим. Бироқ у ерда имтиҳон бошланадиган пайтгача университетда давлат имтиҳонларини топшириб улгурмаганим сабабли Москвага бора олмадим.

«Шахсий делонгизда олий маълумотингиз борлиги хусусида ҳужжат йўқ экан», — деган жавобни олганман ўшанда. Аламим ичимга сизмас эди.

Бундан кейин менинг ҳаётим бошқа томон бурилиб кетди: Эндигина университетни тамом қилган кунларимнинг бирида Марказқўмга таклиф қилишди. Бир кўришда одамда қандайдир илиқ таассурот туғдирадиган бўлим мудири Муҳаммаджон Ҳолиқов кискагина суҳбатдан кейин кимгадир телефон қилиб гаплашди ва менга қараб:

— Юринг, — деди.

Биз учинчи қаватга кўтарилдик, гилам поёндозлар тўшалган узун даҳлиз орқали қабулхонага, ундан ўтиб, жигарранг чарм қопланган икки тавақали эшиқдан кенг хонага кириб бордик. Катта стол орқасида нима биландир машғул бўлиб ўтирган, ҳали ёш бўлишига қарамасдан, анча салобатли кўринган оқ жужунча кителли котиб йигит

бизни ўрнидан туриб кутиб олди. Ўтиришни таклиф қиларкан, қисқагина омон-эсонлик сўрашгандан кейин:

— Қани, — деди-да, менинг «шахсий иш»имни қўлига олди. У хужжатларни варақлар экан, ундаги маълумотларни кўздан кечириб, сезилар-сезилмас равишда менга нигоҳ ташлар, гўё ҳақиқатда ҳам шумикан дегандек, нималар тўғрисидадир ўйлагандек бўларди. Ижтимоий ҳолим, қайси фронтларда жанг қилганим хусусида битта-иккита савол ҳам берди. Бу иш бир неча дақиқа давом қилди. Котиб менга қараб турди-да, делони Муҳаммаджон Ҳолиқовга узата туриб:

— Яхши — деди-да, бир оз тин олиб, — икки йил шу ерда ишлайсиз, кейин ўқишга юборамиз! — Бўптими?! Унинг сўзларидан бир вақтнинг ўзида ҳам қатъиятликни, ҳам қандайдир олижаноб одамларга хос меҳрибонликни сездим. Котиб муомаласи шундай эдики, «Ҳозир қўлингга қурол олиб, жангга кетасан», деса ҳам, «хўп бўлади», дейишдан бошқа жавоб бериш мумкин эмасди. Бу одам Нуриддин Ақромович Муҳиддинов эди.

Ҳаёт шундай бир майдон эканки, ҳар бир одамнинг тақдири аввало, ўзига, ўз идеалига, шу идеал асосида иш тутишига боғлиқ. Бирок одам қисмати унга дуч келиб қоладиган одамларга ҳам боғлиқ. Аксарият ҳолларда баъзан бевосита, баъзида билвосита сизнинг тақдирингизда у шахс ҳал қилувчи вазифани адо этади.

Шундай қилиб, менинг келажаким Нуриддин Муҳиддинов билан боғлиқ бўлиб қолди. Иш юзасидан пайдо бўладиган мулоҳазаларимга, бирор сабаб билан қилинган муружаатларимга муносабат у киши ҳақидаги биринчи тасаввуримни борган сари мустаҳкамлаб борди. Очик чехралик, самимийлик, атрофдагиларга хайрихоҳ бўлиш, иши тушганларга ёрдам қўлини чўзиш, мулоқотда бўлган ҳар кимсанинг кўнглини овлашга ҳаракат қилиш — булар Нуриддин Муҳиддиновга хос хусусиятлар эди. Шу сабабдан одамлар унга интилардилар, бошига иш тушганлар ундан нажот кутардилар. Хайрли ишларда у толмас-чарчамас раҳбар эди.

Маълумки, партия Марказқўмига кириш доим ҳам осон бўлмаган. Буни одамлар яхши билишарди. Баъзан бўлимлар орқали у киши қабулига кира олмаган ҳожаткорлар Марказқўм эшиги олдида, унинг кўзи тушадиган жойда кутишарди. Булар ичида, одатда, кексалар ҳам бўлар эди. Ҳар гал 2—3 та кексани у ўзи билан ичкарига олиб кириб кетган ва тезлик билан уларнинг ҳожати-

ни чиқариб, хурсанд қилиб юборган пайтларини кузатганим бор. Бу ўз ишига тўраларча муносабатда бўлмасликнинг намунаси эди.

1951 йилнинг баҳор ойларида рўй берган бир воқеа ҳанузгача аниқ эсимда сақланиб қолган. Умуман, бу унутиш мумкин бўлмаган ҳодиса эди.

Марказқўмнинг катта залида мажлис бўляпти. У кезлари Нуриддин Мухиддинов республикамиз Нозирлар Советининг раиси эди. У маъруза қиляпти. Мен бетоқатлик билан маърузанинг охирини кутаман. Маъруза тугагач, секин тарқалаётган хайъат томон кўтарилдим. Ўзимнинг тезлик билан ҳал қилиниши зарур бўлган шахсий ишим юзасидан Нуриддин Ақромовичга мурожаат қилмоқчиман. Хаёлимда минг хил андиша: «Республиканинг сиёсий-иктисодий аҳволи ҳақида катта кўламда гап бўляпти. Бу гаплар қаёқда-ю, сен айтмоқчи бўлган гап қаёқда», деб жеркиб бериши ҳеч гап эмас. Ёки, қўятур, бу масала билан кейинроқ шуғулланамиз, деб ишимни пайсалга солиши ҳам мумкин.

Ҳар икки ҳолда ҳам ҳозиргина минбардан тушиб, 5—10 дақиқа ҳордиқ чиқармоқчи бўлган одамдан хафа бўлиш ўринсиз бўлар эди. Бундай ҳолда ер ёрилса, кириб кетадиган даражада хижолат бўлиб қайтиб кетишим ҳам мумкин эди». Унда мен ким деган одам бўлман. Умуман, ҳозир мурожаат қилиш шартмикан? Борди-ю, андиша устун чиқса, ишим битмай қолиши аниқ», деган фикрлар талашарди миямда. Лекин мени икки нарса у томон етаклар эди. Бири — таваккал қилиш, иккинчиси — мен мурожаат қилмоқчи бўлган одамга хос бошқалар дардига хайрихоҳлик.

Нуриддин Мухиддинов одатдагидан ҳам ошиқча очик чехралик ва хушфезллик билан менга қўл чўзди. Дадиллашиб, «Ҳа, айтаверсам бўлар экан», деган фикрга келдим.

— Нуриддин Ақромович! — дедим иймана-иймана, биласиз, квартирам йўқ — деган эдим ҳамки:

— Хўш, хўш! — деб, менга нисбатан хайрихоҳлигини билдирди. Энди гапни тўла айтишга ўзимни ҳақли деб ҳисобладим.

— Марказқўм ишлар бўлимига қарашли битта уй бўшабди, — дедим-да, қаерда эканини тушунтирмоқчи бўлиб оғиз жуфтладим.

— Қани юринг, — деди Нуриддин Ақромович.

У олдинда, мен орқада пастқам зинадан тушдик, залдаги олағовур одамлар оралаб дахлизга чиқдик. Узун

дахлиз охирига бориб, у чап томон бурилди. Мен ҳам унинг кетидан кетяпман. Бориб, ўша кезлардаги Марказжўм иш бошқарувчиси Теришхонов эшигини очди. Унга эргашиб, мен ҳам кирдим (бу жой хозир «Фан» наشريёти директорининг хонаси).

Бу ерда ҳам минг хил андишалар менга юк. Хўжалик раҳбарининг доим кимларгадир ваъдаси, қандайдир режа ва ишлари бўлади. Теришхонов ўрнидан туриб, қўлини кўксига қўйиб, қуллуқ қилиб турган бўлса ҳам, рад қилиб бўлмайдиган бирор сабабни важ қилиб, унинг таклифини йўққа чиқариши ҳеч гап эмас эди.

Нуриддин Ақромович у билан узоқ кўришиб, сўрашиб ҳам ўтирмади. Икки оғиз сўз билан квартира бўшаганлигини аниқлаб олди. Аввал унга қатъий бир назар ташлади-да, нигоҳини мен томон туриб:

— Шуни шу кишига беринг, — деди. Теришхонов қимтиниб, қимирлаб қўйди, лаблари гоҳ бир-биридан узоқлашиб, гоҳ яқинлашиб нимадир демоқчи, нимадир тунтирмақчи бўлди. Нуриддин Ақромович буни пайқадди, шекилли:

— Токайгача бу киши меҳмонхонада яшайди? — деб тезкорлик билан Теришхоновга, кейин менга қўл бериб, хонадан чиқиб кетди. Теришхонов бир зум жим бўлиб қолди. Кейин катта қовоқларини кўтарди. Бундай пайтда унинг киприклари ўсик қошларига қўшилиб кетгандек туюлар эди. Кўзларини катта очди. Шу тобда баланд бўйли, кенг гавдали одам мени бир уриб, ерга киритиб юбориши мумкиндек кўринди кўзимга. У менга бир зум тикилиб турди. Мен ўзимни бениҳоя ўнғайсиз сезардим. Катта айб иш қилиб қўйгандек ноқулай ҳолатда хона ўртасида туриб қолдим. Бир маҳал ундан йўғон, хиёл хириллаган овоз янгради. Секин гапиришга ҳаракат қилгани сезилиб турарди. Шунда ҳам мен учун унинг назари найза, сўзлари отилаётган ўқ эди.

— Эртага келинг, — деди у нигоҳини мендан олиб, стол устидаги қоғозларга қараркан.

Ҳазабдан қутулганимга минг катла шукроналар айтиб, хонадан чиқиб кетдим.

Орадан уч йил ўтди. Мен — Ижтимоий фанлар академиясининг аспирантман. Ҳамма муроду мақсадларимга етгандек ҳисоблайман ўзимни. Илмга шўнғиганман. Кутубхона бой, исталган китобни топиш мумкин.

Қунлардан бирида Академия ректори бизни ўз хонасига таклиф қилди. Табиийки, аспирантлардан ташқари

бу ерга олий партия мактаби талабалари ҳам йиғилган. Биз бу йиғилиш сабабини дарров англаб ололмадик. Ҳамма кимнидир кутаётгандек эди.

Кўп ўтмасдан икки-уч кузатувчи ҳамроҳлигида Н. А. Муҳиддинов кириб келди. Академия ректори унга пешвоз чикди. У ҳаммани бир қатор назардан ўтказди-да, барчамиз билан бир чеккадан қўл бериб кўришиб чикди. Баъзилар олдида бир зум тўхтаб, қизиқиш билан нималарнидир сўради, нималарнидир аниқлаб олди. Тўлқинлиб, навбат кутардим. Ниҳоят, навбат менга етиб келди. Яна ўша таниш ва илиқ чехра, сўрашгандан кейин бир зум тўхтагандек бўлиб:

— Қандай масала билан бандсиз? — деб қолди. Мен кутилмаган бу саволдан бир оз дудуқландим.

— Белинскийдан — дедим-да, масаланинг моҳиятини тушунтириш учун оғиз жуфтлаганча қолдим. У гапимни давом эттиришга имкон бермасдан, тезлик билан навбатдаги одамга қўл чўзди.

Табиий, мен бундан ранжидим. «Нахотки, мен учун катта ҳаётга йўл очиб берган, ҳатто шахсий ишларимга ҳам хайрихоҳлик билдирган, ёрдам берган одам қилаётган ишимга тузукроқ қизикмаса». Тўғриси айтсам, бу менинг нафсониятимга тегди. Хар йўсинда ўйлаб кетдим. «Балки вақти зиқдир, балки мажлислардан чарчаб чикқандир», дедим ўзим-ўзимга.

Нуриддин Акромович суҳбат бошлади. Унинг маърузаларини кўп эшитганман, мураккаб масалалар юзасидан 2—3 соатлаб ҳеч қандай қоғозсиз, тутилмасдан маъруза қилган пайтларини биламан. Бу гал ҳам шундай бўлди. Бир соатлар чамаси вақт ичида у бутун республиканинг аҳволи хусусида маълумот берди. Долзарб бўлиб турган бир масала ҳақида кенгрок тўхталгани шундоқ эсимда турибди.

— Биз бир гектар ердан нима униши мумкин ва у қанча даромад бериши керак эканини ҳисоблаб чикдик, — дея маълумот берди у. — Масалан, мева, беда, сабзавот ва ҳоказолардан олинадиган даромад пахтадан олинадиган даромадга қараганда бир неча баробар кўп экан. Шу асосда биз раҳбарлар олдида пахта нархи хусусида масала қўйдик...

Суҳбат давомида у республикада адабиёт ва санъат соҳасида қилинаётган ишлар хусусида, ёзувчилардан кимлар қандай асарлар устида ишлаётгани ва Москвада бўладиган декадага қандай тайёргарлик кетаётгани тўғрисида гапирди.

Маърузани мароқ билан эшитдик. Бироқ менинг холатим бошқача эди. Бу суҳбатлардан кейин Нуриддин Акромович менга: «Республикамиз ҳаётига сизнинг ҳиссангиз нимадан иборат? Белинскийни тадқиқ қилишга сиздан бошқа одам топилмабдими?» деяётгандек бўлаверарди.

Суҳбатдан кейин изланишларимда шубҳалар, иккиланишлар бошланди, илмий йўналишим хусусида домларим билан узок-узок суҳбатлашдим.

Улардан бири М.Б. Храпченко Белинский илмий ақидалари ҳақида илмий иш қилишимга қарши бўлмаса ҳам, гап орасида Белинский, Чернишевскийларнинг ҳар бири ҳақида юзлаб диссертациялар ҳимоя қилинганини кайд этди. «Демак, нари борса, мен неча юзинчи сўзни айтишим мумкин экан, холос. Кейин ҳам юзлаб сўзлар айтилаверар экан-да бу сиймолар ҳақида», деган хулосага келдим.

Бир йилча вақт ўтди. Яна ўша ректор хонаси. Биз таклиф қилинганмиз. Бу гал маълум эдики, Нуриддин Акромович келиб, биз билан суҳбатлашади. Ўша тарзда у эшикдан кириб келдию, одатдагидек, бирма-бир қўл бериб кўришди. Навбат етганда, мен ҳам қўл чўздим. Сўрашиб улгурмасданок, у қандайдир бепарволик билан:

— Белинский бўлаяптими, — деб сўраб қолди. Мен бошимни чайқадим ва бир оз дудукланиб:

— Ойбек... дейишга улгурдим, холос. Унинг нигоҳида қандайдир қаноат, меҳрибонлик сезгандек бўлдим. Шу оннинг ўзида матбуот саҳифаларида Ойбекни миллатчи, ўтмишни идеаллаштирувчи ёзувчи сифатида айблаганлари эсимга тушиб кетди. Бироқ шубҳам узокқа бормади. Аммо Нуриддин Акромович назари хали мenden узилганича йўқ.

— Бу яхши, бу керак, — деди-да, навбатдаги шеригимга қўл чўзди.

Энди мен битта тўғри йўлдан кетаётиб, ундан ҳам тўғрироқ, хосиятлироқ йўл топган одам ҳолатида сезар эдим ўзимни.

Ўқишлар тамом бўлди. Мўлжалланган ишлар ҳам маълум даражада битди. Мең Хива райқўмининг биринчи котиби, дўстим Худойберган Раҳимов хонадонида яна бир гал Нуриддин Акромовичга дуч келиб қолдим. Суҳбат мавзудан-мавзуга кўчди. Илгариги учрашувлар эса олинди. Нуриддин Акромович эса КПСС МК бюро аъзо-

лигига номзод. Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг биринчи котиби эди. Кўп ўтмай, у барча туркий халқлар фахрига айланди...

Бир ойлик дам олиш пайтимда мен Нуриддин Акромович ҳолатию кайфияти билан қизиқдим. У биз билан ўзаро мулоқотда, бир неча дўстлари билан қурилган суҳбатларда ўзини бамисоли яқин дўстиникига келиб қолган меҳмондек ҳис қилар эди. Йиллар давомида Марказда турли хил юқори лавозимларда, чет элларда Иттифок элчиси сифатида юриб, дўстларини ўта соғинган, бироқ узок вақтлардан бери мулоқот бўлмагани учун орада қандайдир оддий кўз илғамас масофа бордек туюларди. Республика ҳаёти, унинг машҳур кишилари хусусида гап кетганда дили ёришгандек, кўзлари янгича нурлангандек бўларди. Гоҳ бу бахтли кайфият тез ўзгариб қоларди. Бундай пайтларда у ўз эли, она юртига бориб ўзини эркин ҳис қила олмаслигини хаёлидан ўтказаяётгани маълум бўлиб турарди. Баъзан уни украиналик дўстлар — бир-икки кунга олиб кетиб қолишарди. Шундан ҳурмат-иззатда экани маълум эди. Бироқ бу унга кифоя қилмади. Ўшанда у элининг нафаси, она юрти муҳитига зор эди.

2. Урушни тугатган йигит

1992 йилнинг жазирама иссиқ кунларидан бири. Тошкент марказида жойлашган Федорович шифохонаси дарвозасидан кириб бордим. Шинамгина ҳовлидан кичкина йўлак орқали асосий иморат сари қадам ташлар эканман, устига тахта ўрнатилган чўян ўтирғичда суҳбатлашиб ўтирган оқ кийимли икки кишига кўзим тушди. Кўзим яхши илғамаганлигидан мен истаган одам шулардан бири эмасмикан, деб юришимни секинлаштирдим. Дарҳақиқат, бир оз яқинлашганимдан кейин улардан бири хиёл ўрнидан кўзғалиб, «Келинг», деб, мени ўтирғич томон таклиф қилди. Биз кўришиб, сўрашгандан кейин, «хали гаплашамиз» маъносида менга бир назар ташлаб олди-да, бўлаётган суҳбатни давом эттиражagini билдирди. Мен бунга рози эдим, албатта. Бу одам Нуриддин Акромович Муҳиддинов бўлиб, ёнидаги ўрта ёшлардаги тўладан келган қорамағиз ва пишиқ йигит уни кўришга келган қариндошларидан бўлса керак, деб чамаладим. Йигит унинг сўзларини қизиқиш билан эши-

тишга тайёр ўтирарди. Нуриддин Ақромович бир оёғининг тиззасидан пастини силагандек бўлиб, ўнг қўлини пастга туширди ва менга яна бир назар ташлади. Гап шу оёқ тўғрисида бораётганини англадим.

— Биз суҳбатни энди бошлаган эдик, сиз ҳам эшитиб олинг, — дея у оёғига бир назар ташлаб силагандек бўлиб, сўзини давом эттираркан, бу — менинг танамдаги уруш тамгаларидан бири, сиз ҳам жангчисиз, бу хил воқеаларни биласиз, — деб қўшиб қўйди.

Бундай суҳбатга қизиқишимни билдирдим. Нуриддин Ақромович қўли билан бир оёғининг тизза атрофларини силашда давом этиб, ҳикоясини бошлади:

— Биз, 4—5 нафар офицерлар дивизия штабига чақирилган эдик. Дивизия штаби эса Сталинград марказидаги мустақкам иморатларнинг ер тагидаги қаватида жойлашганди. Бизни навбатма-навбат ичкарига чақирди. Ниҳоят, навбат менга етди. Бетон зина орқали пастга тушдим. Таклиф билан хонага кирдим. Мен кириб борган хона анча кенг бўлиб, унинг шарқ тарафидан, яъни душманга тескари томонидаги кичкина дарчадан ёруғлик тушиб турарди. Бўлаётган гапларни ёзиб ўтирган мирза олдида қўйилган гильза чироқдан фойдаланарди: дарча ёруғлиги унга бориб етавермасди. Партия кўмитасининг дивизия сиёсий раҳбари бошқараётган мажлиси янги аъзоларни шу ерда қабул қилаётган эди. Биз, офицерлар партиянинг устав ва дастурини обдон ўрганган эдик. Бироқ савол кўп бўлмади. Ҳаммамизнинг жавобимиз битта: урушни қойил қилмаиз, душманни даф этамиз!

Кўриқдан ўтиб чиққанимда мендан олдин кириб чиққан офицер дўстларим эшик олдида бир-бирларига нималарнидир гапириб, шўх чақ-чаклашиб турган эдилар. Мен уларга бориб қўшилган ҳам эдимки, қандайдир кучли зарбдан кейин чанг-тўзон кўтарилиб, кулоқларимга тикилганини сездим. Кўзларим ҳеч нарса кўрмас, ўзим ҳам нима бўлганини тушунмасдим. Бир маҳал бошқа бир ҳолатда эканимни англагандек бўлдим. Ётган жойимда қаёққадир силжийман, гоҳ қандайдир текисликдан кетаётгандек бўламан, гоҳ мени элтаётган куч устимга тушиб кетади, мен хавода қалқийман, кейин пастга тушиб, нимагадир урилгандек бўламан-да, яна хушимни йўқотаман. Бир оздан кейин яна кўзим очилгандек бўлади-да, ўзимни қандайдир икки девор орасида ҳаракатланаётгандек хис қиламан. Шундай бир ҳолатда кўзимни

очганимда юк машинасида кетаётганимни сездим. Икки девор бўлиб кўринган нарса юк машинасининг ён тахталари эканини англадим. Бир махал ёнимда ўтирган одамга кўзим тушди. Қарасам, ўзимизнинг старшина, у нималардир дер, аммо гапларини тўла англай олмасдим. Бора-бора «ётабер, тез етиб оламиз», деган сўзлари кулоғимга чалинди. У менинг юз-кўзларимда савол ишорасини сездим, шекилли:

— Ўртоқларинг нобуд бўлишди... Сен ярадорсан, — деган сўзларни эшитдим.

Аъзоларимни текшириб кўрмоқчи бўлдим. Қўлларим жойида эканини сездим. Бошим ҳам омон. Оёқларимни қимирлатдим. Бир оёғим жойида экан, деган хулосага келдим. Иккинчи оёғимни ҳаракатга келтира олмадим, ҳар бир уринишим чидаб бўлмайдиган даражадаги оғриққа сабаб бўларди.

Машина ғалт-ғулт қилиб йўл босар, ердаги ҳар бир нотекислик бутун баданимга оғриқ бериб, яна ҳеч нарса эшитмаган ва кўрмаган ҳолатга тушар эдим.

Кўзимни бир очиб, ҳаракатда эмас, тинч, нотаниш жойида ётганимни англадим. Катта чодир ичи кўз олдимда гавдаланди. Атрофдан оҳ-воҳ ва инграган овозлар эшитилди. Толиққан бошимни бир оз бурган эдим, оқ ҳалатли кишиларга кўзим тушди. Улар чодир ўртасига ўрнатилган буржуйка олдидаги ғўла ўтиргичда бафуржа жойлашиб олган одамга мурожаат қилиб, нималарнидир маслаҳатлашаётгандек кўринишди. Буржуйкага яқин ўтирган гавдали одам елкасига шинелини ташлаб олган бўлиб, унинг ёқаларидаги полковник белгилари кўриниб турарди, бошида эса олд томонига беш юлдуз қадалган кулранг барра терисидан тикилган чўзиқ телпак. Бу уни яна ҳам савлатдор кўрсатарди.

— Янги келган ярадорларни кўриб қўйинг, ўртоқ полковник, — деб мурожаат қилди унга оқ ҳалат кийганлардан бири.

Полковник бир нима демасдан, ёқар-ёқмас ўрнидан турди. Тўрроқда жойлашган ярадорлардан икки-учтасини кўрди-да, менинг олдимга келди. Бунгача оқ ҳалатлилардан бири қотиб улгурган оқ латталарни оёғимдан ечган эди, полковник олдимга келди-да, менга назар ташламасдан, ярадор оёғимни пайпаслади. Унинг чайир қўллари оёғимга текканда оғриқ кучайиб, терига ўралган суяклар бир-бирларига тегиб нижирлагандек бўлди. Кейин у менга бепарво нигоҳини ташлади-да:

— Йигитча урушни тугатибди, кесилади! — деди. У бу ҳукмни шу даражада бамайлихотир гапирдики, гўё кимгадир фалон дарахтнинг ана у ёки бу шохини кесиб ташлаш керак, деяётгандек эди.

Шу заҳоти бир фикр чакмоқ сингари хаёлимдан ўтди: бу оғриқлардан кўра, кесилиб, бир оёқ билан қолганим ҳам маъқул, амаллаб куним ўтар... Аммо бу фикр қандай тез келган бўлса, шундай тез ўтиб кетди, унинг ўрнига бошқа ваҳимали ўйлар кела бошлади.

Чўлтоқ — тиззадан кесилган бир оёғимни осилтириб қўлтиқтаёқда элимга қайтаман. Кўча болалари ана Нуриддин акам келаяпти, деб қий-чув кўтаришади. Улар ўзимдан кўра қўлтиқтаёғимга қараб ҳайратланишади. Қўлтиқтаёқли бошқа ногиронларни улар, албатта, кўришган. Бироқ мени бу аҳволда биринчи гал кўраётган бўлишади. Болалардан кимдир уйга чошиб кетади. Ота-онам югуриб кўчага чиқишади. Биринчи бўлиб онам «Вой болагинам-ей!», деб, менга ташланиб, дарров бағрига босади. Мен эса йиқилиб кетишдан хавфсираб, ўзимни эҳтиёт қиламан. Бир неча дақиқадан кейин онам мени ўз бағридан кўйиб юборгач, қўлтиқтаёққа кўзи тушаркан, орқага тисарилиб, қандай аҳволда эканимни билолмай, ҳайратланади. Бир лаҳзадан кейин яна бағрига босиб: «Ҳечқиси йўқ, бошинг, жонинг омон келибди, шунинг ўзи қатта гап. Худо сени асраб, бизга етказибди», дейди.

Онамдан кейин аҳволимни англаган ҳолда бир чеккада турган отам эҳтиёткорлик билан мени бағрига босади. Унинг юз-кўзларида қандайдир ачиниш аломатларини сезаман. Ўзимдан-ўзим ҳижолатланган бўламан.

Бир маҳал ўйларимга чек бераман-да, қатъий қарорга келаман: «Йўқ, кестирмайман, рози эмасман!»

Бироқ чўзиқ телпақли полковникнинг ўткир кўзлари, кескин ва жиддий важоҳати кўз ўнгимга келади-да, унинг олдида бу қароримда тура олармиканман, деган иккиланиш кайфиятига тушиб қоламан.

Оғриқ ҳамон авжига минар, жоним ўша оёғим томондан чиқиб, танамни тарк этаётгандек кўринарди. Қандайдир муддат ўзимдан кетиб қолардим.

— Бир маҳал қарасам, оқ чойшаб ёпилган баланд стол устида ётибман, атрофимда бир неча оқ халатли қизлар айланишиб, оёғимни оғритганча нималар биландир артиб тозалашаяпти. Кимдир ялтироқ темир асбобларни ён томондаги қандайдир идишга териб қўймоқда.

«Тамом!» дедим ичимда. Оғриққа чидаш беролмасдан, инградим ва бир лаҳза хушимни йўқотдим. Кўзимни очсам, халиги чўзиқ телпакли полковник мен томон хиёл энгашиб, кўзларимга тикилиб турибди. Мен эса унга тик қарай олмай, нигоҳимни олиб қочаман.

— Ие, бу ўзимизнинг лектор-ку! — деб юборди гўё янги бир сирни очиб ташлаган ихтирочи сингари. — Эсларингиздами, яқиндагина келиб, бизга лекция ўқиган, рус тилида қойилмаком қилиб гапириб, эрта-индин ғалаба қилишимизга ишонтириб кетган эди бу йигит, — дедида, атрофдагиларга бир-бир назар ташлаб чикди. Улар ҳам менга диққат билан қарашгач, ҳа-халашиб, бировлари ўртоқ полковник, бошқа бировлари ўртоқ профессор деб, унинг гапига қўшилишди.

Оқ халатлилар орасида сирли жонланиш рўй берди.

— Кесилмайди! — деди профессор алоҳида урғу билан. Унинг бу сўзи жиддий ва қатъий эди. Атрофдагилар бир зум жим қолишди. Кейин бир-бирларига назар ташлашди. Профессор нега ўз қароридан бундай тез қайтди экан, деган хайратланиш сезилиб турарди уларнинг хатти-ҳаракатларида.

Профессорнинг ҳукми мени қувонтирган бўлса ҳам, оғриқ азобидан яна мажолсизландим. Қисқа муддат хушимдан кетдим...

Нуриддин Акрмовичнинг тўхтамасдан маъруза қилганларини, бу жиҳатдан тенги йўқ нотик эканлигини яхши билардим. Аммо шахсий суҳбатларда ҳам гапнинг керак жойига урғу бериб, тутилмасдан, сўзлар оқидамида адашмасдан, фикр баён қилишига яна бир бор қойил қолиб, унинг ҳикоясини берилиб эшитардим.

— Нуриддин Акрмович, — деб уни бир лаҳза гапдан тўхтатдим. Кечирасиз, мен ҳам урушда ярадор бўлганман, ярадор бўлганларни ҳам кўп кўрганман. Аммо бу тафсилотлар 50 йилдан кейин ҳам худди кечаги воқеалардек эсингизда сақлаганига хайратланыяпман, — дедим. У менинг сўзларимни эътибор билан эшитди-да:

— Аввало, ёдни менга Худо берган, қолаверса, ҳаётда шундай воқеалар бўладики, уларнинг тафсилотини ҳеч ҳам эсдан чиқариб бўлмайди. Ҳикоя қилинаётган воқеа шундайлар сирасидан.

Мен ҳикоянинг давомини эшитишни истаётганимни билдирдим. У менга мулоқим кўз ташлаб олди-да, сўзини давом эттирди:

— Ён томонимда териб қўйилган жарроҳлик асбоблари йиғиб олинди. Профессор ишга тушди. У икки қўли билан яраланган оёғимни бир сидра пайпаслаб чиқди. Оғриқ оқибатида ҳушим тўла ўзимда бўлмаса ҳам, қўллари билан суяк нуқталарини мохилона топаётганини сезардим. Энди ўйласам, унинг ҳаракатлари созанданинг дутор пардалари узра югураётган қўлларига ўхшаркан. Ҳатто у замбарак ўқининг учмаси зарби билан бўлиниб, жойини ўзгартирган суяк бўлакларини ҳам излаб топарди. Қандайдир ўзига хос бир йўллар билан жойига келтирарди. Мен оғриққа чидаш бера олмасдан, ингрардим, профессор эса бирор нарса бермас, фақат унинг ёнида турган шифокор «чида болам, чида», деган сўзларни тез-тез такрорларди. Кимдир юзларимдан бодраб чиқаётган терларни оқ дока билан артар, менга далда учун бўлса керак, бошимни қўллари билан охиста ушлаб турарди.

Анча вақтлардан кейин профессор:

— Бўлди! — деди. Бу сўзларни ҳам оғриқ хисси аралаш ғира-шира эшитдим.

Шу заҳоти ёнимда турган дўхтиру ҳамширалар оёғимга ҳар хил дори-дармонлар қўйиб, қандайдир темир ва ёғочлардан ясалган мосламаларни маҳкам боғладилар. Қўп ўтмай, мен ўзимни жарроҳликдан чиққан касаллар ётадиган чодирда кўрдим.

Иккинчи кун бўлса керак, бир неча оқ халатли шифокорларни бошлаб, профессор кириб келди. У баъзи беморларни кўздан ўтказгач, менинг олдимда тўхтади.

— Қалай, лектор йигит? — деди ва гапини давом эттириб, — сен ўзбек бўлсанг керак-а, — деб қолди. Мадорсизликдан ё тортинганимданми, «ха», деб жавоб бера олмадим-да, бошимни қимирлатиб қўя қолдим.

— Булар пахта етиштиришади. Қўп пахта беради мамлакатга. Мана шу устимиздаги оқ халатлар ҳам пахтадан бўлади, — деб атрофдаги ҳамшира ва дўхтирларга бир-бир назар ташлаб чиқди. Улар ҳам гўё бу гапни энди англаб олаётгандек, шундай, ўртоқ профессор, шундай, дейишди қарийб ҳаммаси баробарига.

Бу ҳол менда катта ички ғурур уйғотди. Бўйи ўсиб қолишини орзу қилган бола кунларнинг бирида неча сантиметр ўсганини англаб хурсанд бўлганидек ҳолатда эдим мен ўша пайт.

Яна бир-икки кундан кейин профессор Ўзбекистонга тегишли яна нимадир деди. Бу одамнинг бизнинг юрти-мизга қандайдир алоқаси бўлса керак, деган фикрда, таваккал қилиб:

— Мабодо сиз ҳам ўзбекистонлик эмасмисиз? — деб сўраганимни билмай қолдим.

— Йўқ! — қатъий жавоб қилди у. Бироқ унинг кайфия-тида қандайдир ўзгариш бўлаётганини сездим. У бефарқ-лик билан гоҳ менга кўз ташлаб қўйиб, гоҳ чодирнинг бир томонига қараб ниманидир излаётган одам ҳолатида кўрин-ди менга. Назаримда, у бир тўхтамга келди.

— Ўзбекистонда менинг болаларим бор. Хотиним бо-лаларим билан ўша ёққа кўчирилган. Қарши деган ша-хар бор экан, улар ўша шаҳарда туради. Мен Киев университетининг жарроҳлик кафедраси мудир эдим. Энди эса оёқ-қўл кесиш, суяк тўғрилаш билан банд бўлиб юрибман. Ҳа-а, бунинг кўп аҳамияти йўқ, — деди-да, эшик томон бурилди ва қайрила туриб, қўшиб қўйди. — Икки-уч ойдан кейин юриб кетасан, сени эртага орқа томондаги госпиталга жўнатамиз.

Оиласини эслаб, профессорнинг дарди кўзғалганини англадим мен ўшанда. Дардини яна алангалатмаслик учун бўлса керак, эртасига жўнаб кетишим олдида у менга кўринмади. Бошқа шифокорлар орқали ундан бениҳоя миённатдор бўлиб кетаётганимни билдирдим. Санчад ходимларидан унинг исми-шарифини билиб олдим.

Нуриддин Акрамович:

— Мана сизларга бу оёқнинг тарихи — деди-да, қўлини тиззасидан пастга туширди ва гапини давом эттирди. — Эллик йил бу оёқ яхши хизмат қилди, фақат кейинги йилларда сездирыпти. Айниқса, об-хаво нам кунлари шундай оғрийдики, замбарак ўқининг уч-маси билан парчаланган суякларим яна қайта парчала-наётгандек туюлади менга. Мана ўша оғриқларни бир оз камайтирарканман, деб шу жойларга келиб ўтириб-ман, — дея Федорович шифохонасининг олдимиздаги уч қаватли иморатига ишора қилди.

Бу билан гап ниҳоясига етган эди. Бироқ Нуриддин Акрамовичнинг оқибатли инсон эканлигини яхши билсам ҳам, бир нарсани сўраб олиш истаги пайдо бўлди менда.

— У одам билан қайта учрашдингизми? — сўрадим профессорни назарда тутиб.

— Йўқ! — деб жавоб қиларкан, Нуриддин Акромо-вич менинг муддаоимни сезиб турган, шекилли, гапини

давом эттирди. — Кейин юртга келиб лекторликни астойдил бўйнимга олдим. Марказқўмда лектор бўлдим, кўп раҳбарлик лавозимларида ишладим...

Булардан кейин ҳам айтилмаган гап бор эди. У бир оз тиниб олди. Мухим бир гапни айтиш керак бўлган киёфага кирди.

— Бир гал Усмон Юсуповдан махсус рухсат олиб, Қаршига бордим. Кўп изланишлар натижасида профессорнинг оиласини топдим, қўлимдан келган ёрдамни бердим, — деди-да, буларнинг кўп аҳамияти йўқ, дегандек ўтиргичнинг орқа суянчиғида осилиб турган ўнг қўлини сезилар-сезилмас силтаб қўйди.

— Хўп, бошқа гаплардан гаплашайлик, — деди ва биздан бирин-кетин ҳол-аҳвол сўраб чиқди.

Сухбат қанчалик мароқли бўлмасин, унинг ниҳояси бор. Анча вақтдан кейин мен хайр-маъзур қилдим. Нуриддин Акрорович кузатиб қўйишга чиққанида пайқадимки, у ярадор оёғини қийналиброқ босаркан. Йўлимда кетарканман, унинг ярадорлиғига тегишли сўзлари фронт майдонларида ўзимнинг бошимга тушган оғир машаққатли кунларни эслатди. Мен энди ўзимни унга яна ҳам яқинроқ ҳис қилдим.

Нуриддин Мухиддинов шўролар даврида йирик мафкурачилардан бўлгани маълум. У анча вақтлар республикамизнинг бош раҳбари ҳам бўлган. Бироқ ўтмиши қай йўсинда ўтганидан қатъи назар, мустақиллик даврига келиб у ҳам мамлакатимиз бирдан-бир тўғри йўлга тушганини англади. Шу маънода Нуриддин Акроровичнинг кейинги давр ҳаётига тегишли муҳим нуқта борки, буни алоҳида таъкидлашни лозим қўраман. 80-йилларнинг охирларида республика бошига чиқиб олганлар, яъни олий маҳкаманинг котибу котибалари бўлганлар халқимиз ҳаётига кўп зиён-заҳматлар етказишди. Бошқачароқ қилиб айтганда, марказдан туриб ҳасадгўйлик мақсадида амалга оширилган «ўзбеклар иши», «пахта иши» деб аталган машъум ўзбошимчаликларга йўл очиб бердилар. Маълумотлардан аёнки, Нуриддин Акрорович уларнинг ножўя ишларини фош қилишда, айрим ҳолларда йирик комиссия аъзоси сифатида фаолият кўрсатди. Шу хизматлари билан юртимиз бошқа баъзи республикаларга нисбатан мустақилликни барвақтроқ қўлга киритишига ўз ҳиссасини қўша олди.

Шу билан баробар Нуриддин Мухиддинов эсдалик китобларини ҳам нашр қилдирди. Улар ҳақидаги масала алоҳида мавзу.

ШЕЪРИЯТ МАЙДОНИДА

1978 йил эди. Кунларнинг бирида хизматга бориб, жойимга ўтирар-ўтирмасимдан телефон жириглаб қолди. Телефон дастагини кўтардим. Салом-алиқдан кейин кўнғироқ қилаётган одам ўз исми шарифини айтиб: «Тез етиб келинг! — деди буйруқ оҳангида. Бордим. Катта маҳкаманинг масъул ходими хонасидаман.

— Биз сизни зарур иш билан чакиртдик. Мана бу нарсани ўқиб кўрсангиз, — деди амалдор.

Қарасам, менга берилган нарсалар — «Муштум» журнаlining қатор сонлари.

— Буларни ўқиб кўрасиз, мана бу ҳали босиб улгурилмаган қисми, буни ҳам ўқийсиз, — деб қўлёзмани узатди. Мана бу мазкур асар устидан тушган шикоят, иложи бўлса, жавобини шу бугуноқ тайёрлаб берганингиз яхши, катталарнинг талаби шундай, — дея каттиқ тайинларкан, дoston ҳозирча чоп этишдан тўхтатилган, — деб кўшиб қўйди.

Рози бўлдим. Ишлашга ҳоли жой сўрадим. Уни ҳам тез топиб беришди.

Шикоятни ўқиб кўрдим. Гап Абдулла Ориповнинг «Муштум» журналида чоп этила бошлаган «Жаннатга йўл» достони ҳақида борарди. Аризада дoston партиавийлик, синфийлик талабларига жавоб бермайдиган асар эканлиги, унда совет кишисининг — бош қаҳрамоннинг аросатда қолиб кетиши ҳаёт ҳақиқатига тўғри келмаслиги ва диний ақидалар тарғиб қилинаётгани ҳақида гап борарди. Хуллас, бир ярим бетлик шикоят ўша мустабид даврнинг дабдабали айбномалари билан тўла эди. Хаёлим ҳар томонларга кетди. Бу айбномалар билан истаган ёзувчини қоралаш, бадном этиш, хатто бадарға қилиш ҳам мумкиндек кўринди.

Асарни ўқишга тушдим, ўқияпману, хаёлим 60-йилларда ўзимнинг талабам бўлган Абдулла атрофида айлана кетди. У пайтларда мен университетда «Бадий маҳорат сирлари» мавзусида махсус курс олиб борардим. Ва адабиёт тўғрагининг раҳбари ҳисобланардим.

Абдуллани биринчи бор шу тўғарақда кўрганман. Бошқа адабиёт мухлислари катори у ҳам ёзган шеърларини шу тўғарақда ўқирди. Сафдошларининг асарлари ҳақида фикр билдираман деб, кўзга кўринавермасди. Ўша тўға-

ракда ўқилган шеърларидан бири — «Арча»нинг мазмуни қуйидагича эди: қояларнинг тўшидан олиб, тошйўнар уста тегирмон ясамоқчи. Нима бўлади-ю, тош қулайди, пастга думалаб, ёш арчани поймол этади. Арчанинг аҳволи ачинарли. Унинг танаси тош тагидан боқарди. Вақтлар ўтиб, тошйўнар устанинг йўли ана шу қоя томон тушди. У кўрадики:

*Ўнгиларда бўй чўзган буюк,
Водийларга ажиб бир гултож.
Мана мен, деб турарди арча,
Кўтарганча бошларида тош.*

Ёш талаба Абдулланинг бу шеъри учун танланган воқеада бир оз сунъийлик сезилса ҳам, катта маъно бор эди. Ҳаётга интилаётган табиат маҳсули бошига ҳар қанча кулфат тушмасин, у «енгаман, ўсаман, кўркам бўламан», дейди. Бу — ёш шоир содиқ бўлган ҳаёт фалсафаси, табиат фалсафаси эди.

Кичик бир шеърга шундай катта маънони сиғдириш учун ҳаётда олға бокадиган, узокларни кўрадиган, энг муҳими — кузатилган воқеадан зарур маъно чиқара биладиган истеъдод бўлиши керак эди...

Достонни ўқиб, варақдан-вараққа, журналдан-журналга ўтаман. Абдулланинг менга таниш равон услуби, дадил ҳукмлари, ўрнини топиб ишлатилган иборалари борган сари эътиборимни ўзига тортади. Асарни берилиб ўқияман.

Уни тез тугатиб, маълумотнома сифатида фикрларимни қоғозга туширдим. «Асарнинг ғоявий жиҳатдан ҳеч қандай зарари йўқ. Шикоятда кўрсатилган «камчиликлар»ни шоирнинг бу янги асарига нисбатан тухмат деб ҳисоблайман. Уни охиригача чоп этиш керак» — мана менинг ўша маълумотномада берган асосий фикрларим. Улар раҳбарларга ҳам маъқул бўлди, шекилли, достоннинг давоми «Муштум» журналининг саҳифаларида яна чиқа бошлади.

«Жаннатга йўл» кўпчиликнинг кўнглидагини акс эттирган яхши асар сифатида тан олинди. Алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Драматик асар тарзида саҳналаштирилди ҳам. Умуман, ўша даврда яратилган етук асарлардан бири бўлиб қолди.

Бугун ижоди камолот нуктасига кўтарилган Абдулла Ориповнинг ижоди 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошланди. Шундан буён у шеърятда қалам тебратиб келади. Унинг назмий асарлари фақат ўзбек элида эмас, балки бутун туркий халқлар орасида машҳур бўлди, кўпгина хорижий тилларга таржима қилинди. Етук мутахассислар Абдулла Орипов шеърятини чуқур таҳлил қилиб, ўз фикрларини билдирдилар, унинг бу соҳадаги хизматларини очиб бердилар. Қаерда, кимлар даврасида шеър ўқимасин, у доим олқишларга сазовордир. Хусусан, мустақиллик даврида унинг ижодий фаолияти қадрланди, юқори баҳоланди. Эл уни беназир шоир сифатида эътироф этди, у эса бунга жавобан халқнинг дарду аламларини, ҳасрату ҳижронларини, рухий тошқинлик кайфиятларини қаламга олди.

Мана 40 йилдан кўпроқ вақт мобайнида Абдулла Орипов ижоди юқори пардада қарийб бир текис давом этиб келяпти. Назаримда, бунинг асосий сабаби шунда бўлса керакки, Абдулла Орипов ҳеч вақт ҳаётда учраб турадиган «майда гапларга», турмушнинг икир-чикирларига, назарга арзимас ҳис-туйғуларга шеър бағишламайди. Унинг шеърлари аксарият ҳолларда ижтимоий ҳаётнинг мураккаб муаммоларига, таракқиётнинг долзарб масалаларига, одамийликнинг нафис ҳислатларига бағишланган бўлади. У ҳеч вақт бепарво эмас. Ҳаёт воқеаликларини, кўрган-билганларини ё оқлайди — ўз ҳис-туйғуларининг баланд пардасидан туриб улуғлайди, ё ҳаётнинг тубан, жирканч, қабих иллатларини қоралайди. Шу маънода Абдулла Орипов XX асрда ўзбек шеърятини юқори нукталарга кўтарган шоирлардан бири бўлиб етишди.

Унинг ижодида бошдан охиригача қизил ип бўлиб ўтадиган бир мавзу бор. Бу — Халқ ва Ватан мавзусидир. «Ватаним маним» — мана Абдулла Орипов шеърларида она юртга нисбатан жаранглаган бош ибора. Энг муҳими — бу шоир учун мавҳум ва сийқа тушунча эмас. Бу тушунча унинг ижодида аниқ маъно ва мазмун, киёфа ва манзара касб этади. Шоир фикрича, «Миллионлар дardini тан олмасанг, Ватаннинг хажрида ёниб куймасанг, шеър ёзишнинг не хожати бор». У Ватанни реал борлиғича, унга хос гўзал ҳислатлару салбий томонлар бирлигида кўради. Ҳаётда нопоклар, шайтонга ўрток ту-

тинганлар, найзабозлар, тиниқ осмонга кора булут тарқатувчилар борлигини қайд қилади ва уларга лаънатлар айтади. Тиниб-тинчимаган захматкаш, меҳнатсевар, мард ва танги, тарихда ҳамisha бахтли толе тўғри келавермаган, юлдузни кашф этиб, «авом» номини олган халқни кўз олдига келтиради. Шоир ҳаёт зиддиятини бир лаҳза ҳам назаридан қочирмайди. Бир томонда — ҳалол, захматкаш халқ, иккинчи томонда — худбинлар бозори, ачиган қўлмаксифат нокаслар давраси. Шоир халқ тақдири ўшалар қўлига ўтишидан хавфсирайди, эзилади. Булар 60-йилларда ижодкор қалбини безовта қилган нидолар эди! Бугунги мустақил, озод ва эркин Ватан шиддати гўё шоирнинг ўша нидоларига тарихнинг жавобидек кўринади.

Она-Ватан кўрки, ўтмишда жабрдийда бўлиб келган халқ йўли — Абдулла шеърларининг негизидир. Ватан ҳақида фикр юритар экан, шоир баъзан ўзи туғилиб ўсган ўлка чегарасидан ташқарига чиқади, бутун она сайёрага табиат мўъжизасининг улуғ вакили сифатида юксакликлардан боқади, қараб туриб, Ҳимолай бағридаги бир нуқтани, «елкасида кўзаси билан булоққа бораётган киз»ни ва «фарзандларини кўксига босиб, қаёқларгадир шошилаётган» бутун Ер куррасини кўради. Шоир бундай нигоҳга ҳақли. Чунки унинг катта юрагида бутун олам ташвиши бор. Аммо Ўзбекистон деб аталмиш Ватан бамисоли ёруғ юлдуз бу кенг оламда. Шу мавзуни давом эттириб, бевосита ўзи туғилиб ўсган Ватанни кўради. Қарши чўлининг баҳори унга соғинтирган она дийдоридек ширин, унинг майсалари «... оёқланган кўзидай довдирар елда...»

Абдулла Ориповнинг Она-Ер, Ватан, халқ ҳақидаги шеърлари асосан, кўтаринки руҳда, баъзи ўринларда романтик услубда битилган. Бироқ бу кўтаринкилик, романтика доим реал ҳаётга асосланган бўлади.

Абдулла Орипов ўз халқининг бугунги мустақил ва эркин ҳаётини олқишлар экан, асрлардан асрга ўтиб, келажак сари қадам ташлаган халқ тарихини бир лаҳза ҳам унутмайди. Унинг улуғвор саҳифаларини ва рақлайди. Оғир ва кулфатли кунларини эслаб, ачинади.

Шеърларининг бирида у Ватан ўтмишига бир қараб — фотиҳ Искандар изларини, боскинчи Қутайба даҳмаларини кўради. Талончи Чингиз ваҳимаси ва дағ-

дағаларини эшитади. Ҳисор тепасидаги Муқанна ғорининг минг йиллик тарихини дараклайди. Шоир ўз элининг улуғ фарзандлари сифатида Бедилни, Улуғбекни тилга олади. Бу қайдни у жаҳонгир номи билан бошлайди. Жаҳонгир бу — Темур экани маълум. Ушбу мисралар қарийб чорак аср олдин яратилганини назарда тутсак, шоир жасорати шундоқ кўз олдимизга келади.

«Ўзбекистон» шеърида у улуғлар шажарасини Берунийдан бошлайди. «Ухлар эди Колумб ҳам денгиз ортин ёритганда Берунийнинг ақл машъали», дейди у. «Осмон илми туғилган илк бор Кўрагоний жадвалларида», дея ғурур туяди яна шоир.

У Навоий даҳосини:

*Беш асрким, назмий саройни
Титратади занжирбанд бир шер.
Темур тиги етмаган жойни
Қалам билан олди Алишер,*

дея алоҳида фахр билан таърифлайди.

Абдулла Орипов шеърларида доим фахр ва ачиниш баробар юради. У ўз халқининг тарихи билан қанчалик фахрланса, шу даражада ачинади ҳам. Ўтмишга назар таълаб, қанчадан-қанча Фурқатларнинг, Машрабларнинг кувғин қилинганини ёд этади.

Шу таънани у бугун ҳам такрор-такрор айтишдан қайтмайди: «Эслар эдим Бухорийни, Яссавийни ҳам». Ҳа, у фақат эслар эди. Айтишга ҳаққи йўқ эди.

*Ҳа, ҳа, айри тушмаганди хотиротимдан,
Фақат улар чалинардн кўзимга мубҳам,
Лекин сира кетмас эди хаёлотимдан;*

— дея тан олади у ноилож!

Ҳайриятки, бугун фақат Яссавий ва Бухорийни эмас, балки Она еримизда ўтган барча шеърият султонлари, авлиё ва анбиёларни беҳавотир тилга олиш даври етиб келди.

Абдулла Орипов — ҳаёт зиддиятларини чуқур ва ўткир хис қиладиган шоир. У оддий одамларнинг кўзига чалинавермайдиган яхшиликларни ҳам, ёмонликларни ҳам гўё зарробин ойнасидагидек кўради. Кўради ва муносабат билдиради.

Донишманд ижодкорлардан бири деган экан: «Одам соғлом қўлининг борлигини сезмайди, зарурат бўлса, энг ўткир нарсаларга қўл чўзиб, ушлай бериши мумкин. Борди-ю, қўлингизни бирор нарса кесиб яралаган бўлса, ҳамма нарсаларнинг ўткир қирралари қўлнинг ўша жароҳатли жойига бориб тегаверадики, киши ундан безор бўлиб кетади».

Ҳақиқий шоир қалби худди ўша ярадор қўлга ўхшайди. Ҳаётнинг ҳамма ўткир қирралари унга бориб тегаверади, озор беради. Шоир ўша озор нидосини изҳор қилади.

Дарҳақиқат, ҳақиқий шоирда ҳаётнинг зиддиятли томонларини алоҳида ўткирлиги билан сезадиган ҳиссиёт бор. Шу туфайли у — шоир, шу туфайли у — ҳаёт посбони, шу туфайли — халқ виждони.

Абдулла Ориповнинг «Темир одам» деган шеърида робот — темир одамга таъриф берилади: робот одамга хос кўпгина ишларни қила олади, ҳатто аёл кишига гул тутадиган роботлар ҳам мавжуд экан. Бироқ одамни одам қиладиган, унинг инсонийлигини белгиладиган азиз жиҳатлар бор. Темир одам гўдакни инсондек юпата олмайди. У на ҳидни билади, на рангни. На меҳр бор унда, на шафқат. Тақдир нималигини у билмас, дунё ташвишлари уни қийнамас, у йиғлай олмас ва кула билмас, муҳаббат ҳисси унга тамом бегона... Бу қайдлар Абдуллага нима учун керак эди? Шунинг учунки, ҳаётда ўзларини мўътабар ва беназир инсон ҳисоблайдиганлар бор. Бироқ бундай кимсаларнинг асл киёфаси темир одамдан ҳам ўтиб тушади. Шоир нидо қилади: керак бўлса, ҳаётдан «мен сизга темирнинг худди шундайин нусхасини топиб бераман», «у ҳам ишлай билар», «санай билар». Балки унинг «бошида алжабр уюм-уюм». Бироқ қалб йўқдир унда.

На нафрат, на ишқни танламас у ҳам.

Унинг ҳам кўзиди чақнамас ҳаёт,

Мунис боқишларни англамас у ҳам.

У ҳам тўлганолмас, инграмас, кулмас.

Йиғлаган гўдакни юпатоилмас у.

Шу билан темир қалбли одамлар сифатини ифода-ланган ҳисоблаш мумкин эди. Бироқ Абдулла Орипов шундай шоирки, у демоқчи бўлган фикрини мантикий тугалликка эришгунча давом қилдиради. Шоир таъри-

фига кўра, бу тоифа темир одамлар «бағрини тирнамас сўлаётган гул. Мехрларга у бепарво, «дўст мехрини билмас» у асло.

*Ташвишга солмагай на қўшиқ ва на
Балки темирлар ҳам йиғлайди чиндан...
Бу-чи, йиғлаёлмас, айланган тошга!*

Мўлжални бехато олиш, тугал мантиқ ва жозиба жиҳатидан «Темир одам» Абдулла Ориповнинг мукамал асарларидандир. Ҳаётнинг шоир сезган ўткир қирраларидан бири шу эмасми?!

Ёки унинг «Тилла балиқча» шеърини олайлик. Шоир бу ерда ҳаётнинг бошқа бир ўткир қиррасига диққатни тортади. Тухумдан чиқибдики, балиқча ҳовузни кўрибди, ташландик увоқ еб куни ўтибди. «Хору хас, хазонлар» унинг устини ёпибди, «мудроқ толларнинг аччиқ хазони»ни шимибди... Балиқча шу шароитда ўсади, сузиб ҳовузнинг у бети билан бу бетига бетиним ўтиб-қайтади. Унинг учун сувнинг энг каттаси — шу ҳовуз. Дунёдаги кўз илғамас денгизу уммонларни, шарқираб оқадиган ирмоғу жўшқин дарёларни у тасаввур ҳам қила олмайди. Бутун дунёни мана шу кўлмак ҳовуз деб билади. Икки фикр — икки муддао бир нуқтада жамулжам. Ахир, дунёни фақат ўзининг тор, бурксиган дунёқараши билан кўрадиган, баъзан ҳаётга фақат ўз шахсий манфаати нуқтаи назаридан муносабатда бўладиган, ўзини эр билиб, ҳаётда шерлар борлигини тасаввур ҳам қила олмайдиган тилла балиқчасимон худбинлар бор-ку орамизда. Шоир қалбига озор берадиган шулар эмасми?!

Шоир «Жаннатга йўл» достонида ҳаётнинг ўткир қирраларидан яна бирини сезиб, ўз нидосини сюжетга солади.

Қаҳрамоннинг гуноҳ ва савоблари илохий тарозуга қўйилапти. У ўзини бекаму кўст ҳисоблаб, тўғри жаннат томон йўл олишини кутади. Дафъатан тарозибон жаннатга ўтиш учун у қилган савоблар етарли эмаслигини билдиради.

Қаҳрамон таажжубда. У ҳаётда соҳиби қалам бўлган. Наҳотки, Тангри соҳиби қаламга шундай муносабатда бўлса! Китобхон ҳам таажжубда. Наҳотки, соҳиби қалам бўлмиш зот қозонган савоблар гуноҳини босмаса?

Далиллар олдида лол қоламиз: соҳиби қалам хаётда нукул само шуъласини куйлаган, юлдузларга, гулга, охуга шеърлар бағишлаган... Қора юрак ва ҳасадгўй, олчок ва товламачи, текинхўрлар унинг нигоҳидан четда қолиб кетаверган. Инсон номига номувофик бу кучларга қарши ўз қалами қудратидан фойдалана олмаган, бошқача қилиб айтганда, хаётнинг ўткир кирраларидан ўзини олиб қочиб, ўз тинчлигини ўйлаган.

Шундай соҳиби қаламлар борлиги шоир қалбини тир-намадимикин?!

«Жаннатга йўл»да муҳим маъно касб этадиган бошқа бир масала ҳам бор. Бу — асарнинг ечимида ўз аксини топган дўстлик масаласидир.

Қаҳрамон аросатда. У жаннатга ўтиш учун етишмаган икки пайса савобни излайди. Табиий, у аввало отасидан марҳамат кутади. Ота ўғлига шу етмаган савобни беришга рози. Бироқ жаннатда бўлиш учун гуноҳ-савоблари учма-уч келган. Буни англаган соҳиби қалам-ўғил муддаосидан воз кечади. Марҳамат кутиши мумкин бўлган иккинчи одам — Она. Соҳиби қалам она хузурига шошилади, бироқ савоб сўрашга юзи чидамайди. У аросатда юрган дўстига дуч келади. Жаннатга ўтиш учун у йигитнинг савоблари ҳам камлик қилган. Соҳиби қалам дардини изҳор қилади. Кутилмаганда дўсти ўз ҳисобидан унга етишмаган икки пайса савобни илинади. Бу фикр олишувлардан «бохабар» Тангри таоло дўстлик садоқатини қадрлайди. Ва гулдурос бериб, икки дўстнинг ҳам жаннатий эканлигини билдиради.

*Икки дўстнинг садоқати, меҳри, ҳиммати,
Коинотнинг қадридан ҳам тургайдир баланд,
Ҳеч не билан ўлчанмайди дўстлик ҳиммати,
Қулатгай у сарҳадларни қудрати билан.
Ҳикоятдан мурод шулким, улуг, муҳтарам
Дўсти содиқ этсин ҳар кимга ҳар он
Жаннат ато қилажакман иккингишга ҳам!
Жаннат йўли мана, Сизга очиқ, чарогон.*

Кўряпсизки, соҳиби қаламнинг ўз асарларида хаётни бир томонлама, яъни саёз ва ғариб акс эттириши драматик дoston муаллифининг қалбини тирнаган бўлса, инсонлар орасида ўрин топадиган дўстлик садоқати унинг руҳини кўтаради. Унга жўшқинлик бағишлайди.

«Кўриқхона» шеърида шоир шўролар даврига хос бўлган зиддиятли, ҳаётий манзарани шундай акс эттиради. Одамзод дунёда камёб бўлиб қолаётган ўсимлигу хайвонларни асрайди, хатто атрофларини ўраб кўриқхоналар ясайди. Бироқ инсон ўзининг инсонийлик фазилатларини кўриқлай олмайди. Аксарият ҳолларда ўзини ўзи кемиради, ғажийди. Шоир бонг уради. Кўриқланса дейди аввало «соф инсон».

Унинг бонгида катта маъно бор. Ҳаётда манфур, мунофиқлар, худбин ва мансабпарастлар, олчоқ иғвогару тухматчилар шу даражада ниқобланадиларки, уларни бошқалардан ажратиб олиш қийин бўлиб қолади. Аслида, улар шу ҳолдан фойдаланиб яшайдилар, яшайдиларгина эмас, балки бошқалардан устун бўлишга ҳаракат қиладилар. Ҳақиқий инсон эса ўз фазилатлари билан — иймону оқибати, виждону ор-номусига ишониб, бениқоб умр кечиради. Бениқоблиги сабабли улар баъзан ниқоблилар кўлида жабрланадилар. Шу боисдан инсон аввало ўзини ўша ниқоблилар дастидан кўриқлаши керак — мана «Кўриқхона» шеъридан келиб чиқадиган муҳим маъно!

Абдулла Ориповнинг «Учинчи одам» деган шеърида ҳам шоирнинг диққат марказида соф инсон туради.

Одам одам билан ўзаро бевосита муомала қилса, бир-бирини тушуниши осон бўлади. Шубҳага, совуқчиликка ўрин қолмайди. Афсуски, аксарият пайтларда бунинг иложи йўқ. Доим учинчи бир одам орага тушадики, гўё у икки томонни бир-бирига таништириши, тушунтириши, ўзаро келиштириши керак.

Учинчи одам ҳар хил қиёфада намоён бўлади. Ибтидоий жамиятда «... ўлжани келтирган фурсат ўчоққа ёққан учинчи одам». Кейин у сохта пайғамбар қиёфасида «бандага Худони далолат этган», шоҳлар аро у элчи бўлиб, «гоҳ бош келтирган, гоҳ боши кетган». Муҳаббат бобида ҳам у тайёр. «Шоирнинг ёрига атаб битган сўзларини биринчи бўлиб ёд олган». У — ҳакам, бироқ пайти келганда ғанимни дўст, дўстни ғаним қилиб қўйиши ҳам ҳеч гап эмас.

Шоир ташвишланади. Инсонни учинчи одам маломатларидан сақланишга чақиради. Бунинг чораси фақат битта:

*Инсонлар бир-бирин юрса ардоқлаб,
Ўртада восита асли зиёда.*

Абдулла Орипов инсонпарварликнинг кўз илғамас, нозик нуқталарини ҳам назардан қочирмайди. Фикри-мизни унинг «Самовий меҳмон, беш донишманд ва фаррош кампир қиссаси» ҳам далиллайди. Шоир меҳрни улуғлайди.

Тирик жоннинг самодан ерга тушгани хақида шовшув тарқалади. Билагон олимлар йиғилишади, ўз илмларини ишга солиб, бу зотнинг сирини англамоқчи бўладилар. Замонавий фан ва техниканинг барча ютуқларидан фойдаланиб кўрадилар. Бирок самовий меҳмон қилт этмасдан ётар, қилинаётган эътибордан у мутлақо беҳабардек эди. Олам сирларини тўла англаган олимлар эса бу зотнинг бепарволигидан ҳайрон. Ниҳоят... Ниҳоят, муаммо илм доирасидан ташқарида, ақл мантиғидан холи равишда ҳал бўлади. Фаррош кампир озгина меҳр кўшди бу ишга...

*Азбаройи меҳр билан
Бошгинасин силади.
Тиканакдек тикка ўсган
Сочгинасин силади.*

Сирли бу мавжудотга жон киради, ҳатто яккаю ягона кўзига ёш ҳам келади, бир оздан кейин оёққа туриб юради. Нималарнидир шивирлаб гапиргандек, ҳатто жилмайгандек ҳам бўлади.

Ҳа, шоир минг бора ҳақ. Фақат илм, фақат ақл, фақат тадбиркорлик инсон ҳаётидаги муаммоларни қаторасига ҳал қилиб беравермайди. Улар билан баробар катта ҳарфлар билан ёзилиши лозим бўлган инсоний Меҳр керак.

Меҳр ҳам чекланган тушунча эмас. У хилма-хил ва ранг-баранг. Шоир «Савоб» номли шеърда оддийгина инсонийлик хислатларига урғу беради. Бу ҳам меҳр, инсоний меҳр! Шеърларидан бирида шоир замондошларига мурожаат қилади. Хўш, сен нима қилаяпсан? Жуда бўлмаса, оддийгина инсонийлик бурчингни адо этаяпсанми?

*... то борсан, собит?
Кимсага насиба узатганмисан?
Кўчангдан лопиллаб ўтганда тобут,
Сен уни тўрт қадам кузатганмисан?
Чорасиз бир инсон учраган дамда,
Унсиз сўроғига қилдингми жавоб?*

1980 йилда Ибн Сино таваллудининг 1000 йиллиги нишонланди. Бир неча мисра шеър ёзиб, бу маърака «мавсумини» ўтказиб юбориш мумкин эди. Бироқ Абдулла Ориповнинг дилида туғилган гаплар каттароқ жанрни талаб қилди. Улуғ табиб ҳақда дoston битди. Дostonга ўз қаламига мос сюжет бағишлади. Сюжетнинг асл моҳияти дostonнинг номидаёқ кўзга ташланиб турибди — «Ҳаким ва ажал». Асар мазмун моҳияти билан муҳаббат ва ўлим деган маънога ҳам тўғи келади. Дунё адабиёти тарихида бу мавзуга тегишли асарлар битилган. Аммо Абдулла Орипов шу асарлардаги талқинни такрорламайди. Ўзига хос йўл излайди.

Дoston негизида халқ орасида тилдан-тилга ўтиб юрган афсона ётган бўлса ҳам, ҳаётнинг акс эттирилиши жиҳатидан у реалистикдир. Асарда улуғ табибнинг асл ҳаёт йўли ва қисматини кўрамай.

Асар бошларида Бухоронинг Афшона қишлоғида чанг-тўзон ютиб, далаларда мол боқиб, ўт-ўланлар билан сирдош бўла олган Ҳакимнинг болалик чоғлари гадаланади. Йигит етилиб, ҳакимликда ном чиқаргач, ҳаёт уни ўз гирдобига тортади. У бемор малика дарди сабаб Бухоро аркига таклиф қилинади. Сюжетни ҳаракатга келтирадиган бош тугун мана шу ердан бошланади. Ҳаким маликанинг жисман соғлому, бироқ руҳан мададга муҳтож эканлигини аниқлайди. Малика ҳам Ибн Синонинг фақат ҳаким эмас, балки улуғ бир инсон эканлигини фаҳмлайди. Ўзининг руҳий дардига шифо бағишлай оладиган одам фақат шу бўлиши мумкин эканига ишонч ҳосил қилади. Бироқ малика кўнглига йўл излаб юрган мирзолардан бири — унинг олдида турган асосий тўсик. Бу ерда бошқа бир ҳақиқат бор. Ҳакимнинг дарди ҳам катта, бу дард ҳатто маликанинг руҳий дардидан минг чандон ўткир ва шиддатлидир. Мақсад — олий ва юксак. Унинг учун асосий мақсад — ажалга даво топиш.

Шундай қилиб, икки ўткир ва олий дард бир сюжетда мужассамлашади. Ва охир-оқибат мана шу мужассамлашиш асар қарамонлари қисматини ўзига хос ечимга олиб келади.

Барча ўзбек зиёлилари сингари Абдулла Орипов ҳам кўлга киритилган мустақилликни олқишлади. Зотан, истиқлол ғалабасида шоир Абдулла Ориповнинг ўзига хос ҳиссаси бор. Бунгача у тиниб-тинчимасдан, одамни, унинг инсоний фазилатларини улуғлади. Ўзбек халқининг тарихий шахдам қадамларини қаламга олди. Унинг қора

кунларидан ачинди. Эл фарзанди бўлиб элига хизмат қилишни раво кўрмаган унсурларни қоралади. Уларнинг асл башарасини очиб ташлаш билан банд бўлди. Булар ҳаммаси шоир Абдулла Орипов томонидан истиқлол пой-деворига қўйилган фиштар эди.

Шоир мустақилликнинг биринчи кунларидан бошлаб асрлар давомида кутилган бу воқеага бағишлаб шеърлар битди. Уларда Ватан, Ўзбекистон, унинг жафокаш халқи ижодкор диққат марказида турди. «Ватан», «Халқ», «Ўзбекистон давлати», «Ўзбек қомуси» сингари шеърлар фикримизнинг далилидир.

Одатдагидек, Абдулла Орипов бугунги ҳаётни тарих билан, тарихни эса бугунги ҳаёт билан изоҳлайди. Бу унинг ўзига хос услуби. «Туркистон болаларига» номли шеърида у ёзади:

*Бобур бўлиб сўрадингиз қўни-қўшни дунёларни,
Машраб бўлиб кездингиз гоҳ қашқир юрмас саҳроларни.
Минг-минг шукур, замон келиб истиқболга эришдингиз,
Хароб бўлган хонадонни бутламоққа киришдингиз.*

«Ўзбек қомуси»да ўз халқи номидан дейди: «не-не олтин фаслларим ўтди жунжикиб», «хира туман орасида буткул коинот», «ғира-шира илғар эдим мамлакатимни». Мана шоир тасаввуридаги ўзбек элининг ўтмиши. Шу бугун фахр ва ғурур билан халқига мурожаат қилади: «Сеникидир энди бу ер...», «Қўлингга эрк, бошқа ялов...», «Ватанинг бор,... ор-номусинг бор».

Абдулла Орипов бугун ҳам сергак, огоҳ ва бедор. У биладики, машаққатлар билан эришилган Мустақиллик бир зумда ҳаётнинг ҳамма каму кўстини тўлдириб, ҳаммани бир хилда бахтли қилиб қўя қолмайди. У қандай машаққатлар билан қўлга киритилган бўлса, шундай машаққатлар билан сақлаб қолинади, равнақ топтиради. «Бедорлик» шеърида у дейди:

*Дер эдим истиқлол шукуҳи билан
Рўзгорни бутламоқ фурсати етди.
Шундай пайт, қўйнимга кирди бир илон
Кимдир остонамга ўт қўйиб қетди.*

Мустақилликнинг илк йилларида Абдулла Орипов ҳаж зиёратига боради. Қисқа муддатда унинг фарзларини тўқис бажариб қайтиш осон иш эмас. Бироқ шоир-шоир-

да. У қаерда бўлмасин, кимларга дуч келмасин, доим кўлида қалам, ўз талабларига бўйсунган ҳолда қаламини кўлга олади, сўз битади, шеър ёзади. Ҳаждан қайтиб келгач, қисқа муддатли оромгоҳларда битилган мисраларни йиғиб, китоб ҳолига келтиради ва уни «Ҳаж дафтари» дея атайди. Унга илова қилинган сўз бошида шоир ёзади: «Мақкаи муқаррамага борганимнинг дастлабки кундан Каъбатуллоҳда — Оллоҳ уйи ёнида кунни бедор ўтказиб, тиловат билан бир қаторда байтлар ёза бошладим. Мен бу ҳолатга аввалдан бирмунча тайёр бўлганим сабаблими, сатрларим ўзидан-ўзи қуйилиб келавердилар».

Шоирлар яратган ҳар бир тўпلامда ижодкорига улғулик бахш этадиган, салобат бағишлаб турадиган шеърлар бўлади. Тўпلامни бошлаб берадиган биринчи асар «Каъбатуллоҳ» шундай шеърлардан биридир. Шеърда мазмун ва шакл эътибори билан Абдулла шеъриятига хос муҳим хусусиятлар ўз аксини топган.

Тарихнинг шундай пайтлари бўлдики, шоир Ватанида «ифво, фириб, розолат авж олди», «дуч келган» кимсага сизинди, «кенг очилди Шайтон даргоҳи», «хор бўлди... Ватанда кимки илми бор», «инсоф, диёнат» унутилди бу ерда.

Булар — ўтмишдаги Ватан ва ўзбек номини олган халқнинг қисмати. Бу қисматни шоир Абдулла Орипов бир лаҳза ҳам унутмайди. Булар — унинг кўнглини доим безовта қиладиган дардлар. Шоир Каъбатуллоҳга сажда қилади, илтижо билан ундан мадад сўрайди. Халқининг, Ватанининг аянчли қисматдан, оғир кулфатлардан халос бўлиб, дунёдаги илғор халқлар сингари тараққиётнинг нурафшон йўлига чиқиб олишини сўрайди. «Ҳақ деган юртнинг бахтини сўраб келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллоҳ», деб нидо қилади.

*Хануз бири икки бўлмаган элдан,
Келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллоҳ.
Бағри хун толеи кулмаган элдан,
Келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллоҳ.*

*Бир замон унинг ҳам бўлган қудрати,
Дунёни ёритган зехни фикрати.
Ҳатто қиргоқларни бузган шиддати,
Келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллоҳ.*

*Тегирмон тошидек айланди тақдир,
Карвонлар тўзғиди сарбонлар басир.
Банди бўлган эди улуғ юрт, ахир,
Келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллоҳ.*

*Авж олди игвою, фириб, разолат,
Йиғлади бир четда етим адолат,
Борми, саодатга, ахир, кафолат,
Келдим, мадад бергил, ё Каъбатуллоҳ.*

Қанчадан-қанча хис ва туйғу — ачиниш ва ғурур бор бу шеър парчасида! Қанчадан-қанча илтижо мужас-сам бу мисраларда!

Тўпламда яна бир шеър борки, у ҳам шаклан, ҳам мазмунан шоир Ватанида адолатни тиклаш учун сабоқ бўларликдир. Тўғри, бу шеър «Каъбатуллоҳ»дан фарқли равишда юмористик йўсинда битилган. Бироқ китобхон онгига таъсир ўтказиш жихатидан кам жойи йўқ. Шеър «Шайтон» деб аталади. Шайтон шоир таърифида шундай бир мавжудотки:

*... ҳунари чиндан ранг-баранг,
Саллани пайтава қилиб ўратган.
Агар сидқидилдан кўрсатса найранг,
Нодонни шох қилиб юртни сўратгай.*

Шеърнинг маъноси шайтонни шу тарзда қуруқ ёмонлашдангина иборат эмас. Шоир мазмундор ва таъсирчан сюжет яратади: Минода шайтонни тошбўрон қилишда қатнашади. Шу билан шайтон лаънатга кўмилади. Бу отилган тошлар остидан шайтон энди минг йиллар чиқолмай ётмоғи тайин. Шоир шодумон Ватанига қараб йўл олади. Не ажабки, манзилга қайтиб келган чоғ, шайтон шоирни кутиб олди тайёрагоҳда.

Тўпламда шундай шеърлар борки, уларни ўқиб ҳам ачинасиз, ҳам куласиз. Бу ўринда ачиниш ҳам сабоқ, кулги ҳам. Шоир тасаввурида шайтон хислатлари сингари Ёмонлик ҳам ранг-ранг. Ёмонлик учун на муқаддас макон бор, на муқаддас замон. Шоир кузатади. «Тўғрилик муслимнинг асл гултожи», бироқ шайтон оралаб, хожининг ҳамёнини хожи уради. Бисотидан мосуво бўлган чолнинг дилида шукрона, тилида дуо. Бунга ачинамиз. Ўз ишидан мамнун ўғри хожи эса тинмайин қилар сажда. Бу кулгу уйғотади.

Шоир Абдулла Орипов ҳажни, умуман, муслим ибодатларининг барчасини кадрлаш асносида бир лаҳза инсонга ато этилган куч-қудратни, ақл-фаросатни улуглашдан ўзини тиймайди. Унинг учун ёруғ дунёда энг қудратли куч инсондир. Олдинги шеърларидан бирида у: «...олдиндадир имконингиз, осилмаган не-не Машраб, отилмаган Чўлпонингиз», деб ёзган эди. «Ҳаж дафтари»даги «Хидоят йўли» номли шеърида у дейди:

*Ғойибдан бахт кутиб ўтирмоқ нечун,
Дастингга қор берди қалбингдаги ёр.
Заминда кўрғазган қилмишинг учун,
Осмонни маломат қилмогинг бекор.*

Бу сўзлар улуг бобокалонимиз Баҳовуддин Нақшбанд таълимотига ҳамоҳанглиги шундай кўриниб турибди.

Абдулла Орипов Пайғамбаримиз ҳадисларига бағишлаб ёзган шеърларидан бири — «Паҳлавон»да одамзод аҳлига ўғит бўладиган ҳикматли ибора ишлатади. Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам тилидан у ёзади:

*Турфа хил куч-қудрат бордир одамда,
Лекин ўз жаҳлини енголган инсон.
Ҳақиқий паҳлавон эрур оламда.*

Бир ёки бир неча кишининг жаҳли сабаб катта-катта урушлар бошланмаганми?! Шу сабабли одамзод бошига чексиз кулфатлар тушмаганми?! Бир ёки бир неча одамнинг қаҳру ғазаби ёки инжиқлиги оқибатида миллионлаб одамлар ёстиғи қуриб, миллионлаб болалар етим қолган, минглаб шаҳарлар вайронага айланган эмасми ахир?! Шундай экан, Пайғамбаримиз тилидан шоир изҳор қилган бу сўзлар фақат шунчаки эшитиб қўйиладиган марокли ҳикматлар эмас, балки ҳар қайси ҳақиқий инсон дилида юриши, ҳар доим ўзини ўнглашга чорлаб, ундаб туриши лозим бўлган даъватдир.

Соҳибқирон Амир Темурнинг 660 йиллик юбилейи муносабати билан Абдулла Орипов «Соҳибқирон» шеърӣ драмасини яратди. Аслида, шоир илк шеърлариданоқ Амир Темур мавзусига муносабат билдириб келди. Бу ишни у баъзан пардали жумлаларда, айрим ҳолларда қисқа, ихчам чизгилар орқали баён қилди. Шундан ортиғини замон кўтаравермасди.

Республикамиз устида Мустақиллик байроғи кўтарилганидан кейин бу улуг саркарда тўғрисида оғиз тўлдириб фикр айтиш имконияти туғилди. Бир неча йил давомида ўзбек тарихчилари қатор асарлар битдилар, шоир ва ёзувчилар драматик ва насрий асарлар яратдилар. Абдулла Ориповнинг «Соҳибқирон» драмаси бу улуг салтанат соҳибининг образини яратишга бағишланган жиддий ва бадий бақувват назмий асарлардан биридир.

Тарихан Амир Темур фаолиятининг жўғрофияси бениҳоя кенг. Уни банд қилган ва у ечимига интилган муаммолар ҳам ҳисобсиз. Жаҳонгирнинг характер кирралари ҳам ранг-баранг. Абдулла Орипов бу кенгликлардан, муаммолардан, ранг-барангликлардан энг зарурларини ва маънодорларини топа олган ва акс эттира олган.

Амир Темурнинг онгли ҳаёти сонсиз-саноксиз жангларда ўтган бўлса ҳам, шоир бу жанглардан биттасини — Турк султони Боязид билан бўлган жангнинг қисқача тафсилотини бериш билан чекланади. Бунинг сабаби тушунарли! Шоир воқеаларнинг ташқи тафсилотларидан кўра ички маъносига урғу беради. Уни асосан, Амир Темурнинг ўй-орзулари, фикр ва кечинмалари, фалсафий мушоҳадалари банд қилади. Шу орқали ижодкор йирик-йирик воқеалар силсиласини таҳлил қилади ва умумлаштиради. Натижада Соҳибқирон образи аниқ ва ёрқин гавдаланади.

Абдулла Орипов — мохир сўз устаси. У сўзларга жило бера олади, унинг асарларида оддий сўзлар янгича маъно касб этгандек бўлади. Нур таратади. Ва шу билан китобхон дилини забт этади.

Шоир ўзбек тилининг бойлиги хусусида ҳам тинмай қайғуради. Сўз ҳақида фикр юритиб дейди: «Бизнинг аксарият сўзларимиз «луғатлар қабри»га кўмилиб қолмоқда?! Натижада тилимиз қашшоқлашиб боряпти». У луғат бойлигидан кириб келган хорижий сўзларни қўллашга мутлақо қарши эмас, бироқ меъёри билан, керак жойида ишлатилишининг тарафдори.

Сўз қадри ҳақида гап кетганда, Абдулла Орипов бу масаланинг бошқа бир томонига ҳам диққатни жалб қилади. Бу — тилнинг ифода қувватини ошириш устида ишлашдир. Шоир учун асосий масала — маъно. Мўлжалдаги маънони ифодалаш учун образ излайди, сўз ахтаради. Айни ўрнига тушадиган сўз топилмагунча асарни

битган ҳисобламайди. У ёзади: «...мен учун ҳар бир шеър устида ишлаш гўё жанг майдонига киргандай гап. Ҳар бир шеърим учун гоҳ йигирма, гоҳ йигирма беш кунлар вақт сарфлаганим бўлган».

Юқоридаги фикрларимизни жамлаб қуйидагиларни билдирамиз: Абдулла Орипов XX аср ўзбек шеърятининг порлоқ юлдузидир. У яратган маънодор шеърлар, дostonу драмалар шу давр адабиётининг ёркин саҳифаларидан бўлиб қолади. Бугун Абдулла Орипов навқирон ёшда, у XXI асрда ҳам ижод йўлини собит қадам ила давом қилдирыпти. Келажакда ҳам, иншооллох, унинг қалами ила битиладиган мисралар ва саҳифаларда олам-олам ҳис-туйғулар, эзгу орзулар, ёвузликка нисбатан айтиладиган ҳақ сўзлар ўзининг юксак ифодасини топади.

* * *

Абдулла Орипов камолот ёшида. Бу фақат битта шоирнинг эмас, бутун ўзбек шеърятининг камолотидан дарак берадиган ҳодисадир. Ҳар қандай етуклик ҳам ўзўзидан рўй беравермайди. Унинг қатор омиллари бўлади, албатта. Бу ҳақда гап кетар экан, яна мозийга назар ташлашни лозим кўраман.

1950-йилларнинг охирлари эди. Мен университетда домлалик қилиш билан баробар адабиёт тўғарагини ҳам бошқараётган пайтим. Ўша йиллари Абдулла Ориповга кўзим тушган. Бу биринчи қарашда кўп ҳам кўзга ташланавермайдиган, озғин, ихчам, характери жихатдан тортинчок, камгап, камсуқум йигитчининг овозини илк бор ўша адабиёт тўғарагида эшитганман. Шеър ўқиш услуби, хусусан, овози унинг бўй-басти, характериға нисбатан баланд жарангларди. Ўша пайтларда у ҳаётда анчагина тажриба орттирган, шеърят соҳасида хийла машқлар қилган шоир сифатида кўринарди, бироқ ҳали тажрибаси кам эди, албатта.

Абдулла Орипов университет эшигига қадам қўйган пайтларда халқ орасида илм-маърифатга чанқоқлик кучли эди. 30-йиллардаги олағовурлар, 40-йиллар бошларидаги фашизмга қарши олиб борилган уруш, шундан кейинги ҳаётни қайта тиклаш машаққатлари халқ бошига чексиз кулфатлар келтирди. Бу кулфатлар адабиёт ва санъат, умуман, маърифат тараққиётига ҳам кўпгина зиён етказган эди. 50-йилларга келиб бу зиён ва заҳматларнинг салбий белгилари бир оз чекинган-

дек бўлди. Ўша даврларда вояга етаётган ёшлар бор куч-ғайратини ишга солиб, ўзларини илм ва маърифатга урдилар. Бугун илмий муассасаларда, адабиёт ва санъатнинг ижод жабҳаларида иш қўрсатаётган ўзбек зиёлиларининг асосий қисми ўша пайтларда институт ва университетларнинг эшикларидан кириб келган ёшлардир.

Бадий ижод соҳасида талабалик дамларидаёқ ўз овози, ўз услуги билан кўзга ташланган Абдулла Орипов ўша давр ёшларидан бири эди. Табиий, адабиёт майдонига у ёлғиз кириб келгани йўқ. Бугун адабиётимизнинг етук намёндаларидан бўлган шоир ва ёзувчилар Абдулла Орипов билан бир сафда туриб, ижод майдонига қадам қўйдилар. Булар шеърятда Эркин Вохидов, насрда Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Омон Мухтор, мунаққидчиликда Иброҳим Ғафуров, Норбой Худойберганов, Абдуғофур Расулов ва бошқалардир. Улар ҳаммаси ўша йиллари университетнинг филология факультетида дарс олиб, ижод алифбоси билан танишган, ижоднинг кенг майдонига кириб келган ёш истеъдодлардир.

Абдулла Ориповнинг 40 йиллик ижодий машқлари ва унинг бугунги камолот палласи ҳақида гап кетганда, бошқа бир омилни ҳам назарда тутиш керак бўлади.

Ёш шоир илк шеърларини ёза бошлаганда, ўзбек адабиётининг ҳозирги замон классиклари ҳали ҳаёт бўлиб, тиниб-тинчимай қалам тебратаётган эдилар. Булар ижод йўлида кўп машаққатларни бошидан ўтказган Ойбек, ўз ижод тамойиллари, ғамхўрлиги билан адабиётимиз ёш бўғинини тарбиялашда алоҳида хизмат қўрсатган Абдулла Қаҳҳор, салмоқдор асарлари билан ўзбек шеърятининг тараққиётига катта ҳисса қўшган Ғафур Ғулом, оғир тухмат тошига чидам бериб, ижоддан қўл узмаган Шайхзода, шеърятнинг камтар ва камсуқум захматкаши Миртемирлардир.

Бу устозларнинг ҳар бири ижодга энди кириб келаётган ёш қаламкашлар учун беназир ибрат ва сабоқ, ижод мактаби бўлгани шубҳасиз. Шу маънода Абдулла Орипов фақат университет домлаларидан эмас, балки юқорида номлари тилга олинган табаррук ижодкорлардан ҳам сабоқ олгани табиийдир. Университетни тамом қилгач, ёш шоир анча йиллар Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт ва санъат нашриётида муҳаррир бўлиб ишлади. Ўз вазифасига мувофиқ ада-

биётимизнинг ўша улуғ сиймолари асарларини кўздан ўтказди ва нашрга тайёрлади. Бу ёш қаламкаш учун иккинчи дорилфунун эди. Орамизда бўлган классикларимиздан қай даражада таъсирланганини Абдулла Орипов уларга бағишланган шеърларида ифодалаб берган. Мазмундор шеърларидан бири — «Момо офтоб»га эпиграф қилиб у Ғафур Ғуломнинг «Энг кичик заррадан Юпитергача Ўзинг мураббийсан» деган сўзларини келтиради. «Нутқ» шеърида Ғафур Ғуломни «буюк шоир, файласуф, ҳакам, адиб, нотик, сохиби сурур» хислатлар эгаси сифатида таърифлайди. Шоир назарида, у — «ўзбек тимсоли».

*Камалакдай неча рангли дарёларни у
Жамлаб олган бир ўзида денгиз мисоли.*

Абдулла Орипов ижодида Ғафур Ғулом номи кўп тилга олинади. Бундан ташқари, бу ўзига хос шоирга уч марта махсус шеър бағишлади. Хусусан, унинг шоир ўлими муносабати билан ёзилган «Алвидо, устоз» шеърида машҳур шоирга нисбатан ихлос ва садоқат туйғулари тўла намоён бўлди. Абдулланинг шеърий мисраларида ифодаланган афсус ва аламлар чексиз, ишлатган иборалари ўткир ва бешафқат.

*Сўқир, ёвуз ўлим, минг дод дастингдан,
Зулматдай кирдингми шеър майдонига.
Ажал, сен найзангни санчдингми чиндан
Ўзбек шеърятин паҳлавонига.*

Навбатдаги ибораларга қаранг: «Илк бора жигарим силкиди балким», «лол қотган тилимга келмади калом», «ўзинг ҳам йиғла, эй, дилда қотган ғам», «ўзи чора топмай йиғлагай алам». Бу дардли мисралар, иборалар ўзини карвон йўлида «етим бўтадек» ҳис қилган шогирд туйғуларининг ифодасидир.

Шоир Ойбекка бағишланган «Қурашади икки тўлқин» шеърига ёзувчининг сўзларини эпиграф қилиб келтириб, устоз шеърининг оҳангига мос равишда маънодор асар ярата олди. Ойбек 20—30-йиллар ҳаётининг икки зиддиятли тўлқинини акс эттирган бўлса, Абдулла Орипов XX асрнинг иккинчи ярмидаги икки тараф — нур ва зулмат орасидаги зиддиятни ҳам Ойбек тимсоли орқали кўришни истайди.

*Ёш Ойбек байрогини
Кўтарайлик баландга
Дўстим, жонни бахш этайлик
Фақат Она-Ватанга.*

Абдулла Орипов авлодининг камол топишида бошқа бир омилни ҳам ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Бу ёш шоир илк бор кўлига қалам олган йиллар XX асрнинг биринчи ярмида мафкуравий қатағон зарбасига дуч келган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир сингари адиб ва шоирлар номини қайта тиклаш даври бўлди. 50-йиллардан бошланган бу ҳаракат мустақилликнинг биринчи йилларигача давом этди. Бу йўлда намён бўлган зиддият ҳам кескин эди. Қанчадан-қанча аёвсиз баҳс ва мунозаралар, тортишувлар, ҳақиқат томонида турган зиёлиларга нисбатан қўлланилган тазйиқлар, танбеҳлар, таъна-дашномлар даври бўлди бу йиллар. Абдулла Орипов шу уринишларнинг фақат кузатувчисигина бўлиб қолмади, балки курашчанлар сафида турди. Ўз асарларида қатағонга учраган санъаткорларни эъозлади, фахр билан тилга олди. Энг муҳими, улар сиймосида санъаткорнинг қайси томонда туриши, курашнинг қайси жабҳасида бўлиши кераклигини англаб етди. Шу боисдан бўлса керак, у яратган шеърлар, дostonлар кескин конфликт асосига қурилади, нур ва зиё муқояса қилинади. Зулмат ва ёвузлик шафқатсиз қораланади. Зотан, бу хислатлар қатағон қилинган санъаткорлар ижодига ҳам хос эди. Шу боисдан улuf санъаткорларни оқлаш борасидаги қарийб ярим аср давом этган жараён Абдулла Орипов учун муҳим санъат сабоқлари бўлган эди, дейиш ўринли бўларди.

*Машраб осилганда қаёқда эдинг?
Чўлпон отилганда қаёқда эдинг?
Суриштирганмидинг Қодирийни ё
Қалқон бўлганмидинг келганда бало?*

«Оломонга» номли шеъридан кўчирилган бу мисраларни қатағон қилинганларнинг ижод принципларини юрак-юракдан ҳис қилмай туриб битиш амримаҳол бўлур эди.

Абдулла Ориповни балоғат сари етаклаган яна бир омилни эсламаслик мумкин эмас. Юқорида таъкидлаганимиздек, унинг учун ижодда тимсол бўлган Ойбек, Фа-

фур Фулом, Шайхзодалар атрофида қатор ёш қалам-кашлар бўлиб, улар устозлардан таъсирланиб, бадий ижод майдонига кириб келганлар. Ёш қаламкашларга устозлик қилишда Абдулла Қаххорнинг ўрни айниқса, катта бўлди. Унинг атрофида Шухрат, Саид Аҳмад, Шукрулло, Асқад Мухтор сингари ижодда анча тажриба ортирган ёзувчи ва шоирларни кўриш мумкин эди. 50–60-йилларнинг ўрталарига келиб бу доира анча кенгайди. Одил Ёкубов, Пиримқул Қодиров, Озод Шарафиддинов ва ушбу сатрлар муаллифи Абдулла Қаххорнинг устозлик ўғитларидан баҳраманд бўлганларданмиз. 60-йилларнинг бошларида бу ўзига хос тўғаракка Абдулла Орипов ҳам келиб қўшилди.

Абдулла Қаххор бадий ижод тамойилларини муқаддас ҳисоблайдиган, бадий ижод манфаати турганда бошқа бирон манфаатни тан олмайдиган адиблардан эди. Устоз табиатидаги бу хислатлар шогирдларга таъсир ўтказмаслиги мумкин эмасди. Абдулла Орипов шеърларига хос чуқур зиддиятликда — нур билан зиё, зулмат билан ёвузликнинг муросасиз олишувиди ўша тўғаракда олиб борилган фикр алмашувларнинг ҳиссаси бор, албатта.

Юқорида номлари тилга олинган санъаткорлар — Абдулла Қодирийдан тортиб, то Абдулла Қаххоргача мустақиллик ғоясини байроқ қилиб кўтардилар. Улар фаолиятида бу ҳаракат баъзан очикдан-очик, баъзан пардали, пинҳоний равишда давом этди. Афсуски, улардан ҳеч бири Мустақиллик кунларига етиб кела олмади. Бу миллатпарварларнинг орзулари орзулигича ўзлари билан кетди. Минг бора шукроналар билан қайд қилиш керакки, бугун ўша улуғ сиймолар орзу қилган кунлар нашидаси улар ижодидан сабоқ олиб, ўсиб-улғайган янги авлод вакилларига насиб этди. Улар ичида Абдулла Ориповнинг ўрни алоҳидадир. У қайта қуриш даврларидан бошлаб мустақиллик ғояларини ўз ижодининг бош йўналиши деб билди. Хусусан, истиклол йилларида унинг ижоди янгича янграйдиган бўлди. Энди у ўз фикрларини очикдан-очик ифода қилиш имкониятидан тўлиқ фойдалана бошлади. Мустақилликнинг илк йилларида у Ўзбекистон тарихидаги шундай кескин бурилиш муносабати билан шоирона табрик йўллайди:

*Неча юз йил сен курашдинг Мустақиллик они деб,
Сен ани топдинг, улуғ имкон муборакдир сенга.*

*Халқаро давлат бўлиб қўйдинг қадам, мардона бўл,
Бошлаган иқбол сари муборак Сарбон сенга.*

Абдулла Орипов, одатдагидек, асрлар давомида ориқиби кутилган бурилишни тарих манзараларини эслаш орқали олқишлайди. Унинг «Адолат офтоби» номли шеърида шундай мисраларни ўқиймиз:

*Ўтди қанча талатўп, ўтди қанча гавғолар,
Ўтди қанча маломат, гийбату кин, ивғолар,
Оқартирди сочларни неча қора савдолар.
Елкамизга офтобнинг текканлиги рост бўлсин,
Ўзбекнинг ўз ниҳолин экканлиги рост бўлсин.*

Шоир бугунги ўзгаришларга, келажакда рўй бериши мумкин бўлган янгиликларга тўла ишонч билан қарайди. Бироқ у биладики, ҳар бир янгилик, хусусан, у бутун мамлакат миқёсида рўй берадиган бўлса, осонлик билан амалга ошавермайди. Бундай пайтларда ўзларини ниқоблаб олган қора кучлар баъзан пинҳоний, баъзан очиқ равишда бош кўтариши турган гап. Шу боисдан у огоҳ бўлишга чақиради:

*Унутмагин ва лекин олдда бор ҳали ётлар,
Қадамингни пойлайди очкўз, юҳо не зотлар,
Шоҳ сурибсан, инжима, гиншиса агар мотлар...*

Мустақилликни олқишлаш, уни ёт қадамлардан асраш, мамлакатимиз келажакга комил ишонч Абдулла Ориповнинг Истиқлолга бағишланган шеърларининг асосий йўналишини ташкил қилади. Бу йўналиш унинг бутун ижоди билан ҳамоҳангдир. Шу жиҳат билан унинг ижоди бир бутунлик ва яхлитлик касб этади. Ишончимиз комилки, келажакда ҳам у ўзининг мазкур тамойилларига содиқ қолади.

СОН-САНОҚСИЗ ДУШМАНЛАР ОРАЛАБ

1980 йил август ойининг ўрталари. Республика Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг раҳбариман. Сентябрь ойининг бошларида Бутунжаҳон туркология конференцияси бўлиши керак. Унинг бош ташкилотчиси — бизнинг институтимиз. Иш қизғин. Гоҳ уни қилиш

керак, гоҳ — буни, гоҳ у етмайди, гоҳ — бу. Кечани кундузга улаб ишлаш зарур. Келадиган мехмонларнинг сони ҳам кўп — камида 500 киши, уларнинг бир қисми хорижий давлатлардан. Халқ ибораси билан айтганда, «бош қашишга қўл тегмайдиган» шундай пайтда бетоб бўлиб қолдим. Ахволим шифокорларни ҳар хил хаёлга олиб борди. Ниҳоят, мени Тахтапулдаги юқумли касалликлар шифохонасига ётқиздилар. «Блок» деб аталган алоҳида хонадаман. Бунинг ўзиёқ ваҳимали эди. Шифохонага ётган захотим бош врачнинг ўринбосари, доцент Илёс Халилович Халилов хабаримни олди. Бу инсонни мен анча вақтдан бери биламан. Узун бўйли, озғин, сариёнғиз, гапга жуда чечан киши. У ўз мутахассислигига мувофиқ мен, беморни бир сидра кўздан кечирди. Керак нарсаларни сўраб-суриштирди.

— Ҳечқиси йўқ. Уч-тўрт кунда чиқиб кетасиз. Тезкорлик билан даволаймиз. Хотиржам бўлинг. Бир оз чарчаган кўринасиз. Дам олиб ҳам оласиз, — деди. Кетидан тез орада Шабот Хўжаевич келиб қолади, деган хабарни билдирди.

Шабот Хўжаевични ҳам кўпдан бери ва жуда яхши биламан. У шу муассасанинг профессори. Юқумли касалликлар бўйича фақат республикадагина эмас, балки собиқ Иттифокда донғи чиққан мутахассис. Бир неча соатдан кейин эшик секин очилди-да, Шабот Хўжаев ва Илёс Халилов бирга кириб келишди. Одатдагидек, унинг юзларида табассум, сўзлари ҳазиломуз, муомаласи ҳақиқий шифокорларга мос юмшоқ ва ёқимли.

У фақат шифокор эмас, ўзбек зиёлилари орасида ўзига хос ўрни бўлган мутахассис. Бирор сабаб билан йиғилган жамоада доим унинг ўрни сезилиб туради. Биринчи гал бу одам билан Абдулла Қаҳҳорнинг далабоғида танишганман. Ўшанда у инсон саломатлигига тегишли энг нозик фикрларни ўртага ташлаши билан баробар ўзининг адабиёт ва санъатга оид қатор қарашларини ҳам билдирганлиги билан менда илиқ таасурот қолдирганди. Шу туфайли биринчи учрашувдаёқ менга яқин одамдек кўринди. Кейин ҳам унинг билан кўп жойларда учрашганмиз ва суҳбат қурганмиз.

— Нима бўлиб қолди сизга, бурга тепдими? — деди-да, менинг ахволим ҳақида Илёс Халилович йиққан маълумотлар билан танишди. Ҳол-ахволимни ўзи ҳам бир кўздан ўтказган бўлди-да:

— Келганингиз яхши бўлибди, уч-тўрт кун ичида таъмирлаб чиқариб юборамиз, ё кўпроқ ётмоқчимисиз? — деб хазиллашди.

Гап бошқа мавзуларга кўчди. Баъзи бир дўстларнинг ишлари, ёзаётган асарлари, театрларимиз сахналарида қўйилаётган янги спектакллар, табобатдаги баъзи бир янгиликлар...

Шабот Хўжаев эртасига ҳам барвақт келиб, Илёс Халилов ҳамроҳлигида мендан хол-аҳвол сўрагач, даволанишларнинг бошланиши билан кизикди. Бемор табиа-ти кизик: профессорнинг барвақт келиб, мендан хабар олишидан хавотирим ошди. «Қасалим жиддий бўлса керак», деган фикр хаёлимдан ўтди. Бироқ унинг хушчак-чақлиги ва хушмуомалалиги хавотиримни юмшатди.

Шу тарзда икки-уч кун ўтди. Тўртинчи кунга қараганда кечқурун мен — беморни ташвишга солган дахшатли бир воқеа рўй берди. Ётган хонам деразаси шифохона ҳовлисига қарар эди. Чамаси соат 11—12 лар маҳали. Дераза олдига машина келиб тўхтади. Қулоқ солдим. Машинанинг бир эшиги очилди, кейин иккинчи эшиги. Ундан тушганлар тез-тез қадам ташлаб, қаёққадир кетганини сездим. Бир оздан кейин машина ёнида кимдир пайдо бўлди.

— Келмайсизларми, хой, ким бор? — деган овоз эшитилди.

Кўп ўтмасдан яна бир одам пайдо бўлди.

— Нима экан? — деди биттаси.

— Вабо, — деди иккинчиси.

— Олиб келган шофёр ҳам, ҳамширалар ҳам ташлаб кетибди, — деди улардан бири.

— Тушириш керак-ку ахир буни. Блокка олиб кириш керак. Мана шу блокка, — деди улардан бири.

Сездимки, вабо билан оғриган бемор мен ётган блокнинг ёнидаги хонага туширилиши керак. Кўп ўтмай яна бир одам пайдо бўлди. Улар беморни туширишаётганини англадим.

«У ёнидан тут», «бу ёнидан ушла», «эхтиёт бўл», «плашингни маҳкам тут» деган сўзлар қулоғимга чалинди. Англадимки, беморни тушираётганлар махсус кийимлар кийиб, ўз бурчларини бажаришяпти. Гап орасида:

— Блок тайёрми? Уни дезинфекция қилдиларингизми? — деган гаплар ҳам эшитилди.

Бир неча дақиқадан кейин ён томонимда, яъни менинг каравотим қўйилган томонда тақир-тукурлар бош-

ланди. Нималарнидир жойларидан кўзгатиб, яна нималарнидир кўйишди. «Анавини олинг», «манавини кўйинг» деган сўзлар эшитилди. Билсам, кўшни хона билан мен ётган жой илгари бир хона бўлиб, кейинчалик ўртадан фанера билан бўлинган экан.

Харакатлардан англадимки, беморни хонага киритишди. Тақир-тукурлар, паст овозда гап олишувлар икки-уч соат давом этди.

Менда уйку йўқ эди. Бедорлик аста-секин ваҳимага айланди. Соатимга қарайман. Уч бўлди, тўрт ҳам бўляпти. Бир маҳал ён хонада жимжитлик чўқди. Ўзимча ваҳимали хулосага келдим.

Ўовлидаги чироқдан хона деразаси орқали ёруғлик тушиб турарди. Уйқусизликдан бутун хонага назар ташлаб чиқдим. Бир маҳал қарасам, деворларда сувараклар безовта бўлиб, ҳар томон чопиб, ўзларига хилват жой излашяпти.

«Ҳа-а», — дедим ўзимча. Ваҳимали хулосага келдим: «Беморни ё олиб кетишди, ё у оламдан кўз юмди». Бунга асосим ҳам бор эди: сувараклар чопа-чопидан олдин кимдир бемор ётган хонага кирди-да, ниманидир вишиллатган бўлди. Демак, бемордан кейин хонани дезинфекция қилаяптилар. Бунинг натижасида сувараклар қочиб, менинг хонамга ўтган. Ҳатто баъзилари кўрпаёстигим устида юрганига ҳам кўзим тушди.

Ваҳимага ваҳима кўшилди. Ўрнимдан турдим. Дераза томон бордим. Хаёлим ҳар қаёқларга олиб қочди. Шу ерда бўлаверай десам, суваракларнинг безовталиги мени дахшатга солди. Деразани очдим. Ўзимни деразадан чиқиб кетишга чоғладим, рўпарамда, эллик қадамлар чамаси нарида шифохона деворининг ўпирилган жойи ҳам бор. Бемор кўришга келганлар шу ердан кириб-чиқишадди. «Мен ҳам шу ердан чиқиб, уйга кетаверишим мумкин-ку», ўйладим ўзимча. Бироқ ор-номус йўлимни тўсди. Одатдагидек, эргалабдан Шабот Хўжаевич ва Илёс Халилович эшикни очиб кирсалару, мен бўлмасам. Худди биров кўксимдан итаргандек орқага тисарилдим. Ётишга хоҳишим йўқ эди. Соат ҳам 4 дан ўтибди. Тонг ёриша бошлади. Шу аҳволда бир неча соат ўтириб қолдим. Миям тинимсиз банд. Ҳар хил хавотирлар, турлича ваҳималар...

Ва ниҳоят, стулда ўтирган ҳолимда кўзим уйкуга кетибди. Бир маҳал эшик очилди. Ҳамшира экан.

— Яхши ўтирибсизми? — деди-да, осма укол қила-

диган мосламаларни киритиб, кичкина стул устига нималарнидир ташлаб, «мана буларни ичасиз» деб кетди. Бир оздан кейин кириб:

— Ётинг, осма уколни бошлаймиз, — деб қолди.

Сувараклар хуруж қилган кўрпа-тўшаклар устига ётишга ҳеч ҳам хоҳишим йўқ эди. Бу ерда ҳам ор-номус ишга тушди. Жойимга ётдим. Хамшира осма уколни кўлимга қўйиб қўйди. Уйқусизликдан бошим гангиган, беҳол, бемажол ҳолатдаман. Осма укол тугар-тугамас эшик очилди-да, Шабот Хўжаевич ва Илёс Халилович кириб келишди. Ўтириб улгурмасимданоқ профессор қандайдир латифани айтиб, иккаламизни ҳам роса кулдирди. Унинг кетидан Илёс Халилович қандайдир кулгили гап қилди. Иккаласи ҳам баробарига:

— Тузуксиз-у, анча ўзингизга келиб қолибсиз. Икки-уч кундан кейин ишингизга борасиз, — дейишди.

Кечаси бўлиб ўтган воқеалар хусусида нималардир демоқчи бўламан. Бироқ айтишга ҳеч тилим бормади. Биринчидан, ор-номус бунга йўл қўймаса, иккинчидан, шифокорларнинг хушмуомалалиги ва хушчақчақлиги йўлимни тўсиб турибди.

Бу гал иккала шифокор ҳам илгариги кунларга нисбатан узоқ ўтиришди. Кўпроқ кўнгилга хуш келадиган гапларни гапиришди. Анчадан кейин «яхши ётинг» деган тилак билан хонадан чиқиб кетишди.

— Қойил, — дедим мен ўзимга-ўзим. Биринчидан, деразадан отилиб чиқиб кетмаганимдан кўнглим жойига тушган эди. Иккинчидан, кечаси бўлиб ўтган воқеалардан профессор ҳам, бош врач ўринбосари доцент Илёс Халилович ҳам беҳабар бўлиши мумкин эмас. Бироқ «кечаси шундай воқеа рўй берибди», деб менга бир оғиз узрнома эслатиб қўйишни лозим кўрмадилар. Бунга уларнинг шифокорлик бурчи йўл қўймас эди.

Қадронларим Шабот Хўжаевич ва Илёс Халилович билан шу воқеадан кейин ҳам кўп марта учрашдик. Хар хил жамоаларда бирга бўлганмиз. Хатто бирор мушкул иш чиқиб қолса, маслаҳатлашганмиз, дардлашганмиз, бироқ ўша кечаси рўй берган воқеа хусусида бирор марта фикр олишган эмасмиз. Бироқ бу воқеа мени бир хулосага олиб келди:

Табобат оламида мутахассислар кўп. Жарроҳлик дейишади, терапевт деб аташади, невропатолог деб юритишади, аллергия, бурун ва қулоқ касалликлари, кўз ва тиш касалликлари, ошқозон ва буйрак касалликлари бо-

бида мутахассислар бор. Бироқ табобат оламида энг оғир мутахассислик, энг хатарли, энг ваҳимали касб юқумли касаллар мутахассиси бўлса керак, деб ўйлаб юраман ўзимча.

Мен бир кечанинг ўзида қандай аҳволга тушганимни баён этишга ҳаракат қилдим. Бу мутахассислар эса ҳар лаҳза, ҳар дақиқа, ҳар соат шу аҳволда бўладилар. Биз ҳамма нарсани билавермаймиз, бироқ улар биладиларки, олам сонсиз-саноксиз, кўзга кўринмайдиган душманларга тўла. Улар ўша душманлар билан юзма-юздирлар. Фақат юзма-юз эмас, балки инсонни улардан сақлашга ўз ҳаётларини бағишлаганлар. Шу боисдан балли ва балли, дегим келади бундай шифокорлар ишига.

МУНАҚҚИД САЛОҲИЯТИ

Минг тўққиз юз эллик бешинчи йилнинг апрель ойи. Максим Горький номидаги Жаҳон адабиётлари илмий-тадқиқот институти. Москванинг етакчи адабиётшунос олимлари институт залига йиғилган. Минбарда ёши эндигина 26 га тўлган, ўрта бўйли, хипчин гавдали, қорапаранг, қирғийбурун йиғит. У «Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбек дostonчилиги» мавзуида номзодлик диссертациясининг мазмуни хусусида маъруза қилаяпти. Бу йиғит эндиликда таниқли адабиётшунос, мунаққид бўлган профессор Озод Шарафиддинов эди. Залнинг бир чеккасида ўтириб, минбардан айтилаётган гапларни жон қулоғим билан эшитяпману, лекин ўқтин-ўқтин диққатимни маърузачи билан дўстлигимиз ва ҳамкорлигимизга тегишли воқеалар бўлиб-бўлиб турибди.

Минг тўққиз юз қирқ олтинчи йил эди. Бошқа талабаларга нисбатан ёшим бир оз улуғ. Эндигина жанг майдонларидан қайтганман. Филология факультети комсомолларининг умумий йиғилишида котиб қилиб сайланди. Ўшанда мен иккинчи курсда, Озод Шарафиддинов биринчи курсда ўқир эдик. Тез кунларда англаб олдимки, Озод ўз курсининг билимдон ва етук талабаларидан экан. Шу илғор талабани жамоа ишларига жалб қилиш мақсадида биринчи курс аудиториясига кириб, унга бюро номидан қандайдир топшириқни етказмоқчи бўлдим. Лекин у вақт камлигини важ қилиб, таклифни хуш кўрмаганлигини англатди. Талабалар орасида бундай воқеалар бўлиб туришини билганимдан бўлса керак, мен бу

воқеани кўнглимга оғир олмадим. Иккаламиз орамизда бўлиб ўтган биринчи мулоқот шу эди.

Озод ҳамон минбарда. Унда ўша пайтлардаёқ нотиклик маҳорати бор эди. Фикрлар чуқур, жумлалар изчил, овоз дадил. Эшитатуриб, унга ҳавасим келади. Нотикликда ўзимнинг у даражада эмаслигимни ўйлаб ачинаман. Яна диққатим бўлинади.

Минг тўққиз юз қирқ саккизинчи йил эди, чамамда. Биз тўртинчи курс талабалари шаҳар мактабларидан бирида амалий машғулот ўта бошладик. Маълум эдики, Озод ўша мактабда дарс ҳам берарди.

Менинг амалий машғулотим унинг соатига тўғри келиб қолди. Камчилигимни ўзим биламан. Нутқда сўз топиб, жумла тузишим фикр йўналишимдан орқада қолиб кетади. Натижада баъзан сўзда тугилиб, нутқим текис чиқавермайди. Шу сабаб бўлди, шекилли, амалий машғулотимдан ўзим қаноат ҳосил қилмадим. Бу Озод билан бўлган мулоқотларимдан яна бири эди.

Нотик маърузасини якунлай деб қолди. У жангда иштирок қилган шоирлар, ортда туриб, жангвор достонлар яратиш билан ғалабага ўз ҳиссасини қўшган ижодкорлар ҳақида кўтаринки руҳда гапирарди. Яна хаёлга берилдим.

Мусофирчилик яқинларни яна ҳам яқинроқ қилиб қўяркан. Москвада бўлиб ўтган бошқа бир воқеа яшин тезлигида хаёлимдан ўтди. Мен Ижтимоий фанлар академиясининг ётоқхонасида тураман. Озод Фанлар академиясининг ётоқхонасида. Кунларнинг бирида иккаламиз учрашиб қолдик. Гап-сўзларимиз қизиди. Адабиётимиз тараққиётининг анча турғунлашиб қолгани, бунга ўша пайтларда ҳукм суриб келаётган андозавозлик, бадийятни назар-писанд қилавермасдан, социологияга берилиб кетиш сингари масалаларга оид фикрлар кетидан фикрлар келаверарди. Адабиёт қисмати ҳақида ўйлайдиган ҳар бир ёш адабиётшунос қалбидаги дард эди бу фикрлар. Бир маҳал қарасак, вақт ярим кеча бўлиб қолибди. У мени кузатиб ётоқхонагача борди. Ўзини юборишга кўнглим бўлмасдан, мен ҳам уни кузатиб ётоқхонасигача келдим. Иккала манзил орасидаги қатнов тонг ёришгунча давом қилибди. Охири йўлнинг ярмида бир-биримиз билан хайрлашдик. Назаримда, иккаламизни қизиқтирган нуқтаи назарлар, келажак ҳақидаги эзгу истаклар шу даражада бизни банд қилганки, бутун узок кеча давомида бир-биримиздан ажрала олмабмиз.

Озод маърузани тугатди. Кейин бирин-кетин расмий ва норасмий оппонентлар сўзга чиқишди. Диссертантни ҳамма яқдиллик билан қўллаб-қувватлади. Химоя яхши натижа билан якунланди.

Химоядан омон-эсон ўтиш — илмга қадам қўяётган ёшлар учун катта ғалаба. Диссертантнинг ишидан кейинги кайфияти йирик ҳарбий саркарданинг жангни ютиб, ғалаба нашъасини суриши билан баробар. Озод бир неча кун давомида ўша ғалаба гаштини суриб юрди. Дўстим Пиримкул Қодиров билан мен бу кайфиятга шерик эдик.

Бирор ҳафтадан кейин Озод Тошкентга жўнайдиган бўлди. Кетиши арафасида маълум бўлдики, у уч йиллик аспирантура давомида фақат илм олмабди. Балки шунга яраша китоб ҳам йиғибди. Пиримкул Қодиров билан иккаламиз унга китобларни тахлашда ёрдам қилдик. Кейин машина топиб, вокзалга элтдик. Фолиб дўстимизни поездга ўтказиб, Тошкентга жўнатдик. Икки ҳафталар ўтар-ўтмас Озоддан хат олдим. Унда тахминан қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

«Дўстим, Матёкуб, сиздан хафаман. Мен учун шундай Ғалаба кунда мени поездга чиқариб кузатиб қолмадингиз».

Мен ичимда кулиб қўяколдим. Таажжубга ўрин йўқ эди: фақат Озодга ўхшаган шоиртабиат одам шу хилдаги хатни ёзиши мумкин.

Вактлар ўтди. Биз иккаламиз бир-бирларимизнинг ишларимиз, изланишларимиздан хабардор бўлиб турдик. 1955 йил эди. Озоднинг бадиий таржимага тегишли мақоласи билан танишдим.

Чўлпон ва Фитратларнинг мақолаларидан кейин ўзбек мунаққидчилигида узоқ йиллар давомида «вульгар социологизм» тамойиллари ҳукм суриб келарди. Дўстим Озоднинг бу мақоласида бадиият масалалари устуворлик қиларди. Бу ҳол мунаққидчиликда янгича қарашнинг пайдо бўлаётганлигидан нишона бўлиб, дўстимнинг илмий химоясидан кейин у бошлаётган ишларга иккинчи бор ҳавас билан қарадим. Англадимки, шу йўналишда изланиб, мақолалар ёзиш менинг ҳам бурчим.

1956 йилга келиб, «Асқад Мухторнинг «Опа-сингиллар» романи», «Ойбекнинг «Қутлуг қон» романида характернинг шаклланиши» номли мақолалар эълон қилдим. Уларни дўстимдан ўрнак олиб ва маълум даражада унга жавобан ёзилган ишлар ҳисобладим ўзимча.

Тошкентга қайтиб келганимдан кейин кўрдимки, дўстим Озод бутун борлиғи билан адабиёт оламига шўнғиган. У университетда дарс бераётиб, ўзи ишлаётган кафедрага бадиият шабадасини олиб кирибди. Бир вақтнинг ўзида адабиёт нашриётида ишлаб, китоблар нашр қилиш соҳасида ҳам бадииятга алоҳида эътибор беришга уринаётган экан.

1958 йили Озод мени нашриётга таклиф қилиб, Москвада тайёрлаган ишларим билан қизиқди.

— Олиб келинг, бир кўрайлик. Декада ҳам яқинлашяпти, — деди.

У даврдаги удумларга асосан, ҳар вақт-ҳар вақт Москвада республикаларнинг маданият ўн кунликлари ўтказиларди. Одатда, у қискача «декада» деб аталарди. Озод ўша декадани назарда тутаётган эди.

Эртасигаёқ кўлёмаларимни кўтариб, нашриётга бордим. Жавоб ҳам тез бўлди. Уч-тўрт кун ўтар-ўтмас у:

— Бўлди, яхши китоб чиқади. Кўлёмангизни таҳрир учун профессор Маковга бериб юбордим, — деди.

Китобим ҳали чоп этилиши унча аниқ бўлмаса-да, хурсанд эдим. Иш ҳам дўстим айтганидек бўлди. Икки-уч ой ичида «Мастерство изображения характеров в романах Айбека» номли китобим нашрдан чикди.

Бу менинг анча вақт сарф қилиб битган тўнғич китобим эди. Кўриниб турибдики, унинг дунё юзини кўришида Озод Шарафиддиновнинг хизмати катта бўлди.

Олтмишинчи йилларда шахсга сифиниш оқибатлари фoш қилиниб, мафкура соҳасида, хусусан, бадиий ижод муҳитида маълум даража эркинлик юзага келди. Бу ҳол адабий муҳитнинг анчайин жонланиши ва фаоллашишига сабаб бўлди. Ўша пайтларда ўзбек адабиётининг таракқиётига сезиларли таъсир ўтказиб турган Ойбек, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор сингари шоир ва ёзувчиларнинг ижоди камолот чўққисига чиққан бўлиб, адабий ҳаёт кўпроқ уларнинг ижодий ютуқ ва жасоратлари билан боғлиқ эди. Биз, бир гуруҳ ёшлар шулар атрофига, хусусан, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор атрофига уюшдик.

Озод Шарафиддиновнинг ўзбек насри, драматургияси, хусусан, шеърляти ҳақидаги мақола ва китобларининг майдонга келишида Абдулла Қаҳҳорнинг устозлик ўрни борлигини ҳисобга олмаслик мумкин эмас.

Ўша пайтлари Абдулла аканинг менга мураббийларча айтган бир гапи ҳамон эсимда:

— Бугун мунаққидчиликнинг бурчи маълум. Бадиий асар номи билан кўп нарсалар эълон қилинапти. Уларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратадиган пайт. Озод шеърят соҳасида анча ишлар қилаяпти. Сизнинг ишларингиз кўпроқ насрий асарлар тахлилига бағишланган. Шеърят билан наср адабиётнинг бош жанрларидан. Демак, кучларни бирлаштириш керак, иккалангиз бир-бирларингизга ишониб иш қилинглр. Бир-бирингиздан ўтадиган арзимаган камчиликка эътибор бериб, зиддиятга борманглр.

Ўша даврда адабий муҳитнинг зийрак кўриқчиси ҳисобланган Абдулла Қаҳҳор шу хилдаги сўзларни Озодга ҳам айтган бўлиши ажаб эмас. Шарафиддинов билан иккаламизнинг фаолиятимиз шундай бўлдики, мана эллик йил давомида бир-биримиз билан, бадиият хусусидаги айрим баҳсларни ҳисобга олмаганда, қаттиқ зиддиятга бормадик. Аксинча, бир-биримизни қўллаб-қувватлашга ҳаракат қилдик.

Илмий-амалий фаолиятда Озод Шарафиддинов анчагина қийинчиликларни бошидан кечирди. Бунга аксарият ҳолларда унинг чўрткесарлиги, ўз фикрларини холисона ва дадил айтишга мойиллиги сабаб бўларди. У адабий жараённи тўлалигича тушунади. Хусусан, сиёсий айбномалар билан қатағон қилинган адиб ва шоирлар ижодини қайта тиклашда жонбозлик кўрсатди.

Етмишинчи йилларнинг охирларида. Озод «Тирик сатрлар» деб аталган каттагина китобини нашрга тайёрлади ва унга қатағон қилинган қатор шоирлар, жумладан, Чўлпоннинг айрим шеърларини кўшди. Китоб тарқалмасдан туриб, сиёсий жихатдан зарарли саналиб, ман қилинди. Шу муносабат билан Озод қатағон йилларининг қора рўйхатига ҳам тушди. Аммо бу ҳол уни издан чиқариб юбора олмади. Мақолалар кетидан мақолалар, китоблар кетидан китоблар битиб, илмга ва ижодга ўз садоқатини билдириб турди. Адабий таржима билан шуғулланиб, қатор асарлар нашр қилди.

Саксонинчи йилларда жамият тараққиётида рўй бераётган баъзи бир демократик тамойиллар муносабати билан Озод жаҳидчилик ғояларини, қатағон қилинган ижодкорлар номини қайта тиклаш борасида кўп жонбозлик кўрсатди.

Бир воқеа эсимда юради: 1984 йилда Марказқўмнинг котибаси ҳузурида бир гуруҳ ёзувчи ва олимларнинг йиғилиши бўлиб ўтди. Унда кўп жилдлик XX аср ўзбек

адабиёти тарихини яратиш хусусида гап борди. Озод ўшанда сўзга чиқиб, қуйидаги мазмунда нутқ сўзлаган эди:

Биз очик эшикни қокиб турибмиз. Маълум нарсалар ҳақида жанг қилиб, қалқон синдираяпмиз. Холбуки, ХХ аср ўзбек адабиётининг бошларида турган Абдулла Авлоний, Сўфизода, шунингдек, Чўлпон ва Фитратларнинг айрим камчиликлари бўлиши мумкин. Лекин улар адабиётнинг тараққиётига катта ҳисса қўшган сиймолардир. Менинг назаримда, уларнинг асарлари, жумладан, ўша даврда давлат мукофотига сазовор бўлган «Кеча ва кундуз» романини бугун нашр қилсак, ҳеч нарса ютқазмаймиз.

Ҳали мустабид мафкура ўз куч ва қудратини сақлаб турган пайтда бу хилдаги фикрларни билдириш ўзига хос жасорат эди.

Озод Шарафиддинов адабиётшуносларнинг олдинги сафида турибди. Ҳозирги пайтда «Жаҳон адабиёти» журналининг бош муҳаррири. У ўзбек китобхонини дунё адабиётининг етук намуналари билан таништириб бориш каби савобли ишга бел боғлаган. Шу билан баробар ХХ аср ўзбек адабиётининг тараққиётига ҳам назар ташлаб, унинг жаҳон адабиётига қўшган ҳиссаси хусусида фикрлар билдираяпти. Бу Озод Шарафиддиновнинг илмий-адабий фаолиятида янги босқичдир.

Бугун у «Бутун ҳаётимни адабиётга, адабиётни тебратиб турадиган кадрлар тайёрлашга бағишладим», дейишга ҳақлидир. Мен халқимизнинг ҳар соҳада фаол фарзанди, тиниб-тинчимас, ҳормас-толмас дўстим, Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддиновга янги-янги ижодий ютуқлар тилайман.

ҲАЁТНИНГ РОҲАТИ БОР, АЗОБИ ҲАМ...

Журналист мақола ёзади, ёзувчи, олим китоб битади. Уларни кимдир чоп этиб, газетхон ва китобхонга етказди. Мақола, китоб ижод қилиш қай даражада санъатни талаб қилса, ноширлик, матбаачилик ҳам шу даражада тадбир ва хунарни талаб қилади. Бутун ҳаётини, бор иқтидорини газета-журналлар ва китобларни чоп этишга бағишлаган матбаачи-ноширлар республикамизда анчагина. Уларнинг аксарияти халқимизга, айниқса, ижод аҳлига яхши маълум. Мен бу ўринда республикамизда шу соҳа ривожига катта ҳисса қўшган фидойилардан

бири Ислом Шоғуломов ҳақида баъзи бир фикрларимни билдирмоқчиман. Назаримда, Ислом Шоғуломов матбаачи бўлиб туғилгандек. Ноширлик унга она сути билан қонига синган. Шу боисдан бўлса керак, у 70 ёшдан ошиқроқ умрини шу касбга бағишлади.

70-йилларда республикамизда Шарқ мумтоз адабиёти намоёндаларининг миниатюралар билан безатилган бир хил ҳажмдаги кўркам, жозибador китоблари ўзбек ва рус тилларида нашр этила бошлади. Ҳориждан келган катта-кичик меҳмонлар кўзини қувонтирадиган совғалар бўлиб хизмат қилган бу безакдор, дид билан чоп этилган китоблар миннатдор ўзбек ўқувчиларининг китоб жавонларидан ҳам ханузгача ўрин олиб турибди. Мазкур ажойиб туркумни нашр қилиш ғояси ким томонидан таклиф қилинган ва қандай қийинчиликлар билан амалга оширилган, мен булардан беҳабарман, бироқ бунда уларни нашр қилган, ўша пайтда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг нашриёти деб аталган йирик ташкилотнинг директори Ислом Шоғуломовнинг катта хизмати борлиги шубҳасиз. Бу инсон билан жуда яқин муносабатда бўлмасам ҳам, ўша китоблар туфайли менда унга нисбатан чексиз муҳаббат уйғонди. Сиргдан уни қаттиқ ҳурмат қиладиган бўлиб қолдим. Кўришган пайтларимда бу хайрли ишларига ўзимнинг илиқ муносабатимни билдирдим. Шундай юксак дидли, кенг зехниятли фидойи матбаачи-ноширларимиз борлигидан фахрланиб юрадиган бўлдим.

Эсимда, 1978 йил август оғи эди. Таътилим пайтида Ялтадаги «Ўзбекистон» санаториясида дам оляпман. Ўша йили у ерга кўплаб ўзбек зиёлилари боришганди. Улар орасида ака-ука Ислом ва Рустам Шоғуломовлар ҳам бор эди. Кўришиб юрардик. Кунларнинг бирида Ислом Шоғуломов бетоб бўлиб қолибди, инфаркт бўлибди, деган гап тарқалди. Табиий, шу ердаги барча дўстлар бўлиб бунга кўп ачиндик. Дарров бориб хабарини олишга шайландик. Бироқ шифокорлар бунга йўл беришмади. Кейин билдимки, Шоғуломов икки-уч ой Қримда қолиб кетибди. Даволаниб, кейин Тошкентга қайтибди. Ҳол-аҳвол сўрашиш бу ерга келгандан кейин насиб этди.

Ислом Шоғуломовнинг бу дардга чалиниш сабаблари ҳақида ҳар хил гаплар юрарди. Уларнинг ҳаммасини йиғиб, ўзимча хулоса қилдим:

Ўша йиллари Ислом Шоғуломов шунча йирик ва муҳим ишлари орасида вақт топиб, Ўзбекистонда матбаачи-

лик тарихидан илмий изланишлар ҳам олиб борган ва номзодлик диссертациясини ёқлаган. Бирок ҳар кимга, айниқса, ҳаётда кўп нарсага эришаётган кишига нисбатан хайрихоҳлар бўлгани сингари ҳасадгўйлар ҳам топилиб туради. Мен Шоғуломовнинг Ватандан узоқ бир жойда бетоб бўлиб қолишига ўша ғаразгўйларнинг ифволари сабаб бўлган, деган фикрга келдим.

Маълумки, 80-йилларнинг ўрталарида Марказнинг «ўзбеклар иши», «пахта иши» деб аталган тавқи лаънат тадбири бошланиб кетди. Бу фақат пахтакорларга қарши эмас, бутун ўзбек халқига, ўзбек бободехқонларига, ишларида чиникқан ўзбек раҳбарларига, халқ фахрига айланган зиёлиларга қарши ҳасадгўйликнинг энг қабих нуқтасидан туриб амалга оширилаётган иш эди. Ўзбекнинг менман деган зиёлиларига қарши ҳар хил йўсиндаги муҳокамалар уюштириш, мақолалар, фельетонлар эълон қилиш жараёни бошлаб юборилди. Ушбу разил ишнинг қаттиқ зарби Шоғуломовларни ҳам четлаб ўтмади. Мустабид мафқуранинг қудрати шу даражада зўр эдики, Ислом Шоғуломовга қарши ёзилиб, ёлғон-яшиқ материаллар билан тўлиб-тошган фельетон бевосита унинг раҳбарлигидаги босмаҳонада чиқаётган газеталарнинг бирида чоп этилди. Барча йирик шахслар ҳақида тайёрланган зўраки материаллар ёхуд газета саҳифаларида чоп этилган мақолалар аксарият виждони тоза одамларни ачинтирди. Майда гап-сўзларга учадиган, ҳақиқатни ёлғондан, ҳалолни ҳаромдан ажрата олмайдиган ғаразгўй кимсалар шу тарзда ташкил этган муҳокамалар ва ёзган мақолалар бекорчи шов-шувларга сабабчи бўлди. Ниҳоят, Ислом Шоғуломов ҳам шундай ифволар натижаси ўларок ўз вазифасидан бўшатилади.

Ҳаётнинг биз доим ҳам англаб етавермайдиган адолатли қонунияти бор. У ёмонликни мангуга ўз бошига устувор қилиб кўявермайди. Ёвузлик кимларнингдир воқитаси билан маълум бир давр давомида устунлик қилади-да, вақти келиб, ўрнини яхшиликка бўшатиб беришга мажбур. Зеро, халқдаги «Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ» деган гап бежиз айтилмаган. Ҳаётда мутаносиблик қонуни доим ўз ишини кўрсатиб туради. 1991 йилда республикамизда Мустақиллик эълон қилинди. Халқ, унинг ҳамма қатламлари эркин нафас ола бошладди. Бутун юртимизни ларзага келтирган «ўзбеклар иши», «пахта иши» деб аталмиш ўша қабоҳат чекинди. Асл ҳақиқат устун келиб, йўл қўйилган ҳовлиқишларга, мар-

казнинг ифвоси билан аямасдан, ўзаро зарба беришларга чек қўйилди. Вазифаларидан узоқлаштирилган кўпгина рахбар ходимлар асли ўз ўринларига ёки мавқеига мувофиқ бошқа ишларга жойлаштирилдилар. Шулар орасида Ислом Шоғуломов ҳам бор эди. У ўзи илгари бошқариб келган нашриётнинг катта йиғилишида муқобиллик асосида овозга қўйилди ва голиб чиқиб, олдинги ўрнига тикланди. Ва бу ишда у яна бир неча йиллар давомида ўз қобилиятини билимдонлик билан ишга сола билди.

Менинг ўз мутахассислигим нуқтаи назаридан айтадиган гапим шундан иборатки, Ислом Шоғуломов кейинги даврда бадиий адабиётнинг тараққиётига бошқа нашриётларга нисбатан кўпроқ таъсир ўтказди. У қарийб барча йирик ёзувчиларнинг асарларини юқори савияда безакли қилиб қайта нашр этди. Китобхонлар жавонини «XX аср ўзбек романи» туркуми билан тўлдирди. Ўзбек шеърляти ва миллат фидойилари ҳақида ҳикоя қилувчи китоблар туркумини нашр этишга бошлади. Кўпгина истеъдодли ёш ёзувчиларнинг асарларини рўёбга чиқарди.

Хар бир инсоннинг ҳаётдаги ўрни унинг шахсига ҳос асл хусусиятларга боғлиқ. Ислом Шоғуломовнинг ҳам ҳаётда эришган шу даражадаги ўрнини белгилаб берган асл асослар борки, улар ҳақида батафсилроқ тўхташ фойдадан холи эмас. Мен бу вазифани ўзимча адо қилиш ўрнига Ислом Шоғуломов эълон қилган «Буни умр дерлар...» номли китоб таҳлилидан келтириб чиқаришни лозим кўрдим.

* * *

Ҳаётнинг кўпгина жиҳатларини қамраб олган эсдаликлардан иборат бу асарда ўзбек халқи босиб ўтган қарийб 60 йиллик йўл унинг айрим нуқталари орқали акс эттирилган. Китоб ҳақидаги фикрларимни аниқроқ билдириш учун унинг баъзи томонларинигина таҳлилга тортишни маъқул деб билдим.

Асарда уч авлод ҳаёти ўз аксини топган. Булар — XX асрнинг қоқ белида ҳаёт кечирган Шоғуломов бобо, Саида аялар; иккинчиси — XX асрнинг иккинчи ярмида республика тараққиётига сезиларли хисса қўша олган авлод вакили бўлмиш муаллифнинг ўзи — Ислом Шоғуломов, учинчиси — XX аср охири — XXI аср бошларида фаолият кўрсатиши мумкин бўлган Алишердир.

Буюк инсон Шоғулом бобо — камтарона меҳнати билан ўтган асрдаги ҳаёт ривожига ўз ҳиссасини қўшган оддий захматкашларнинг типик вакилларида бири. У ўша замон кишиси сифатида ўзини катта жасоратга чоғламайди. Асрга хос бўлган йирик бурилишларда иштирок қилишни ҳам ўйламайди. У катта мансабдор ҳам эмас, қўлида турар жойидан ташқари катта мулки, кетмонидан бошқа маҳсулдор қуроли ҳам йўқ. Ёки катта фойда келтирадиган ер-сувга эга эмас. Ўз ҳалол меҳнати, пешона тери билан оила тебратди. Беш фарзанд — тўрт ўғил, бир қизни оёққа турғизди.

Бағри кенг Шоғулом бобо ўз бурчини яхши англаган оталардан эди. У фарзандларига ўта меҳрибон, айни пайтда беҳад талабчан. Шу туфайли ўзида мавжуд бўлган меҳнатга яхши муносабатни, ҳалолликни фарзандларига ҳам сингдира олган. Бу хислатлар ўзбекнинг миллий анъаналари билан бевосита чамбарчасдир. Муаллифнинг эътирофига кўра, Шоғулом ота «фарзандлар ютуқларига қараганда камчиликларини тез-тез эслатиб турар, фарзандларни огоҳлантириб турарди... Мен фарзандларимга пухта тарбия берсам, интизомли ва одобли бўлишларини талаб қилсам, эрта бир кун улар ҳаётда унчалик қоқилмасдан яшайдилар. Бу менинг оталик бурчимдир», деган ақидага қатъий амал қилиб яшаган.

Етмиш йил давомида биз ўзбек халқини саводсиз деб келдик. Бунга бизни ўша давр мафқураси ишонтиришга уринди. Аслида, ҳар бир ўзбек оиласида китоб бўлган ва ўқилган. Шоғулом ота ҳам маърифатдан хабардор инсон бўлган. Муаллифнинг таърифлашича, отанинг маслаҳат ва танбеҳлари «китоб кўрган ўқимишли кишиларнинг нутқига уйғунроқ бўларди». Унинг баъзи сўзлари маталсифат эди. Мана шулардан бири: «Аксари кўнгилсизликлар меҳнат қилмаслик, ундан қочиш қабилардан пайдо бўлади. Бир бурда нон ҳам меҳнат билан мазали бўлишини ёдда тутсанг, асло панд емайсан. Бахтнинг бир оёғи меҳнат бўлса, иккинчи оёғи илм-маърифат ва одобдир».

Илм қадрини, маърифат қийматини билган Шоғулом ота моддий қийинчиликларга қарамасдан, фарзандлари илмли, заковатли бўлишининг ғамини еган. Ҳаётнинг майда икир-чикирларини ҳам уларнинг қулоғига қуйишга, миясига жойлашга ҳаракат қилган. Оилада юз бериши мумкин бўлган оддий воқеаларга ҳам маъно бериб, фарзандлари етук инсон бўлиб камол топишига оталик ҳис-

сасини қўшган. Асарнинг бир жойида қуйидаги сатрларни ўқиймиз: «Отам хаттоки мол-холни ҳам, унинг ем-хашагини ҳам эҳтиёт қилардилар. Сигир, бузоққа ем-хашак вақтида ва меъёрида берилмаса, ундан сут ололмайсан, дер эдилар. Бу таъна-киноя, албатта, менга тегишли бўларди... Шу боис ҳар бир нарсада меъёр бўлиши зарурлигини отамдан ўрганганман. Отамни, гарчи у киши бой-бадавлат киши бўлмасалар-да, Шоғулomboй деб аташарди. У кишидан кўпчилик маслаҳат оларди. Отам тежамкор бўлганликлари учун хамиша: «Тўй-хашамни фалончидан ўзаман деб, бесўроқ қилиб юборманг, бошқаларнинг дилини оғритасиз, хамиятига теккан бўласиз», дер эдилар».

Шоғулomboй ота ҳаёт диалектикасини тўғри англайдиган ва шу қонуниятларни фарзандларига ҳам сингдира оладиган оталардан эди. У билардики, ҳаёт бирдек текис йўналишдан иборат эмас. Унда қанча роҳат бўлса, шунча азоб ҳам бор. Унинг сўзича, одам инсофли бўлса, оқу қорани яхши таниса, ўзининг ҳаётдаги ўрнини билса, азоби камроқ, роҳати кўпроқ бўлади. Ота фикрича, ҳаётнинг темир қонуни бор: «азоб ҳам, роҳат ҳам инсон ҳаётида ўзлигини билдириб туриши керак».

Умрининг охирларида ота меъёр хусусида ҳар кимга ҳам сабоқ бўладиган бир ҳақиқатни насихат тарзида билдиради. Қаранг: «Ҳаёт — бепоён. Ҳар қандай вазиятда ҳам гапинг ёмон томонга буриб юборилмаслиги, жанжал-машмашага айланиб қолмаслиги, бировнинг кўнглини беҳуда оғритмаслиги учун ўзингни босасан, тилингни тиясан. Худо берган сабр-қаноатдан фойдаланасан шунда. Аммо ўзингни тия билмасанг, ўзингни тутта олмасдан, бировнинг гапига яраша жавоб қайтармоқчи бўлсанг, ўзинг ҳам уятга қоласан, гуноҳ иш қиласан, бировнинг кўнглини оғритасан. Устига-устак ёнингдагиларни ранжитиб қўйишинг мумкин».

Ҳамма оталар ҳам ўзларича файласуфдирлар. Бирок Шоғулomboй отанинг ҳар бир сўзи, ҳар бир жумласи ўзига хос фалсафа билан йўғрилган. Факат сўзларигина эмас, ҳатто унинг саъйи ҳаракатлари ҳам ўзига хос эди. Китобнинг бир жойида шундай воқеа тасвирланади.

Ўша пайтлардаги шаҳар удумига кўра, отанинг дала ери бўлган. У ерда ота деҳқончилик қилиб, дон-дун, мева-чева етиштирган. Пишиқчилик мавсумларида меваларни олиб келиб, бозорга сотган. Одатда, унинг бозорга чиқарган моллари тез харидорини топарди. Чунки у

молига нарх кўйишда ҳам меъёрни яхши биларди. Кунларнинг бирида бозор шерикларидан бири унга мурожат қилиб: «Мен молларимни қиммат сотиб юбордим, бу гуноҳ эмасми?» деб отадан сўрабди. Ота бу ишнинг гуноҳ эмаслигини билдиради. «Бироқ бир шарти бор, деб таъкидлайди. — Сотилган мол пулидан ўз меҳнатингга ярашасини олиб, қолганини садақа қил. Шунда бу иш айб бўлмайди», дейди.

«Қуш уясида кўрганини қилади» деган халқ мақоли бор. Меҳнатга мухаббат, ҳар бир ишда меъёрга риоя қилиш, доимо фаол бўлиб, оила, жамият ҳаётига маълум бир ҳисса кўшиш тамойиллари, назаримда, ҳикоя қилувчига болалик чоғлариданок отадан ўтган. Падари бузрукворининг панд-насихатлари, ҳаёт тарзи унинг учун бамисоли йўлчи юлдуз эди.

* * *

Ҳар бир эсдаликда бўлганидек, «Буни умр дерлар...»-да ҳам асарнинг бош қаҳрамони муаллифнинг ўзи, яъни Ислон Шоғуломов. Китобнинг дастлабки бетларидан то охиригача тасвир ё у даражада, ё бу даражада унинг ҳаёт йўли, қисмати ва фаолияти билан боғлиқ. Бундай бўлиши табиий.

Муаллиф ҳақидаги бор гапларни жамлаб, унинг ҳаётини кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, англаймизки, унинг онгли ҳаёти қарийб аср билан баробар, яъни XX асрнинг энг қизғин, энг сермазмун даврига тўғри келган. Унинг болалик йиллари мамлакат ҳаётининг оғир даврини ўз ичига олади. 30-йиллардаги етар-етмасчилик, икки-уч йил ҳукм сурган очарчилик, синфий кураш баҳонаси билан жамият ҳаётида уюштирилган қалтис тебранишлар, ниҳоят, Иккинчи жаҳон уруши. Бу пайтларда ҳеч кимга осон бўлмаган: болаларга ҳам, ўсмирларга ҳам. Муаллиф шу давр машаққатларини, ҳаётда рўй берган алғов-далғовларни эслашга ҳаракат қилади. Ўша давр воқеаларига тегишли айрим маънодор манзаралар яратади. Қуйидаги эпизодга разм солинг:

«Бир йили, сентябрнинг охири бўлишига қарамай, ҳали боғдан шаҳар ҳовлимизга кўчиб келмагандик. Мен мактабга отланиб бўлиб, туфлимни кияман десам, пойабзалимни Усмон акам кийиб кетган эканлар. Нима қиларимни билмай қолдим. Опамникини кийиб кетай десам, тўғри келмайди! Ўйлаб ўтирмай, шаҳардаги мактабимизга кеч қолмаслик учун оёқяланг жўнадим. Йўлнинг туп-

роқ қисмида унча билилмади. Қумлоққа етиб келганим-да оёғимни совуқ чимчилай бошлади. Шунда югургилаб мактабга етиб олдим».

Бу муаллиф китобхонга тақдим этган биттагина ҳолат. Ким билади дейсиз, бундай ҳолатлардан яна қанчасини у бошидан ўтказган?

Оиладаги етар-етмасликлар натижасида пойафзал ва кийимларни навбатма-навбат кийиш, улардан бирортаси йиртилиб ёки сўкилиб қоладиган бўлса, драматик ҳолатларнинг келиб чиқиши, ҳатто баъзи кийимларни бемаврид кийиб, ўқишга ёки ишга боришлар — булар ҳаммаси ҳикоя қилувчининг ёшлик даври учун типик ҳодисалар эди.

Ҳаёт қизик. Тошкент қаерда-ю Хоразм қаерда. Ислом Шоғуломовнинг «Буни умр дерлар...» асарида тасвирланган болалиги билан танишиб, мен худди ўша 30-йилларда бошимдан ўтган баъзи воқеаларни эслаб кетдим. Оиламиздаги моддий қийинчилик сабабли иссиқ кийимим йўқлигидан қиш кунлари мактабга ойимнинг мурсагини кийиб борардим. Ойим бирор жойга бориши керак бўлса, мен мактабдан келганимдан кейин, яъни ўша мурсаги бўшагач борарди. Бошимда, одатда, бир томонини куя еган акамнинг эски телпаги бўларди. Акамга ёки отамга тегишли кийимни мактабга бемаврид кийиб кетган пайтларим ҳам кўп бўлган.

Ўспирин Ислом билан ушбу сатрлар муаллифининг ёшлик пайтларидаги бир ҳолат бир-бирларига тўғри келиб қолгани таажжуб уйғотади. Унинг эътирофича, бир гал мактабга отасининг ички кийимида боришга мажбур бўлган экан. Худди шундай кулгили ҳодиса ўша олис Хоразмда менинг ҳам бошимдан ўтган. Баҳор кунлари ҳамма оқ кийинади, деб бозорга бордим, почча-болоқлари тугма билан илинадиган шимсифат бир нарсани харид қилиб, эртасигаёқ мактабга кийиб жўнадим. У ерга бориб, кулгига қолдим. Сотиб олган нарсам ич кийим экан. Энди ўйлаб кўрсам, бундай кулгили воқеалар ўша бизнинг ёшлик пайтларимизда — 30-йилларда ҳар ким билан рўй бериши мумкин бўлган экан.

Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги йилларда собиқ Иттифоқнинг барча ҳудудларига хос бир хусусият ҳукмрон эди. Малакали ишчи кучини яратиш ҳаракати номини олган бу тадбир муносабати билан маърифатнинг бутун бир янги тармоғи пайдо бўлди, яъни халқ хўжалигининг ҳар бир соҳаси бўйича ўқув юртлари барпо

этилди. Тошкентдаги матбаачилик ўқув юрти шундайлардан бири эди. Ислом Шоғуломовнинг касб танлаши шу ўқув юрти билан боғлиқ бўлди. Табиий, ҳаётдаги етар-етмаслик, мухтожлик ёш Исломга бу даврда ҳам ўзини кўрсатиб турарди. Шу боисдан у ўқиб ва ишлаб, оиласига ёрдам беришга мажбур эди. Муаллиф ҳаётининг ўша даврини характерлайдиган бир эпизод бор китобда. Бу бир бурда нон тўғрисида. Шу нон сабаб бутун бир даврни акс эттирадиган чуқур драматик ҳолат берилади асарда.

Ёш Ислом — юқорида зикр қилинган билим юрти талабаси. У қўшимча ишга ҳам жалб қилинган учун карточка билан бериладиган нонининг ҳажми икки баробарга кўпайтирилиб, 600 граммни ташкил қилган. Анча пайтлардан бери тўйиб нон емаган ёш йигит учун бу катта «бахт» эди, албатта. Бора-бора ёш Исломда виждон туйғуси устун кела бошлади: «Нега мен шунча нонни ўзим ейшим керак». Кунларнинг бирида у бир кунга берилган ноннинг чорак қисмини рўмолчага ўраб, бетоб ётган ойисига олиб бориш мақсадида қўйнига солади.

Муаллиф бу эпизод ҳақида фикр юритар экан, ўзига хос фалсафий мушоҳадаларни ҳам китобхонга ҳавола қилади.

«...Минг қўйи бор ота боласидан жилла курса, битта қўй кутади. Минг тиллалик она боласидан бир мисқол бўлсаям совға кутади. Ҳа, отанинг уйида қоп-қоп уни, дастурхони тўкин бўлсин, бари бир боласидан икки дона иссиқ нон кутади. Гап қўйдаяммас, олтиндаяммас, гап меҳр-окибатда».

Воқеа тасвирида ҳам муаллиф ўзига хос маҳорат билан иш кўради. Қаранг: «...Учиб-қўниб уйга кириб бордим. Онам тўшакда ётар ...Мендан бир хушхабар кутгандай, илинж билан кўз тикдилар... Нукул қўйнимни кавлаштираман. Ҳадеганда рўмолчага ўралган бурдани топа олмайман, ох, тушириб қўйган бўлсам-а?.. Вужудимни муздек тер босди. Аламимдан йиғлаворай дедим... Жаҳл билан костюмининг тугмаларини ечиб юбордим. Хайрият, нон қўйнимда экан. Тап этиб гиламга тушганда уни илиб олдим-да, рўмолчанинг қатини ёзиб, ичидаги хиди ёқимли қора нонни онамнинг қўлларига тутдим».

Келтирилган манзаранинг ўзи чуқур маънога эга бўлган драматик асардир. Ҳаёт ўз йўли билан оқарди. Ёш Ислом ҳаётга илк мустақил қадамларни қўя бошлады. У билим юртини тугатиб, босмаҳонага ҳарф терувчи

бўлиб ишга киради. Ҳаёт шундай нарсаки, унга илк қадам кўйган кимдир бир маромда одимлаб, умр бўйи шу тарзда давом этиши мумкин. Бошқа биров ҳар бир қадамидан сабоқ топиб, ҳаётнинг янги-янги босқичларига кўтарилади. Ҳарф терувчи ёш Ислом одамларнинг мана шу иккинчи гуруҳига мансуб шахслардан эди. Янги ишда у ҳадемай дўстлар ортгирди, устозлар топди. Улар туфайли ҳаётга дадил қадам ташлай бошлади.

Ҳа, ҳаётнинг роҳати бор, азоби ҳам...

Роҳат деганда фақат чойхонада ўтириб, дўстлар билан суҳбатлашиб, чой хўплаш ёки ресторанда стол атрофида биродарлар билан давра қуришга ўхшаган ҳолатларни тушуниш керак эмас. Булар ҳам маълум маънода роҳат, лекин асл роҳат ўзгача. Жамият учун муҳим режаларни тузиб ва ҳали ҳеч ким амалга ошириб улгурмаган иш ва тадбирларни бошқариш, шу йўлда дуч келадиган тўсиқларни енгиб ўтиш орқали доим олға бориш — мана асл роҳат.

Ислом Шоғуломов шундай роҳатни излади ва шу йўлдан бориб, бошқа биров удаллаши қийин бўлган мураккаб, аммо зарур ишларга қўл урди. Қисқа муддат ичида ҳозирги «Шарк» нашриёт-матбаа компаниясини барча кўрсаткичлар бўйича республикадагина эмас, ҳатто собиқ Иттифоқда энг йирик, илғор ва махсулдор корхонага айлантирди. Бугун пойтахт кўркига кўрк қўшиб турган бир қатор иморатларнинг тикланишига бош-қош бўлди. Босмаҳонани замонавий усқуналар билан жиҳозлади. Нашриёт шу даражага кўтарилдики, унда республикага тегишли юзлаб газета ва журналлардан ташқари миллион-миллион ададли собиқ Иттифоқ газета-журналлари ҳам шу ерда чоп этиладиган бўлди. Юқорида таъкидлаганимиздек, Ислом Шоғуломов бошқараётган нашриётда мумтоз адабиётимизнинг намуналари кўп нусхада, кўзни қувонтирадиган даражада нашр этиладиган бўлди. Адабий жараён бу жамоа эътиборидан четда қолмади. Хуллас, нашриёт Тошкент шаҳрининг марказида жойлашган энг машҳур, энг эътиборли маърифат ва маънавият масканига, бу соҳанинг йирик ишлаб чиқариш корхонасига айланди. Ислом Шоғуломовнинг жонига роҳат, умрига бой мазмун бағишлаган омиллар мана шулардир.

Шоғулом ота ҳаётнинг азоби ҳам борлигини қайд қилган эди. Ўзига эътиборни жалб этувчи улуғ ишлар ҳеч вақт азоб-уқубатсиз, ҳамирдан қил суғургандек осонгина

битавермайди. Ҳар бир ишнинг ўз қийинчиликлари бор. Бу қийинчиликларни енгиб ўтиш, бартараф этиш, албатта азоб! Бироқ бу роҳат келтирадиган азоб. Шоғулом ота азобни кўпроқ шу маънода тушунган бўлса керак. Бироқ у бошқа азобларни ҳам истисно қилмаган, албатта.

Азобнинг энг даҳшатлиси тухмат ва бўҳтондир. Халқ «Ўт балосидан, сув балосидан, ноҳақ тухматдан Ўзинг асра» деган илтижо-дуони бекорга ўйлаб чиқарган эмас. Тухмат ва бўҳтон азобининг тоши ҳаётда бор бўлган барча мушкулотлар тошидан оғирдир. Унинг зил-замбил оғирлигига ҳар ким ҳам бардош беравермайди. Фақат ўз кучига астойдил ишонган, қадамини ўйлаб босиб, етти ўлчаб, бир кесадиған, дили пок, руҳи бардам шахсгина бу балога дош бериб, ўзининг ҳақлигини амалда исботлаш йўлида ҳам анча савоб ишлар қилиши мумкин.

Тақдир эканки, «Буни умр дерлар...» асарининг муаллифи шу йўсиндаги азобга ҳам дуч келди. Зотан, бу азоб Ислом Шоғуломовга раҳнамолик қилган Шароф Рашидов ўлимидан кейин бошланиб, «ўзбеклар иши» деб аталган умум республика миқёсидаги кенг кўламли тухмат ва бўҳтонлар билан боғлиқ эди. Китобда бу даврда Шоғуломов бошига тушган оғир кулфатлар тасвири ўз аксини топган. «Қора десангиз, йўқ, оқ, деб оёғини тираб оладиган, оқ десангиз, йўқ, қора», деб хукмини ўтказишга шай комиссиялар нашриёт фаолиятини кетма-кет тафтиш қилади, йўқ жойдан камчиликлар топиб, эгрибугри хулосалар чиқаради. Ҳаётда оқ билан қорани ажрата олмайдиган гувоҳлар ишга тушади. Ур-йикит тамойилига асосланган мақола ва фелъетонлар эълон қилинади. Катта идораларда зўравонликка асосланган дўк ва пўписалар бошланади. Охир-оқибат не-не умид ва орзулар билан бошқарилаётган ишлар ўлда-жўлда қолиб кетади.

Азобнинг азоби мана шулар. Булар, назаримда, фақат азобнинг ўзигина эмас, балки Яратганнинг катта синови бўлса керак. Диний таълимотларда Ҳақ таоло яхши кўрган бандасини синовлардан ўтказди, деган ақида бор. Бўҳтончилар азобидан энди қутулиб, корхонанинг илгариги мавқеини тиклаш учун энг шимариб, ишга тушган Ислом Шоғуломов синовнинг янги бир хилига дуч келади. Унинг гўзал оталик орзу-умидларининг тимсоли бўлган севикли бош фарзанди Алишер фожиали равишда ҳаётдан кўз юмади.

Йиллар ўтди. Авлодлар ўзгарди. Ўғил ота ўрнини босди. Энди у оила бошлиғи тўрт фарзанд раҳнамоси. Бошқача қилиб айтганда, фалак гилдирағи айланди-да, Шоғулом ота бурчи ва вазифалари ота Ислом зиммасига тушди. Бу — ҳаётнинг метин қонуниятидир. Буни ҳеч ким ўзгартира олмайди, ўзгартиришга уринишнинг ҳожати ҳам йўқ. Фақат бир нарсани англаб олиш зарур. Бу фалак айланмасининг айнан такрорими? Агар шундай бўлса, илгаригилардан нималари билан фарқ қилади? «Буни умр дерлар...» китобида бу саволга ҳам жавоб олиш мумкин.

Марҳум Шоғулом ота — тарих мулки. Ота Ислом бугуннинг кишиси. Бундан 70 йил олдинги ҳаёт билан бугунги кун орасида қанча фарқ бўлса, Шоғулом ота билан ота Ислом орасидаги фарқ ҳам шунча.

Шоғулом отанинг фаолият, ташвишлар кўлами унинг ҳаёт тарзи билан ўлчанади: оила, қариндош-уруғ, маҳалла, хизмат, далабобдаги ишлар, бозор.

Ота Исломнинг ҳаёт мундарижаси анча кенг. Болачақа, қариндош-уруғ, оила, ёр-дўстлар, маҳалла — бу жиҳатдан фарзанд отасидан фарқ қилмайди. Булардан ташқари, унинг зиммасида бутун республика маънавиятини тарбиялайдиган матбуот мажмуаси ҳам бор. Шу туфайли у элимиз ҳаётининг барча соҳалари билан муомалада.

Демак, Шоғулом отанинг ҳаётига нисбатан ота Исломнинг ҳаёти фақат кўламлари билангина эмас, балки мазмун ва мундарижаси билан ҳам фарқ қилади. Шоғулом отанинг ҳаёт тажрибаси асосида ота Ислом камол топди. Энди, ўз навбати билан, ота Исломнинг ҳаёт тажрибаси заминида янги авлод вояга етади. Худди шу масала «Буни умр дерлар...» китобининг навбатдаги боблари маънавий мундарижасини ташкил қилади.

Авлодларнинг ҳаёт йўлида ўхшашлик ва такрорлар кўп бўлса ҳам, ҳеч қачон бир авлод ҳаёт йўлини иккинчи авлод айнан такрорламайди. Китобнинг боблари ва бетларида акс эттирилган фарзанд доғи фикримизнинг далилидир.

«Ҳеч кимнинг бошига фарзанд доғини солмасин!» Бу Яратган номига айтилаётган илтижолардан биридир. На иложки, ота Ислом тақдирида шундай аламли доғ ҳам бор экан. Мана унинг дил изҳори: «Мен ҳаётнинг кўп яхшиликларидан баҳраманд бўлганман. Айрим нокасларнинг зарбаларига ҳам дуч келганман. Ҳаммасидан Оллоҳ

насиб этган гўзал сабр-қаноат, матонат, ирода билан эсон-омон чикиб кетганман.

...Ҳаётимдаги энг оғир зарба, чидаб бўлмас мусибат юз берди: азиз фарзандим, бош фарзандим Алишеримдан ажралиб қолдим. Мен чархи кажрафторнинг барча ситамларига тайёр одам деб билардим ўзимни. Унчамунча ташвиш, қийинчилик мени издан чиқара олмасди. Лекин 1993 йилнинг 29 апрелидаги машъум фожиа мени батамом гангитиб кўйди.

Ота учун фарзанднинг яхши, ёмони бўлмайди. Барчаси бирдек, суюкли, азиз. Худога шукрки, менинг болаларим ҳам қобил фарзандлар бўлиб етишишди. Ҳар бири ўзи бир дунё. Лекин Алишерим, менинг жон қадар азиз Алишеримнинг одамийлиги, меҳр-оқибати бошқача эди...»

Бу воқеадан бери анча вақт ўтди. Бугун ҳам Ислому Шоғуломов билан суҳбатдош бўлиб қолсангиз, бу оғир фожиа табиий равишда унинг тилида, дилида, киёфасида намоён бўлиши аниқ. Ҳар гал унинг юрагидаги дарднинг нақадар оғир эканлигини фақат сўзларидан эмас, юз-кўзларидаги ўзгаришлардан ҳам сезиб оласиз. Бир зумда унинг юзлари маъюслашгандай бўлади. У назарини қаерларгадир қадаб, жим бўлиб қолади.

Эсдалиқларда битта эпизод бор. Уни ўқиган одамнинг қалбига титроқ тушади, эти жимирлайди. Бир лаҳза ўзини фарзанд доғида куйган ота ўрнида кўргандек бўлади.

«Ишдан қайтаётгандим. Авжи ёз фасли, қуёш ботишига хали, чамаси, бор эди. Битта «Жигули»ни қувиб ўтишимизга тўғри келди. Негадир, у ҳам йўл бергиси келмадим, газни босди. Бундоқ қарадиму, юрагим «шув» этиб кетди. «Ё тавба, Алишерми? Менинг боламми? Тушимми, ўнгимми? Ё Оллоҳ! Енги калта оқ кўйлак, қора галстук. Сочлари текис... Машинанинг ҳам ранги худди ўзи...»

— Тўхта!!!

Шофер тормозни босди. «Жигули» лоп этиб олдинга ўтди-ю, машиналар оқимида кўздан ғойиб бўлди. Номери ҳам 05—07 эди.

— Нега тўхтадинг, ҳайда, халиги «Жигули»ни топ.

Шофер газни босди. Сездимки, шофёр «Жигули»га эътибор бермаган. Менинг кистовим билан таваккалига машиналарни бирин-сирин ортда қолдириб кетаяпти.

— Бўлди, машинани уйга бур, — дедим сал ўзимга келиб».

Фарзандинг ким бўлишидан қатъи назар, унинг доғи бир хил. Бироқ муаллиф таъкидлашича, Алишер ўзгача фарзанд эди. Хўш, бу ўзгачалик нимадан иборат? Бу доғнинг шу даражадаги залвори нимада экан. Унинг сабабларини китоб саҳифаларидан излаб кўрайлик.

Одатда, ҳар қайси ота ҳар бир фарзандида ўз соясини кўради. Ота Ислом тўнғич фарзанди бўлган Алишерда ўз соясини яққолроқ ва аниқроқ кўрарди. Мана унинг бу ҳақдаги сўзлари:

«...У менга ижодда яқинроқ дилдош эди. Алишер билан эрталаб ҳаёт, ижод, адабиёт, санъат, маданият ҳақида суҳбатлашар эдик. Биз ота-бола гурунг қилиб, роҳатланар эдик. Унинг фикри теранлиги, ҳар бир масалага ўзининг аниқ муносабати борлигидан ўзимча ичимдан фахрланар эдим. Алишер ҳам мен билан суҳбатлашишдан зерикмас эди...»

— Отам билан гаплашсам олам-олам завқ оламан, фикрларим ойдинлашади, тасаввурим тиниқлашади, оққорани ажратишим осонлашади. Биз, ота-болалигимиз баробарида касбдошмиз, маслакдошмиз, фикримиз ҳар доим бир жойдан чиқади, — дерди Алишер атрофидагиларга».

Фарзанд доғи хусусидаги эпизодлар шунчаки қайд қилиш маъносида ёхуд муаллифнинг хис-туйғуларини пеш қилиш мақсадида келтирилган эмас. Бу воқеаларнинг маънавий юки бор. Улар отанинг фарзандига нисбатан меҳри ва муҳаббати нақадар чексиз ва поёнсиз эканини намоён қилади.

«Буни умр дерлар...» асарининг охириги бобларида муаллиф кўпроқ ёш китобхонларга таъсир ўтказишни, уларнинг дунёқарашини шакллантиришга ҳисса қўшишни мўлжаллайди. Бу мақсадни амалга оширишда икки йўл билан боради. Улардан бири — ўзининг одамийлик хусусиятлари билан намуна бўлишга арзигулик Алишерга хос бўлган хислатларни очиш.

Алишер бор қиёфаси билан, характер хислатлари билан бамисоли иккинчи Ислом. Ёшлигиданоқ у отасидек бўлишни орзу қилади. Хатто мактабда ўқиб юрган чоғларида ўз кундаликларининг кўркем бетига «Менинг фикри-ёдим — отамдек бўлиш» деб ёзган эди. Кейин ҳам у ҳаёт йўлини шунга чоғлайди. Фақат журналистика касбига қизиқиш эмас, балки оддий ҳаёт воқеликларида ҳам отасидек бўлишга ҳаракат қилади. Университетнинг журналистика факультетини тамомлаганидан кейин ота

изидан боришни ҳаётининг биринчи шартларидан деб билади. Бир неча йил давомида газетада ишлайди. Мақолалар, очерклар, лавҳалар эълон қилиб, газетхонлар эътиборига тушади. Хусусан, бу жиҳатдан академик Махмуд Мирзаев ҳақидаги очерки эътиборга сазовордир.

Алишернинг келажакда ким бўлиб етишиши шу очерк мазмунидан маълум. Унда Алишер академик олимнинг илмий фаолиятини шарҳлабгина қолмасдан, балки бу фаолиятнинг мағзини чақади. Ўзбек ери, суви, умуман, иқлими шундайки, унда дунёда бор мева-чеваларнинг энг сархили ва баракалиси ўсади. Демак, ўзбек меҳнатининг бирор зарраси ҳам бекорга кетмайди. У қанча меҳнат қилса, шунча олади. Бу — ўзбекнинг бахти. Мана очеркнинг асл мазмуни. Олим фаолиятини шу тарзда бера олиш фақат кўп ишларга қодир, кенг мушоҳадали, теран тафаккурли, истеъдодли ижодкор қўлидан келади.

Алишер рус мактабини битказган. Бироқ ўз миллий анъаналарини қўйиб, бошқа миллат «либосига» кирган ёшлардан эмас. У ўзининг бор ахлоқ тамойиллари билан ўзбек фарзанди. Катта-кичикни кўрганда қўли кўксида. Шу тарзда саломлашади, сўрашади. Овқатга «бисмиллоҳ» демасдан, қўл чўзмайди. Баъзи бир ёшлар сингари бетгачопар эмас, у ўзини доим вазмин ва босиқ тутди. Ўзининг фарзандлик бурчини ҳам яхши билади. Ота-онани эъзозлайди. Бошқаларнинг кайфиятини тез англайди. Шунга қараб муомала қилади. Буларнинг ҳаммасида фақат ота Исломининг эмас, балки Шоғулум отанинг ҳам таъсири борлиги шубҳасиздир.

Алишер табиатининг яна бир жиҳатини алоҳида таъкидлаш керакка ўхшайди. У «отам фалончи-ку» деган маънода манманликка берилмайди. Бирор жойда отасига орқа қилиб иш битказишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Ҳатто иложи бўлса, кимнинг ўғли эканлигини яширишга уринади. У фақат ўз номидан иш кўради. Ўз кучига ишонади. Ота фалончи унинг учун узоқ-узоқларда турган тоғ. Уни тамом назардан узоқлаштиришга ҳаққи йўқ, шунингдек, унга суяниб иш битказишга ҳам.

Алишер замон руҳини, ўзи яшаётган кун нафасини тўла англайдиганлардан эди. У муккасидан кетиб, фақат журналистика билан банд бўламан, шундан барака топсам топаман, бўлмаса йўқ, дейдиган ёшлардан эмасди. Иқтидор жиҳатдан ҳам у серқирра эди. Ёш умрида ўзини турли соҳаларда синаб кўради. Гоҳ кинофильмлар

яратиш ишида, ҳатто гоҳ тадбиркорликда. У ўзини қайси бир соҳага чоғламасин, меҳнати бекорга кетмаётганини ҳис қилар эди. Бугун айтиш мумкин: ҳа, Алишер барча ҳислатлари билан мактабда кундаликларида ёзган отасидек бўлиш орзусига бемалол эриша оладиган фарзанд эди.

Ёш китобхонларга таъсир ўтказишнинг иккинчи йўли муаллифнинг невараси Шарафжон билан боғлиқ. Шарафжон — Алишернинг бош фарзанди. Ўғилдан отага қолган ёдгорлик.

* * *

Энди ота Ислом бор меҳр-салоҳиятини неварасига бағишлайди. Ҳатто ўйлаб қоласиз: «Балки, Алишерга ота Ислом меҳри ва муҳаббатининг кемтиги бўлгандир. Эндиликда Шарафжонга нисбатан ўша кемтикни ҳам тўлдириб, бир фарзандга бўладиган меҳр ва муҳаббатни икки-уч баробар ошириб изҳор қилмоқчидир. Шу боисдан асарининг энг юксак нуқталарини неварасига бағишлагандир».

Бу бобларнинг бошқа жиҳатлари ҳам бор. Ислом Шоғуломов бутун ҳаёт тажрибасини шу бобларга йиққандек кўринади. Китобдаги неварага, бинобарин, ёшларга қарата шундай панд-насиҳатлар келтирадики, улар фақат сермазмун ҳаёт довоиларини босиб ўтган ва ўтаётган шахс номидангина айтилиши мумкин. Булар шундай оддий иборалар эмас, балки ҳам шаклан, ҳам мазмунан халқона мақолу маталлардек таассурот қолдиради. Қаранг: «...катта гапириш — гуноҳ ...катталиқ, улуғлик, буюклик сифатлари фақат Оллоҳга хосдир. Кимки бу сифатлар билан ўзини зўрма-зўраки бежамоқчи бўлса, охира ти войдир».

Китобнинг бошқа бир ўрнида муаллиф неварасига мурожаат қилиб, иш ва касбни таърифлайди. «Иш-касб бу — ўзи панада туриб, эгасини кўрсатувчи бир сирли жараён дир. Ҳа, ўзи кўринмайди. Айтайлик, уюм-уюм қурилиш материаллари. Ундан уй қуриш керак. Чиройли қилиб қурилган бўлса, устасига балли, дейсан. Борди-ю, қинғир-қийшиқ қурилса-чи? Эҳ, шундоқ материал исроф бўлибди-я, қўлидан келмас экан, нима қиларди уннаб, деган гап-сўзлар ўз-ўзидан тилга кўчади... Қурилишнинг кўнгилдагидек чиқмаслигига материаллар айбдор эмас, устаси айбдор дир. Шунинг учун ҳеч қачон ҳадисини ололмаган, қўлингдан келмайдиган ишга уринма...»

Муаллиф шу йўсиндаги фикрларини давом қилдириб, ёзади: «Инсон умр бўйи касбдан келиб чиқадиган иш билан олишиб яшайди. Олишиш майдонини ҳақиқий рингга ўхшатса бўлади. Томошабинлар эса хамиша бисёр».

Муаллиф китобнинг яна бир ўрнида раҳбар заруриятини таъкидлайди. Ва шундай хулоса қилади: «Уйни ҳеч қачон битта одам қурмайди. Қурган тақдирда ҳам бузилиб кетади. Ғояларни жамлаш ҳам уй қургандек гап».

«Буни умр дерлар...» китобида шу хилдаги ҳикматли иборалар кўп учрайди.

Асарда ҳикоя қилувчининг ўз ҳаёт тажрибасидан келиб чиқадиган қатор эпизодлар ҳам келтирилган. Уларнинг ҳар бири ўзича ихчам асарга ўхшаб кетади. Бу усулни қиссадан ҳисса чиқариш деб ҳам аташ мумкин. Ҳар бир эпизод тасвирида ўзига хос, бошқасида такрорланмайдиган маъно бор, фалсафа бор.

Ҳаётда шайтонсифат кимсалар учраб туради. Улар кўп бўлмаса ҳам, кўп «иш битказадилар». Бундайлар ҳақида жаҳон адабиётида сон-саноксиз асарлар ёзилган. Қизиғи шундаки, қўлидан бирор иш келмайдиган, маълум бир юмушнинг бошини тутмайдиган кишилар билан бу шайтонсифатларнинг иши бўлмайди. Улар кўпроқ қўлидан иш келадиган, маълум бир соҳани бошқара оладиган шахсларни мўлжалга олишади. Табиий, Ислом Шоғуломов республика миқёсидаги катта бир соҳани бошқараётган раҳбар сифатида бу хилдаги шайтонсифат нусхаларга кўп дуч келган. Шу муносабат билан муаллиф Абдулла Ориповнинг ҳар жойда ҳозир у нозир шайтон ҳақидаги бир шеърини келтиради.

Ҳаётнинг ҳар бир бурчагида, ҳар бир нуқтасида шайтон уя қуришга қодир. Ишни бошқаришда шайтоннинг уя қўйишига йўл бермаслик зарур. Бунинг учун одамлар билан, улар каттами, кичикми, муомала қилиш йўллари билиш керак. Токи тўғри одам ранжиб, шайтонга айланмасин. Мана — муаллифнинг фалсафаси.

Асарнинг бошқа бир жойида шундай ҳолат тасвирланади. Аслида, бу манзаранинг маъноси ҳам шайтонсифат нусхалар кирдикорларига тегишлидир. «Амал кетидан қувган бир кимса билан мен қасдлашиб қолдим... амал кетидан ким қувади? Амалдан эгри манфаат қидирган одам. Шу жойга ўтираман-у, бойликлар эшигини бема-лол очаман».

Қасдлашган кимса ўйлаган ниятига етолмай қолганини асар муаллифидан кўради ва унга суиқасд қилмоқчи бўлади. Бу кимсани муаллиф аввалига тегишли жойга топширади. Бироқ кўп ўтмасдан, идорасига қайтиб бориб, ўша тегишли жойга телефон қилади-да, ғаламисни кўйиб юборишни илтимос қилади. Муаллиф бу воқеани изоҳлайди, яъни қиссадан ҳисса чиқаради. Унинг фалсафаси шундан иборат: у ғаламисни жазолаб нима ютади?

Хўш, нима қилиш керак? Муаллиф наздида, «асл инсон доим кечиримли бўлмоғи керак... Ҳатто жонингга қасд қилган одамни ҳам кечира олишинг керак. «Бунинг учун одам... қалбидаги адоватни сўндира олиши керак...»

Асарда шу тарздаги маънодор, муаллиф томонидан топиб тасвирланган манзаралар кўп учрайди.

* * *

«Буни умр дерлар...» шунчаки кўнгил ҳуши ёки ўзлигини билдириб қўйиш учун ёзилган асар эмас. У ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиб кўрган инсоннинг яхши кунлар шукронаси, бошга тушган дарду аламлар ифодаси, муаллиф ички оламининг тебранишлари сифатида яратилган. Шунингдек, асар мураккаб ва машаққатли асри-миз тарихидан лавҳалардир. Унда тарихий воқеалар ва муаллиф кечинмаларининг бирлигини кўра-миз. Ўзининг шу жиҳатлари билан у ҳаётга энди қадам қўяётган ёшлар учун сабоқ, катталар учун эса — ҳақиқатнинг ўзи. Шу фази-латлари туфайли бу асар доим китобхон кўлида бўлади, деган умиддаман.

Хулосага изоҳ тариқасида қўшиб қўядиган бир гап бор: «Буни умр дерлар...» — эсдалик. Эсдаликларда эса, одатдаги бадий асарлардагидек, композицион қонуниятларга риоя қилинавермайди. Бу хилдаги асарларга муаллифнинг бошидан ўтган, у кўрган-билган, эшитган ҳар хил воқеа ва ходисалар киритилавериши мумкин. Бу ҳол айб ҳисобланмайди.

«Буни умр дерлар...» китобини ўрганиб, биз асосан, муаллиф ва баъзи персонажларнинг ички олам диалектикасини таҳлилга олишга ҳаракат қилдик. Шу сабабдан бу асар ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларимиз соф бадий асар таҳлил тамойилини эслатадиган матн сифатида кўзга ташланадиган бўлди. Таҳлилнинг шундай йўсини ҳам айб саналмайди. Бу ерда, одатда, мунаққид олдида турадиган бош вазифа асос бўлди. Яъни, ҳар бир асарни таҳлил қилганда, унинг фази-латларини, хусусан, қаҳрамон-

ларнинг ички оламига тегишли нуқталарни илғаб олиб, асар ҳақидаги фикрни шу асосда айтишга ҳаракат қилдик. Китоб ҳақида қуруқдан-қуруқ умумий фикрлар билдираверишдан кўра, шу тарздаги таҳлил фойдалироқ бўлса керак.

Бу ерда масаланинг бошқа бир томони ҳам бор. Мунаққид учун бадиий асар — бир баҳона. У асарни таҳлил қила туриб, ўз қарашларини, ўз фалсафасини, қолаверса, муаллиф қаламга олган ҳаётга муносабатини билдириши керак. Бундай муносабат ҳам қуруқ гаплар ифодаси бўлмасдан, юқори эҳтирослар даражасида фикр баён қилишдан иборат бўлгани маъқул. Бошқача қилиб айтганда, мунаққид муаллиф олға сурган ғояларни талқин қилиши, ҳатто зарур жойларда ривожлантириши ҳам ўринли ҳисобланади. Белинский, Добролюбов сингари мунаққидчилик классикларининг асарлари фикри-мизнинг далилидир.

ЖАНГЛАРДА ЧИНИҚҚАН АЛЛОМА

Ўзбекистон Фанлар академиясининг катта ва кичик йиғинларида электрон-ҳисоблаш механизми ҳақида ёниб-қуйиб гапирадиган алломага кўпдан бери кўзим тушарди. Ҳар гал мен диққат билан эшитадиган унинг нутқларидан жамият тараққиёти шу даражага бориб етдики, эндиликда ҳисоблаш механизмининг сир-асрорини эгаллаб, ундан фойдаланмас эканмиз, йўлимиз боши берк кўчага бориб тақалаверади, деган маъно чиқар эди.

Алломанинг сўзларини эшитиб, «Энди бу соҳанинг ҳам жонқуяри пайдо бўлибди-да», деган хулосага келардим ўзимча. Бу жонқуяр эса академик Восил Қобулов эди. Ўрта бўйли, буғдойранг юзли, назари теран, қарашлари ўйчан, муомалада ўта вазмин бу инсон билан суҳбатлар сабабми, орамизда яқин муносабат пайдо бўлди. Баъзан умуман ҳаёт, ҳисоблаш механизми хусусида фикрлашадиган бўлдик.

Илм-фан тараққиёти жабҳасида бирор янги соҳа йўқки, ўзидан-ўзи, осонгина ҳаётга кириб келсину, жамиятга хизмат қила кетсин. Бундай пайтларда янгиликнинг моҳиятини ҳис қилиб, ҳаётини унинг ривожига бағишлайдиган, жон-жаҳди билан шу ишнинг бошида турадиган матонатли шахслар керак бўлади. Восил Қобулов шундай табиатли инсонлардан бўлиб кўринди менга.

Республикада ҳисоблаш техникаси тарихидан суриш-тирсангиз, Восил Қобулов ўша пайтларда Фанлар академиясининг президенти, машҳур геолог олим Ҳабиб Абдуллаев билан бўлиб ўтган бир суҳбатини эслайди:

— Икки нарса бизнинг ихтиёримизда эмас. Биринчи — олтин, иккинчиси — ахборот, — деб уқтирарди менга президент. Мен бу гапларни тўғри тушундим, — дейди Восил Қобулов. — Москва ихтиёрисиз олтиннинг бир миққоли ҳам, ахборотнинг бирор зарраси ҳам четга чиқмаслиги керак эди. Мен ўша пайтларда Тошкент, Бишкек, Мари шаҳарларидаги метеорология станцияларида хизмат қилганман, — дея давом этади у. — Бирор парча булутнинг қаердан чиқиб, қайси томонга бориши, унинг тезлиги ёхуд шамолнинг қай даражада эсиши ва қаерга борганда қандай кучга эга бўлиши — буларнинг ҳаммаси ҳақидаги маълумотлар қатъий назоратда ва ҳисоб-китобли эди. Демак, аллома ёшлик пайтларидаёқ ўзини ҳисоб муаммоларига бағишлаган. Ҳа, ҳақиқатан ҳам биз кўз билан кўрадиган бирор жойда ёзиб қўйилмаган, бироқ одамлар қисматини, касб йўналишини белгилаб берадиган қандайдир қонуниятлар бордек кўринади ҳаётда.

Восил Қобулов 1942 йили кўнгилли сифатида жанг майдонига отланди. Биринчи бўлиб жангга кирганлар тақдирини ўз кўзим билан кузатганман. Янги жангчиларни фронт майдонига олиб чиққанларида қўлларига милтиқ ёки автомат тутқазиб, баъзан умуман қурол ҳам бермасдан, жанг майдони томон сурардилар. Восил Қобулов ҳам шундай оқимга тушиб қолиши мумкин эди. Бироқ унинг қисмати бошқача бўлди. Уни артиллериячилар сафига ўтказишди. Бу ерда ҳам хизмат ҳар хил. Тўрт-беш чақирим масофа фронт ортида туриб, 20—30 килограмм келадиган снарядни замбаракка жойлаб, тепкини босиш бошқача, у снаряднинг қаерга бориб тушиши ва душманга қай даражада талофат етказишини белгилаб бериш бошқача. Восил Қобуловнинг чекига артиллериячига тегишли кейинги вазифа тушди. Унинг номи артиллерия разведкаси деб аталарди. Урушнинг бошидан охиригача Восил Қобулов шу жанговар касбда банд бўлди.

Қайси жангларда иштирок қилгани ҳақида қизиқиб қолсангиз: «Сталинград яқинида Манштейн армиясига зарба беришда, Харьков атрофидаги жангларда, Қримдаги фашист қўшинларини тор-мор қилишда, сўнгра Болтиқбўйида ўрнашиб олган Курляндия гуруҳига қарши

курашда ва, ниҳоят, шарқий Пруссия жангларида — мана менинг жанговар йўлим», дея хикоясини оппо-осон ва мухтасар қилиб қўя қолади.

Аслида, оғир урушнинг барча мушкулотлари Восил Қобуловнинг ҳам бошидан ўтган. Бир неча бор ярадор бўлиб, яна ўз дивизиясига қайтиб келиши, дивизиянинг бир неча бор жангларда толиқиб, янги кучлар билан қайта тўлдирилиши, айрим ҳолларда қуршовда қолиб, оч ва афтода қолишлар, 30—40 даража совуқ ва изғиринларда юзлаб чақирим йўл босишлар, ҳоказо ва ҳоказолар...

— Эндиликда ўйлаб қарасам, бу машаққатларга фақат ёшликкина чидам бериши мумкин экан — дейди Восил Қобулов ва қўшиб қўяди. — Бирор жангдан омон чиқиб, яна элимга қайтиб келиш ҳаёлимда меҳмон ҳам бўлмасди. Жангга кирганда ҳар лаҳза, ҳар дақиқа ўлимни кутардик. Қанчадан-қанча дўстлардан ажралдик. Ҳатто уларни дафн қилиб кетишнинг ҳам иложи бўлмасди. Иккинчи жаҳон уруши жангларидан кейинги ҳаётим бир жангни тугатиб, иккинчи жангга киргандек гап. Кейингиси — илм «жанги» — илм сирларини эгаллаш. Бу «жанг»да менга академик Муҳаммаджон Ўрозбоев «командирлик» — раҳнамолик қилди. «Бундан кейин тараққиёт электрон-ҳисоблаш машиналари билан боғлиқ. Сиз шу соҳани эгаллашингиз лозим», деган эди у.

Восил Қобулов ушбу соҳадаги ҳаёт йўлини шундай таърифлайди:

Математика институти қошида лаборатория мудир. Политехния институтида кафедра мудир, Механика институтида бўлим мудир ва Кибернетика институти директори, ундан кейин 2—3 минг кишилик штатга эга бирлашма раҳбари — буларнинг ҳаммасини янгидан ташкил қилиш, моддий ва техник асосларини яратиш, ишга солиш. Шуларнинг ҳаммаси зиммамга тушган.

Кибернетика — ҳисоблаш механизми сирларини ўзлаштириш, бу соҳа учун кадрлар тайёрлаш республикамизда том маънода янгилик эди. Восил Қобулов ҳаётини ва бор иш тажрибасини мана шу янгиликни ўзбек илмига киритишга бағишлади.

У катта олим сифатида республика халқ хўжалиги, илм-фани учун янгилик ҳисобланган кибернетикани босқичма-босқич тараққиёт йўлига олиб чиқди. Бироқ унинг фаолияти ҳақида турли-туман гап-сўзлар тарқала бошлади. Улар авж олиб, ниҳоят тергов ишлари бошланиб

кетди. Бирлашма устидан комиссиялар ажралмай қолди. Текширишга ҳуқуқи бор бирор ташкилот қолмадики, бизга комиссия юбормаган бўлсин. Собиқ ҳоким ташкилотлар — партиянинг туман, шаҳар, Марказий кўмиталари, халқ назорати, ҳар хил тафтиш органлари бу ишда бош-қош эди.

Бундай тергов ва тафтишлар қисман менинг бошимдан ҳам ўтганлиги учун Восил Қобуловга ҳамдард бўлдим. Баъзан навбатдаги тергов ва тафтишларнинг боришини назарда тутиб, ҳол-аҳвол сўраб қолсам:

— Гоҳида ўзимча жумбоқ учини топгандек, бу хатти-харакатларнинг сирини англагандек бўламан дерди у. — Мазкур ишга биринчи қадам қўйганимда Ҳабиб Абдуллаевнинг «олтин билан ахборот Москва ихтиёрида», деган сўзлари эсимга тушади-да, бу воқеаларнинг сири шунда эмасмикан, деб ўйлаб қоламан. Ахир кибернетика — ҳисоблаш механизми фақат ишлаб чиқаришни автоматлаштириш воситаси эмас, балки ахборот воситаси ҳамку. Илмдаги бу янгиликнинг айни шу вазифани бажарувчи бўлиб, алоҳида бир республикада тараққий этиши марказ учун хатарли ҳисобланар балки.

Учрашувларимизнинг бирида Восил Қобуловни мен бутунлай бошқа кайфиятда кўрдим. У сезилар-сезилмас жилмайди ва чўнтагини кавлаб, папиросни лабига қистирди-да, ёндириб, бир-икки тортгач, ўта хотиржамлик билан гап бошлади:

— Хабарингиз бўлса керак, республикага раҳбар бўлиб сайланган Ислон Каримов Академияга махсус ташриф буюриб, Кибернетика бирлашмаси устида уч йил давом этган «текшир-текшир»лар бекорчи гап эканлигини эълон қилди. Республика кибернетикларига муваффақиятлар тилади. Бу кунни мен ўзимча Иккинчи жаҳон урушидан омон-эсон чиққан куним билан баробар деб ҳисоблайман. Бу Ислон Каримовнинг кибернетикага иккинчи марта назар ташлаши эди. Биринчи гал у Госпланда ишлаётган пайтида зарур маблағ ажратиб, кибернетиканинг оёққа туришига сабабчи бўлганди. Иккинчи бор эса у ташкилотни ҳасадгўйларнинг бадниятларидан сақлаб қолди.

Эндиликда Восил Қобулов бирлашмани ўз шогирдларига топширган. Улар устоз бошлаган ишни давом эттиришяпти. Бу хусусда гап борадиган бўлса, аллома мамнуният билан ўз ишларининг натижасини шундай таърифлайди:

— Яхшиям ўз вақтида шу ишни бошлаган эканмиз, қарийб қирқ йил давомида ҳисоблаш механизмининг сирларини англайдиган минглаб кадрлар етишиб чиқди. Юзлаб фан номзодлари, ўнлаб фан докторлари, академиклар бу сафни тўлдирди. Мустақилликка эришганимиздан кейин бу кадрлар республикамиз дардига яради. Бугун ҳисоблаш механизми талаб қилинадиган барча жабҳаларда Кибернетика бирлашмаси тайёрлаган ёки тайёрлашга бош қўшган кадрлар ишбоши бўлиб туришибди.

ЎТКИР ҚАЛАМЛИ АДИБ

Жамият ҳаётида бадий ижод ноёб ҳодиса саналади. Бирор кимса қўлига қалам олиб, ҳаёт манзарасини яратишга бел боғлар экан, бу ҳодисани кўпроқ маълум бир истеъдод тувилиши деб тушунамиз. Одатда, ижодкор ёлғиз ўзи истеъдодини намоёиш қила олмайди. Шу маънода ҳар бир ижодкорнинг яратган маҳсули қай даражада шахсий бўлса, шу даражада ижтимоий ҳамдир.

Ижодкор ўзининг илк қадамларидан бошлаб кимлардандир таъсирланади, таълим олади, кимларгадир таъсир ўтказди, таълим беради. Ҳар бир ижодкорнинг ҳаёт йўли бунга далил бўла олади.

1948 йил. Университет ётоқхонаси. Бир хонада олти киши истиқомат қиламиз. Кунларнинг бирида ётоқхонанинг эшигини қоқиб, бир ёш йигит кириб келди. У бўйига нисбатан тўлагина, қорапаранг бўлиб, одобу вазминлик билан стол атрофидаги ўтиргичлардан бирини охиста ўзига тортди-да, ўтириб олди. Ва хона соҳиблари билан бирма-бир сўрашиб чиқди. Сухбат бошланди. Тарих, адабиёт сухбатнинг бош мавзуи бўлди. Меҳмон йигитни мен илгари ҳам кўриб юрардим. Бироқ яхши таниш эмасдик. Бу гал меҳмоннинг ўтмиш тарихи ва адабий янгиликлар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари менда қизиқиш уйғотди.

— Танисангиз керак, бу йигит Пиримқул Қодиров бўлади. Бир курсда ўқиймиз, тарихга жуда қизиқади, ёзувчилиги ҳам бор, — деб қолди ҳамхоналаримдан бири меҳмон чиқиб кетганидан кейин.

Шундан эътиборан, Пиримқул Қодиров билан учрашган пайтларимизда, қисқа бўлса ҳам, ҳар хил масалалар юзасидан фикр олишиб турадиган бўлдик.

Кунларнинг бирида ҳамхона дўстим:

— Эшитдингизми, дўстимиз Пиримкул Абдулла Қаххорнинг уйига борибди, унга ҳикояларини ўқишга берибди, — деб қолди.

Абдулла Қаххор ўша пайтлардаёқ Ойбек, Фафур Фулом сингари машхур ёзувчиларимиздан эди. Оддий бир талабанинг адиб олдига бориб, суҳбат қуриши ўзининг илк машқларини бериб, маслаҳат олиши менинг тасаввуримга сифмас эди.

Кўп ўтмай «Абдулла Қаххор Пиримкулнинг ҳикояларини ўқибди ва унга маъқул бўлибди», деган гапларни эшитдим.

Шундай қилиб, ёш Пиримкул ҳали университетнинг талабаси чоғларидаёқ бадиий ижодга қадам қўйди. Кейинчалик бу воқеанинг тафсилоти ҳақида унинг ўзи ҳам бир неча бор ҳикоя қилиб берган.

Пиримкул Қодиров билан навбатдаги учрашувимиз 1950 йилнинг ўрталарида Москвада рўй берди. У пайтлар мен Ижтимоий фанлар академиясида аспирантлик курсини ўтаётган эдим. Пиримкул Қодиров эса аспирантурани битказиб, фан номзоди диссертациясини ҳимоя қилгач, Иттифоқ Ёзувчилар уюшмасида ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчи бўлиб ишлаётганди. Мусофирлик оқибатиданми, касб бирлигининг натижасиданми, бир-биримизга яқин бўлиб қолдик. Тез-тез адабиёт илми, бадиий ижод муаммолари хусусида фикр олишадиган бўдик. У туфайли мен ҳам Москвада ёзувчи ва илм аҳли муҳитига яқинлашдим.

1956 йили эди, чамамда. Пиримкулнинг хузурида эдим. Хонамизга узун бўйли, лўппи юз, сариёнғиз бир йигит кириб келди. Пиримкул ҳурмат билан ўрнидан туриб, йигитга қўл чўзди ва менга қараб:

— Чингиз Айтматов, Қирғизистоннинг машхур ёш ёзувчиси, — деди унга алоҳида илтифот кўрсатиб. Ўша пайтларда Чингиз Айтматов ўзининг «Жамила» қиссаси билан доврўф таратган эди. Суҳбат қизиди. Гурунгимиз мазмунидан маълум бўлдики, Чингиз Айтматов ўзбек халқига ва унинг маданий меросига алоҳида ҳурмат билан қарар экан.

Москва шароитида бошқа адабиётшунос ва ёзувчилар, айниқса, ўзбек адабиётини яқиндан биладиган Лидия Бать билан мулоқот қилишимга Пиримкул сабабчи бўлди. Бу мулоқотларимиз натижасида кейинчалик Лидия Бать билан ҳамкорлигимиз бошланиб кетди. Москва олимларидан Зоя Кедрина, Георгий Ломидзе сингари адабиётшунос

олимлар билан узоқ йиллар сақланиб турган ҳамкорлик муносабатларим ҳам Пиримкул Қодиров туфайли бўлган. Бу икки адабиётшунос олим жадиждчилик муаммоларини кўтаришда, Чўлпон ва Фитрат номларининг мумтоз адабиётимиз вакиллари каторида қайта тикланишида Тил ва адабиёт институти билан ҳамкорлик қилганликлари, бу борада менинг бошимга тушган қисматга шерик бўлиб, доим қўллаб-қувватлаб турганликлари ўзбек зиёлиларига маълум.

Характеримдаги тортинчоқликми ёки ўзимга нисбатан талабчанлик сабаблими, мен узоқ вақтлар матбуотга яқинлаша олмай юрдим. Мухарририятларга тайёр нарсаларимни ҳам таклиф қилавермасдим. Ниҳоят, 1956 йилнинг охирларида матбуот саҳифаларида кўрина бошладим. Ўша пайтлари «Звезда Востока» журналида Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романи хусусида «Формирование характера» номли катта мақолам эълон қилинди. Кўп меҳнатлар билан битилган бу мақоламнинг қиммати — унинг эстетик ва илмий йўналиши ҳақида шубҳаларим кўп эди. Шу шубҳалар босимида юрган пайтларимда бирор одамдан фикр эшитишга зор эдим. Журнал, албатта, Ёзувчилар уюшмасига келиб, Пиримқулнинг қўлига теккан бўлса керак, деган илинжда унга қўнғироқ қилдим. Ижодкор эмасми, ниятимни сезиб тургандек, дарров асосий масалага кўчди:

— «Звезда Востока»ни олдим. Мақолангизни ўқидим, мақолангиз звезда бўлибди! — деди.

Шу бир сўз билан катта фикр айтилганини англадим. Ва кўп вақтимни олган меҳнатим бекор кетмаганини, адабиётшунослик илми эшигини қоқиб, уни очаётганимни хис қилдим. Ўзимда йўқ хурсанд эдим.

1957 йилнинг қиш ойлари эди. Пиримкул хонадолида узоқ ўтириб суҳбатлашдик. Гап менинг илмий изланишларимдан бошлаб, унинг ижодий ишларига боғланди.

— Сизга мен бир нарса ўқиб берай, — деди-да, столнинг бир чеккасида турган жуздонни очиб, бир оз варақлади ва «ўқийверсам майлими?» деган маънода менга назар ташлаб олди. Пиримкул оиласи билан ижарага олинган кичкинагина хонада турарди. Унинг рафиқаси Софияхон ошхонада ўз юмуши билан банд эди. Уларнинг иккита жажжи кизчалари стол агрофида, гоҳ стол тагига кириб, бир-бирлари билан қувлашиб ўйнаб юришарди.

Пиримкул қўлёзманинг варақларини тахлаган бўлди-да, биринчи бетидан бошлаб ўқишга киришди. Дўстим бир неча бетни ўқиган эди ҳамки, «инқилоб хиёбони», эндиликда Амир Темур номини олган хиёбон бурчагидаги чиройли иккита иморат кўз олдимга келди. 40-йилларнинг охирларида у ерда жойлашган Ўрта Осиё Давлат университетини тўлдириб, бир хонадан иккинчи хонага кўчиб, профессорлардан дарс олган пайтларимиз гавдалана бошлади кўз олдимда.

— Ўзимизнинг университет ҳаёти ҳақида экан-ку, талабалик даврларимиз экан-да, — дедим мен таассуротимни ичимга сиғдира олмасдан.

— Ҳа, — деди Пиримкул, — ўша даврдаги ҳаёт мураккабликлари мени анчадан бери банд қилиб юрарди. Асар шу ҳақда. Уни мен «Уч илдиш» деб атадим. Яъни ёшлиқда ҳаётнинг уч илдизи, уч йўналиши бор. Уларни кўрсатиш орқали мен шахсга сиғиниш даврининг ҳаёт чигалликларини кўрсатишни ўзимга мақсад қилдим.

Пиримкул дўстим яна ўқишни давом қилдирди. Хўп-лаб, эрмак йўсинида ичиб ўтирилган чой тугади. София-хон оҳиста овоз билан:

— Ҳорманглар, — деди ва ош пишганидан дарак берди. Биз қўлёзманинг бир неча бобини ўқиб улгурган эдик.

Пиримкулни ёзувчи сифатида танитган «Уч илдиш» романи шу тарзда бошланган эди. Тез орада асар нашр қилинди ва 1959 йили Москвада бўлиб ўтган ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлигида юқори баҳо олди. Зотан, декадада фаол иштирок этган Мухтор Аvezов «Уч илдиш»ни ўзбек адабиётининг янги ютуғи, деб атади.

Узоқларда яшаб ўз халқининг долзарб масалаларини акс эттириш анча мушкул иш экани маълум. Бу ҳол Пиримкулни юртга қайтишга ундар эди. Ниҳоят, у олти-мишинчи йилларнинг бошларида Тошкентга келиб, фаол ижодий меҳнатга киришди. Унга ўз ижодини «Уч илдиш» савиясида сақлаб туриш ҳам осон бўлмади. Тер тўкиб мутолаа қилишни ва чексиз изланишларни талаб этарди бу ҳол. Ўқишда, илмда дастлабки ижод уни қунт билан меҳнат қилишга қўниктирган эди. Устозлардан Ойбек, Абдулла Қаҳҳор сингари тажрибали адиблар, Одил Ёқубов, Озод Шарафиддинов каби истеъдодли тенгдошлар муҳити унга озуқа берарди. Кўп зиддиятлар билан бўлса ҳам, меҳнатда жасоратли, тараққиёт сари

интилаётган халқ ҳаёти бой манба эди бу ёш истеъдод учун.

Шу ўринда ҳаёт, ижод хусусида Абдулла Қаххор билан бўлиб турадиган узундан-узоқ суҳбатларни, тенгдошлар орасидаги баҳсу мунозараларни эслаш зарур кўринади.

Мароқли ва машаққатли изланишлар-чи? Бу жиҳатдан Пиримқул ўз тенгдошлари орасида алоҳида ажралиб турарди. Муаммо излаш, қаҳрамон танлаш мақсадида республикада у босмаган йўл, бормаган бурчак, учрамаган нуфузли инсонлар кам бўлса керак.

Олтмишинчи йилларни эслайман: кутилган ва кутилмаган пайтларда эшигим олдида Пиримқул пайдо бўлиб қолар эди. Машинани шу ерда қўйиб, Қорақамиш жарликлари, Аччисув бўйларига чиқиб кетар эдик. Ўша пайтларни «Самара» деб аталган колхоз далаларини кезардик. Суҳбат мавзуси битта: ҳаёт ва адабиёт. Экинзорлар ва боғларни кўздан кечириб, республикамиз ноз-неъматлари билан фахрланардик, шу атрофда ишлаб юрган бирор дехкон бўлса, у билан узоқ-узоқ суҳбат курардик. Жар лабларида митти ўтирғичларда ўтириб, табиатни кузатардик.

Йиллар кетидан йиллар ўтди. Пиримқул илм жиловини ҳам қўлдан бермаган ҳолда ўзини тугал равишда ижодга бағишлади. Натижада у етук ёзувчи бўлиб танилди. Унинг қаламига мансуб катор қисса ва романлар китобхонларнинг севимли асарларига айланди. «Қадрим», «Эрк», «Мерос», «Қора кўзлар», «Олмос камар» — мана Пиримқул замондошларимиз ҳақида ёзиб, эълон қилган асарлар. Мунаққид сифатида бу роман ва қиссалар ҳақида мен тақризлар ёзганман, фикрлар билдирганман. Уларнинг мазмуни китобхонга аён. Шу боисдан бугун улар хусусида тўхталишдан кўра Пиримқулнинг ижодий ақидаларига, шахсиятига тегишли хислатлари тўғрисида ўртоқлашиш фойдалироқ кўринади.

Пиримқул Қодиров эстетик жиҳатдан саводхон адибларимиздан биридир. Гап унинг Тошкентда университетни битказиб, Москвада номзодлик диссертациясини ҳимоя қилгани, ўзини илмга ҳам, ижодга ҳам тайёрлаганидагина эмас, гарчи бунинг аҳамияти катта бўлса-да. Энг муҳими, у бошқа тенгдошлари сингари муттасил равишда ўз устида ишлади. Ижод сирларини эгаллашга ҳаракат қилди. Бир неча йиллар давомида Москвада Иттифок

Ёзувчилар уюшмасида масъул ходим бўлиб ишлаши унга бу жиҳатдан кўп қулайлик яратди. У Иттифоқнинг қарийб барча йирик санъаткор, ёзувчилари билан мулоқотда бўлди. Бу фикр алмашувлар унинг учун ўзига хос ижодий мактаб эди.

Пиримқул ёзувчиликка шунчаки осон касб деб карамади. У доим изланишда бўлди. Замондошларининг дарду аламларига шерик ҳисоблади ўзини, уларнинг яхши кунларини кўриб яйради, дарду аламларидан изтиробда бўлди. Шу боисдан унинг қалами асардан асарга чархланиб, ўзи ҳам маҳорат бобида ўсиб-улғайиб борди. Бу жиҳатдан унга намуна ҳам кўз олдида эди. Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий принциплари унинг учун шундай ибрат намунаси бўлиб хизмат қилди.

Биз, бир гуруҳ ёшлар, шу жумладан, Пиримқул ҳам Абдулла Қаҳҳор мактабини ўтдик. Ижодга, илмга бел боғлаган бизларни бирлаштирган бу йиғин катта ва жиддий адабий тўғарак бўлиб, Абдулла Қаҳҳор унинг бошида турарди. Тўғаракнинг фаол иштирокчилари адабиётга бир даврда саф бўлиб кириб келгандек кўринади менга бугун.

Пиримқул Қодиров — ёшлар ёзувчиси. Унинг замонавий мавзуда яратилган барча асарларининг қаҳрамонлари ёшлар. Ёзувчи асарларида уларнинг орзу-ўйлари, муҳаббати, ютуқ ва камчиликлари, ҳаётга илк қадам қўйишдаги етар-етмасликлари, улар бошига тушадиган қийинчиликлар акс этган. Бу жиҳатдан унинг ҳар бир асари — ёшлар учун сабоқ дафтари. Шу боисдан ҳам ёшлар томонидан севиб ўқилади.

Адибнинг ёшлар билан жонли мулоқоти алоҳида эътиборга сазовордир. У кўплаб ёшлар билан хат олишиб, хат ёзишар, улар ўз сирларини тортинмасдан унга етказишарди.

Мажбуран қиз олиб, қиз беришлар, кўнгилсиз оила қуриш оқибатлари, бир-бирларига кўнгил қўйиб, айро тушган ёшлар қисмати — бу муаммо адибни доим банд қиларди.

Пиримқул ижодий дўстликни, ҳамкорликни ҳам ўрнига қўя биладиган ижодкорлардан. Ёзувчилар борки, ўзининг ижод дардини кўп юзага чиқаравермайди. Шу сабабдан бошқалар ҳам у билан дардлашишга мойиллик сезавермайди ўзида. Пиримқул, аксинча, ўзининг ижодий ўйлари, режалари хусусида дўстлари билан ўртоқлашишни яхши кўради. Бу ҳол унинг ижодига ёшлар таъ-

сир ўтказишига имконият туғдиради. Халқаро тилларда муомала, мулоқот учун барчага самимий очиклик, киришимлилиқ маъносидаги «коммуникабельный» деган ибора бор. Пиримқул инсон сифатида, ижодкор сифатида шу иборадаги маънони ўзида мужассамлаштирган.

Назаримда, ёзувчи улғайган сари мавзу ҳам улғаяверади. Пиримқул ижодда анча тажриба орттиргач, тарихий мавзуга қўл урди. Бу ишда тарихни яхши билиши ҳам қўл келди. Етмишинчи йилларнинг бошларида у улуг шоир, йирик саркарда Бобур ҳаёти, унинг тарихда тутган ўрни билан кизиқди. Бунга тегишли манбаларни кунт билан ўрганди ва «Юлдузли тунлар» романини ёзиб битказди.

Минг тўққиз юз етмиш саккизинчи йилнинг ёз ойлари эди. Биз бир гуруҳ тенгдошлар Туркистон тизма тоғлари томон йўл олдик. Бориб, тоғ ён бағрида, арчазор орасида ўтов тикдик. Йўлда Ўратепадан юқориқда тоғ этагида жойлашган қишлоқларни оралаб ўтдик. Ҳамма қирларда бўлганидек, сийрак уй ва ҳовлилардан иборат бир қишлоқдан ўтиб борар эканмиз, Пиримқул:

— Бу қишлоқни «Кенгқўл» дейдилар. Мен шу ерда туғилиб, ўсганман, кетмон чопиб, ер қазиганман. Мол боқиб, қўй сурганман, — деди.

Гўзал арчазорда биз бир ҳафтача туриб қолдик. Тоғ ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиб, ҳаёт, адабиёт ҳақида суҳбат у бахслар қурдик. Бир куни арчаларни оралаб, сайр қилиб юрарканмиз, Пиримқул ҳаммамизнинг эътиборимизни жалб қилиб, сўзлай кетди:

— Мен бу ерларда пода кетида ялангоёқ юрганман. Кейин ўтмиш тарихимиздан билдимки, худди шу ерларда Бобур бир неча вақтлар турган, ялангоёқ юришни машқ қилган экан. Демак, Бобур босган изларни мен ҳам босганман. Бундан мен фахрланаман.

Гап шу ерга келганда Пиримқулда алоҳида бир ҳаяжон сезилиб турарди. Бу ҳаяжонни биз унинг қўл ҳаракатларидан, юзидаги имо-ишоралардан, хусусан, ҳар биримизга назар ташлаб чиқишидан сезардик.

У бир лаҳза тўхтаб, сўзини давом эттирди:

— Ўша пайтдаёқ менда бу саркарда ҳақида бирор нарса ёзиш нияти туғилган эди. Мана, Худога шукрки, ниятимга етдим.

Бу ниятга эришиш Пиримқул учун осон бўлмади. Аввало, қирчиллама ёшнинг беш-ўн йили шунга сарф бўлди. Бунинг устига, Бобур шоир сифатида онда-сонда

тилга одинарди-ю, бироқ давлат раҳбари, саркарда сифатида расмий доираларда қора бўёқларга чапланарди. Аммо Бобур ҳақида асар ёзиб, уни шоҳ, қўшин саркардаси сифатида кўрсатмасликнинг, шижоату қахрамонликларини қайд қилмасликнинг иложи йўқ эди. Тарихий роман бўлгач, тарихни борлигича кўрсатиш керак эди. Пиримқул шундай қилди ҳам. Натижа шу бўлдики, асарни эълон қилиш беш-олти йилга чўзилди. Адиб не азоблар билан тўлдирилган жуздонини кўтариб, эшик-ма-эшик юрди. Ижодкор учун бундан оғирроқ жазо йўқ эди!

Асар эълон қилингандан кейин ўта сўл мунаққид-тарихчилар «Юлдузи тунлар»ни у «изм»дан олиб, бу «изм»га солдилар. Энг оғири, оқибат натижада жазоталаб иборалар ишлатдилар, ўтмишни идеаллаштириш, майда буржуа манфаатларини кўзлаш, феодал саркарда – босқинчини улуғлаш, шоҳга ҳамду санолар ўқиш ва хоказо «айб»лар топишди.

Пиримқул учун буларни бошдан кечириш ҳам осон бўлмади. Бу унинг соғлигига, умрига зиён келтирган бўлса ҳам, у букилмади, қаддини рост тута олди. Фақат мустақиллик даврига келибгина Пиримқулнинг Бобур образини яратиб, ҳақиқий ёзувчига лойиқ иш қилгани бемалол эътироф этиладиган бўлди.

Яна эътиборга сазовор жойи шундаки, мустабид мафкура ҳали ўз тобидан тушиб улгурмаган пайтлардаёқ Пиримқул мавзунини давом эттиришга журъат қилди. Ва саксонинчи йилларнинг ўрталарига келиб «Авлодлар до-вони» номли романини битказди. Ёзувчининг ижодий жараёни сифатида бу ҳол ноёб ҳодиса эди. Бу ишга қўл уришининг сабабларини Пиримқул шундай изоҳлайди:

– «Юлдузли тунлар» устида ишлар эканман, бир неча бор Ҳиндистонга бориб, Бобур ва унинг авлодлари қолдирган ўчмас излар билан танишдим. Улар яратган шаҳарлар, боғу роғларни, мислсиз кўшқу саройларни кўриб, ҳайратларга тушдим. Энг муҳими – Бобурийларнинг қарийб бир миллиардлик хинд халқи орасидаги эъзоз ва эҳтиромларини кўриб, ақлим лол бўлди. Табиий, бизнинг аждодларимиз шу ерга келиб, бошқарган ишларию, қозонган обрўидан чексиз фахрландим. Яна шуниси ҳам мени ажаблантирдики, юз йилдан кўпроқ хукмрон бўлиб турган бу авлод ўз анъаналарини биридан иккинчисига ўтказиб келганлар. Бу ҳол узоқ йиллар давомида муттасил бир хил адолатли сиёсат юритиш

мумкин экан-да, деган хулосага олиб келди мени. Шу асосда «Авлодлар довони» романи яратилди.

Бу асар Пиримкул ижодида навбатдаги кадам эди. «Юлдузли тунлар» устидаги тажриба услуб ва махорат жиҳатидан камолотга эришишга имконият яратди. Бу романга нисбатан «Авлодлар довони»да Пиримқулнинг қалами яна ҳам ўткирлашганини кўрамиз. У воқеаларни ҳақиқий реалистик ёзувчиларга хос равишда янада тафсилотлироқ, тўлароқ, аниқроқ, энг муҳими — образлар психологиясидаги кўз илғамас нуқталарга назар ташлаб, тасвирлай олди. Бу жиҳатдан мен унинг бу романдаги услубини кўпроқ Лев Толстой услубига яқинлаштирган бўлардим.

Ёзувчи меҳнатига танаффус керак. Ишнинг ранг-баранглиги ҳам зарур, дейишади. Пиримқул буни яхши билади. Кейинги бир неча йил давомида у халқ ноиби сифатида хизматда бўлди. Бу ишда ҳам у ўз ижодида улуғлаган принциплар асосида иш кўрди. Ёзувчилик қаламини бир чеккага суриб қўймади. Унинг қалами ҳали ҳам ўткир!

ЖАЛОЛИДДИН БИЛАН ЮЗМА-ЮЗ

Минг тўққиз юз қирқ бешинчи йил. Иккинчи жаҳон урушининг ғолиб солдатлари ватанларига қайтаётган пайт. Мен ҳам шулар сафидаман. Сентябрь ойининг ўрталари эди. Шарқ томон йўл босар эканман, Тошкентда бирор ҳафта туриб, урушдан олдин юрган кўчаларим, кадамим етган хиёбонлардан яна бир бор ўтиш нияти бор эди менда. Тўрт йиллик оғир жанг машаққатларидан кейин ниятимга эришдим. Бир ҳафтага мўлжаллаб, Чорсу атрофидаги эски уйлардан бирида жойлашган кичик меҳмонхонада тўхтадим-да, кўчага шошилдим.

Тошкент гўзал шаҳарлардан ҳисобланса ҳам, ҳозиргидек даражада эмасди, албатта. Троллейбус йўллари ҳали ўтказилмаган, автобуслар деярли йўқ даражада. Йўл-транспорт воситаларининг энг улуғи трамвай эди. Телевизордан нишона ҳам йўқ. Шу боисдан кўнгилочар тадбирларнинг асосий маркази истироҳат боғлари ҳисобланарди. Ўша пайтларда Пушкин номидаги Жангоб истироҳат боғи энг машҳури эди. Кечқурунлари ясаниб-тусанган туманот одам хиёбонларда сайр қилишарди. Ҳар хил ўйин-кулгилар ва томошалар кўп бўларди. Ки-

нотеатр ва театрлар томоша масканларининг энг иззат-лиси эди. Театрларга билет топиш мушкул бўларди. Касса туйнукчаси олдида «Билетлар сотиб бўлинган» деган сўзларни ўқиш мумкин эди. Айрим пайтларда Жангобдаги Ҳамза театрининг ёзги биносида скамейкаларда ўрин қолмаганлигидан спектаклларни девор устига, дарахтлар бошига чиқиб, ён томонида тик туриб томоша қилаётган одамларни кўп кўрганман.

Актёрлар ҳам ўз ролларини алоҳида маҳорат билан ижро қилаётгандек кўринарди менга ўша пайтларда. Шу боисдан бўлса керак, спектакль давомида олқишларнинг чеки бўлмасди.

Ота-онам бағрига тезроқ етиб бориш истаги кучли бўлса ҳам, Тошкентдан тез жўнаб кетиш иложини топа олмадим. Ўн кунларча шу ерда қолиб кетдим. Ҳар куни истироҳат боғларида бўлдим, театрларни томоша қилдим. Ҳамза, Муқимий номидаги театрларнинг сахналарида «Лайли ва Мажнун», «Фарход ва Ширин», «Бўрон», «Икки солдат», «Нурхон» сингари ҳар хил мавзудаги асарларни кўрдим. Бироқ бу спектакллар ичида мени — эндигина жангдан чиққан солдатни ларзага солган, дилимда сўнаётган жанг чўғини қайта тиклаган асарлардан бири «Жалолиддин Мангуберди» драмаси бўлди.

Бу пьеса муаллифи Мақсуд Шайхзоданинг номини эшитиб, айрим шеърларини ўқиган бўлсам ҳам, менда унинг бирор йирик асари ҳақида таассурот йўқ эканлигини англадим. Жалолиддинни сахнада кўрдиму, хайратларга тушдим. Энди ўйлаб қарасам, бу асарнинг менда катта таассурот уйғотганининг қатор сабаблари бор экан. Ўша даврнинг энг зўр актёрлари ҳисобланган Шуккур Бурҳонов, Абдор Ҳидоятловлар сахнада ўз санъатларини шундай намоиш қилдиларки, мен Жалолиддин, Темур Маликлар билан ёнма-ён туриб жангга кираётгандек ҳис қилардим ўзимни.

Спектаклда ўша давр қаҳрамонликларини изоҳлайдиган улуғ ғоялар ҳам акс этирилганди. Султон Муҳаммад Аловуддин Чингизга қарши курашга отланмоқчи бўлган ўғли Жалолиддиннинг шаштини қайтармоқчи бўлади. Жалолиддин кўп ўйлаб ҳам ўтирмасдан, бошидаги тожини тахт олдига қўяди-да, дейди:

*Киши тугилмайди бошда тож билан,
Тугилар эркликка эҳтиёж билан,
Бошимнинг тождир онамга қасам!*

Жалолиддиндек улуғ шахс тилидан бу сўзлар янгарар экан, залдагиларнинг бутун борлиғи ларзага келиши табиий эди. Чунки шоҳми, гадоми, хар бир киши эркили бўлишга муҳтож. Хусусан, эндигина фашизмга қарши жанг галаба билан тугаган пайтда.

Айтиш мумкинки, эрк тушунчаси Жалолиддин образини, умуман, бутун асар моҳиятини белгилаб берган эди. Асарнинг бошқа бир жойида Жалолиддин дейди:

Кўрлик афзал бу юртни асир кўрмоқдан.

Булар ғоят муҳим ғоялар. Лекин спектаклдан мен олган таассурот фақат бу билан чекланмасди. Гап шундаки, тўрт йил давомида жангларда қатнашишдан ташқари дивизия командирининг шахсий мергани ўлароқ кўп кўмондон ва саркардалар билан муносабатда бўлганман. Уруш мафкурачилари рус саркардалари — Александр Невский, Суворов, Кутузов сингариларни байроқ қилиб кўтардилар. Улар ҳақида кинофильмлар яратилди. «Саркардалик, жанговарлик мана бундай бўлади» деган маънодаги шиорлар ташланди. Бироқ йиллар давомида ер шарининг қатта қисмига таҳлика солиб, тинч-тотув яшаётган мамлакатлар бошига оғир кулфатлар келтирган Чингизхонга қарши курашиб, Хоразм давлатининг бир қисмини босқинчилик асоратидан сақлаб турган Жалолиддин сингари марду майдонлар ҳақида лом-мим дейилмасди. Оғир жанг йилларида Жалолиддин, Амир Темурларнинг умуман тилга олинмаслиги «бошқа миллий қахрамонларга паст назар билан қарашдан иборат экан-да», деган хулосага келдим.

Шу орада бир неча йиллар ўтди. Мақсуд Шайхзода мустабид тузум мафкурачилари томонидан, хусусан, собиқ ВКП(б) Марказий Қўмитасининг 1946 йилдаги «Звезда» ва «Ленинград» журналлари тўғрисидаги қарорлари асосида қаттиқ танқидга учради. «Жалолиддин Мангуберди»нинг муаллифи ўтмишни идеаллаштирувчи, ўзи яшаётган замонни назар-писанд қилмайдиган ёзувчилар рўйхатига тушиб қолди. Шу-шу Жалолиддиннинг қиёфаси адабиёт саҳифасидан, театр саҳнасидан бутунлай ўчирилди. Ҳатто узоқ йиллар давомида унинг номи тилга ҳам олинмади.

Яқинда мен рассом Тўра Курёзов усатахонасида бўлиб, у яратган Жалолиддин портретини томоша қилдим. Томоша қилдим-у, ўша қирқ бешинчи йилда саҳнада кўрганним Жалолиддин қиёфаси хаёлимда қайта тикланди. Ёши

ўттиз бешларга борган баркамол жангчи образи кўз олдимда намоён бўлди. Жуссаси ихчам, бутун борлиги пайлардан иборатдек, ўта зийрак, нигоҳи ўткир қахрамон иродаси мустаҳкам саркарда экани сезилиб турарди.

Тарихдан маълумки, асрлар оша Жалололдин афсонавий саркарда сифатида таърифлаб келинди. У ҳақда ҳар хил ривоятлар тўкилди. Мана ўша ривоятлардан бири: Ўзидан бир неча баробар катта кучга эга бўлган Чингиз билан узоқ йиллар олишиб, Жалололдин охиrhoкибат мағлубиятга учрайди. Сўнгги офир жангдан узоқлашиш учун дарё томон от солади. От билан дарёдан ўтиб, жиловни тутган ҳолда ўтиради-да, бир зум тин олмоқчи бўлади. Шу орада Чингиз дарё бўйига етиб келади. Жалололдин томон назар ташлаб, «ўғлинг бўлса, шундай бўлса экан», дейди. Чингиз бу билан чекланмайди. Кўрадики, Жалололдин ёлғиз, қўшин қисман нобуд бўлган, қисман тарқаб кетган. Чингизда Жалололдин киёфасига қизиқиш уйғонади. Ва дарё лабида туриб, бақиради:

— Ўрнингдан тур! Мен бир кўрай!

Жалололдин мардонавор ўрнидан туради: «Мана мен! Кўриб ол! Йиллар давомида олишдим. Ҳали ҳам ўзимни сенга топшириб қўймайман», деган маъно бор эди унинг мағрур туришида.

Тўра Курёзов чизган портретда балки, ҳақиқат бўлган Жалололдин ўрнидан туриб, жангчи сифатида ўз иродасининг чайирлигини, букилмас, эгилмас шахс эканлигини намоёиш қилаётгандек кўринади. Рассом мўйқаламидан чиққан бу асар қахрамон ҳаётининг худди шу лаҳзасини тасвирлагандек туюлди менга. У — чайир, ҳар қандай шароитда ҳам букилмас иродасини, эгилмас қудратини намоёиш қила оладиган халқ қахрамони.

«Жалололдин Мангуберди» драмасининг охиrhoи пардасида қахрамон тарихчи Насавийга мурожаат қилади: «Урушдик, жанг қилдик». «Гоҳо ёвни йиқитдик, гоҳо йиқилдик». «Қалъаларни фатх этдик. Лашкарларни эздик». «Каллаларимизни кесдилар, каллалар кесдик». «Қилич ўпиб, ўқ узиб, айғирлар миндик». «Босдик, енгдик, енгилдик ва яна енгдик». «Айт-чи, буларнинг ҳаммасини ютиб кетмасми бевафо замон, худди «Жайхунга тушган бир кесаксимон». «Хўш, ёзганинг не бўлур, кимларга етар?».

Тарих ҳақиқати шундайки, унда бўлиб ўтган воқеалар баъзан маълум бир шароитда чуқур ўрганилади.

Уни эслаб авлодлар ўзича сабоқ олади. Баъзан эса маълум бир тарихий вазиятлар таъсирида улар тарих қаърига чўкиб, авлодлар назаридан узоқлашади. Шу маънода Мақсуд Шайхзода туфайли бир вақтлар дунёни ларзага солган халқ қаҳрамони Жалолиддин Мангуберди бир зум калкиб юзага чиқди, ўз борлигини авлодларга билдирди. Қатағон мафқураси туфайли Жайхунга ташланган кесак сингари тарих қаърига чўкди.

Хайриятки, чўкиш бу гал узоқ давом қилмади. Мустақиллик уни яна юзага чиқарди. Мамлакатимиз Президентининг махсус Фармони билан бу халқ қаҳрамонининг 800 йиллиги нишонланди.

Тарихчи Насавий Жалолиддинга жавобан дафтарини кўрсатиб, деган эди:

*Кўп юлдузлар ўчади, ўчмас бу дафтар!..
Ўқир азиз авлодлар юз-юз йилларда!*

ИЛМ МАСКАНИ

Одатда, хамиша халқ ичида юриб, унинг турмуш тарзини ўрганган улуғлар «хаёт — менинг университетим» дейишади. Мен улуғлардан эмасман. Шу тарздаги саволга жавоб берадиган бўлсам, умум хаёт билан бирга бир вақтлар Ўрта Осиё Давлат университети, кейинчалик ТошДУ деб аталган, ҳозир Ўзбекистон Миллий университети деб номланадиган дорилфунунни қўшиб айтган бўлардим.

Амир Темур хиёбонининг фарбида жойлашган, меъморчилик жихатдан ўзига хос йўсинда қурилган иккита гиштин иморат бор. Бу биноларга минг тўққиз юз қирқинчи йилда илк бор қўзим тушган. Хоразмнинг узоқ бир бурчагидан келиб, бу муқаддас даргоҳга кўз ташлаганимда мударрислик қилиш у ёқда турсин, ҳатто талаба бўлиш ҳам тасаввуримга сиғмаган. Бироқ хаётнинг ўз қонуниятлари бор. Минг тўққиз юз қирқ олтинчи йилда устимда шинел, оёғимда кирза этик билан бу иморат эшигидан кириб келдим. Тўрт йил давомида урушда кўрган азоб-уқубатларим гўё олис-олисларда қолиб кетгандек эди. Мендан бахтли одам йўқдек туюларди ўшанда.

Университет. Бу — муқаддас атама. Биринчи кунлардан бошлабоқ бу улуғлик ва муқаддасликнинг ҳислатларини сеза бошладим. Республикаимизнинг машхур сиймолари билан шу ерда танишдим. Вазмин, улуғвор

Қори Ниёзий, оддий, бироқ илмдон Теша Зоҳидов, етук олим Тошмуҳаммад Саримсоқов, хушчақчақ ва хушфеъл Обид Содиқовлар билан бир эшикдан кириб-чиқадиган бўлдим. Баъзи ҳолларда улар билан мулоқот қилишга мушарраф эдим. Минг тўққиз юз қирқ саккизинчи йил эди. Абдулла Тўқай кўчасида жойлашган Фанлар академиясининг президенти Қори Ниёзийнинг олдига кириб борганман. У мени майин табассум билан қабул қилган. Унинг табассумида «бу йигит нимага келди экан» деган таажжуб белгилари ҳам йўқ эмас эди. Мен Комсомол Марказий кўмитасининг топшириғи билан ёзилган «Ўрта Осиёнинг улуғ алломалари» номли маърузамнинг матни ҳақида ундан батафсил фикр олдим. Ҳанузгача бу катта олимнинг саховатига қойил қолиб, ўз журъатимдан ҳайратланиб юраман.

Ҳар лаҳзада хозиржавоб шоир Фафур Фулом, романлари билан халққа танилган Ойбек, шоиргина эмас, адабиётнинг ажойиб илмдони бўлган Мақсуд Шайхзодаларни ҳам шу университет минбарида кўрдим. Бу улуғларнинг ҳар қайси бир университет эканига ҳеч ким шубҳаланмасди.

Кўлам жиҳатдан университет катта эмасди. Бу икки иморатнинг бирида маъруза ўқиладиган хоналар ва лабораториялар жойлашган бўлиб, иккинчисининг ярми ётоқхона ҳисобланарди. Биз бир хонада ўн олти киши яшардик. Ҳатто эллик киши яшайдиган хона ҳам бўларди. Шу боис уни русчасига «пятьдесят весёлых» дейишарди. Ётоқхона жиҳозлари ўта юпун эди. Кичкина темир каравот, сомон тикилган тўшак ва ёстик, бўз чойшаблар...

Ҳаётнинг ўзи оғир эди ўшанда. Емишлар сифатсиз. Бир парча ўлчовли нон, карам шўрва. Унда на ёғ бор, на гўшт! Аксарият ҳолларда қишлоқдан қуришиб олиб келинган угра ошини қайнатиб ичардик. Аммо улуғвор университетнинг оҳанрабои биз учун бу қийинчиликларга чидам беришда асосий куч эди.

Университет талабаси...

Шинел ва кирза этикларда кириб келганлардан битта аудиторияда уч киши эдик. Улардан Бердиали Имомов, кейинчалик университет профессори; Комил Қулжонов кейинчалик Самарқанд университетининг ўқитувчиси бўлишди. Туркистоннинг маърифатпарвар мухитидан чиққан ёшлардан бўлган Комил Қулжонов урушда Кавказ тоғлари изғиринида қолиб кетиб, бетоб қайтгани, бу

хасталик уни кўп қийнади. Аммо покликда, тўғри сўзликда, илмдонликда у ҳаммамизга бош эди. Илмга қизиқиш кучли бўлганлигидан, китоб йиғишда ҳам тенги йўқ эди. Ўша вақтда катагон ҳисобланган Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитратларнинг баъзи асарларини мен ундан олиб ўқиганман. Университет ҳам уни тақдирлаб, Ленин стипендиясини берарди.

Афсуски, Иккинчи жаҳон урушида чалинган дард уни умрининг охиригача қийнади. Шу сабабдан ёшлигидан қалбида асраб келган кўп орзу-истакларини юзага чиқара олмай кетди.

Минг тўққиз юз эллагинчи йилда мен университетни имтиёзли диплом билан тамомлаб, шу ерда ўқитувчилик қилишга мушарраф бўлдим. Бу иш ҳар кимга насиб қилавермайдиганини яхши биламан. Шундан буён фаолиятим шу университет билан боғлиқ. Йиллар ўтди. Эндиликда ўша пайтларда таълим берган устозларимни, уларнинг фазилатлари, ўзига хос хусусиятларини эслагим келади.

Мумтоз адабиёт билағони, профессор Фулом Қаримов ҳажм жихатдан тўрт энлик қилиб, бежирим дасталаган варақчаларига кўз югуртириб оларкан, талабалар томон назар ташларди-да, вазмин ва оҳиста оҳангда маърузасини давом эттираверарди.

Талабаларнинг алоҳида ҳурматига сазовор домлалардан яна бири Аюб Фулом эди. У бежирим ва тоза қийналар, ўзига зеб беришда ҳам бошқалардан ажралиб турарди. Ўта интизомли домла эди.

Аюб Фулом аудиторияга шахдам қадам билан кирарди-да, ўтган мавзунинг қаерда тўхтаганини сўраб ўтирмасдан, маърузасини бошлаб юборарди. Дарс давомида илмга алоқаси бўлмаган бирор сўз ёки иборани ишлатмас эди. Маъруза ўқишда унинг ўзига хос усуллари бор эди. Бўрни кўрсаткич ва бош бармоқлари учида гўё хатарли бир нарсани ушлагандек ушлаб туриб, тахтага тил сирларини англатадиган мисолларни тез-тез ёзар ва орқага қайтиб, чиройли сўзлар билан тушунтира кетарди. Унинг бу ҳаракатлари сахнада роль ўйнаётган мохир актёрларнинг ҳаракатини эслатарди. Ўзбек тилининг грамматикаси соҳасида республикада ундан ўтадиган олим йўқ эди.

Бизга дарс берганлардан яна бири шоир ва олим Мақсуд Шайхзода. У маъруза қилишда ўзини ниҳоятда эркин тутарди, хатто минбарга ҳам эҳтиёж сезмасди.

Ўтирган жойида бамайлихтиёр «Казбек»ни тутатиб, маъруза ўқирди. Шеър ҳақидаги фикрларини шеърый тилда гўзал ифода қила оларди. Биз эса уни мароқ билан тинглардик.

Ўша давр филолог талабалар онгида Ҳамид Сулаймон ўчмас из қолдирган. У рус ва ғарб адабиётини яхши билар ва унинг сирли жабҳаларини очиб бера оларди. Маъруза ўқишда ҳам ўзига хос домла эди. У минбардан силжимас, нутқида ҳам чарчамасди. Овози баланд, сўзлари лўнда, нутқи равон чиқарди.

Табиатан мен фалсафага қизиқардим. Ҳатто курсдош дўстларим менга «сен адашиб адабиёт билан шуғулланаяпсан, файласуф бўлишинг керак», дердилар. Шу боисдан бўлса керак, М. Бобоевнинг диалектика ва материализм ҳақидаги маърузалари менда катта қизиқиш уйғотарди. Ва ўша кезлари хали ёш бўлса ҳам профессорлик унвонига эришган Воҳид Зоҳидовнинг маърузаларини бир сидра эшитиб, фалсафа хусусидаги маълумотларимни яна ҳам мустаҳкамлаш мақсадида унинг рус гуруҳида ўқиладиган тўла курсини қанда қилмасдан эшитганман.

Талабалик йилларим мафкура жихатидан ҳам оғир пайтлар эди. Сон-саноксиз мафкурачилар янги-янги муаммоларни ўйлаб чиқариб, улар хусусида қатъий кўрсатмалар беришарди. Маълум бир андозага туширилган баҳс ва мунозаралар ташкил қилинарди. Хусусан, ВКП(б)нинг адабиёт ва санъат ҳақидаги қарорлари, генетика ва космополитизм хусусидаги кўрсатмалар зиёлилар орасида кўпгина шов-шувларга сабаб бўлди.

Домлаларимизнинг ҳаммаси ҳам бир хилда эмас эди. Улардан баъзилари бу мафкуравий шов-шувларга берилиб кетиб, адабиёт, санъат ижодкорлари орасидан «ғояга беписанд қаровчи», «ўтмишни идеаллаштирувчи», «ҳаётдан орқада қолган», «ғарб маданиятига сажда қиладиган» унсурларни излаб топган бўлишарди. Улар ҳақида махсус мақолалар эълон қилиб, мафкуравий фикрлар билан ўртага чиқардилар.

Баъзи домлаларимизнинг шу йўсиндаги хатти-ҳаракатлари эриш туюларди бизга. Бироқ бу мафкуравий кўрсатмаларга бўйсунмишга ва уларни тарғиб қиладиган домлаларимизнинг маърузаларини эшитишга, мақолаларни ўқишга мажбур эдик. Ҳаётнинг умумий оқимидан ташқарига чиқиб кетиш мушкул эди ўша вақтларда.

Ижод ёки илм билан шуғулланиб, ўз соҳасида бирор ишнинг бошини тутган мутахассис учун устозларнинг сабоқлари доимий йўлдошдир. Аммо ўзингиз домла — раҳнамо бўлсангиз, орттирган шогирдларингиз ҳам ҳаётингизнинг ажралмас бир қисмига айланар экан. Уларнинг ҳаётдаги ўрни ва мавқеи сизда фахр ва қаноат ҳиссини уйғотиб тураркан. Бунинг ўзи ҳам чексиз бахт.

Сафарга чиқсангиз, қишлоқлардами, шаҳарлардами, шогирдларингиздан қайси бирларидир сизга дуч келиб қолади. Ҳурмат ва иззат билан кўришиб-сўрашади ва қачондир сиздан таълим олганини билдиради. Бундай пайтларда умрингиз бефойда ўтиб кетмаётганидан хурсанд бўласиз. Борди-ю, улардан кимлардир халққа танилиб, етук мутахассис бўлиб чиқса, бошқараётган ва амалга ошираётган ишларидан кўнглингиз мамнуниятга тўлиб юради.

Бу жихатдан эллигинчи йилларнинг охирлари мен учун алоҳида завқли ва шавқли бўлди. Ўша пайтда мен кирган аудитория парталарида ўтирган ёшгина йигит ва қизлар бугун дунёга донғи кетган шоир, ёзувчи, олимлардир. Узоқ давом этган уруш ва унинг натижаси ўлароқ бошимизга тушган оғир кунлар ёшларда илмга чанқоқлик ҳиссини уйғотган бўлса керак. Адабиёт тўғарагининг раҳбари сифатида мен бу ҳолни бошқаларга нисбатан чуқурроқ сезган бўлсам ажаб эмас. Мана ўша давр талабалари — бугун ўз соҳаларининг етук вакилларига тегишли баъзи бир лавҳалар.

Адабиёт тўғараги йиғилишларида ўзини ўта сипо тутадиган бир йигитга кўзим тушарди. У бутун машғулот давомида қилт этмас, ҳатто бирор марта савол бериб, ўзининг қизиқиш доирасини ифодалайвермасди. Тўғриси айтсам, унинг характери мен учун сирли эди. Фақат билимига ишонган талабагина ўзини шундай тутиши мумкин. Бу йигит эндиликда машҳур шоир ва жамоат арбоби Эркин Воҳидов эди.

Тўғарак йиғилишида янги шеър ва ҳикоялар муҳокама қилинаётди. Бўйига нисбатан хийла озғин, қорачадан келган йигит иймана-иймана, сезилар-сезилмас қалтираган овозда шеър ўқийди. Тўғарак иштирокчилари уни қизиқиш билан эшитадилар. Унинг овози бурро, ифодаси аниқ, жумлалари тиниқ, фикрлари ўзига хос. Шеърда сийқа гаплар йўқ, маънога хизмат қиладиган тафсиллар ҳам табиий. Унинг чўл фарзанди эканлиги кўриниб ту-

рарди. Бу йигит эндиликда халқ орасида донғи кетган шоир Абдулла Ориповдир.

Тўғарақда бошқа бир талаба бор эди. Қўринишдан ўрта бўйли, қорапаранг, ниҳоятда уятчан бу йигитнинг айтмоқчи гапи-сўзини ўз ҳаракатлари билан ҳам билдирадиган одатлари эсимда қолган. У ҳикоялар битарди. Сўз танлашда, хусусан, табиат манзараларини яратишда, ҳар бир персонажга ўз сўзини топиб бера билишда ажралиб турарди. Бу йигит эндиликда ўзбекнинг етук ёзувчиларидан бири Шукур Холмирзаевдир.

Баъзи бир ёшлар «мана, мен бўладиган шоирман ёки ёзувчиман» деб кўзга ташланавермасди. Бироқ дилларида илмга, ижодга интилиш борлиги яққол сезилиб турарди. Бугунги машҳур ёзувчилар Ўткир Хошимов, Омон Мухтор, таниқли олимлар Наим Каримов, Бегали Қосимовлар шундай талабалардан эди.

Ўткир Хошимовнинг ёшлар ҳаётига тегишли илк қиссалари, кейинги ҳаётимизнинг мураккаб даврларига бағишланган романлари уни машҳур қилди.

Омон Мухторнинг Бухоро муҳитига хос эпизод ва тафсилотлари билан безалган ҳикоялари, кейинги йилларда муҳим ижтимоий мотивларни акс эттирган романлари уни элга танитди.

Бугунги адабиётшунослик тараққиётида Бегали Қосимовнинг ўрни ўзига хосдир. У кейинги йилларгача тадқиқотдан четда қолиб кетган адабий оқим — жадидчилик ва унинг таъсирида юзага чиққан адабиётчиларнинг ижоди ва қисмати ҳақида муҳим ишларни тадқиқ қилиб келаяпти.

Бугунги таниқли адабиётшунос Иброҳим Ғофуров ҳам ўша тўғарақнинг фаол иштирокчиси эди. Характер хусусияти жиҳатидан у кўпроқ Эркин Воҳидовга яқин бўлиб, ҳар бир гапни ишончли табассум билан эшитар ва табассум билан жавоб берар эди. Ўша пайтлардаёқ у шеър таҳлилига шоирона ёндашишни одат қила бошлаганди.

Тўғарақнинг яна бир иштирокчиси, ҳозир таниқли олим Норбой Худойберганов эди. Бу талаба бирор масала хусусидаги ўз фикри тўғри ёки нотўғри эканлиги ҳақида кўп ўйлаб ўтирмасдан ва тортинмасдан, ўртага ташлайверарди. Дўстлари орасида фикр уйғотишга ҳаракат қиларди.

Тўғарақда шундай талабалар ҳам бор эдики, улар ўта қизиқувчан бўлиб, илмий мушоҳадаларни домладан тезроқ тортиб олиб, ўз миясига жойлашга шошилаётгандек кўринарди. Абдуғофур Расулов, Анқабой Қулжонов

шундай талабалар сарасига кирарди. Улар бугун олий ўқув юртларининг етук домлаларидир.

Хуллас, илмга қай даражада чанқок ҳолда тўрт йиллик жанг майдонидан қайтган бўлсам, ўша йилларнинг не-не қийинчиликлари билан ўсиб-улғайган ёшлар ҳам шу даражада илмга, ижодга ташна экани менга маълум эди. Шу нуқтада менинг ўқитувчилигиму ёшларнинг талаба эканлиги бир-бирига чамбарчас боғлиқ кўринарди. Йиллар кетидан йиллар ўтди.

Кўнглимда туғилган фикрлар тўғри бўлиб чиқди. Талабаларим ўсишди, улғайишди. Арбоб бўлиб етишдилар. Улар билан баробар ўзим ҳам ўсиб-улғайгандек кўриндим.

* * *

Университет ҳақида гап кетар экан, тилшунос ва адабиётшунослар факультетида домлалардан дарс олиб, бир эшикдан кириб-чикиб юрган қатор дўстларим ҳақида ҳам фикр билдиришим зарур кўринади. Ўша йиллари Эркин Юсупов, Озод Шарафиддинов, Сиддик Фузайилов, Лазиз Қаюмовлар шу факультетда таълим олдилар. Бугун ёзувчи ва олим Пиримқул Қодиров, адабиётшунос Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қаюмовлар ҳам ўша йилларда университет талабаси эдилар. Табиий, улар билан мен жамоатчилик ишлари боис, илмий анжуманлар муносабати билан, баъзан шунчаки ўртоқлик йўсинида мулоқотда бўлганман. Аслида, биз улар билан бир илм қозонида қайнаб, келажакда жамият учун фойдали ишларга ўзимизни чоғлаганмиз.

Пиримқул Қодиров талабалик пайтларида кўпроқ тарихга қизиқарди. Замонавий ҳаёт ҳақида ҳам мушоҳадалари ўткир эди. Бу мушоҳадакорлик ва қизиқишлар кейинчалик унга қўл келди: Замонавий мавзуда қатор хикоя, қисса ва романлар битиб, китобхонга кўпроқ ёзувчи сифатида танилди. Кейинчалик тарихий маълумотларни ўрганиб, Бобур ва Бобурийлар ҳақида романлар яратди. Пиримқул Қодировнинг бу асарлари тарғиботи ва ташвиқотида менинг ҳам хиссам борлигидан мамнунман, албатта.

Озод Шарафиддинов факультет доирасида кўзга кўринган талабалардан эди. У ўша даврдаёқ мактабда дарс берар, илмий тўғаракларда фаол иштирок этарди. Кейинчалик у Москвада Жаҳон адабиётлари институтида аспирантлик курсини ўтади ва эллигинчи йилларнинг

ўрталарида республикамизга етук адабиётшунос бўлиб қайтди. Москвада эканлигимизда биз унинг билан яқиндан мулоқотда бўлиб турганмиз. Шу боисдан бир-биримиздан таъсирланишимиз, ўрганишимиз табиий эди. Эллигинчи йилларнинг охирларида иккаламизнинг мақола ва китобларимиз баробарига тарқалиб, ўзбек адабиётшунослигида маълум жонланишга сабаб бўлганлигини эслаш бугун мен учун гоаят мароқлидир.

Озод Шарафиддиновни шеърят мунаққиди деб атайдилар. Ушбу сатрлар муаллифи ҳақида гап кетганда эса, наср танқидчиси деган сифатни ишлатадилар. Бу гапда жон бор, албатта. Шу боис ушбу атамалар иккаламизни ҳам камситмайди.

Пиримқул Қодиров, Озод Шарафиддиновлар билан ижодий ва илмий мулоқотларимиз ҳанузгача давом қилиб келади. Бунга ҳам сабабчи, шубҳасиз, университет!

Ўзбек мумтоз адабиётининг бош йўналиши Алишер Навоий билан боғлиқ экани шубҳасиз. Хозирги навоийшунос олимлар саналадиган бўлса, биринчи қаторда Абдуқодир Ҳайитметов номи тилга олинади. У ўта меҳнатқаш, синчков, изланувчан, қалби кенг олимлардан. Кейинги қирқ-эллик йиллик мумтоз адабиёт тарихи хусусидаги тадқиқотларни унинг ишларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Абдуқодир Ҳайитметов кўп ёшларга мурабийлик қилди. Мумтоз адабиёт соҳасида ёш мутахассислар тайёрлашда унинг хизмати беҳад каттадир. Ўзимни замонавий адабиёт мутахассиси ҳисобласам ҳам, фаолиятимда ўтмиш адабиётимиз тарихига боғлиқ нуқталар ҳам бор. Бу жиҳатдан мен талабалик йилларимдан то шу бугунгача Абдуқодир Ҳайитметов билан мулоқотдаман.

Атоқли ёзувчи Одил Ёқубов ҳам шу университет талабаси бўлган. Ўқиш йиллари мен у билан шахсан тўқнаш келган эмасман. Бироқ ёзувчига қариндош бўлган дўстим Комил Қулжонов орқали ўша даврдаёқ менда бўлажак адиб ҳақида тасаввур пайдо бўлган эди. У Узоқ Шарқда ҳарбий хизматда юриб, Комил Қулжоновга хатлар ёзар ва илк машқи — «Тенгдошлар» қиссасидан парчалар юбориб турарди. Мен бу хат ва парчалар билан танишиб борардим. Кейинчалик қисса матбуотда эълон қилинган, у ҳақда биринчи бўлиб матбуотда мен фикр билдирганман. «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинган бу тақриз «Дадил қадам» деб номланди. Шундан буён Одил Ёқубов ёзувчиликда дадил қадам ташлаб келаётир. У тенгдош ёзувчилар ичида энг махсулдори. Қатор ҳикоя-

лар, қиссалар, эл оғзига тушган романлар фикримизнинг далилидир. Адиб билан ҳамкорлигимиз юкори даражада бўлди. Унинг бирор асари йўқки, у ҳақда мен фикр-мулохаза билдирмаган бўлсам. Бу ҳол ҳаётга муносабат, ижодий ақидалар яқинлигидан дарак беради. Бу мулоқотлар сабабчиси ҳам университет!

* * *

Гап университетга боғлиқ уч авлод ҳақида кетаяпти: устозлар, тенгдошлар, шогирдлар. Бу уч авлоднинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни сезиларли бўлса ҳам, хислатлари, ижод ва илм йўллари ҳар хил бўлди. Улар ижодий ва илмий фаолиятларида кўп қийинчиликларни бошдан кечирдилар, ҳар хил тўсиқларга дуч келдилар.

Шахсга сиғиниш айна авжига чиққан пайтларда юкорида номлари зикр қилинган иккита домла (Мақсуд Шайхзода ва Ҳамид Сулаймон) совет мафкурасига ёт унсурлар сифатида ҳар бири 25 йилдан «сибир» қилиндилар.

Баъзи домлалар (Аюб Фулом ва Фулом Каримов) доимий равишда мафкуравий тазйиқ остида бўлиб келдилар.

Шахсга сиғиниш оқибатлари фош қилинган бўлса ҳам, унинг оқаваси анча вақтларга қадар давом этди.

Тенгдош дўстларимдан Пиримқул Қодировнинг ўтмишга мурожаат қилиб, Бобур ҳақида яратган асарлари мафкурачиларга ёқавермади. Аввало, унинг тарихий мавзуда яратилган асарларини нашр қилиш жуда қийин бўлди. Ниҳоят, нашр қилинганидан кейин ҳам, китобхонлар олқишига сазовор бўлишига қарамасдан, баъзи бир мафкурачилар уни очикдан-очик «ўтмишни идеаллаштирган ва майда буржуазия мафкурасини тарғиб қилаётган ёзувчи» сифатида айбладилар. Озод Шарафиддинов ва ушбу сатрлар муаллифи жадидчиликни оқловчи, Чўлпон ва Фитратларни қайга тиклашга уринаётган унсурлар сифатида қораландилар.

Турғунлик йиллари ёш Абдулла Орипов сунъий равишда «мунгли», «ийғлоқи», «тушқунликка берилган» шоир ҳисобланди. Бу ҳол унинг ижод имкониятларини чеклаб қўйди. Ўзбек китобхонлари шоирнинг ўша вақтда яратилиши мумкин бўлган қатор дардли асарларидан бебаҳра қолдилар.

Эркин Воҳидовнинг нафис ғазаллари тан олинавормди. Унинг «Ўзбегим» қасидаси қаттиқ танқидга нишон

бўлди. Бу шеърда ўзбекнинг ўзига хос хислатлари тас-
вирини кўрган мафқурачилар уни миллатчиликка мо-
йил, байналмилал ғояга ёт шоир деб ҳисобладилар.

Булар ҳаммаси ачинарли ҳол эди, албатта. Масала-
нинг бошқа бир жиҳати бор, бу ҳам ачинарлидир: уни-
верситет минбаридан туриб бизга маъруза ўқиган, холис
таълим бериши керак бўлган домлаларнинг баъзилари то
мустақиллик давригача зўравонлик қули бўлиб келди-
лар.

Хайрият, буларнинг ҳаммаси ўтиб кетди. Республи-
камиз Мустақиллик йўлига тушди. Инсонпарварликка
асосланган янги мафқура яратилаёптики, ижодкорлар-
ни қоралайвериш бу мафқурага ётдир.

ЖАСОРАТ

Матёқуб Қўшжоновнинг 80 йиллиги кунларидаги ўйлар

*Бадиий сўз санъати илмининг халқимизга
ардоқли назариётчиси, нуктадони, ўзи ҳам
нозик ижодкор бўлган аллома қарийб ярим
асрлик ҳаммаслак, ҳамфикр, ҳамкор
дўстининг қутлуғ ёш санасига бағишлаб ёзган
ушбу мақола унинг охириги ишларидан бўлди.
(Оллоҳ унинг охиратини обод қилсин. — Тахририят).*

«Балиқчи балиқчини олисдан кўради», деб руслар бекорга айтмаганлар, албатта. Бундан қирқ йилча бурун «Звезда Востока» журнали саҳифаларида «Характерлар шаклланиши» сарлавҳали мақолага кўзим тушди. Бу мақоланинг хали номи тамом номаълум муаллифи ўша вақтдаги адабиётшунослигимиз ва адабий танқидимиз учун кўп жиҳатдан янги бўлган талай фикрлар билан майдонга чиққан эди. Мақола менга шунчалик маъқул тушдики, «Правда Востока» газетасида муаллиф шаънига мақтов сўзларини айтишни ўзимнинг бурчим, деб ҳисобладим. Шу-шу, бу муаллиф мен учун бедарак кетди. Аммо мен уни унутмадим. У — Матёқуб Қўшжонов эди.

1959 йилнинг қиш кунларидан бирида биз Матёқуб Қўшжонов билан Москвада учрашдик. Қўшжонов менинг олдимга ўзининг номзодлик диссертациясини кўтариб келганди. Маълум бўлдики, у диссертация ёклаши белгиланган кундан бир кун бурун оппоненти каттиқ оғриб, касалхонага тушиб қолибди. Диссертация муаллифи мендан биринчи оппонентнинг ўрнини босишни илтимос этди. Ихтиёримда бор-йўғи бир кун борлигига қарамасдан, мен рози бўлдим: муаллифнинг қалами билан танишлигим менда диссертациянинг тақдирига жуда мўътабар илмий кенгашда ижобий муносабат билдиришга ишонч туғдирди. Диссертация Москвадаги Ижтимоий фанлар академиясида муваффақиятли ёқланди.

Бугун 80 ёшга тўлган ўша Матёқуб Қўшжонов — филология фанлари доктори, профессор, Республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, Ҳамза номидаги давлат

мукофоти лауреати, Ўзбекистон фанлар академиясининг академигидир.

Машхур адабиётшунос ва мунаққиднинг кўпдан-кўп талантли шогирдларидан бири — филология фанлари доктори Норбой Худойберганов ўз мақолаларидан бирида бизнинг адабиётшунослигимизда «Кўшжонов мактаби» мавжудлиги ҳақида гап очибди. Менимча, бу гапда жон бор.

1

Матёқуб Кўшжоновнинг маданий қурилишимиздаги фаол иштироки унинг Москвадаги Ижтимоий фанлар академиясини тамомлаб, Ўрта Осиё (Тошкент) Давлат университетига домлалик қилишидан бошланади.

Домлалар меҳнатининг унуми уларнинг шогирдлари тақдирида айниқса, яққол намоён бўлади. Матёқуб Кўшжонов маърузалар ўқиган аудиторияда бўлажак машхур шоирлар, ёзувчилар ва адабиётшунослар ўтирардилар. Бугун адабиётимизнинг кўрки бўлган Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Шукур Холмирзаев, Омон Мухторов кабилар Кўшжоновдан таълим олганлар. Иброҳим Фафуров, Бегали Қосимов, Норбой Худойберганов сингари бугунги адабиётшунослигимизнинг кўзга кўринган арбоблари Матёқуб Кўшжоновнинг сермазмун маърузаларини ўз қулоқлари билан эшитган бахтиёр кишилардир. Кўшжонов ўқиган маърузалар ҳеч кимни бефарқ қолдирмасди, чунки улар кўпинча адабиётнинг энг муҳим ва энг мураккаб муаммосига — бадиий маҳорат масалаларига бағишланган бўларди.

Домлаликни илмий тадқиқот билан боғлаб олиб борган Кўшжонов тез орада, табиий равишда, ҳозирги Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ходимлари сафидан ўрин олади. Илмий иш уни Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Миртемир, Яшин каби забардаст ёзувчилар билан янада яқинлаштиради.

1975 йилдан бошлаб Матёқуб Кўшжонов Тил ва адабиёт институтининг ишларига унинг директори сифатида раҳбарлик қилди. Институт ходимлари ва адабий жамоатчилик яхши биладикки, бу давр мазкур институт учун энг самарали иш даври бўлди. Икки жилдлик «Адабиёт назарияси» Ўзбекистон тарихида илк мартаба яратилган академик назария сифатида машхур бўлди. Шу даврда беш жилдлик «Ўзбек адабиёти тарихи», икки жилдлик «Танқид тарихи» (бу ҳам илк марта), икки жилдлик

«Русча-ўзбекча луғат» яратилди. 1981 йили эса ўзбек маданияти тарихида яна бир катта воқеа бўлган «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» нашр этилди.

1982 йил Тил ва адабиёт институти, унинг директори учун касофат бир йил бўлди. Шу вақтгача институтнинг на ютуқлари, на камчиликлари билан иши бўлган КПССнинг Тошкент шаҳар қўмитаси (собик) институт билан астойдил «шуғулланди»: махсус қарор чиқариб, бутун институт жамоасини мафкуравий ноетукликда айблади. Жамоа ва унинг раҳбари жадидчиликни ёқловчиликда, Чўлпон ва Фитрат номини қайта тиклашга интилувчилар сифатида қораланди; директор партиявий жазага тортилди... Шукри, у замонлар ҳам орда қолди. Эндиликда институт жамоаси кўнглида Матёқуб Қўшжонов директорлик қилган йиллардан миннатдорлик хисси қолди.

2

Матёқуб Қўшжонов беш юзга яқин мақола, ўттиздан ортиқ китоб муаллифидир. Бу илмий ишлар қаторида «Ҳаёт ва моҳорат», «Ижод масъулияти», «Ойбек маҳорати», «Абдулла Қаҳҳор маҳорати» каби асарлар; икки жилдлик «Адабиёт назарияси»га кирган бадиий асарда сюжет, композиция, конфликт муаммоларига доир боблар, эстетик категорияларга бағишланган махсус боб бор. Булар қаторига яна кейинги йиллари эълон этилган «Қодирий — эркисизлик қурбони» ва «Ўзбекнинг ўзлиги» китоблари қўшилди. Иккинчи жаҳон урушида мерган сифатида маҳорат кўрсатган Матёқуб Қўшжонов ўз хотираларини «Тепки босилди» номи билан бадиий лавҳалар шаклида эълон қилди.

Сўнгги йиллари босилиб чиққан «Дагиш», «Алам» ва «Дийдорнома» китоблари қўшилиб, олимнинг таржимаи холи асосида яратилган трилогияни ташкил этди...

Адабиётимизда ғайрат билан ишлаётган бирорта таланти йўқки, унга Қўшжоновнинг назари тушмаган бўлсин, бирорта истеъдодли ёш йўқки, у Қўшжоновдан мадад сўзи эшитмаган бўлсин. Унинг адабий доираларда «Адабиётимизнинг жонқуяри» деб ном қозонгани бежиз эмас. Ўзбекистонда ўз ижоди ҳақида М. Қўшжоновдан интизорлик билан фикр кутмаётган ёзувчи топилмаса керак.

Сермахсул танқидчи ва олимнинг асарлари баъзи нуқсонлардан холи эмас, албатта. Бу нуқсонларнинг кўпчилиги бутун адабиётимиз ва адабиётшунослигимизнинг нуқ-

сонлари қаторига киради. Улар, биринчи навбатда, ҳаёти- мизда узоқ йиллар мобайнида коммунистик мафкура- нинг ҳуқумронлиги натижасида туғилган нуқсонлардир. Бу нуқсонлар, айниқса, муаллифнинг адабиётимизнинг йиллик маҳсулоти обзорида бағишланган мақолаларида учрайди. Асарларга мавзуининг актуаллиги ва ёзувчи- нинг ғоявий мавқеига қараб ортиқча юқори баҳо бериши танқидчи ўзи учун муқаддас бўлган принциплардан тур- ли сабаблар билан узоқлашганидан келиб чиқади. Му- наққид баъзан принципиал жихатдан ҳақли бўлгани ҳолда, ёзувчига муносабатда нобоп усуллардан фойдала- нади (мен бу ерда ёзувчи И. Раҳим билан матбуот сахи- фаларида бўлган мунозарани кўзда тутаман). Ҳатто ҳамма учун намуна бўладиган ишларида ҳам биз баъзан тан- қидчининг асосланмаган фикрларига дуч келамиз. Ма- салан, «Ўтган кунлар»га бағишланган асарларидан би- рида М. Қўшжонов тамом қутилмаган бир ҳолда, Ота- бекнинг рус фотиҳлари билан жангда ҳалок бўлишини етарли асосланмаган, деб ҳисоблайди. Ваҳоланки, бутун роман унинг бош қаҳрамонининг шу жасоратини тайёр- лашга, асослашга хизмат қилади. Романнинг бадий қуд- рати ва замонавийлиги ҳам худди шу момент билан та- йин этилади. Аммо М. Қўшжоновнинг танқидчилигимиз ва адабиётшунослигимизда тутган айрича ўрнига бу жузъ- ий нуқсонлар доғ туширолмайди.

3

Атоқли мунаққид олимнинг узоқ муддатли фаолияти- да адабиётимиз учун муҳим бир қанча муаммолар ўрта- га ташланди ва ёритилдики, унинг бу хизмати бугунги кунимиз учун ҳам ғоят аҳамиятлидир.

М. Қўшжонов ўз асарларида талантни ҳимоя қилди. Бу осон иш эмас эди. Чунки талантни менсимаслик, ёзув- чининг партиявий мафкурасига содиқлигини талантдан афзал кўриш биздаги адабий сиёсатда ва амалиётда ус- тун турарди. Бу фикрим қуруқ гап эмаслигини кўрсатиш учун бир воқеани хикоя қилишга мажбурман.

Маълумки, Компартия Марказий Қўмитаси тез-тез ада- биёт ва санъат масалаларига бағишланган қарорлар қабул этар ва бу қарорларнинг вазифаси — Коммунистик партия кўрсатган ўзандан чиқиб кетаётган ёки чиқиб ке- тиши мумкиндек кўринган ёзувчиларни яна ҳамма учун мажбурий «қўра»га қайтариш эди. Бундай қарорлар рес- публикаларда кенг муҳокама қилинар ва ҳар муҳокама-

дан мақсад бу ердаги «йўлдан тойган»ларни ҳам топиш ва қоралаш эди.

40-йиллар охирида шундай қарорлардан бирининг муҳокамаси чоғида мен адабиёт ва адабий танқид соҳасида ноқобил «хаваскорлар» кўпайиб кетганини эътиборга олиб, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг пленумида ёзувчи ва танқидчи бўлиш учун талант зарурлиги ҳақида сўз очдим ва ... балога қолдим. Улкан ёзувчи деб ҳисобланган бир шахс менинг бу фикримга қаттиқ қарши чиқди. Бу шахс Ўзбекистон КП Марказий Қўмитасига яқин кишилардан бири ҳисоблангани учун унинг сўзининг таъсири жуда катта эди. Шунинг учун мен ўз мавқеимда қаттиқ туришим лозим эди. Мен бир кун (тўғрироғи — уйқусиз бир тун) ўтгач, яна сўзга чиқдим. Бу гал мен талантнинг роли ҳақида Иттифоқнинг Президенти, КПСС Сиёсий бюроси аъзоси Михаил Калининнинг сўзларини келтирдим. Мен салмоқдор далил келтиришим зарур эди. Аммо менинг оппонентим бу сўзимдан кейин яна ҳам қаттиқроқ оҳангда менга қарши чиқди ва: «Ўртоқ Калининнинг фикри Сиёсий бюронинг фикри эмас», деди. Пленум қатнашчиларидан бирортаси мени ёқлаб чиқмади, сиёсий демагогия бу гал ҳам устунлик қилди. Фақат Ойбек ўз сўзида менинг фикримни ва менинг ўзимни ёқлади. У деди: «Иzzатга тегманглар. Бу одам адабиётимизнинг ҳам иззати, ҳам султони». Бу — муболаға эди, албатта. Аммо мени ҳимоя этиш учунгина эмас, балки адабиётимизнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун атайин йўл қўйилган муболаға эди. Талантнинг ёзувчи учун зарурлигини эса Ойбек ўша нутқида ўзига хос бир усталлик билан ифода этди. У Мухтор Аvezов томонидан аввал айтилган бир сўзни такрорлади: «Ҳақиқий бадиий адабиёт яратилиши учун ёзувчи адабиётни севиши лозим, аммо бу етарли эмас. Бунинг учун адабиёт ҳам ёзувчини севиши керак».

Санъат соҳасининг энг равшан масаласи — талант ҳақида ёзувчилар доирасида бир вақтлар шундай мунозаралар бўлганига бугун одамларни ишонтириш анча қийин бўлса керак. Аммо ўша мажлиснинг иштирокчиларидан баъзилари бугун ҳам барҳаёт ва биз учрашганимизда ўша кунларни кула-кула эсга оламиз. У вақтда эса, биз йиғлашга тайёр эдик.

М. Қўшжонов шу воқеадан ўн йилча кейин танқидчилигимиз майдонида пайдо бўлди. Лекин бу даврда ҳам мафкура соҳасида сиёсий демагогия ҳукмронлик қилишда давом этмоқда эди. М. Қўшжонов ўзининг бош вази-

фаси талантни мудофаа этиш эканини дарров пайкади ва ўз ишида бу вазифага марказий ўрин берди. Яна шуниси ҳам муҳимки, М. Қўшжонов ўз асарларида истеъдоднинг кадрига етиш зарурлиги тўғрисидагина эмас, талантнинг ўз масъулияти борлигини ҳам доим уқтира борди. М. Қўшжоновнинг бирорта катта ё кичик асари йўқки, унда талантнинг масъулияти масаласи бевосита ёки билвосита ўртага қўйилмаган бўлсин.

Адабиётимизнинг ютуқларидан бирига бағишланган мақоласида М. Қўшжонов шундай деб ёзганди: «Асарлар борки, ўқийсиз, бироқ фикр уйғотмайди, турмушдан олинган бирор муаммоси билан безовта қилмайди, ҳаётнинг бирор масаласи томон элтмайди. Китобни ёпиб, унда тасвирланган воқеаларни ҳаёлингиздан бир қатор ўтказиб: «Ҳа, энди ҳаётда шундай воқеалар ҳам бор, ёзувчи бор воқеаларни тасвирлабди-да», деб қўяколасиз. Жилд ёпилади, шу билан китобнинг умри ҳам тугайди, ўқувчи асардаги жўн воқеаларни эслаш учун ҳаракат ҳам этмайди... Китоблар борки, бунинг акси. Ўқийсиз, ўқиганда ҳам кизиқиб ўқийсиз. Сизни фақат воқеа эмас, балки воқеалар муносабати билан пайдо бўлаётган ўйлар, фикр ва ҳаёллар банд этади. Бир фикр иккинчи фикрни уйғотади, иккинчи фикр учинчисини... Шу тариқа, сиз китоб муносабати билан ҳаёт ичига шўнғиб кетасиз... Хуллас, китоб ёпилгандан кейин китобнинг иккинчи умри бошланади».

М. Қўшжонов адабиётимиздан ана шундай асл асарларни ахтаради, топади, топишда камдан-кам адашади, уларни юқори илмий савияда таҳлил этиб, бадиий асарнинг сирларини очади ва шу йўл билан ёшу кекса ёзувчига дарс ўқийди.

Олим талант нима, адабиётдаги бадиийлик нимадан иборат эканини конкрет асарлар таҳлилида кенг очиб беради. Ёзувчининг маҳоратини танқидчи ўзига ҳос синчковлик ва бадиий дид билан кўрсатади. Олимнинг адабиётда конфликт, сюжет, композиция масалаларига бағишланган ишлари айрича пухталиги билан ажралиб туради.

Ниҳоят, етук адабий танқидчилик ва адабиётшунослик учун жуда ҳам қимматли яна бир хусусият борки, унинг М. Қўшжонов ишларида мавжудлиги бизни қувонтиради. Бу фазилат унинг асарларининг қимматини оширади.

М. Қўшжонов адабий асарни таҳлил этар экан, ҳар гал уни бошқалар кўрмаган кўз билан кўради ва ҳар гал уни қайтадан кашф этади. Адабий асарни Бухоройи шарифга ўхшатиш мумкин. Маълумки, Бухоронинг ўн

икки дарвозаси бор ва ҳар дарвозасидан кирган киши шаҳарни бошқача кўради ва унинг бошқа дарвозалардан кирганлар кўрмаган гўзаллигини кашф этади. Танқидчи ҳам шундай — асарни бошқа кўз билан кўради. Аммо танқидчининг ҳар асарни ўз кўзи билан кўра олиши учун унинг ички дунёси бой бўлиши керак. Танқидчининг бой маънавий дунёси ўқувчида асар ҳақида пайдо бўладиган тасаввурни бойитади. М. Қўшжонов ўқувчига ана шундай маънавиятни ҳадия этишга қодир олим. Шу боисдан ҳам унинг қаламига мансуб адабий таҳлил фақат ўқувчи учунгина эмас, етук танқидчи ва олим учун ҳам «кутилмаган» кашфиёт бўлиб майдонга чиқади.

Адабиётшунослигимизда ва танқидчилигимизда мавжуд «Қўшжонов мактаби»нинг баъзи хусусиятлари, менимча, ана шулардан иборат бўлса керак.

4

Биз адабиётимизни янги, озодлик шароитида ривожлантирмоқдамиз, бу янги шароитнинг дастлабки талаби — жаҳон мезонлари даражасида ижод этишдир. Шу шароитда «Қўшжонов мактаби» томонидан адабий танқидчилигимиз ва адабиётшунослигимизда ривожлантирилган (яратилган эмас, ривожлантирилган, десак тўғрироқ бўлади) фазилатларнинг роли пасаймайди, балки ортади.

Жаҳон ўлчовлари даражасида ишлаш талаби адабиётимизнинг ҳақиқий ютуқларини кадрлаш ва янада ривожлантириш, демакдир. Шу билан бирга, ёлғончи ва демагогик сиёсат дарёсидан тўйиниб, адабиётимизда паллак ёзиб кетган ҳалтура билан курашиш вазифаси ҳам бизнинг олдимизда кўндаланг турибди. Ҳалтура сассиқ алафлари ўз-ўзидан ва дарров қуримайди. Адабиётни янги сассиқ алафлар томир ёйишидан асраш керак.

Бу вазифанинг қанчалик мураккаб эканини кўрсатиш учун мен биргина фактга мурожаат этмоқчиман. Истеъдодли адабиётшунос назариячиларимиздан бири Азимжон Раҳимов докторлик диссертациясини муваффақият билан ёқлаган эди. Унинг ўн йил мобайнида яратилган тадқиқоти ўзбек романининг туғилиши ва ривожига бағишланган. Бу тадқиқот натижасида маълум бўлдики, бизда сўнгги етмиш йил ичида икки юзта китоб «роман» унвони билан босилиб чиқибди, аммо бу маҳсулотнинг фақат беш фоизи, яъни ўнта китоб «ро-

ман» деб аташга муносиб экан; қолган бир юз тўксон китоб романдек мўътабар жанр талабларига жавоб беролмас экан.

Роман соҳасида жаҳон адабиётининг тажрибасини илк марта ўрганган адабиётимизда хаваскорлик билан ёзилиб, ўргамчилик савиясида қолиб кетган бир қанча «асар» бўлиши табиийдир. Буни тушуниш ва кечириш мумкин. Аммо ҳар қандай насрий асарни ҳам ҳажмига қараб, асоссиз равишда, роман деб эълон этиб, тажрибасиз ўқувчининг қуйини пуч ёнғоққа тўлдириш ва шу билан бир-биридан бўш, жўн асарлардан иборат «халтура хирмони»нинг юзага келишига йўл очиб бериш — кечирилмайдиган гуноҳдир!

Икки юзга яқин сохта роман! Мен бу рақамни эшитганимда Оллоҳ таолога минг қатла шукр дедим: яхши ҳамки, бахтимизга Оллоҳ бизга Абдулла Қодирий, Фитрат ва Чўлпонни эҳсон этган экан; яхши ҳамки, бахтимизга Ойбек ва Абдулла Қодирий туғилган экан; яхши ҳамки, бахтимизга Шухрат, Саид Аҳмад, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Шукур Холмирозев, Ўткир Ҳошимов, Омон Мухторов, Саъдулла Сиёев, Мурод Мухаммад Дўст, Тоғай Мурод каби истеъдодлар гуруҳи адабиётимиз майдонига вақтида дадил қадамлар билан кириб келган экан. Бу бир неча авлод вакиллари, ҳар бири ўз истеъдодига яраша насримизнинг (демакки, кўп жихатдан — бутун адабиётимизнинг) мартабасини, обрўини кўтардилар ва сақлаб қолдилар.

Романга бағишланган салмоқли тадқиқотда адабиётимиз тарихи учун огоҳлантирувчи хулосалар қилган олимнинг фикри бизни бугунги вазифамиз ҳақида чуқур ўйлашга мажбур этади.

Биз бугун ҳам Матёқуб Қўшжоновдек истеъдодни кадрлашимиз, унинг масъулиятини унутмаслигимиз, бадий маҳорат масалаларини диққат марказида тутишимиз, ўз ички дунёсининг бойлиги ва маданиятимизга садоқати билан ажралиб турувчи фидокор танқидчи ва адабиётшуносларни эъозлашимиз зарур.

Бу — Матёқуб Қўшжонов бугун ҳам бизга керак, демакдир. Яна ҳам тўғрироғи, бизга бугун кўпгина қўшжоновлар керак. Чунки Қўшжонов каби билимдон ва фидокор мухлиснинг борлиги адабиётимиз ва маданиятнинг бахтидир.

1998 йил июнь.

М У Н Д А Р И Ж А

Сўз боши ўрнида	3
Одам кадри	5
Асрларни пайваста қилган мусаввир	10
Уйғоқ виждон	41
Камтарнинг камоли	47
Кўз нури	51
Бўронлардан излаб ҳаловат	72
Аллома табассуми	78
Қисмат	82
Илмнинг илк сардори	92
Улуғ адиб, улуғвор инсон	95
Қўлида сирли тори билан	115
«Қаро кўзум»	121
Сўнги имзо	127
Бўхтоннинг юки обир	158
Адабиётнинг иззати	176
Ўтдан ҳам, сувдан ҳам	183
Замонасининг фаол фарзанди	189
«Илм виждони»	201
Унутилмас воқеа	208
«Мен — ўзбек ўғлониман»	213
Азим дарёнинг боши — ирмоқ	219
Элшунос олим	224
Набототдан насл-насаб суриштириб	231
Одамшавандалик	237
Шеърят майдонида	252
Сон-саноксиз душманлар оралаб	273
Мунаққид салоҳияти	278
Ҳаётнинг роҳати бор, азоби ҳам	283
Жангларда чиниққан аллома	301
Ўткир қаламли адиб	305
Жалолиддин билан юзма-юз	313
Илм маскани	317
Иззат Султон. Жасорат	327

Адабий-бадий нашр

МАТЁҚУБ ҚЎШЖОНОВ

ДИЙДОР

Улуғлар билан ўтган онларим...

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош тахририяти
Тошкент — 2004

Мухаррир *Шариф Холмуродов*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Бадий муҳаррир. *М. Самойлов*
Мусаххихлар *Ю. Бизаатова, Ш. Хуррамова*

Теришга берилди 31.10.2003. Босишга рухсат этилди 1.12.03. Бичими 84x108 ¹/₃₂. Петербург гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табоғи 17,6. Нашриёт-ҳисоб табоғи 17,9. Адади 3000 нусха. Буюртма № 5570. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси
700083 Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41